

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

127. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2014. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor, PhD, alezredes, osztályvezető (Hadtörténelmi Intézet); *Bertók Gábor*, PhD, egyetemi egyetemi adjunktus (PTE BTK Régészeti Tanszék); *Bradács Gábor*, egyetemi tanársegéd (DE BTK Egyetemes Történelmi Tanszék); *Farkas Péter*, PhD hallgató; *Haramza Márk*, egyetemi hallgató; *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kincses Katalin Mária*, kandidátus, felelős szerkesztő (Hadtörténelmi Közlemények); *Kiss András*, levéltáros (MNL OL); *Kiss Balázs*, t. főhandagy, vezető tanácsos (HM Társadalmi Kapcsolatok és Hábórusi Kezgyeleti Főosztály); *Költő László*, régész, ny. múzeumigazgató; *Mátyás Botond*, egyetemi hallgató; *Négyesi Lajos*, PhD, ny. alezredes, egyetemi docens (NKE); *Padányi József*, DsC, dandártábornok, egyetemi tanár, rektorhelyettes (NKE); *Polgár Balázs*, régész-történész (Hadtörténelmi Múzeum); *Pósán László*, PhD, egyetemi docens, (DE BTK Egyetemes Történelmi Tanszék); *Rákóczi István*, CsC, tanszékvezető egyetemi docens (ELTE BTK Portugál Tanszék); *Solymosi József*, PhD, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Somogyi Gréta*, PhD, munkatárs (Hadtörténelmi Intézet); *Suba János*, PhD, alezredes, térképtárvezető (Hadtörténelmi Térképtár); *Szabó András* mérnök főhadnagy, gyakorlati oktató (NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar); *B. Szabó János*, tudományos munkatárs (Budapesti Történelmi Múzeum); *Thiele Ádám*, gépészmérnök, PhD hallgató (BME); *Tóth Ferenc*, DsC, tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet); *Tulipán Éva*, PhD, tudományos munkatárs (Hadtörténelmi Intézet); *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténelmi Intézet); *Zsidai Zsuzsanna*, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet)

A tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Hausner Gábor*

Felelős szerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Schubert Katalin*

Szerkesztőbizottság:

Balla Tibor, *Bona Gábor*, *Bonhardt Attila*, *Czigány István*, *Csikány Tamás*, *Dombrády Lóránd*, *Hermann Róbert* (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós*, *Kedves Gyula*, *Kovács Vilmos*, *Lenkefi Ferenc*, *Markó György*, *Pálffy Géza*, *Pollmann Ferenc*, *Szakály Sándor*, *Székely György*, *Tóth Ferenc*, *Urbán Aladár*, *Varga J. János*, *Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, *Erwin A. Schmidl*, *Vladimír Segeš*, *Hajdu Tibor*, *Okváth Imre*

Kiadja: a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250

Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 3800,- Ft, negyedévre 950,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

BRADÁCS GÁBOR

A TATÁRJÁRÁS OSZTRÁK ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK KRITIKÁJA

The critique of the Medieval Austrian narrative sources on
the Mongol invasion of Hungary (1241–42)

The paper investigates the narrative sources written in Medieval Austria, which contain some information about the Mongol invasion of the Kingdom of Hungary in 1241 and 1242. Examining these sources, we have focused on the information on the strength of the invading Mongol army, the role of the Cumans, the military operations in Hungary, the military and political activity of Duke Frederick II (the Quarrelsome) of Austria, as well the aftermath of the Mongol invasion in Hungary. The analysis of the primary sources and the secondary literature indicates that the Medieval Austrian narrative sources provide an excellent material on the Mongol invasion. The annals of the Cistercian abbey of Heiligenkreuz (Lower Austria), in particular, due to its possible connection with Hungarian monasteries, are quite detailed and well-informed, even if they are inaccurate in some details. That is why the Annals of Heiligenkreuz were often used also by historians of later generations. Our research also indicates that the sources from the Babenberg territories and Salzburg are extremely honest, when regarding the dishonorable military and political actions taken by Duke Frederick II of Austria, as he had ordered to take King Béla IV of Hungary prisoner, or as he probably might have been involved in the assassination of Köten, Khan of the Cumans. A salient feature of these narratives is the lack of information on the warfare, habits and customs of the Mongols, compared to the rich descriptions of Thomas of Spalato or Matthew of Paris.

A szerző tanársegéd a Debreceni Egyetem Egyetemes Történeti Tanszékén, szakterülete a közép- és kora újkor egyetemes történelme, e-mail: bradacs.gabor@arts.unideb.hu

Keywords: Mongol invasion, Austria, Duke Frederick II (the Quarrelsome) of Austria, King Béla IV of Hungary, historiography

Problémafelvetés

Nem új keletű az a megállapítás, amely szerint az 1241–1242. évi tatárjárás egyik legfontosabb forrás csoportját a középkori osztrák évkönyvek jelentik. Félegyházy József hetven esztendővel ezelőtt megírt tanulmánya annak alapján rangsorolta a rendelkezésre álló forrásokat, hogy ezek időben mennyire állnak közel a Magyarországot végigdúló mongol invázióhoz, valamint mennyire közvetlen a kapcsolatuk az eredeti hírforrással. Ennek alapján megkülönböztette a szemtanúk beszámolóit, az elbeszéléseikre közvetlenül támaszkodó munkákat, valamint a másod- vagy harmadkézből stb. származó információkat felhasználó középkori történeti munkákat.¹ Arra azonban már nem vállalkozott, hogy a

¹ *Félegyházy* 1941. 5. o.

külföldi forrásokat valamilyen tartalmi, illetve filológiai-szemantikai rendszerbe foglalja, figyelme ugyanis elsősorban három hazai keletkezésű dokumentumra: Rogerius *Carmen Miserabile*-jára, Spalatói Tamás érsek *Historia Salonitana*-jára, valamint az ismeretlen magyar szerzetes tollából származó *Planctus destructionis Hungariae per Tartaros*-ra irányult. Tanulmányunk célja az, hogy a Félegyházy által is említett, közelebről azonban csak kevésbé vizsgált osztrák elbeszélő forrásoknak a tatárjárásra vonatkozó információit forrásérték és filológiai leszármazás alapján megvizsgáljuk. Azt már Félegyházy József is felismerte, hogy – mennyiségük alapján – a szomszédos osztrák területeken keletkezett elbeszélő források tekinthetők a hazai keletkezésű munkák (elsősorban Rogerius *Siralmas éneke*) mellett a Magyarországot sújtó tatárjárás legjelentősebb forrásbázisának.

A középkori Ausztria területén keletkezett, és a vizsgálatunkba bevont forrásokat a következő vizsgálati szempontok és kérdések alapján kívánjuk bemutatni: a legfontosabb kérdés az, mit tudtak Magyarország nyugati szomszédai a tatár haderő létszámáról, összetételéről, illetve ennek kapcsán a kunok szerepéről. A vizsgálat másik fontos problémája az is, hogy ezek az elbeszélő források szerzői mennyire voltak tájékozottak a mongolok felvonulását, valamint a Magyarország területén folytatott harci tevékenységüket illetően, különös tekintettel a muhi csatáról. Tisztázni kívánjuk azt is, hogy a kortársi, illetve a középkor későbbi időszakában keletkezett osztrák elbeszélő források hogyan ítélték meg II. (Harcias) Frigyes szerepét a mongolok elleni küzdelemben, és ezek alapján indokolt-e vajon az osztrák történetírás hagyományos, a XIX. század óta élő képe a „mongolölő” Harcias Frigyes hercegről. Megvizsgáljuk ezenkívül, hogy mennyire tekintették súlyosnak a tatárjárás által okozott pusztulást. Végezetül arra is kitérünk, hogy a Babenberg-tartományok, illetve a salzburgi érsekség területén keletkezett elbeszélő források mennyiben segítik a tatárjárás történetének a megismerését, hogyan viszonyulnak a magyar, illetve egyéb európai forrásokhoz, miben rejlik az egyediségük, és a hadtörténet-írás számára milyen új információkkal szolgálhatnak. Mindezek előtt nem haszontalan áttekinteni a vizsgálatba bevont forrásokat.

A vizsgált források köre

A XIII. század, illetve az utána következő évszázadok Ausztriájának, vagyis a Babenberg, majd később a Habsburg örökös tartományok történetírása már régóta áll a tudományos érdeklődés előterében.² A XIII. század az az időszak, amikor a mai Ausztria területén, elsősorban Felső- és Alsó-Ausztriában, valamint Stájerországban és Karintiában, mint a Babenberg-dinasztia örökös birtokain, kialakult egy sajátos, magát a Német-római Birodalom többi területétől megkülönböztető regionális öntudat. Ez a regionalizmus kiváltképp az elbeszélő forrásokban, elsősorban az évkönyvekben, valamint a XIII. század derekától egyre nagyobb számban keletkező német nyelvű verses krónikákban érhető tetten. A Babenberg-ház 1246. évi kihalása sem okozott különösebb törést ebben a partikulá-

² Az összefoglaló jellegű munkák közül lásd *Redlich* 1882. 497–539. o.; *Klebel* 1928.; *Lhotsky* 1963. 232–233. o.; *Uő*: Über das Anekdotische im spätmittelalterlichen Geschichtswerken Österreichs. *AÖG* 125. (1966) 76–95. o.; *Schmale* 1975.; *Uiblein* 1982.; *Andriusch, Johann*: Das Ungarnbild in der österreichischen Historiographie im Mittelalters. *Domus Austriae. Eine Festgabe. Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag.* Szerk. *Walter Höflchner – Helmut J. Mezler-Andelberg – Othmar Pickl.* Graz, 1983. 19–35. o.; *Moeglin* 1983.

ris öntudatban, sőt valójában az egykori Babenberg-tartományokra támaszkodó Habsburgok megjelenése újabb lendületet adott ennek az osztrák regionalizmusnak.³

A tanulmányunkban huszonkét forrást veszünk szemügyre. A forráshierarchia megállapításában részben a Félegyházy által kidolgozott módszertanra támaszkodunk: megkülönböztethetjük a kortársi, első kézből származó értesüléseken alapuló, illetve a későbbi, már közvetett információforrásokat is felhasználó dokumentumokat, valamint a későbbi, XIV–XV. századi keletkezésű munkákat. Tisztában vagyunk a vizsgálati tárgyunk korlátaival, valamint a feldolgozni kívánt forrásaikkal kapcsolatos módszertani jellegű problémákkal. Gian Andri Bezzola a mongolokról alkotott középkori nyugat-európai nézeteket feldolgozó monográfiájában megfogalmazza azt az alapvető tényt, hogy a térbeli és időbeli távolság azonnal megváltoztatja a legkorábbi híradásokban felbukkanó, egyébként sem túl nagyszámú részleteket. A forrásokat papírra vető ismert vagy ismeretlen szerzők világképe, személyes érdeklődése rögtön megváltoztathatja a szöveg mondanivalóját, tartalmi hangsúlyát. Továbbá az sem teljesen egyértelmű, hogy a térben és az időben viszonylag közel keletkezett dokumentumok (mint például az ausztriai vagy salzburgi kolostorok évkönyvei) többet vagy megbízhatóbbat mondanak-e a tatárjárás eseményeiről, mint például a kölni St. Pantoleon-kolostor évkönyve vagy éppen Matthaues Parisiensis világkrónikája.⁴ Ugyanezzel a forráskritikai problémával találkozhatunk persee Rogeriusnál, egy olyan személynél, aki maga is az események szemtanúja, sőt túlélője volt, ugyanakkor ő csak egy szűk eseményhorizontból (a saját bujkálása és menekülése) reflektálhatott megbízhatóan az eseményekre. Éppen ezért fontos, hogy az egyes forrásokat, forráscsoportokat ne emeljük ki a többiből, hanem egységben, összehasonlító jellegű vizsgálatban értékeljük az általuk elmondottakat.

Az 1240–1270 közötti években készült feljegyzések különböző évkönyvekben találhatóak: a Friesachi Évkönyvek (*Annales Frisacenses*),⁵ az Admonti Évkönyvek (*Annales Admontenses*),⁶ a Garsteni Évkönyvek (*Annales Garstenses*),⁷ a Heiligenkreuzi Évköny-

³ Moeglin 1983. 171–172. o.

⁴ Bezzola 1974. 91. o.

⁵ A friesachi (Karintia) Domonkos-rendi kolostor évkönyve az 1217–1300 közötti évek eseményeinek pontos, ám igen szűkszavú elbeszéléseit tartalmazza. Mérvadó kiadását lásd: *Annales Frisacenses*. MGH SS 24. (1879) Szerk. Ludwig Weiland. 65–67. o.; Iohanni abbatibus Victoriensis Liber certarum historiarum. MGH SS rer. Germ. 36/2. (1910) Szerk. Fedor Schneider. 249–250. o.; magyar fordítása: TE 246–247. o., továbbá: Tatárjárás. 2003. 40–41. o.; Redlich 1882. 527. o.; Klebel 1928. 111. o.; Lhotsky 1963. 198–199. o.; Uiblein 1982. 97. o. Magára a tatárjárásra vonatkozó információk az *Annales Frisacenses* kritikai szövegkiadásának alapjául szolgáló kéziratban (Augsburg, Stadtbibliothek, cod. 143, XIV. század) nem, hanem a párizsi Bibliothèque Nationale cod. lat. 8917. (Suppl. Lat. 1675) szám alatt őrzött kéziratának 101v. lapján olvasható; a kézirat maga a luxemburgi Echternach bencés kolostorából származik a XIII. századból, a bejegyzést azonban egy friesachi szerzetes készítette. A kéziratról lásd: Libaert, Paul: Notice sur 43 manuscrits d'Echternach conservés à la bibliothèque nationale de Paris. *Hémecht. Zeitschrift für luxemburgische Geschichte*, 37. (1985) 58–63. és 70. o.; Muller, Jean-Claude: Faites-moi grâce de ne pas dédaigner mon envoi: Réquisitions de manuscrits et trafic d'incunables à Metz, à Luxembourg et au pas de Trèves par Jean-Baptiste Maugérad sous le Consulat. *Hémecht. Zeitschrift für luxemburgische Geschichte*, 52. (2000) 59. o.

⁶ Az admonti (Stájerország) bencés kolostori évkönyvének 1140 és 1250 közötti folytatása; *Continuatio Admontensis*. MGH SS 9. (1851) Szerk. Wilhelm Wattenbach. 580–593. o.; Klebel 1928. 53–57. o.; Lhotsky 1963. 195–196. o.; Schmale 1975. 185–187. o.; Wattenbach–Schmale 1976. 224–229. o.; Beihammer, Alexander: Die alpenländische Annalengruppe (AGS) und ihre Quellen. *MIÖG* 106. (1998) 253–327. o.

⁷ A garsteni (Felső-Ausztria) bencés kolostor 1181–1257 közötti évkönyve része az ún. Admont-Garsten-Salzburg alpesi évkönyvcsoportnak (AGS-Annalengruppe), amennyiben ez is a Melki Évkönyvek folytatásának tekinthető. Kiadását lásd: *Continuatio Garstensis*. MGH SS 9. (1851) Szerk. Wilhelm Wattenbach.

vek (*Annales Sancrucenses*),⁸ valamint a Lambachi Évkönyvek (*Annales Lambacenses*).⁹ Megemlítendő még egy töredék Melkből (Felső-Ausztria), Ausztria első bencés kolostorából is, ahol egy névtelen szerzetes a tatárjárás idején vagy közvetlenül utána írt egy rövid hexameteres verset „Det scripto clerus, praesens memorare iuventus” kezdettel. Az egész munkán érződik az, hogy a szerzője még az események hatása alatt áll; az a körülmény, hogy a magyarokról és oroszokról harmadik személyben beszél – nem feltétlenül persze, de – utalhat szerzője külföldi, talán éppen ausztriai származására.¹⁰ A pusztítás költői leírásán túl azonban a vers nem tartalmaz közelebbi információt a mongol támadásról, az évszámot sem közli, a pusztítás lírai képekben bővelkedő leírása, Magyarország (és Oroszország) feldúlásának, az emberek halálának és menekülésének a nem túl részletes, mégis érzékletes bemutatása háttérbe szorítja az évkönyvek száraz és adatközlésben rejlő pontosságát.¹¹ Ennél sokkal értékesebb az ún. *Osztrák Ritmusos Krónika* (*Chronicon rhythmicum Austriacum*), amely 877 hexameteres versből álló, a Heiligenkreuzi Évkönyvek és a bécsi Skót-kolostor (*Schottenkloster*) évkönyvének, továbbá saját információinak felhasználásával 1270 körül a klosterneuburgi (Alsó-Ausztria) Ágoston-rendi kolostorban készült alkotás.¹² A Ritmusos Krónika szerzője a szakirodalom általánosan elfogadott nézete szerint egy magyar származású klerikus vagy legalábbis olyan személy lehetett, aki kiismerte magát a hazai gestairódalomban. Ezt támasztja alá az a számtalan értesülés a XIII. század első felének magyarországi eseményeiről, amelynek párhuzamai osztrák forrásokban nem, magyarországi dokumentumokban viszont annál inkább kimutathatóak. A XIII. század közepétől kezdve már a szemtanú tájékozottságával tudósít.¹³ Noha az értesülései vagy akár egyéni élményei nem terjednek ki a tatárjárás részleteire, viszont

---

594–600. o.; magyar fordítása: TE 250. o. és Tatárjárás 2003. 43. o.; *Redlich* 1882. 532. o.; *Dieterich, Julius Reinhard*: Streitfragen der Schrift- und Quellenkunde des deutschen Mittelalters. Marburg, 1900. 113–164. o.; *Schiffman, Konrad*: Zur Garstener Geschichtschreibung, *MIÖG* 23. (1902) 290–292. o.; *Lhotsky* 1963. 196. o.; *Wattenbach – Schmale* 1976. 224–229. o.

⁸ Ausztria első ciszterci kolostora, a felső-ausztriai Heiligenkreuz (Alsó-Ausztria) évkönyvének a második folytatása (1234–1266 között) tartalmaz a magyarországi tatárjárásra vonatkozólag igen részletes, noha nem mindig pontos leírást. Kiadása: *Continuatio Sancrucensis II.* MGH SS 9. (1851) Szerk. *Wilhelm Wattenbach*. 637–646. o.; magyar fordítása: TE 250–254. o. és Tatárjárás 2003. 43–45. o.; *Lhotsky* 1963. 183. o.

⁹ Bencés kolostor Felső-Ausztriában. Az évkönyv kiadása: *Continuatio Lambacensis.* MGH SS 9. (1851) 556–561. o.; az évkönyvről lásd *Lhotsky* 1963. 179–181. o.; *Schmale* 1975. 160–163. o.; *Sommerlechner, Andrea*: Stupor mundi? Kaiser Friedrich II. und die mittelalterliche Geschichtsschreibung. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, 1/11) Wien, 1999. 577. o.

¹⁰ *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini.* Edidit *Hieronymus Pez.* Tom. II. Lipsiae–Ratisbonae, 1725. 398. o.: „Hunos, Rutenos hujus vesania gentis / Cum serit atque necat; hos vastat, concremat illos, / Praegnantisque secat, viduas fugat atque pupillos”; *Lhotsky* 1963. 232. o.; *Wattenbach – Schmale* 1976. 192. o.

¹¹ A tatárjárást feldolgozó többi verses elbeszélés hasonló módszertani problémáira hívja fel a figyelmet *Bezvola* 1974. 90. o.

¹² Kiadása: *Chronicon rhythmicum Austriacum.* MGH SS 25. (1880) Szerk. *Wilhelm Wattenbach*. 350–368. o. A krónikáról lásd még: *Klebel* 1928. 52. o.; *Lhotsky* 1963. 190–191. o.; *Moser-Mersky* 1965.; *Wattenbach – Schmale* 1976. 222. o.; *Haider, Siegfried*: Die schriftlichen Quellen zur Geschichte des österreichischen Raumes im frühen und hohen Mittelalter. In: *Die Quellen der Geschichte Österreichs.* Szerk. *Erich Zöllner.* Wien, 1982. (Schriften des Instituts für Österreichkunde, 40.) 44. o.; *Knapp, Fritz Peter*: Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters in den Bistümern Passau, Salzburg, Brixen und Trient: von den Anfängen bis zum Jahre 1273. In: *Geschichte der Literatur in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Band 1. Szerk. *Herbert Zeman.* Graz, 1994. 206–208. o.

¹³ *Moser-Mersky* 1965. 19–21. o.; *Körmendi Tamás*: Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája. PhD-értekezés. (Kézirat). Budapest, 2008. 31–32., 49., 60–63. o.

nagyon érzékletes, és rendkívüli módon visszaadja a háborús pusztítás és a félelem érzetét.¹⁴ A Zwettli Évkönyvek harmadik folytatását (*Continuatio Zwetlensis III*) éppen 1241 után kezdték és egészen a XIV. század közepéig folytatták, így meglehetősen biztonsággal lehet ezt a művet is ide az első csoportba sorolni, hiszen a névtelen ciszterci szerzetes által leírtakat nagyjából az eseményekkel egy időben jegyezte fel.¹⁵

A második csoportba az 1270 és 1300 között keletkezett források tartoznak. Műfajukat tekintve az ide tartozó források is zömmel évkönyvek Melkből (*Annales Mellicenses*),¹⁶ Bécsből (*Annales Praedicatorum Vindobonensium*)¹⁷ és Salzburgból (*Annales Sancti Rudperti Salisburgenses*).¹⁸ Véleményünk szerint külön csoportként azért lehet őket számon tartani, mert noha újabb információkkal nem szolgálnak az 1241. évi magyarországi tatárjárásról, inkább csak másod- vagy harmadkézből származó, közvetett információkat vesznek figyelembe, ugyanakkor a későbbi krónika- és évkönyvirodalom sokat idézett forrásaivá váltak. Ugyanehhez a csoporthoz tartozik a *Catalogi archiepiscoporum Salisburgensium*, amely Rudolf von Hoheneck érsekig (1284–1290) tárgyalja a salzburgi érsekség történetét, némi kitekintéssel Salzburg határain túlra is.¹⁹ Ez a munka az 1241. évhez kapcsolódóan röviden megjegyzi, hogy „a magyarok királya legyőzetett”.²⁰

A forráshierarchia harmadik csoportjába tartozó XIV–XV. századi írárok nem rendelkeznek önálló forrásértékkel, új információt nem tartalmaznak az előző két csoporthoz képest. A korábbiakon kívül nagymértékben támaszkodnak még Troppaui Márton 1277 után írt pápa- és császárrónikájának adataira is.²¹ A Paltram Vatzó bécsi polgármester-

¹⁴ Bezzola 1974. 97. o.

¹⁵ Continuatio Zwetlensis III. MGH SS 9. (1851) 655–669. o.; az idézett hely uo. 655. o.

¹⁶ Annales Mellicenses. MGH SS 9. (1851) Szerk. *Wilhelm Wattenbach*. 484–536. o.; CFH 1. (1937) 155–156., 754–756. o.; *Redlich* 1882. 499–502. o.; *Lampel, J.*: Über die Benützung von Bruns Sachsenkrieg in den Melker und Admonter Annalen. *MIÖG Ergänzungsband* 6. (1901) 172. o.; *Klebel* 1928. 43–176. passim; *Lhotsky* 1963. 176–178. o.; *Schmale* 1975. 148–158. o.; *Uiblein* 1982. 96–97. o.; *Haider* 1982. 35–38. o.; *Sommerlechner* 1999. 576–577. o.

¹⁷ Continuatio Praedicatorum Vindobonensium. MGH SS 9. (1851) Szerk. *Wilhelm Wattenbach*. 725–732. o.; CFH 1. (1937) 181–184. o.; *Klebel* 1928. 111. o.; *Lhotsky* 1963. 193–194. o.; *Uiblein* 1982. 96. o.; *Knapp, Fritz, Peter*: Die Literatur in der Zeit der frühen Habsburger bis zum Tod Albrechts II. 1358. In: *Geschichte der Literatur in Österreich 2/1*. Szerk. *Herbert Zeman*. Graz 1999. 53., 56. o.; *Sommerlechner* 1999. 578. o.

¹⁸ Az Annales Sancti Rudperti Salisburgenses 1286-ig tárgyalja az osztrák területek és a világ fontosabb történéseit. Kiadása: Annales Sancti Rudperti Salisburgenses. MGH SS 9. (1851) Szerk. *Wilhelm Wattenbach*. 760–810. o.; CFH 1. (1937) 676–682. o.; *Redlich* 1882. 535. o.; *Dieterich* 1900. 113–164. o.; *Klebel* 1928. 125–134. o.; *Lhotsky* 1963. 197. o.; *Wattenbach – Schmale* 1976. 224–227. o.; *Uiblein* 1982. 95–96. o.; *Kusternig, Andreas*: Erzählende Quellen des Mittelalters. Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürenkrut und Jedenspeigen 1278. Wien–Köln, 1982. 66–70. o.; *Müller* 1983. 160. o.; *Sommerlechner* 1999. 579. o.; *Stelzer, Winfried*: ‘Weichard von Polheim’. VL² 10. (1999) 785–786. o.

¹⁹ Catalogi archiepiscoporum Salisburgensium. MGH SS 13. (1881) Szerk. *Oswald Holder-Egger*. 353–356. o.; *Müller* 1983. 61–63., 124. o.; *Uő*: Die spätmittelalterliche Bistumsgeschichtsschreibung. Überlieferung und Entwicklung. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 44) Köln–Weimar–Wien, 1998. 191. o.

²⁰ MGH SS 13. (1881) 356. o.: „M°, duo C°, quater X°, I. vincitur Ungarie rex”

²¹ Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum. MGH SS 22. (1872) Szerk. *Ludwig Weiland*. 377–482. o.; magyar fordítás: TE 256–257. o.; *Brincken, Anna-Dorothee von den*: Studien und Überlieferung der Chronik des Martin von Troppau. Erfahrungen mit einem massenhaft überlieferten Text. DA 41. (1985) 460–531. o. és 45. (1989) 551–591. o.; *Uő*: Martin von Troppau. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Szerk. *Hans Patze*. Sigmaringen, 1987. 155–193. o.; *Uő*: ‘Martin von Troppau’. VL² 6. (1987) 158–166. o.; *Ikas, Wolfgang-Valentin*: Martin von Troppau (Martinus Polonus), O. P. (†1278) in England: überlieferungs- und wirkungsgeschichtliche Studien zu dessen Papst- und Kaiserchronik. Wiesbaden, 2002. (Wissensliteratur im Mittelalter, 40.)

nek (†1304) tulajdonított, 1301 körül írt, majd 1455-ig folytatott *Chronicon Austriacum*,²² a XIV. század elején lejegyzésre került, ismeretlen szerzőtől származó *Historia Australis*²³ vagy ez utóbbival jelentős szövegszerű egyezéseket mutató ún. Leobeni Névtelen (*Anonymus Leobensis*)²⁴ 1343 körüli krónikája mind a Heiligenkreuzi Évkönyv adatait vették át, minimális változtatással. A karintiai Viktring ciszterci kolostorának apátja, János 1343 körül lejegyzett krónikája, az Igaz történetek könyve (*Liber certarum historiarum*) Troppai Márton pápa-császár krónikájának és az *Annales Sancti Rudberti Salisburgensis* adatainak felhasználásával készült. Forrásait mindössze néhány önálló részlettel egészítette ki, mint az a hexameteres sor, amely szerint „IV. Béla idején a magyarok nemzetségére sötétség borult”.²⁵ A bécsi Skót Kolostor (Schottenkloster) XV. században élt apátja, Leibizi Márton (†1464) sajátos hangvételű és stílusú, párbeszédes formájú *Senatorium sive dialogus historicus* címet viselő, 1460 körül keletkezett emlékirata a magyarországi tatárjárásról a lengyelországi és sziléziai események, egészen pontosan Sziléziai Szent Hedvig fia, II. Henrik herceg halálának kapcsán emlékezik meg.²⁶ A középkori osztrák történetírás nagy szintézisreemtő és összegző egyénisége, Thomas Ebendorfer valamilyen nagyobb történelmi munkájában megemlékezik a tatárjárásról. Legnagyobb terjedelemben a monumentális *Chronica regum Romanorum*-ban (1449–1450) ír az 1241–42. év eseményeiről Beauvais-i Vince, az Anonymus Leobensis, a Heiligenkreuzi Évkönyvek és a Budai Krónika egyik kéziratának a felhasználásával.²⁷ A magyar krónikás hagyományra támaszkodik még a *Cronica Austrie* című, 1451 és 1464 között írt munkájában is, kiegészítve azt a *Continuatio Sancrucensis*-szel.²⁸ A császárkrónika párjának tekinthető pápokrónika (*Chronica pontificum Romanorum*, 1458–1463 között) a fentiekhez hasonlóan szintén Beauvais-i Vince és az *Annales Sancti Rudberti Salisburgensis* vonatkozó részleteit vette át.²⁹

Az elbeszélő forrásokhoz tartoznak a levélirodalom alkotásai is, amelyre példa II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg levele IV. Konrád választott német királynak (1237–1254), 1241. június 13-i keltezéssel.³⁰ Levelében az osztrák herceg tanácsokat ad a tatárok elleni hadviselés lehetőségeiről, a birodalmi csapatok mozgósításának szükségességéről és felvonultatásáról Magyarországon és Csehországon keresztül, valamint a tatárok Ausztria elleni tevékenységéről, amelyet azonban maga Frigyes sem ítélte súlyosnak. Ezt

²² Pez 1721. col. 707–724., 756–728.; az idézett hely uo. col. 712–714.; CFH III. 1957–1958. o.

²³ *Historia Australis*, vagy Anonymi *Chronicon Austriacum*. *Rerum Austriacarum scriptores et alia monumenta diplomatica*. Szerk. *Adrian Rauch*. Tom. II. Vindobona, 1793. 213–300 o.; az idézett hely uo. 243–246. o.; CFH I. 506–507. o.

²⁴ Pez 1721. 815–816. o.; CFH I. 270–271. o.

²⁵ Iohannis abbatiss Victorienis *Liber certarum historiarum*. Tom. 1–2. MGH SS rer. Germ. 36/1. Szerk. *Fedor Schneider*. Hannover–Leipzig, 1909. Az idézet helye: I. k. 186. o. „Sub Bela quarto gens Ungara stetit in arto”.

²⁶ Pez 1725. 667–668. o.: „In Slesia habes sanctam Hedwigem, quae fuit ducissa Slesiae et privata viro in viduitate sanctissime vixit, et canonizata est. Tempore suo venerunt Tartari et destruxerunt Hungariam et Slesiam, et occiderunt filium eius.”

²⁷ *Thomas Ebendorfer*: *Chronica regum Romanorum*. MGH SS rer. Germ. NS 18/1. Szerk. *Harald Zimmermann*. Hannover, 2003. 454–455., 466., 469–470. o.

²⁸ *Thomas Ebendorfer*: *Cronica Austrie*. MGH SS. rer. Germ. NS 13. Szerk. *Alphons Lhotsky*. Berlin–Zürich, 1967. 112–113. o.

²⁹ *Thomas Ebendorfer*: *Chronica pontificum Romanorum*. MGH SS rer. Germ. NS 16. Szerk. *Harald Zimmermann*. München, 1994. 408., 421. o.

³⁰ *Wenzel* 1861. 136–137. o. (80. szám); TE 375–377. o.; Tatárjárás 2003. 167–168. o.

írja: „kérésekre megírjuk mindazt, amit a fent mondott nép [a tatárok – B. G.] bőszt dűhe országunk határai mentén váratlanul és galádul véghezvitt; itt most pillanatnyilag megtorpantak, mert a mi közellétűnkűtől igen megrettentek, s ők csak száz közrendű személyt öltek meg, míg a mieink közülük háromszázat vagy annál többet is levágtak.”³¹ (Gy. Ruitz Izabella fordítása.) Hasonló tartalmú, ám sokkal rövidebb terjedelmű levélben foglalkozik Frigyes herceg a tatárjárás fejleményeivel, amelyet a konstanzi püspöknek, Heinrich von Tannenak (1233–1248) és a püspökség káptalanjának címzett 1241. június 22-én: megemlékezik arról, hogy a Babenberg-tartományba betörő tatár sereg harcosai közül hetvenet vagy még annál is többet megöltek a herceg katonái.³²

Az 1241–42. évi tatárjárás a középkori osztrák történetírásban

A tatárjárás időpontját tekintve nincs eltérés az osztrák évkönyvek és a magyar források tudósításai között. Az 1241. évvel kapcsolatban nem csupán a Magyarország elleni támadásról, de azt megelőzően egy napfogyatkozásról is említést tesznek az admonti, a garsteni, heiligenkreuzi és a salzburgi évkönyvek,³³ valamint az Osztrák Ritmusos Krónika (ez utóbbi a napfogyatkozást 1240-re teszi).³⁴ A Lambachi Évkönyvek névtelen írója a két eseményt, vagyis a napfogyatkozást és a tatárjárást már két különböző időpontra helyezte, előbbit 1239-re, az utóbbit a többi forráshoz hasonlóan 1241-re.³⁵ A napfogyatkozás szerepel Spalatói Tamás *Historia Salonitana*-jában is, a krónikája szerint 1241. október 6-án történt ez az esemény.³⁶

Harcias Frigyes szerepének a megítélése különösen érdekes: a tatárjárás során véghezvitt tetteiről kizárólag Rogeriustól, illetve Frigyes saját, fentebb ismertetett leveleiből vannak ismereteink. Rogerius beszámol a herceg összecsapásáról a tatárokkal, ahol Frigyes – legalábbis a *Siralmas ének* tanúsága szerint – személyes bátorságával is kitűnt, de ezen

³¹ Wenzel 1861. 136. o.: „que predictorum rabies subito et nequiter circa limites nostre terre perpetravit, infra quos sunt tantum ad momentum temporis demorati, eo quod nostram presenciam, que vicina fuerat formidarent, occisis tantum centum personis humilibus, ex ipsisque trecentis per nostros vel amplius interfectis, scribimus ut petistis.”

³² A levélnek még nincs magyar fordítása; mérvadó kiadását lásd: Wenzel 1861. 138. o. (81. szám): „Rumores de actibus et processu Tartarorum, quas vestra dilectio desiderat per nos scire, uobis scribimus ut petistis. Regnum Hungarorum eiecto rege, duce Polonorum interfecto, in desolacionem transitit generalem per predictorum rabiem et insultum, quique eciam cum ad terram nostram pervenirent et pauperum personas circa limites attererent percurrando, ex ipsis per exercitia nostre milicie septingenti uel amplius ceciderunt, ponentes in Domino fiduciam et spem certam, quod amplius ad honorem Dei et totius christianitatis per nos potenter dictorum turbini resistatur Tartarorum, licet illorum potentia atque uirtus super plurima regna hactenus sit extensa. Ad hoc quia dilectioni vestre non immerito eo, quod ad nostra beneplacita exponitis vos paratos, adesse debemus et uolumus nunc et semper fiducialiter a nobis a modo expetatis, que uestre placita fuerint voluntati. Que et nos parati offerre sincero erimus affectu.”

³³ MGH SS 9. 593., 597., 640., 787. o.

³⁴ Chronicon rhythmicum Austriacum 360. o. (499–502. vers): „Anno quadragesimo Christi prenotatur / Ducentis millesimus, quo depopulantur / Polonus, et Ungarus tunc exterminatur. / Esse papa desiit, et sol obscuratur.”

³⁵ Annales Lambacenses 559. o.: „Eclipsis solis facta est, 3. Nonas Iunii, circa horam nonam.”

³⁶ *Thomae archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. In: Central European medieval texts. 4. Szerk. Olga Perić – Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweneey. Budapest–New York, 2006. 254. o.: (c. 36) „Eo autem tempore, anno videlicet incarnationis millesimo CCXLI sexto die intrante Octobri, die dominica, iterum factus est solis defectus totusque aer obscuratus est, fuit orror magnus in omnibus, velud in ea eclipsi, que facta est tertio anno precedente, ut supra tetigimus.”

kívül a herceget is megemlíti azok között, akik részese lehettek a Kötöny kun vezér elleni összeesküvésben, illetve meggyilkolásában.³⁷ A tatárokkal vívott küzdelemről Frigyes is ír a IV. Konrád királynak szóló levelében, azonban jóval kevésbé olvasmányos stílusban, mint azt teszi Rogerius. Ez egyébként felvet egy fontos kérdést, amelyre azonban a jelen tanulmány keretei között most nem fogunk választ keresni, mégpedig azt, hogy mennyire helytálló Rogerius beszámolója II. Frigyes hercegnek a tatárokkal Pest mellett vívott harcáról? Magát a küzdelem tényét nincs okunk kétségbe vonni, hiszen azt Frigyes is megerősíti levelében. Ő maga egyéb ütközetekben is részt vett az élete során többször is, számos alkalommal bizonyítva személyes bátorságát; legyen itt elég csak az 1246. évi Lajta menti csatát megemlíteniünk, ahol éppen a IV. Bélával vívott ádáz küzdelmében maga a Babenberg-herceg is életét veszítette.³⁸ Az azonban, ahogy Rogerius bemutatja az összecsapást, két dologra enged következtetni: vagy egy szemtanú beszámolóját vette alapul, vagy esetleg a saját olvasmányélményeit, kiváltképp lovagregényeket, vagy antik szerzők műveit használta fel a Rákos mezején vívott harc leírásánál. Az akció koreográfiája (Frigyes az egyik tatár harcost a lándzsájával terítette le, majd egy másiknak a pallosával vágta le a karját) mindenestre kísértetiesen emlékeztet Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajzának egy jelenetére, amelyben Nagy Sándor és testőre, Kleitosz, párbajt vívnak a perzsa vezérekkel.³⁹ Noha Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* címet viselő munkája (köztük a Nagy Sándor-életrajzzal) a középkor során majdnem ismeretlen volt nyugaton egészen a XIV–XV. századig (az első latin nyelvű fordítása csak 1471-ben jelent meg), a bizánci irodalmon és a különböző lovagregényeken és Nagy Sándor-regényeken keresztül valamiféle recepciója lehetett a nyugati történetírásban.⁴⁰ A Rogerius-filológia kutatóinak érdemes figyelembe venniük ezt a körülményt, ennek további vizsgálatára azonban a jelen tanulmány keretei között nincs mód.

II. Frigyes kapcsán ki kell térni egy másik problémára is, nevezetesen arra, hogy az osztrák herceg miért jelent meg egy ilyen kis erővel, amelyről már a kortárs Rogerius is joggal állapíthatta meg, hogy ez a kis csapat kevés lesz a tatárok megállítására.⁴¹ Sem a magyar, sem pedig az osztrák történetírás nem próbált meg választ találni arra, Frigyes

³⁷ *Rogerius*: Carmen miserabile. SRH 2. 565–567. o. (23–24. fejezet.)

³⁸ *Scheibelreiter, Georg*: Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren. Wien–Köln–Weimar, 2010. 343–345. o.; *Dopsch – Brunner – Weltin* 1999. 202. o.

³⁹ *Plut. Alex.* 16, 4.

⁴⁰ Ehhez lásd többek között: *Berschin, Walter*: Sueton und Plutarch im 14. Jahrhundert. In: *Biographie und Autobiographie in der Renaissance: Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. November 1982. Vorträge. Szerk. August Buck.* Wiesbaden, 1983. 35–44. o.; *Blackwell, Constance T.*: Humanism and Politics in English Royal Biography: The Use of Cicero, Plutarch, and Sallust in the Vita Henrici Quinti (1438) by Titus Livius de Frulovisi and the Vita Henrici Septimi (1500–1503) by Bernard André. In: *Acta Conventus Neo-Latini Sanctandreami: St Andrews 24 August to 1 September 1982. Szerk. Ian Dalrymple McFarlane.* Binghamton (NY) – New York, 1986. 431–440. o.; *Pade, Marianne*: The Latin translations of Plutarch's Lives in fifteenth century Italy and their manuscript diffusion. In: *The classical tradition in the middle ages and the Renaissance: Proceedings of the first European science Foundation Workshop on „The Reception of classical texts”.* (Florence, Certosa del Galluzzo, 26–27 June 1992.) Szerk. *Claudio Leonardi és Birger Munk Olsen.* Spoleto, 1995. 169–183. o.; *Heitmann, Klaus*: Zur Rezeption humanistischer Übersetzungen aus dem Griechischen am burgundischen Hof: Olivier de la Marche, Plutarch und Diodor. In: *Text und Tradition: Gedenkschrift Eberhard Leube.* Szerk. *Klaus Ley – Ludwig Schrader – Winfried Wehle.* Frankfurt am Main, 1996. 147–162. o.

⁴¹ *Rogerius*: Carmen miserabile. 565. o.: „Illud non est aliquid obmittendum, quod dux Austrie rogatus a rege venerat, sed cum paucis tanquam facti nescius et inermis.”

herceg miért érkezett IV. Béla segítségére egy akkora különítménnyel, amely alig lehetett nagyobb a testőrségénél. A XIX. és a XX. század történészei ezt a tényt minden további magyarázat nélkül regisztrálták.⁴² Ugyanakkor a magyar történetírás számol azzal, hogy mégis az osztrák herceg volt az egyetlen, aki IV. Béla megsegítésére jött, de idő hiányában nem tudott jelentősebb létszámú kontingenst összegyűjteni. Az osztrák történettudomány, főleg az elmúlt évtizedekben, a rendelkezésre álló kortársi források alapján kezd számlolni Harcias Frigyes, mint a „mongolverő hős” történeti képével.⁴³ Van egy körülmény, amellyel sem az osztrák, sem a magyar történettudomány nem számolt még eddig, egy kényszerítő erejű jogi dokumentum, amely nem más, mint a középkori osztrák hercegség 1156-ban kiadott „alapító okirata”, a *Privilegium minus*.⁴⁴ A *Privilegium minus* hatodik pontja rendelkezik az osztrák herceg kötelezettségeiről a birodalom felé. Itt olvashatjuk a következőket: „Továbbá semmilyen hadjáratra nem köteles elmennie, kivéve azokra, amelyekre a császár az Ausztriával szomszédos királyságok és tartományok ellen ad parancsot.”⁴⁵

Ennek a jogszabálynak a fontosságát megérthetjük akkor, ha tudjuk, hogy az osztrák hercegek – a *Privilegium minus* címetzettjétől, II. (Jasomirgott) Henriktől kezdve II. (Harcias) Frigyesig – a szomszédos területek, elsősorban Csehország és Magyarország irányába igen aktív külpolitikát folytattak.⁴⁶ Az a tény, hogy a birodalomtól északra és nyugatra eső területeken, illetve Itáliában nem kellett hadat viselniük Ausztria hercegeinek (annak mindenféle költségével és egyéb terhével egyetemben), egyedül a Babenberg-területek szomszédságában és kizárólag császári felhatalmazás alapján, jelentős szuverenitást és széles körű katonai mozgásteret biztosított a Babenbergeknak a birodalmi külpolitika keretein

⁴² Magyarország hadtörténete. Főszerk. *Liptai Ervin*. 1. kötet: A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1984. 43. o. (a vonatkozó fejezet Borosy András munkája); *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003. 156. o.; *Varga Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. (Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München, 49.) München, 2003. 259–260. o.

⁴³ *B. Szabó* 2010.² 118. o.; *Dopsch – Brunner – Weltin* 1999. 195–196. o. (a vonatkozó fejezet Karl Brunner munkája); *Giessauf, Johannes*: Herzog Friedrich II. von Österreich und die Mongolenfahr 1241/42. In: Forschungen zur Geschichte des Alpen-Adria-Raumes. Festgabe für em. o. Univ.-Prof. Dr. Othmar Pickl zum 70. Geburtstag. Szerk. *Herwig Ebner*. Graz, 1997. 173–199. o. (főleg 183–192. o.); a hagyományos osztrák állásponthez alapvető: *Strakosch-Grassmann, Gustav*: Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck, 1893. (főleg 77–88. o.); *Lechner, Karl*: Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich, 976–1246. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 23.) Wien–Köln–Weimar, 1994.⁵ 291–292. o. (a IV. Bélától kikényszerített nyugat-magyarországi vármegyéket Lechner szerint arra használta Frigyes, hogy egy azokat megerősítve, akadályt létesítsen a mongol támadással szemben; ezzel szemben lásd *Dopsch – Brunner – Weltin* 1999. 196. o. és *Giessauf* 1997. 188–192. o.)

⁴⁴ Alapvető kiadása: *Appelt, Heinrich*: Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich. Wien–Köln–Graz, 1976. 96–99. o.; további szakirodalom: *Mayer, Theodor*: Das österreichische Privilegium minus. *Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs*, 5. (1957) 9–60. o.; *Fichtenau, Heinrich*: Von der Mark zum Herzogtum. Grundlagen und Sinn des „Privilegium minus” für Österreich. München, 1965.; *Tangl, Michael*: Die Echtheit des österreichischen Privilegium minus. In: Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik. Ausgewählte Schriften. Szerk. *Michael Tangl*. 2. k. Graz, 1966. 678–697. o.; *Lechner* 1994. 155–164. o.; *Dopsch – Brunner – Weltin*, 1999. 137–141. o.; *Schmid, Peter – Wanderwitz, Heinrich* (szerk.): Die Geburt Österreichs: 850 Jahre Privilegium minus. Regensburg, 2007.; *Scheibelreiter* 2010. 211–216. o.

⁴⁵ *Appelt* 1976. 99. o.: „Nullam quoque expeditionem debeat, nisi quam forte imperator in regna vel provincias Austrie vicinas ordinaverit.”

⁴⁶ *Hanko, Helmut*: Herzog Heinrich II. Jasomirgott. Pfalzgraf bei Rhein – Herzog von Bayern – Herzog von Österreich. Darmstadt, 2012. 106., 108. o.

belül. Ezeken a keleti területeken a Babenberg-dinasztiának közvetlen politikai érdekeik is lehettek. Harcias Frigyes herceg még 1241. március közepén jött Magyarországra,⁴⁷ IV. Konrád választott német király azonban csak pünkösdkor (május 19.), az esslingeni királyi udvarban hirdette meg az egész birodalomra kiterjedő keresztes hadjáratot a tatárok ellen.⁴⁸ A király atyja, II. Frigyes német-római császár a tatárok elleni hadjáratra felszólító birodalmi parancsát még később, június 20-án hirdette ki.⁴⁹ Figyelemreméltó az is, hogy a fiatal király a tatárok elleni háborús felkészülésről szóló rendelkezésében utasítja a fejedelmeket arra, hogy nem kell a tatárok ellen hadba szállniuk, csupán a saját határaikat kell védeniük velük szemben, illetve a lehetőségek szerint meg kell akadályozniuk a tatárok egyesített felvonulását.⁵⁰ Mindezt figyelembe véve, azt mondhatjuk, hogy Harcias Frigyes egy teljesen önálló, ráadásul a passzív védekezés helyett a megelőző csapás eredményességében bízó katonai akciót vezetett a tatárok ellen, azonban ezt a küldetését sem katonailag, sem politikailag nem készítette elő, és így ezzel a későbbiekben rendkívül nagy kárt okozott. Kötöny halála kapcsán a Heiligenkreuzi Évkönyvek – Rogerius-szal ellentétben – már kész tényként kezelik az osztrák herceg felelősségét a kun fejedelem meggyilkolásában, mivel az évkönyvíró szerint Kötöny saját és feleségeinek az életét éppen a Frigyes-től való félelmében dobta el.⁵¹ II. Frigyes hercegnek a tatárjárás során véghezvitt tetteiről egészen negatív képet fest a forrásként elsőrangú Garsteni Évkönyvek szerzője. Rogeriushoz hasonlóan beszámol arról, hogy Frigyes „a mindenünnen összegyűjtött hadseregével Magyarország királyát, Bélát igen szorult helyzetbe hozta. A magyar király csak záloggal biztosított hatalmas pénzösszeg révén tudott bosszúálló kezei közül kimenekülni.”⁵²

A jeles XV. századi humanista, Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1458–1464) az 1453 és 1458 között írt monumentális Ausztria-történetében, a *Historia Australis*-ban (más címen: *Historia Friderici III imperatoris*), amely mű egyébként az Itálián kívüli első humanista országtörténet,⁵³ érdekes véleményt fogalmazott meg Harcias Frigyesről. Aeneas Sylvius szerint Frigyes herceg, aki bár „a nagy tettek embere, aki híres

⁴⁷ B. Szabó 2010. 117. o.

⁴⁸ Mandata contra Tartaros. MGH Const. 2. Szerk. Ludwig Weiland. Hannover, 1894. 444–446. o. (335–336. szám.)

⁴⁹ Encyclica contra Tartaros. MGH Const. 2. Szerk. Ludwig Weiland. Hannover, 1894. 322–325. o. (235. szám.)

⁵⁰ Praecepta bellica. MGH Const. 2. Szerk. Ludwig Weiland. Hannover, 1894. 445. o. (335. szám): „Principes non ineant campestre bellum cum Tartaris, sed terminos suos defendant; ne si contingeret eos succumbere, quod Deus avertat, non possent vires suas de cetero congregare.”

⁵¹ Continuatio Sancrucensis II. 640. o.: „quorum rex nomine Gutan se ipsum interfecit, prius interfectis duabus reginis et aliis qui secum in domo convenerant, pre timore ducis Austriae, qui domum illum impugnavat et tandem expugnabat. Vö.: Rogerius tudósításával (Carmen miserabile, 567. o.: Quidam autem vulgus hoc facinus duci Austriae imputare, ab aliis vero de mandato regis dicitur esse factum tamen)”, aki mind a király, mind a herceg felelősségét egyaránt felveti.

⁵² Continuatio Garstensis. 597. o.: (1242) „Fridericus dux Austriae miles potens, strenuus et ad arma perfectus, Belam regem Hungarie collecto exercitu hinc et inde suis viribus inclinavit, et ipse rex per multam peccuniam pignore confirmatam, manus eius et indignationem declinavit.” A XIX. század romantikus nacionalista osztrák történetírásának az egyik legismertebb alakja, Julius Franz Schneller szerint IV. Béla kifosztása és a nyugat-magyarországi vármegyék elorzása abból a célból történt, hogy az osztrák és a stájer határokat a mongol támadások ellen II. Frigyes herceg megvédhesse; ez a vélemény a XX. század közepéig is gyakran felbukkant. Geschichte von Oesterreich und Steiermark. 2. k. Dresden, 1828. 17. o.

⁵³ Modern, kritikai kiadása: Aeneas Sylvius Piccolomini: Historia Austrialis. MGH SS. rer. Germ. N. S. 24. Hannover, 2009. Szerk. Julia Knödler – Martin Wagendorfer.; Uiblein 1982. 106–107. o.; Montecalvo, Rolando: The New ‚Landesgeschichte‘: Aeneas Silvius Piccolomini on Austria and Bohemia. In: Pius II. „el

volt a fegyverei dicsőségéről, a kegyessége jeleiről, ékesszólásáról és a lelke nagyságáról”, mégis ő ösztökélte a tatárokat – legalábbis a közhiedelem szerint – a Magyarország elleni támadásra, mivel Béla király nem akart neki engedelmeskedni.⁵⁴ Igen érdekes tehát, hogy a II. Frigyes herceg személye körüli történetírói diskurzus már a középkorban kezdetét vette, de ennél fontosabb az, hogy ez a vita korántsem a „nemzeti” történetírások között zajlott, hiszen a herceg személye és a tatárjárás idején tanúsított magatartása a magyar történetírás mellett éppúgy kiváltotta a középkori osztrák történetírók egy részének a jogos bírálatát.

A XIX. századi tudományos és kritikai osztrák történetírás jóval elfogultabb volt a középkorinál, és a kortársi forrásokat is messze figyelmen kívül hagyta II. (Harcias) Frigyesnek a tatárjárásban betöltött szerepéről.⁵⁵

A forrásaink a tatárok létszámáról nem árulnak el pontos adatokat: leginkább „megszámlálhatatlan sokaságról” írnak.⁵⁶ Thomas Ebendorfer az *Osztrák Króniká*-jában (*Cronica Austrie*) az igen valószínűtlen ötszázazret adja meg a támadó mongol hadsereg létszámaként.⁵⁷ Abban valamennyi osztrák elbeszélő forrás megegyezik, a többi nyugat-európai forráshoz hasonlóan, hogy az országot a tatárok támadták meg, itt azonban szóba kerülnek a kunok is, mint a tatárok szövetségesei. A Heiligenkreuzi Évkönyvek névtelen szerzője még ennél is tovább megy. Szerinte először a kunok Kötöny (itt: *Gutan*) nevű „királyuk” vezetésével költöztek be Magyarországra, és arra kérték a magyar királyt, hogy „telepítse le őket országá földjén, azt színelve közben, hogy majd keresztényekké lesznek.”⁵⁸ (Csonka Ferenc fordítása.)

A következő évben azonban a többi kun kívülről megtámadta az országot, egyesültek a már Magyarországon élő testvéreikkel, majd (Kötöny halála után) vereséget mértek a magyar király seregére Pest mellett. Valószínű, hogy a névtelen évkönyvíró egyetlen ese-

più expeditivo pontefice“. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464). Szerk. Zweder R. W. *von Martels – Arie Johan Vanderjagt*. Leiden–Boston, 2003. 55–86. o.; *Wagendorfer, Martin*: Studien zur Historia Austriales des Aeneas Silvius de Piccolominibus. *MIÖG Ergänzungband* 43. Wien–München, 2003.

⁵⁴ *Aeneas Silvius Piccolomini*: Historia Austriales 409. o.: „Fuit autem Henricus [a krónika harmadik szerkesztése egyik, Vatikánban őrzött kéziratán – Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigiani I. VIII 283, 56’ – olvasható: *Federicus*] vir magnorum operum, armorum gloria clarus et liberalitate insignis, facundia et animi magnitudine excellens, honesto corpore, sed moribus occulte lubricis. Neque religionis amator, quippe qui ecclesiam persecutus est et Tartaros in Hungaros advocasse creditus, quoniam Bela rex Hungariae parere sibi recusaret. Nam eo imperante Tartari, qui et Scithe dici possunt, Hungariam ingressi fratrem regis Colomannum occiderunt et in Poloniam transeuntes Henricum ducem Slesiae trucidarunt ambasque provincias ita attriverunt, ut in hanc usque diem eius calamitatis vestigia extant.”

⁵⁵ Ennek ékes példája többek között: *Hassler, Leopold*: Geschichte des österreichischen Kaiserstaates. Nach Quellen und den besten vaterländischen Hilfswerken. Wien, 1842. 58–60. o. Itt szó sincs Harcias Frigyes Pest alatti ütközetéről, viszont a Frigyes herceg levelében említett alsó-ausztriai és Duna-völgyi összecsapásokat sikerült egy eposzi méretű összecsapással felmagyítani, miután az osztrák herceg visszautasította Batu kán szövetségi ajánlatát.

⁵⁶ Continuatio Lambacensis. 640. o.: „...quod esset innumerabilis; Annales Lambacenses. 559. o.: cum innumerabili multitudine”; Annales Sancti Rudberti Salisburgensis. 795. o.: „Tartari collecta omni multitudine sua”; *Thomas Ebendorfer*: Chronica pontificum Romanorum. 421. o.: „Tartari vero collecta omni sua multitudine.”

⁵⁷ *Thomas Ebendorfer*: Cronica Austrie. 112. o.: „Hac tempestate Magi [itt valószínű, hogy a mongol népnév torzult alakjáról lehet szó], qui et Tartari vocabantur, cum quinquies centenis millibus invadunt Hungariam.” Ugyancsak ötszázazres szám olvasható a későbbi összefoglalásokban is, lásd: *Hassler* 1842. 58. o.

⁵⁸ Continuatio Sancrucensis II. 640. o.: „Eodem anno Chumani gens immundissima, que carnibus utebatur fere crudis pro cibo et lacte equarum et sanguine pro potu, hii miserunt quosdam ex suis cum rege Gutan [Gotan] nomine ad regem Ungarie, rogantes ut collocaret eos in terra suam simulantes se fieri christianos.”

ménybe sűrítette Frigyes herceg összecsapását a tatár előőrssel a Rákos mentén, a kunok harcát Bulcsú csanádi püspökkel, valamint a muhi csatát.⁵⁹ A kunokat azonban egy sokkal veszedelmesebb új ellenség, a keletről érkező tatárok követték a heiligenkreuzi évkönyvíró szerint.⁶⁰ A zavaros elbeszélés, a kunok és a tatárok szerepének felcserélésének ellenére világos, hogy a magyar határhoz közel fekvő heiligenkreuzi ciszterci kolostor évkönyvírója minden bizonnyal Magyarországról menekült szerzetestársaik vagy egyéb menekültek értesüléseire támaszkodva írhatta meg részletgazdag beszámolóját. Az a vélemény, amely szerint először a kunok, majd utánuk a tatárok pusztították el az országot, onnan származhat, hogy a mongolok a többi legyőzött néphez hasonlóan a kunokat is besorozták a seregükbe, így a felderítő hadmozdulatok és ütközetek alkalmával elsőként őket vetették be.⁶¹ A heiligenkreuzi hagyományt fenntartó elbeszélő források, mint a Paltram Vatzó személyének tulajdonított osztrák krónika,⁶² a *Historia Australis*,⁶³ a Leobeni Névtelen krónikája,⁶⁴ valamint Thomas Ebendorfer császárkrónikája⁶⁵ hasonló információkkal szolgálnak. Ezekon kívül más művek is tudnak a kunok jelenlétéről a tatárjárás során: a Lambachi Évkönyvek szerint „ugyanebben az évben a kunok és a tatárok megszámlálhatatlan sokasággal támadtak meg Magyarországot”, tehát itt is a kunok szerepelnek a tatárok előtt, mint a pusztítás okozói.⁶⁶ A Melki Évkönyvek közlése szerint a tatárok támadták meg Magyarországot a kunokkal együtt.⁶⁷

A salzburgi Szent Rupert-székesegyház káptalani évkönyvének írója előtt sem voltak ismeretlenek a kunok, de őket már egyenesen a tatárokkal azonosítja.⁶⁸ A Heiligenkreuzi Évkönyvek (és ennek nyomán a heiligenkreuzi hagyományhoz kapcsolódó történeti munkák) a kunokon kívül egyéb népeket, „hamis keresztényeket” és „eretnekeket” is felsorolnak, mint a tatárok szövetségesei, akik állítólag a kereszténység eltörlésének szándékával érkeztek Magyarországra.⁶⁹ A szövegből nem derült ki, hogy vajon itt is az esetleg a mongol hadi gépezetbe kényszerrel besorozott, legyőzött keresztény népek – pl. oroszok, alánok stb. – harcosairól van-e szó, akit a heiligenkreuzi annalista szemtanúja látott és azonosított, ami valószínűnek tűnik. Nem szabad azonban elvetni azt a lehetőséget sem, hogy itt talán egy irodalmi fordulattal van dolgunk. Legalábbis a mondat utolsó felének kitétele alapján: „hogy rosszindulatukat kitombolhassák a keresztényeken, és eltörölhes-

⁵⁹ B. Szabó 2010. 123. o.

⁶⁰ Continuatio Sancti Crucis II. uo.: „Hiis ita perpetratis, secuta est alia gens que dicitur Tartari, veniens ab ortu solis, que multa regna et civitas et castra subverterat...”

⁶¹ B. Szabó 2010. 118–119. o.

⁶² Paltram Vatzó: Chronicon Austriacum. 713–714. o.

⁶³ Historia Australis. 244–245. o.

⁶⁴ Anonymus Leobensis: Chronicon. 815–816. o.

⁶⁵ Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum. 466. o.

⁶⁶ Annales Lambacenses. 559. o.: (1241) „Eodem etiam anno Comani et Tartari Ungariam cum innumerabili multitudine invadunt.”

⁶⁷ Annales Mellicenses. 508. o.: (1242) „Tartari cum Cumanis regnum Ungarie invadunt.”

⁶⁸ Annales Sancti Rudberti Salisburgensis. 787. o.: „Quedam gens barbara, sive Comani, sive Tartari dicantur.”

⁶⁹ Continuatio Sancti Crucis II. 640. o.: „Hiis adiuncti erant heretici et falsi christiani, ut possent exercere malitiam suam in christianos et delere nomen eorum de terra”; vö. Paltram Vatzó: Chronicon Austriacum. 713. o.; Historia Australis. 244. o.; Anonymus Leobensis: Chronicon. 816. o.

sék nevüket a föld színéről.”⁷⁰ (Csonka Ferenc fordítása.) Az egyház és a hívők ellen támadó átkeresztények, valamint a Föld minden részéről összegyűlt pogány seregek képe párhuzamba állítható a trieri forrás, a *Gesta Treverorum* értesülésével, amely szerint a tatárok a keresztény világ elpusztítását tervezték. Szerinte a tatárok valójában „tarzusziak és izmaeliták”, akik közvetlenül a világvége előtt ötvenhat évvel tűnnek fel, és sok bajt hoznak a kereszténységre: „Hozzájuk csatlakoznak még a kunok, amazonok és más népek is, továbbá híteghagyott keresztények és átkozottak, és így Isten ellenségeinek megszámlálhatatlan hadát alkotják, amely valamennyi [pogány – B. G.] népből és nemzetből gyűlik össze.”⁷¹

A tatárjárás harci cselekményeiről a legfontosabb forrásunk a Friesachi Évkönyvek, egész pontosan annak az echternachi kiegészítése. Részletesen felsorolja azokat az erdélyi városokat, amelyek a mongolok dúlásának estek áldozatul: elsőnek Radnát (Rodana), ezután a Barcaságot (Burza), ahol ütközetet vívtak az erdélyi haderővel. Besztercét (Nosa), Kőhalmot, Kükömlővárat (Kuomelburch), Nagyszeben (villa Hermanni), valamint Kolozsvárt (Klusa), Váradot (Waradino), Tamáshidát („villa quod dicitur fratrum Thonie”), Gyulafehérvárt (Alba civitate Transsilvana) és Szalacsot (Zaliz).⁷² A bejegyzésben olvasható, a halálos áldozatok számát eltúlzó adatokat nem kell minden esetben hitelt érdemlőnek tekintenünk. Radna esetében a megadott négyezer halott is soknak tűnik, a Nagyszeben-

⁷⁰ Ehhez az irodalmi és teológiai hagyományhoz lásd: *Patschovsky, Alexander*: Der Ketzer als Teufelsdiener. In: Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag. Szerk. *Hubert Mordek*. Tübingen, 1991. 317–334. o.; *Moore, Robert Ian*: Literacy and the making of heresy, c. 1000 – c. 1150. In: *Heresy and literacy, 1000–1530*. Szerk. *Peter Biller – Anne Hudson*. Cambridge, 1994. 19–37. o.; *Segl, Peter*: Agenten des Bösen in der Sicht des Mittelalters: Ketzer und Hexen. In: *Das Böse in der Geschichte*. Szerk. *Werner H. Ritter – Jörg A. Schlumberger*. Röll, 2003. 77–107. o.

⁷¹ *Gesta Treverorum*. MGH SS 24. Szerk. *Georg Waitz*. Hannover, 1879. 403–404. o.: „Nam gens infausta Tartarorum, terna iam irruptione facta, fines invasit Europe, exterminium toti orbi christiano meditans et minitans. Hos Tarsenses et Hysmahelitas quidam autumant, de quibus scribit Methodius, quod egressuri sint ante finem mundi et obtenturi orbem terre octo ebdomadibus annorum, id est 56 annorum, et multa facturi mala. Adiuncti sunt eis Cumaní, Amazones et alie gentes, christianorum quoque refuge et dampnaticii, et factus est inimicorum Dei exercitus infinitus, ex omni populo et natione collectus.” Az említett Methodius nem más, mint Pseudo-Methodius apokalipszise, egy VII. századi Szíriában keletkezett eszkatológiai mű, amely szerint a világ végét – a Jelenések Könyve 20: 7–10. nyomán – meg fogja előzni a világ népeinek Góg és Magóg által vezetett Isten elleni lázadása, vö. *Bezzola* 1974. 101. o.; *Anderson, Andrew Runni*: Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations. Cambridge (Mass.), 1932. 44–49. o.; *Michael, Ian*: Typological problems in medieval Alexander literature: the enclosure of Gog and Magog. In: *The Medieval Alexander Legend and Romance Epic. Essays in honour of David J. A. Ross*. Szerk. *Peter S. Noble – Lucie Polak – Claire C. Isov*. Millwood (NY), 1982. 131–147. o.; *Bøe, Sverre*: Gog and Magog. Tübingen, 2001. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. Zweite Reihe, 135.) 14–19., 219–227., 264–267. o.; *Brall-Tuchel, Helmut*: Die Heerscharen des Antichrist: Gog und Magog in der deutschen Literatur des Mittelalters. In: *Endzeitvorstellungen*. Szerk. *Barbara Haupt*. Düsseldorf, 2001. 197–229. o.; *Schmidt, Andrea-Barbara*: Die „Brüste des Nordens” und Alexanders Mauer gegen Gog und Magog. In: *Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*. Szerk. *Wolfram Brandes – Felicitas Schmieder*. Berlin–New York, 2008. (Millenium-Studien, 16.) 89–100. o.

⁷² *Annales Frisacenses*. 65. o.: (A. 1241) „ipsa die resurrectionis dominice Tartari per Alpes et silvas irrupentes, Rodanam quoddam opidum Ungarie intraverunt, et quattuor milia hominum vel amplius ibidem interemerunt. Eodem die alter exexercitus eorundem Tartarorum ingrediens provinciam que Burza dicitur, duces exercitus Transsilvane terre cum omnibus suis interfecit. Feria tertia eiusdem ebdomane in opido quod Nosa dicitur ceciderunt ex christianis sex milia quattuordecim. Feria quinta ceciderunt in villa que Kuomelburch dicitur amplius quam triginta milia. Item feria quinta ante dominicam Misericordia ceciderunt in civitate que villa Hermanni dicitur plus quam centum milia...Item in quodam castro quod dicitur Clusa cecidit infinita multitudo Ungarorum. Idem contigit in Waradino et in villa quod dicitur fratrum Thonie et in Alba civitate Transsilvana et in villa Zaliz.”

ben lemészárolt százezer áldozat mindenképpen túlzás, de világos, hogy a jámbor szerző egyértelmű célja volt a nagyarányú pusztítás érzékeltetése. Az a tény, hogy egy friesachi (vagy echternachi) évkönyvíró ennyire pontos értesülésekkel bírjon az eseményekről és a tatárok felvonulásáról, arra enged következtetni, hogy rendelkezésére állhatott egy magyarországi, sőt leginkább erdélyi (akár magyar, akár német anyanyelvű) szemtanú, aki maga is átélte az eseményeket. Helyesen adta meg a tatár haderő erdélyi mozgását, az elpusztított városok nevét, a muhi csata általa megörökített körülményeket, továbbá azt, hogy IV. Béla Batuval (itt: Bathun) szemben vereséget szenvedett, és hogy ebben az ütközetben tízezer harcos, három főpap és két érsek is életét vesztette, továbbá a csata napját is.⁷³ Ha párhuzamba állítjuk a friesachi évkönyvírot Rogeriusszal, akkor láthatjuk csak igazán, mennyire pontos beszámoló is az övé, ugyanis a váradai kanonok szintén tudósít Radna, Várad és Tamáshida elfoglalásáról, illetve feldúlásáról.⁷⁴ Radna elpusztításáról tud még ezen kívül a heiligenkreuzi évkönyvíró is, ezt azonban a kunoknak tulajdonítja.⁷⁵

A muhi csata pontos körülményeiről a már fent említett Friesachi és Heiligenkreuzi Évkönyveken kívül egyéb forrásaink nem közölnek részletesebb beszámolókat. A Heiligenkreuzi Évkönyvnél már láthattuk, hogy bár a szerző a muhi csatához vezető útról, a kunok betelepítéséről, Kötöny haláláról, illetve a kunok távozásáról, valamint magáról az ütközetről alapvetően részletes értesülésekkel bír, ezek azonban egyetlen egy esemény zavaros kaleidoszkópjává állnak össze. Az 1242. évhez írt bejegyzései azzal kezdődnek, hogy „Kálmán, Magyarország királya meghalt”.⁷⁶ Ez a bizonyos Kálmán, akit tévesen Magyarország királyának tart a Heiligenkreuzi Évkönyvek szerzője – de érdekes módon a heiligenkreuzi hagyományhoz tartozó többi történetírói munka nem –, nem más, mint Kálmán herceg, IV. Béla öccse.⁷⁷ Kálmán még többször előkerül a forrásainkban, de ekkor már, mint a király fivére.⁷⁸ Viktringi János apát *Liber certarum historiarum*-a – Troppai Márton pápa-császár krónikájának nyomán – párhuzamba állítja Kálmán herceg halálát Henrik sziléziai herceg elestével, aki a legnicai (leignitzi) csatában, mindössze néhány nappal Muhi előtt (1241. április 9.) vesztette életét.⁷⁹ A csatában elesett magyarok létszámáról

⁷³ Uo.: „Eodem die rex Ungarie Bela habens exercitum populi innumerabilis conflicturus cum Bathun seniore rege Tartarorum, vix fuga elapsus, amisit de suis, dictu miserabile! decem milia et amplius, et in eodem conflictu ceciderunt tres episcopi et duo archiepiscopi.” Ez a tízezeres szám, figyelembe véve a kortárs hadtörténeti szakirodalom becslését a muhi csatában részt vevő magyar királyi haderő számáról, egyáltalán nem tűnik túlzónak, vö. *Négyesi Lajos*: A muhi csata (1241. április 11.). *Haditörténelmi Közlemények*, 110. (1997). 308. o.; *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008. 130. o.; *B. Szabó* 2010. 141. o.

⁷⁴ *Rogierius*: Carmen miserabile. 564., 576–580. o. (20. és 34. fejezet.)

⁷⁵ *Continuatio Sancti Crucis* II. 640. o.: „...et in die sancto pasce intrabant civitatem Rodna; illis edentibus et bibentibus et secure habitantibus interfecerunt omnes religiosos [cum omnibus Deo ibi servientibus] et irreligiosos, iuvenes, virgines, senes cum iunioribus, nemin iparcentes.” Ennek nyomán lásd: *Paltram Vatz*, *Chronicon Austriacum*. 713. o.; *Historia Australis*. 244. o.; *Anonymus Leobensis*: *Chronicon*. 815. o.; *Thomas Ebendorfer*: *Chronica regum Romanorum*. 466. o.

⁷⁶ *Continuatio Sancti Crucis* II. 640. o.: „Cholomannus rex Ungarie obiit.”

⁷⁷ *B. Szabó* 2010. 141. o.; *Veszprémy* 2008. 131. o.

⁷⁸ *Annales Mellicensis*. 508. o.: (1242) „Tartari...Cholomannum regis fratrem in conflictu interficiunt”; *Annales Praedicatorum Vindobonensium*. 727. o.: (1241) „Tartari Ungariam veniunt, et Cholomannus regis frater occiditur”; *Annales S. Rudberti Salisburgensis*. 787. o.: (1241) „Quedam gens barbara...hostiliter occupavit Ungariam ultra Danubium, et fugato rege, et fratre eius vulnerato [érdekes, hogy ez a salzburgi forrás csak a herceg sebesüléséről tud, a haláláról nem]”.

⁷⁹ *Johannes Victoriensis*: *Liber certarum historiarum* 1, 91., 186. o.: Lib. I. rec. C. 3.: (1239) „Tartari Ungariam et Poloniam vastaverunt. Heinricum ducem Slezie in Polonia, maritum sancte Hedwigis, et Colomannum fratrem regis Ungarie Bele, ducem Pannonie, occiderunt...” Lib. I. rec. B. cap. 1.: (1239)

meglehetősen túlzó képet ad a Heiligenkreuzi Évkönyvek írója, illetve az évkönyvekhez kapcsolódó történetírói hagyomány. A kunok ellen felvonuló magyar király „miután egy helyre összevonta nagyszámú, állítólag százezer katonából álló hadseregét, Pest mellett szembeszállt velük. Először felgyújtották a táborn, azután leöldösték mind egy szálig a püspököket, grófokat, öregeket, fiatalokat, és senki sem állt ellen, úgyhogy abból a nagy sokaságból alig menekültek meg néhányan a királlyal együtt.”⁸⁰ (Csonka Ferenc fordítása.)

A Lambachi Évkönyvek nyolcvanezer halotról tud,⁸¹ a Zwettli Évkönyvek közel kortársinak tekinthető híradása viszont már háromszázezer meggyilkolt fegyveresről számol be.⁸² Thomas Ebendorfer több helyen is egész egyszerűen annyit ír, hogy a tatárok Magyarország egész haderejét megsemmisítették; ugyanakkor ő az egyetlen, aki megnevezi, még ha hibásan is, a csata helyszínét, amelyet ő a „Savo”, vagy a „Saxo” folyó mellé helyez, és ezt tévesen a Száva folyóval azonosítja.⁸³ Ezekhez, a túlzó számokhoz képest például a térben távolabbi kölni St. Panthaleon-kolostor évkönyvének adata a hatvanezer elesett magyar katonáról kifejezetten reálisnak (noha a valóságtól még így is messze elrugaszkodottnak) tekinthető.⁸⁴ Egy dolgot azonban mindenképp érdemes figyelembe venni, amely vélemény az újabb hadtörténelmi szakirodalmunkban is teret nyert: sem a magyar, sem pedig a külföldi kortárs, illetve későbbi történetírók nem fordítottak túlzott figyelmet a muhi csatára, sem a pontos helyét és idejét nem tartották kellően feljegyzésre méltónak. Ellentétben a legnicai ütközetben hősi halált halt II. Henrik sziléziai herceggel, IV. Béla életben maradása, még serege elvesztése dacára sem bírt olyan „szenzációértékkel”, amely például egy külföldi történetíró érdeklődését felkelthette volna, noha a király me-

---

„Tartari Ungariam et Poloniam vastaverunt, Heinricum ducem Slezie in Polonia, maritum sancte Hedwigis, et Cholomannum fratrem regis Ungarie, scilicet Bele quarti, qui tunc regnavit in Pannonia, occiderunt”; vö. Martinus Oppaviensis: *Chronicon pontificum et imperatorum*. MGH SS 22. Szerk. *Ludwig Weiland*. Hannover, 1872. 472. o.: „Eiusdem Frederici imperatoris temporibus, anno Domini 1239, gens Tartarorum, occupatis orientabilibus partibus et crudeliter subactis, in duo agmine se dividentes, Ungariam et Poloniam intraverunt. Ubi campestri bello cum ipsis habito, frater regis Ungarie dux Colomannus in Pannonia et in Polonia nobilis dux Slezie Henricus occiditur.” *B. Szabó* 2010. 103–107. o. A legnicai csatáról lásd *Kwak, Jan*: *Bitwa pod Legnicą w 1241 r. w świetle niemieckiej i polskiej historiografii śląskiej. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia*, 19. (1981) 5–31. o.; *Korta, Wacław*: *Najazd Mongołów na Polskę i jego legnicki epilog*. Wrocław, 1983.; *Bitwa legnicka: historia i tradycja*. Szerk. *Wacław Korta*. Wrocław, 1994.; *Maroń, Jerzy*: *Koczownicy i rycerze. Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII wieku*. Wrocław, 2001.; *Paron, Alexander*: *The Battle of Legnica (9 April 1241) and its Legend*. In: *Meetings with emotions. Human past between anthropology and history*. Szerk. *Przemysław Wiszewski*. Wrocław, 2008. 89–108. o.

⁸⁰ *Continuatio Sancrucensis* II. 640. o.: „Rex autem Ungarie collecta in unum multitudine copiosa, ut dicebatur centum milibus, occurrit in circa Pëst...Et primo incendabant castra, deinde interfecerunt omnes episcopos, comites, senes et iuvenes, nemine sibi resistente, ita quod ex tanta multitudine vix pauci cum ipso rege salverentur.” Vö. *Paltram Vatz*: *Chronicon Austriacum*. 713. o.; *Historia Australis*. 244. o.; *Anonymus Leobensis*: *Chronicon*. 815. o.; *Thomas Ebendorfer*: *Chronica regum Romanorum*. 466. o.

⁸¹ *Annales Lambacenses*. 559. o.

⁸² *Continuatio Zwetlensis* III. 655. o.: „Unde factum est ut ipsi Tartari trecentis armatorum milibus cesis, quos ad repugnandum Ungari conduxerant.”

⁸³ *Thomas Ebendorfer*: *Cronica Austrie*. 112. o.: „quos [vagyis a tatárok] Bela praefatus bello petit iuxta fluvium Savo, alias Sava: qui et terga vetere cogitur, et extincta fere totius Ungariae militia”; *Uő*: *Chronica regum Romanorum*. 470. o.: „Contra quos rex Bela iuxta fluvium Saxo accingitur, sed succumbit interfecto Colomanno fratre eius et pene tota milicia Bela ad mare fuga lapsus...”

⁸⁴ *Chronica regia Coloniensis (Annales maximi Colonienses)*. MGH SS rer. Germ. 18. Hannover, 1880. Szerk. *Georg Waitz*. 280. o.: (1241) „Extincta referuntur ibi sexaginta Hungarorum milia, inter quos duo episcopi et multi Teuthonici, Gallici, tam nobiles quam vulgares, periere.”

nekülése és így a további ellenállás megszervezése az ország számára mindenképp hasznosabb volt.⁸⁵ Jellemző, és az új véleményeket támasztja alá, hogy a harctéren szerzett sebesüléseibe az ütközet után néhány nappal elhunyt Kálmán hercegről a legtöbb vizsgált forrásunk megemlékezik.

Magyarország elpusztítását és a tatárjárás következményeit drámai hangon ecseteli a Heiligenkreuzi Évkönyvek írója, illetve a heiligenkreuzi hagyomány. Mind a kunok, mind a tatárok nemre, életkorra, társadalmi állásra való tekintet nélkül gyilkoltak egyháziakat és világiakat egyaránt, sorra feldúlva az útjukba kerülő várakat és városokat.⁸⁶ Pusztításuk nyomán pedig „borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarország földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint azelőtt a pogányok miatt.”⁸⁷ (Csonka Ferenc fordítása.) Az éhínség okán nem csak a kuttyák és macskák, de emberek húsára is rákényszerültek a túlélők.⁸⁸ Ezek a csapások, kiegészülve a vadállatok elszaporodásával és a sáskajárással, igen súlyosak voltak. A heiligenkreuzi kortárs tanú számára úgy tűnhetett, Magyarország pusztulása példa nélküli esemény volt. Az eseményekben az évkönyvíró szerzetes isteni igazságszolgáltatást látott, mivel az ország pusztulása a népe által elkövetett bűnök miatt következett be. Ez azonban semmit sem változtatott a magyarokon, mert – az 1243. évi bejegyzése szerint – a „csapás alatt is, a csapás után is ugyanolyanok voltak a magyarok, mint azelőtt”, vagyis tovább folytak a háborúskodások a magyarok és az osztrákok között.⁸⁹ Az évkönyvíró feljegyzése Harcias Frigyes és IV. Béla konfliktusáról, amely végül harc nélküli megegyezéssel zárult, jócskán árnyalja az ország totális pusztulásáról alkotott képet. Hasonlóan drámai képet fest Magyarország pusztulásáról az Osztrák Rítmusos Krónika, amelynek ismeretlen szerzője szintén tud az emberek, elsősorban a gyerekek elfogyasztásáról. Azt is tudni véli, hogy még a természet is a túlélők ellen fordult, mivel „a mező állatai is mind farkasokká váltak”.⁹⁰ A Lambachi Évkönyvek 1241. évi feljegyzése a kolostorok és templomok feldúlásáról, valamint sok ezer ember (köztük csecsemők és asszonyok, papok és hívők, ifjak és szüzek) elpusztításáról számol be, ami után a tatárok végül visszatértek a hazájukba.⁹¹ A salzburgi Szent Rupert-székesegyház évkönyvének 1242. évi feljegyzése leírja a tatárjárás után bekövetkező éhínséget, amely olyan súlyos volt, hogy állítólag „sem a fiúk a szüleiktől, sem pedig a szülők a fiaiktól meg nem tartóz-

⁸⁵ *Veszprény* 2008. 124. o.

⁸⁶ *Continuatio Sancti Crucis II.* 640. o.: „...illis [t.i. a kunok] edentibus et bibentibus et secure habitantibus interfecerunt omnes religiosos [cum omnibus Deo ibi servientibus] et irreligiosos, iuvenes, virgines, senes cum iunioribus, nemin iparcentes. Deinde diffundebantur per totam provinciam illam sicut locuste, sanguinem humanum sitientes et effundentes velut aquam [civitatibus et castris eversis et super omnia crudelius sevientes, rege cum uxore et filiis, usque ad horam maris expulso].”

⁸⁷ Uo. 641. o.: „Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis.”

⁸⁸ Uo.: „Canes edebant et catts et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis.”

⁸⁹ Uo.: „...a nativitate Christi non est tanta plaga et miseria visa et audita in aliquo regno, sicut in Ungaria propter peccata eorum. In plaga et post plagam tales erant quales ante fuerunt.”

⁹⁰ *Chronicon rhythmicum Austriacum.* 360–361. o.: „Comparatam reputa Babylonitatem / Ad Tartarorum rabiem et crudelitatem / Nil fuisse: panibus illi saturantur, / Parvuli de panibus edunt si frangantur: / Proch dolor! hi parvuli dente masticantur. / In trimatu milia multa sic vocantur, / A parentum manibus veribus assantur. / Omnes agri bestie in lupos mutantur.”

⁹¹ *Annales Lambacenses.* 559. o.: „Diende ulterius procedentes christianorum sanguinem sitiendo infantes in cunis transfigunt, mulieres iugulant, sacerdotes cum grege Christi dispergunt, iuvenes et virgines, senes cum iunioribus heu dilaniant miserabiliter. Postremum vero monasteriis et ecclesiis destructis cunctisque incolis terre illius cum multis milibus milium christianorum interemptis, ad terram suam unde exierant revertuntur.”

tatták magukat”.⁹² A későbbi feljegyzések mind ezeket a XIII. századi forrásokat vették át, amikor a pusztítás nyomait kívánták érzékeltetni. A kannibalizmus ilyen mértékű kiemelése nyilvánvaló irodalmi hagyományokon alapul, bár semmiképpen sem lehet kizárni, hogy egyes esetekben megtörténhetett ilyesmi. Egyes szerzők magyarországi forrásokat is felhasználtak: Thomas Ebendorfer szerint a tatárok három évig pusztítottak az országban, és a nyomukban feltámadó éhínség több ember életét vette el, mint a tatárok kardja, és többen haltak meg így, mint ahányat fogságba hurcolt az ellenség.⁹³ Ebendorfer osztrák krónikája úgy tudja, hogy az éhínség miatt az emberek „sem a macskák húsától, sem pedig a fák kérgétől nem tartóztathatták meg magukat”.⁹⁴ Ez a bejegyzése szinte szó szerinti átvétel a *Képes Krónika* vonatkozó fejezetéből.⁹⁵ Ebendorfer egy másik helyen, Troppai Márton nyomán már említést tesz a föld porának lisztként való használatáról, valamint arról, hogy az anyák a gyermekeik húsával táplálkoztak.⁹⁶ Ez a bizonyos „három csapás”, vagyis a háború, az éhínség és a járvány egymásutánisága, párhuzamba állítható a *Jelenések Könyvé*-ben, valamint a Zakariás próféta könyvében olvasható három lovassal, illetve az ezek által jelképezett csapások sorozatával (a vörös lovas, mint a háború, a fekete lovas, mint az éhínség, és a fakó lovas, mint a halál, de bizonyos értelmezés szerint a járvány jelképe).⁹⁷ Bármi is legyen az igazság a pusztítás tényével kapcsolatban, az mégis vitán felül áll, hogy nyugati szomszédaink is tisztában voltak az országot feldúló mongol invázió súlyosságával, valamint azzal, amit a magyar történelmi emlékezet is megőrzött, mely szerint a tatárjárás és a vele járó harci cselekmények önmagukban nem okoztak olyan pusztítást, mint amit a háború könyörtelen logikája szerint minden alkalommal előforduló éhínség, majd ennek nyomán a különböző járványok.

⁹² Annales S. Rudberti Salisburgensis. 788. o.: „Hoc anno propter crudelem exterminationem et vastationem Tartarorum, ob nimiam rabiem famis, innumerabiles homines in Ungaria se mutuo comederunt, ita ut nec filii a parentibus nec parentes a filiis abstinerent.”⁹³ *Thomas Ebendorfer: Cronica Austrie*. 112. o.: „Post quorum abscessum plures feruntur fame mortui, quam gladio aut captivitate abducti.”

⁹⁴ Uo. 112–113. o.: „nam neque ab esu carniū cattorum, immo corticum de arboribus abstinere poterant.”

⁹⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. SRH 1. Szerk. *Szentpétery Imre*. 468. o.: (c. 177) „Manserunt enim ipsi Tartari in regno Hungarie tribus annis. Et quia seminare illis temporibus non potuerunt Hungari, ideo multo plures post exitum illorum fame perierunt, quam illi, qui in captivitate ducti sunt et gladio ceciderunt.”

⁹⁶ *Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum*. 470. o.: „Et quia tot annis nullus terram incolere potuit, post eorum discessum tanta fames Vngariam pressit, quod matres suos infantes sibi pro edulio preparaverunt, aliis ex pulveribus terre, aliis ex corticibus arborum victum assummentibus.” Vö. *Martini Oppaviensis: Chronicon pontificum et imperatorum*. 472. o.: „Reliquum vero vulgus tam in viris quam in mulieribus, quos invenire potuerunt, in ore gladii exterminantes, sic terras illas, maxime Ungariam, redegerunt in solitudinem, ut pre fame perválida matres puerorum suorum vescerentur carnibus, et plerique pulvere cuiusdam, montis pro farina uterentur.”

⁹⁷ Zakariás 1, 8–10.; Jelenések 6, 1–8. A Jelenések 6, 7–8 szerint a fakó lovas nyomában járt az egész alvilág. Érdeemes a szöveget pontosan megnéznünk: „Hatalmat kapott a föld negyed része fölött, hogy *karddal, éhínséggel, halállal és fenevadakkal* pusztítsák az életet.” A bibliai párhuzam a tatárjárásról szóló elbeszélő forrásokkal azonnal nyilvánvaló lesz.

Összegzés

A fentiekben kísérletet tettünk az 1241–42. évi tatárjárás magyarországi eseményeinek és következményeinek bemutatására a középkori osztrák történetírás tükrén keresztül. Egy alapvetően értékes, az eseményekről pontosan, a hazai forrásokkal megegyező módon tudósító forráscsoporttal van itt dolgunk, amely híven tükrözi a nyugati szomszédaink XIII. századi írástudó közvéleményének ismereteit a tatárjárásról. Különösen fontosnak és maradandónak látszik a heiligenkreuzi évkönyvíró műhely hagyománya, amelynek információit még a XV. században is előszeretettel használták információban gazdag és – a tévedéseket leszámítva – viszonylag pontos elbeszélése miatt. Fontos kiemelnünk, hogy a Babenberg-tartományok, illetve Salzburg történetírása egyáltalán nem elfogult Harcias Frigyes szerepét illetően, sőt meglepően őszinte, ha a herceg megkérdőjelezhető tetteiről, elsősorban IV. Béla fogságba vetéséről vagy Kötöny haláláról van szó. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a XIX. és részben a XX. század romantikus nacionalista történetírása, amely Harcias Frigyesben rettenthetetlen „mongolverő” hőst látott, sokkal inkább Rogerius emlékiratára, mintsem az osztrák évkönyvirodalom hagyományaira támaszkodik. A középkori osztrák elbeszélő források szembetűnő hiányossága azonban (bár ebben nem marad el a többi közép- és nyugat-európai forrás nagy részétől), hogy az eseményekhez való közelsége és a rendelkezésre álló szemtanúk – vélhetően – nagy száma ellenére nem tudtak, és valószínűleg nem szándékoztak bármit is írni például a tatárok hadviseléséről, életmódjukról, szokásaikról. Spalatói Tamást és Matthaenus Parisiensis adatgazdag leírásaival ellentétben megelégszenek a korábbi történetírói hagyomány és teológiai irodalom bevett fordulataival.⁹⁸

⁹⁸ Vö. *Bezzola* 1974. 91–96. o.

BIBLIOGRÁFIA

- AÖG
Beihammer 1998. *Archiv für österreichische Geschichte*, 1848–
Beihammer, Alexander: Die alpenländische Annalengruppe (AGS)
 und ihre Quellen. 1998. 253–327. o.
- Bezzola* 1974. *Bezzola, Gian Andri*: Die Mongolen in abendländischer Sicht
 (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen.
 Bern–München, 1974.
- CFH 1937–1938. *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Szerk. *Gombos Albin
 Ferenc*. 1–3. k. Budapest, 1937–1938.
- DA
Dieterich 1900. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 1937–
Dieterich, Julius Reinhard: Streitfragen der Schrift- und Quellen-
 kunde des deutschen Mittelalters. Marburg, 1900.
- Dopsch – Brunner – Weltin*
 1999. *Dopsch, Heinz – Brunner, Karl – Weltin, Maximilian*: Die
 Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter.
 (Österreichische Geschichte 1122–1278.) Wien, 1999.
- Félegyházy* 1941. *Félegyházy József*: A tatárjárás történeti kútforrások kritikája. Vác,
 1941.
- Giessauf* 1997. *Giessauf, Johannes*: Herzog Friedrich II. von Österreich und die
 Mongolenfähr 1241/42. In: Forschungen zur Geschichte des
 Alpen-Adria-Raumes. Festgabe für em. o. Univ-Prof. Dr. Othmar
 Pickl zum 70. Geburtstag. Szerk. *Herwig Ebner*. Graz, 1997. 173–
 199. o.
- Haider* 1982. *Haider, Siegfried*: Die schriftlichen Quellen zur Geschichte des
 österreichischen Raumes im frühen und hohen Mittelalter. In: Die
 Quellen der Geschichte Österreichs. Szerk. *Erich Zöllner*. Wien,
 1982.
- Klebel* 1928. *Klebel, Ernst*: Die Fassungen und Handschriften der österreichischen
 Annalistik. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*,
 Neue Folge, 21. (1928). 43–185. o.
- Lhotsky* 1963. *Lhotsky, Alphons*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte
 Österreichs. Graz–Köln, 1963.
- MGH
Monumenta Germaniae Historica (alsorozatai: *Const* =
 Constitutiones et acta publica imperatorum et regum; *DD* =
 Diplomata; *DtChron* = Deutsche Chroniken; *SS* = Scriptorum in
 folio; *SS rer. Germ.* = Scriptorum rerum Germanicarum in usum
 scholarum separatim editi; *SS rer. Germ. NS* = Scriptorum rerum
 Germanicarum in usum scholarum separatim editi, nova series),
 1819–
- MIÖG
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,
 1880–
- Moeglin* 1983. *Moeglin, Jean-Marie*: La formation d'une histoire nationale en
 Autriche au Moyen Âge. *Journal des Savants* 1983. 169–218. o
- Moser-Mersky* 1965. *Moser-Mersky, Gerlinde*: Das österreichische 'Chronicon
 rhythmicum'. *MIÖG* 73. (1965) 17–38. o.
- Müller* 1983. *Müller, Markus*: Die Annalen und Chroniken im Herzogtum Bayern
 1250–1314. (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte, 77.)
 München, 1983.
- Pez* 1721–1725. *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. Edidit
Hieronymus Pez. Tom. I–II. Lipsiae–Ratisbonae, 1721–1725.
- Redlich* 1882. *Redlich, Oswald*: Entwicklung der österreichischen Annalistik bis
 zum Ende des 13. Jahrhunderts. *MIÖG* 3. (1882) 497–539. o.

- Schmale* 1975. *Schmale, Franz-Josef*: Die österreichische Annalistik im 12. Jahrhundert. 1975. 144–203. o.
- Sommerlechner* 1999. *Sommerlechner, Andrea*: Stupor mundi? Kaiser Friedrich II. und die mittelalterliche Geschichtsschreibung. Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, I. 11. Wien, 1999.
- SRH 1937–1938. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. *Szentpétery Imre*. 1–2. k. Budapest, 1937–1938.
- B. Szabó* 2010. *B. Szabó János*: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest, 2010.
- Tatárjárás 2003. Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. (Nemzet és emlékezet, 3.)
- TE A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1987. (A források magyar változatai e kiadvány szövegfordításain alapulnak. Ebben az esetben a fordítók nevét lábjegyzetben adjuk meg. Ahol nem állt rendelkezésre korábbi magyar nyelvű kiadás, ott a saját fordításunkat közöljük.)
- Uiblein* 1982. *Uiblein, Paul*: Die Quellen des Spätmittelalters. In: Die Quellen der Geschichte Österreichs. Szerk. *Erich Zöllner*. Wien, 1982. (Schriften des Instituts für Österreichkunde, 40.) 95–113. o
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008.
- VL² 1–14. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Begründet von *Wolfgang Stammer* und *Karl Langosch*, herausgegeben von *Kurt Ruh* und *Burghart Wachinger*. Band 1–14. Berlin–New York, 1978–2008.²
- Wattenbach – Schmale* 1976. *Wattenbach, Wilhelm – Schmale, Franz-Josef*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum. 1. Band. Darmstadt, 1976. 224–229. o.
- Wenzel* 1861. *Wenzel Gusztáv*: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár. 2. k. (1234–1260). Pest, 1861.

KÁROLY RÓBERT MAGYAR KIRÁLY 1330. ÉVI HAVASALFÖLDI HADJÁRATA ÉS AZ ŰN. POSADAI CSATA HISTORIOGRÁFIÁJA

Historiography of Hungarian King Charles Robert's campaign to Wallachia in 1330 and of the so-called Battle of Posada

One of the greatest defeats of Hungarian military history took place in the southern Carpathian Mountains in November 1330, where Wallachian ruler Basarab defeated the Hungarian army led by the king Charles Robert. Many charters have survived in connection with the battle, as well as the almost contemporary, detailed account of Chronicon Pictum. Despite this fact the localization of the battle is still an exciting issue for Hungarian and Romanian historians alike. Following Nicolae Iorga, the name of the battle was set as the "Battle of Posada", the exact location of the battle, however, is still not known with certainty. The authors' main aim was to present Hungarian scholarly study to the Romanian literature of the topic. Such step was taken for the last time in 1944 (Pataki, József, *Hungarian Anjou Kings and the two Romanian principalities*. Cluj-Napoca). It can be concluded that the site of the battle cannot be located with full certainty even after studying the whole body of charters. According to our present geographical knowledge the Hungarian royal army would have had to take position in the valley of the Olt River and in Vöröstorony (Turnu Roşu) Pass; but the circumstances, reasons and result of a decision which was made many centuries ago cannot be revealed with full certainty anymore. The paper gathers the data referring to the Hungarians taking part in the battle, based on the volumes of the still unfinished compilation *Archive of the Anjou Period (Anjou-kori oklevéltár, Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Szeged, 1990–), also adding some new data to the topic.

László Veszprémy DsC, alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, az MTA Medievisztikai Kutatócsoport vezetője, kutatási területe a középkori és kora újkorai hadtörténet. Szerzője: Az Árpád- és Anjou-kor csatái (Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008.), e-mail: veszpremy.laszlo@mail.militaria.hu; Gréta Somogyi PhD, a Hadtörténeti Intézet munkatársa, e-mail: alhikmet@heliosfilm.hu

Keywords: Battle of Posada, Anjou Dynasty, Medieval history in Hungary, Romanian Medieval history, Hungarian-Romanian relations

Az 1330. évi havasalföldi hadjárat nem tartozik a magyar hadtörténelem legfényesebb haditettei közé. Ennek ellenére a kortárs *Képes krónika* részletesen megörökítette, s az eseményeket három miniatúra is ábrázolta. Igaz, az ütközet két, közel azonos képét a kényszer szülhette, hiszen a másoló előtt – mára kideríthetetlen okból – elfogyott a szöveg, s kényszerűségből egy mondat közepén meg is szakad a krónika elbeszélése.

A hadjárat különleges helyet foglal el a magyar és román történeti emlékezetben.¹ A magyar hadtörténetírás a középkori magyar királyság egyik legsúlyosabb vereségéként tartja számon, s leginkább megfélemedezne róla, míg a román történetírás a havasalföldi vajdaság, s egyúttal a „feudális román állam” függetlenedésének és megalapításának

¹ A román történetírásban Havasalföld függetlenné válása folyamatában nem alaptalanul tulajdonítanak döntő jelentőséget az ütközetnek. Legutóbb *Neagu Djuvara: A románok rövid története*. Kolozsvár, 2012.

egyik meghatározó eseményeként értékeli a havasalföldi győzelmet.² A román történelem nézőpontjából jelentőségét a magyarok 907. évi győztes pozsonyi csatájához tudnánk hasonlítani. A hasonlóság az ütközetről fennmaradt, bőségük ellenére is hiányos forrásadottságra is igaz, miközben a modern történetészekre rendkívül nagy nyomás nehezedik, hogy töredékes ismeretek alapján rekonstruáljanak hadjáratokat.

Az eseményt elbeszélő forrásunk, az 1358-ra elkészült *Képes krónika* részletesen beszámol a hadjáratról, bár a történeteket a (valószínűleg ferences) krónikás némileg a királylial ellenséges hangnemből, annak büszkeségét és önteltségét elítélve adja elő.³ A *Képes krónika* kéziratában a szöveg éppen a csata leírásnak egy mondata közben szakad meg, amit azonban a későbbi kéziratokból ki lehet egészíteni. A szöveg csonkasága mindmáig foglalkoztatja a kutatókat, de ennek megválaszolása nem jelen írás feladata. A krónikás leírása az eseményekhez időben igen közel készülhetett, ami a részletességéből is érződik. Heinrich von Mügeln, aki a magyar krónika német fordítását közel ugyanebben az időben, az 1350-es években készítette, szintén csak a Basarab (Bazaráb) elleni hadjáratig, a magyar király katasztrofális vereségéig jut el, amihez még egy fejezetet tesz hozzá, miként az a Thuróczy-kéziratban olvasható. A korábbi, a *Képes krónikát* megelőző krónikaszerkesztés időleges határa tehát az említett hadjárat (1330), illetve András herceg itáliai útja (1333) lehetett. Ez magyarázza, hogy a rendelkezésre álló kéziratokból nem volt lehetséges a hiányzó, I. Lajos trónra lépésig eljutó záró fejezetek pótlása, s így a szöveg több kéziratban is a *Képes krónika* szövegéhez hasonlóan ugyanezen mondat közben szakad meg. Az már rejtélyesebb, hogy a krónika későbbi másolatai miért nem egészítették ki a csonka szöveget, noha erre a lehetőségük akkorra már meglett volna. Levonható a következtetés, hogy a király Basarab elleni szerencsétlen hadjárata, illetve a nápolyi utazás után (1330/1333) a korábbi krónikaszerkesztés megszakadt, s azt Nagy Lajos trónra lépéséig mindenképpen, talán éppen az 1350-es években a *Képes krónika* szerkesztése kapcsán akarták pótolni. Ez a kiegészítést tartalmazó néhány oldal nem jutott el a *Képes krónika* másolójához, s nyilván azért nem tudta pótolni más forrásból, mert az akkor még nem volt más kéziratban hozzáférhető.⁴

² (Románul: Humanitas, 2008.) 86–90. o.; *Petre Otu – Alexandru Dutu – Alexandru Madgearu – Mircea Soreanu*: 100 de mari batalii din istoria României. București, 2009. Magyar részről egy fél mondatban utal rá *Csukovits Enikő*: Az Anjou Magyarországon I. k. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Budapest, 2012. 122. o. A csata ismertsége leginkább Molnár József „Dezső vitéz feláldozza magát Róbert Károlyért” (1855) című festményének köszönhető. (Budapest, MNG. Képe még a nemzetközi Anjou katalógusba is bekerült: L'Europe des Anjou. Aventure des princes Angevins du XIIIe au XVe siècle. Paris, 2001. 327. o., miként az új magyar alkotmány képes kiadásába is.)

³ Évente, legutóbb 2012. november 13-án ünnepségen emlékeztek meg Pripoare-Perişaniban, ahol a román hősöknek emlékművet emeltek. (www.viatavalcii.ro/index.php/component/content/article/35dus Az utolsó letöltés időpontja: 2013. március 25.); itt képe is megtekinthető.

⁴ *Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink. *Századok*, 101. (1967) 478. o. Német krónikában is később a rossz tanácsadó mintapéldájaként hivatkoznak az eseményre, pl. *Hans Hauge zum Freystein*: Der Hungern Chronica... Wien [Nürnberg], 1534. 39r. Hivatkozik rá *Radek Tünde*: Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. Frankfurt/M., 2008. 120. o.

⁴ Erre lásd *Veszprémi László* előadását a pécsi Medieval Chronicle konferencián, VIth International Congress. Pécs, 25–29 July, 2011. Ettől függetlenül hasonló datálásra jut. *Iosipescu* 2008. 80. o.

A korábbi kutatásban, elsősorban romániai történetírásban felmerült,⁵ hogy egy 1330. december 9-i keltezésű magyar királyi oklevél⁶ megszövegezője, és a krónika vonatkozó fejezetének szerzője azonos lenne, mivel az összecsapás leírása szó szerint azonos. A kutatás azonban egyértelműen bizonyította, hogy ez az oklevél egy 1486 előtti hamisítvány, ami a magyar krónika szövegének a felhasználásával íródott. Ennek bizonyítéka többek között a méltóságok leírása során elkövetett hibák sora, pontosabban annak egy néhány évvel korábbi oklevelekből való átemelése, valamint az az általános tapasztalat, hogy éppen a hadjárat, majd a vereség és a királyi pecsét elvesztése miatt az év novemberéből és decemberéből szinte nincs is királyi privilégiumunk. Ellenkező esetben a krónika és az oklevél leírását joggal lehetett volna egy szemtanúnak tulajdonítani, s így annak forrásértéke még a jelenlegi megítélésénél is nagyobb lehetne.

A korabeli oklevelek nagy számának köszönhetően számos, a csatára vonatkozó forrást ismerünk, s az Anjou-kori regeszták rendszeres kiadásának eredményeként soruk még tovább bővült (erre lásd a függelék). Ez nem meglepő, hiszen a hazai kancelláriai gyakorlat az oklevél-narrációkban a történeti eseményeknek sokszor másutt nem fellelhető leírását őrizte meg számunkra.⁷ Számos részlet az 1330-as események vonatkozásában is csak az oklevelekben őrződött meg. Érdekes, hogy az oklevelek és a krónika csataleírásai között nyelvi egyezés alig van, noha tartalmilag azonosak, kiegészítik egymást, s szerzői, legalábbis a későbbi átirások készítői már a krónika szövegét ismerhették volna. Úgy látszik, hogy a krónikás és a kancellária más-más forrásra és mintaszövegekre támaszkodott az 1330-ban történetek leírásakor.

A történészek egyetértenek abban, hogy a hadjárat elsődleges oka a Szörényi bánóság ismételt magyar fenntartás alá helyezése, illetve a havasalföldi vajda, Basarab hűbéri alávettségének megerősítése volt. Tekintettel arra, hogy 1324 és 1330 között nem ismertek a szörényi bánok, feltételezhető, hogy a területet a magyar király hűbéreseként maguk a havasalföldi vajdák tartották ellenőrzésük alatt. A következő ismert szörényi bán Szécsi Dénes, pontosabban Miklós fia Dénes, Ivánka unokája, a Balog nemzetség tagja, asztalnokmester 1322–1341 között, aki 1322–1327-ben a szintén a Szörényi bánóság területéhez tartozó miháldi (Mehadia), 1320-tól egyúttal zsidóvári (Jdioara) kapitány lett, valamint 1327-től a Torontál megyei Becse (Hasznos, Bečej) kapitánya is.⁸ Mindez arra utal, hogy az 1330-as hadjáratban a területet jól ismerő magyar vezérek jelenlétével is számolnunk kell, s a krónika megállapítása, miszerint a havasalföldi terület teljesen ismer-

⁵ Pataki 1944. 33–34. o., aki hivatkozik Wertner Mór kritikájára. Lásd: Wertner Mór: Megjegyzések a „Blagay család oklevéltárá”-hoz. *Századok*, 32. (1898) 841–843. o., újabban Györffy 1964. 565–566. o. Ezt már a román történészek sem állítják, vö.: Holban 1981. 116. o.

⁶ AO 14. 1330. 347–348. o.

⁷ Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest, 1973. A narrációk újabb értelmezésére lásd: Zsoldos Attila: Karászi Sándor és utódai. *Századok*, 135. (2001) 385–407. o., különösen 405. o. Az oklevelek narrációi alapján való hadtörténeti rekonstrukcióra a galambóci ostrom kapcsán tettünk kísérletet: Veszprémy László: Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 283–302. o. és Györffy 1964. mellett az 1330-as eseményekre vonatkozó oklevelek jó részét összegyűjtötte (kisebb pontatlanságokkal) Borosy András is. Vö.: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században. In: Borosy András: Hadakozók, keresztetek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010. 119–126. o. (Először megjelent: *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 379–442. o.)

⁸ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. k. Budapest, 1996. I. k. 275., 367., 467. o. Legújabb magyar történeti áttekintése széles nemzetközi kitekintéssel Vásáry István: Cumans and Tartars. *Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge, 2005. 149–155. o.

retlen volt a magyarok számára, csak részben lehetett igaz. Nehéz magyarázatot találnia a magyar sereg csapdába kerülésére. Ugyanakkor hihető a krónika szövegében olvasható megállapítás, hogy Dénes a királyt a vajda megtámadására bíztathatta. A tisztségviselések dátumai az arcontológiában az okleveleken alapszanak, s azok adott évben való hiánya nem jelenti feltétlenül azt, hogy 1330-ban Dénes még ne viselte volna az említett két vár kapitányságát, miként Engel Pál szerint is egészen 1341-ig övé volt minkét kapitányi tisztség. Hasonló megfontolásból szerepel az archontológiában szörényi báni méltóságának kezdőéveként az 1335, noha a krónika vélhetően hitelt érdemlően kapcsolja azt a hadjárat évéhez, 1330-hoz. Ebben nyilván az a mögöttes szempont is szerepet játszhat, hogy nem tudjuk, a vereség milyen hatással járt a szörényi területre, s miként alakult a szörényi vár és bánság birtoklása az 1330-at követő néhány évben.

*

A hadjárat a magyarokra nézve kedvező külpolitikai környezetben indult, miután Basarab szövetségesei, köztük Mihály bolgár cár, vereséget szenvedtek 1330. június 28-án Velbuzsd mellett, számolni lehetett a vajda hatalma és befolyása meggyengülésével. Ugyanakkor a hadjáratnak lehettek hazai belpolitikai vonatkozásai is, hiszen a Károly Róberttel elégedetlen magyarországi előkelők, így László vajda lázadó fia a román vajdához menekülhettek, de legalábbis vele kapcsolatot tarthattak.⁹ Fontos információ, hogy az 1330-as támadásban a pogányok és a királyhoz hűtlenek is részt vettek (akiken talán, bár nem bizonyítottan, a magyarországi elégedetleneket lehet érteni). Erre vonatkozóan azonban nincsenek közvetlen forrásaink, de a főleg román történészek által képviselt véleményyt a román fejedelem és a magyar elégedetlenek feltételezett összzejátszásáról – többek között – Kristó Gyula is elfogadta.¹⁰ Nagy Lajos 1351-es oklevele az 1330-i csata kapcsán talán rájuk utalhat, még ha nem is nevesíti őket. Említést tesz ugyanis Basarab oldalán bizonyos hűtlenekről, „aliorum eiusdem patris nostri infidelium” formában.¹¹ Egy XVI. századi német krónika arról számol be, hogy Zách Felicián rokonságából sikerült Basarabhoz menekülniük, ami persze megint lehet pusztán kombináció eredménye.¹² Ha ez tényleg így volt, ebből az is következik, hogy Basarab és – amint néhány oklevélben hozzáteszik – fiai hódoltatása nyilván az ottani Károly-ellenes politikai emigráció felszámolását is jelentette volna, s a hadjárat egyik nem mellékes mozgatórugója lehetett. A kancellária jól értesültségét bizonyítja, hogy egy esetben (1332. november 26.), még Basarab apjának nevét is meglepően jó olvasatban rögzítették „Thocomerius” formában.

*

⁹ Erre lásd a király 1329. április 10-i oklevelét, amely bujdosásra kényszerült párttűtőkről beszél László vajda fiaival kapcsolatban. AO 13. 1329. 179. sz. 114–117. o.

¹⁰ *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 292–293. o. A közvetlen források azonban hiányoznak, így – Petrovics István szíves segítségével megkeresésünkre – legutóbb maga Tudor Sălăgean is kétségeit fejezte ki a hipotézis bizonyíthatóságát illetően.

¹¹ *Györffy* 1964. 562–563. o.

¹² *Kurze Beschreibung und eigentliche Abrisse der Länder und Festungen so der Türke bis daher in Europe... under sein Joch bracht, sampt der ungarischen Chronica Wilhelmi Dilichi*. Cassel, 1609. 93v., idézi: *Șerban Papacostea*, aki az 1330-as novemberi csata előzményeként felhossa Zách Felicián esetét, hangsúlyozva a magyar nemesség elégedetlenségét Károly Róberttel szemben. Lásd: *Șerban Papacostea*: „Prima unire româneasca”: Voievodatul de Argeș și Țara Severin. *Studii si materii de istorie medie*, 28. (2010) 19. o.

A hadjárat lefolyásának részletei azonban már kevésbé ismertek, s az események rekonstruálásában is már megoszlanak a történeti vélemények. Ebben nem kis szerepe van annak a körülménynek, hogy nem ismert a hadjárat kezdő és végnapja. Annyi biztos, hogy Pál országbíró 1330. szeptember 22-i oklevele már egy jövőbeli királyi hadoszólásról beszél.¹³ A magyar történetírás hagyományosan egy hadjáratról számol, amely a *Képes krónika* híradásával összhangban az év szeptemberében először Szörényvár (Severin) felé indult, s a vár elfoglalásával végződött. Ám pl. Nicolae Iorga két hadjáratot különböztet meg, ami egyébként az erők megosztása miatt a magyar vereséget is jobban megmagyarázhatóvá tenné. Szerinte az egyik csapat Argyas (Curtea de Argeș) felé, a másik pedig Szörény ellen indult volna.¹⁴

Az általánosnak tekinthető magyar és román történeti rekonstrukció szerint innen, Szörényvártól indulhatott tovább a királyi sereg Argyas (a történet során egyedül megemlélt havasalföldi) település felé. Argyas szerepére szerencsére több okleveles forrásunk is van, mivel Károly Róbert egy 1336. október 17-i oklevele név szerint megemlíti. Ugyanis Tatamér, fehérvári prépost testvére, Bakó kis létszámú csapatával (*cum paucis personis hominum*) nem részletezett titkos küldetésüket (*in occultis legationibus et factis*) teljesítve itt csatlakozott a királyi sereghöz: „sub castro Argyas nos adiunxit”.¹⁵ Megérkezésük valóban bátorítólag hathatott az uralkodóra, hiszen az oklevelek sztereotip fordulatai ebben az esetben személyesnek tűnő megjegyzéssel bővülnek (*nobis cum toto exercitu de eius fortuitu adventu ammirantibus*), ami egyúttal arra is bizonyíték, hogy Argyasnál egy ponton túl kilátástalanná kezdett válni a magyar expedíciós sereg sorsa. Valójában nem tudjuk, hogy Bakóéknak mi volt a feladatuk, vélhetően kapcsolatban állt a havasalföldi hadjáratral és a Basarabra gyakorolt, immár elhúzódozó nyomással és tárgyalásokkal. Alexandru Madgearu elméletben Bakó csapatát a Töröcsvári hágón át vezeti el Argyasig, s így magyarázza meg a XVI. századi román hagyományt, ami a hágóhoz kapcsolja a román győzelmet.¹⁶ Az ő elbeszélésben Bakó serege dülja fel Basarab székhelyét. Hasonlóképpen bizonytalan, hogy milyen eszközöket vetett be a magyar fél célja eléréséhez. Argyas alatt hosszabban tartózkodhattak, amint az I. Lajos 1347-es oklevelében olvasható. Lackfi István lovászmester, később erdélyi vajda, a királyi sereg vezére (*maior exercitus*) ugyanis a királyi sereget támadó románok közül ekkor ejt fogságba hatot, akiket a király színe elé vezetett, miközben a támadók közül jó néhánynak a halálát okozta. Egyúttal értesülünk a későbbi vajda kiváló harci lovának a kimúlásáról is a visszavonulás során.¹⁷ Feltételezések szerint számolhatunk az első argyasi királyi székhely lerombolásával, ami éppen nem lehetetlen, hiszen kevés kiépített település volt ekkoriban Havasalföldön. Basarab csapataival nem sikerült ütközetet kikényszeríteni, így a magyaroknak nem maradt más

¹³ AO 14. 1330. 530. sz., 313. o.

¹⁴ Nicolae Iorga: *Istoria armatei românești*. București, 1929. I. k. 77. o., hivatkozik rá: Pataki 1944. 37. o.

¹⁵ Györffy 1964. 560–561. o.; AOKm III. 290–298. o., érdekes, hogy ugyanitt „haderejének teljes erejéről” beszél, ami ellentmondásban van azzal, amikor a krónika és további oklevelei csak annak egy részéről tesznek említést.

¹⁶ Alexandru Madgearu: *Castrum Argyas: Poenari sau Curtea de Argeș?* In: *Studia Varia in Honorem Professoris Ștefan Ștefănescu Octogenarii*. Szerk. Cristian Luca, Ionel Cădea. Brăila, 2009. 203–215. o. A XVI. századi hagyományra visszatérünk az írás végén.

¹⁷ Györffy 1964. 561. o.

lehetőségük katonai fölényük bizonyítására.¹⁸ A román tanulmányokban nagy szerep jut a „castrum” szó értelmezésének. Mivel úgy gondolják, hogy Argyason nem volt a szó nyugati értelmében vett vár, azt másutt keresik. Sergiu Iosipescu például azt javasolja, hogy Argyastól északra, Poienarinál. Mások azonban arra utalnak, hogy a román fejedelemségekben a korai időszakban a megkésétt fejlődés miatt semmi értelme sincsen a „castrum” esetében megkülönböztetni a vár és városias település jelentését. Így nyugodtan tekinthetjük Argyast is „castrum”-nak, még ha ott „igazi” várról minden bizonnyal nem is lehetett beszélni.¹⁹

A magyar királyi oklevelek sora a sereg békés vonulásáról beszél (*pacifice perambulare*),²⁰ ami minden bizonnyal a fegyveres konfliktusok kezdetéig lehetett érvényes. A „békés” vonulás hangsúlyozása utalhat arra, hogy a király nem külső ellenség ellen vonult, hanem saját birodalmán (*terra nostra Transalpina*) belül *naturalis dominusként* ment hűbéreséhez (*voyvoda noster*), akitől a hűbéresi eskü megerősítését várta, illetve arra is utalhat, hogy nem került sor nyílt mezei csatára. A vajda eljárását a „lázadó és áruló” szavakkal minősíti (*seditione et proditionaliter prelians*). Stilisztikailag a „békés” jelző előre utalhat arra, hogy ezzel szemben hűbérese a nyers erőszakot alkalmazta, az elbeszélés szerint teljesen indokolatlanul.²¹ A királyi sereg visszafordulását, kivonulását (*redire, in exitu*) nyilván megelőzte a havasalföldi fejedelem – amint utólag kiderült színlelt – hódolása, amit az oklevelek „békének” neveznek. Az oklevelek a „színlelt béke” kifejezést említik gyakran (*ficta pacis*), ami a vereség hivatalos, udvari magyarázatának központi eleme lett, hiszen ezzel lehetett bizonyítani Basarab esküszegését, s a végső megszegyenítő kimenetelt megszépítő tény, hogy a magyarok joggal nem számítottak visszavonuló seregük megtámadására.

Innen az események pontos alakulása homályban marad. Nehezen értelmezik a mai kutatók az oklevelek (1333. I. 2.; 1333. XI. 25.) azon megállapítását, miszerint Basarab emberei a magyar király seregének egy részét (*quandam particulam gentis nostre*) támadták meg. Esetleg vonatkozhatna a hosszan vonuló sereg egy részére, hiszen nyilván lehetetlen volt egyszerre megtámadni a több kilométer hosszan vonuló hadoszlopot. Ez a rész a királyt és kíséretét körülvevő, kísérő egységre vonatkozhat. Ebben az összefüggésben nyerhet értelmet az oklevelek állítása, miszerint Basarab a magyar király megölését tervezte.²² Az útvonalat illetően a román fejedelemnek olyan szakaszon kellett csapdát állítania, ahol a magyarok nem gyanakodtak, aminek a két dél-erdélyi hágó, de akár a Szörény felé vezető utak közül bármelyik megfelelt. Annyi bizonyos, hogy az akadályok emelését, a hegyekben elrejtőzködő csapatok elhelyezését napokkal a magyar sereg meg-

¹⁸ *Laurențiu Rădvan*: At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities. (Volume 7. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450.) Leiden–Boston, 2010. 137. o. Hivatkozott forrása: *Nicolae Constantinescu*: Curtea de Argeș (1200–1400). *Asupra încепuturilor Țării Românești*. București, 1984. 84–103. o.

¹⁹ Maria Holban szerint minden olyan települést ezzel a névvel illettek, amely fallal volt körülvéve. Lásd: *Holban* 1981. 113. o.

²⁰ Pl. 1332. november 2., 1332. november 22., 1333. november 25.

²¹ Madgearu szerint Bakó seregének Argyas elleni támadása miatt állt bosszút a békésen vonuló magyar seregen Basarab. Lásd: *Madgearu* 2009. 203. o.

²² 1351. április 24.; *Györffy* 1964. 562–563. o. („diem extremum patris nostri claudere ex abrupto cupiens”)

érkezése előtt be kellett fejezniük. Szó sem lehetett Basarab hirtelen döntéséről, a katonai akciót már jóval korábban el kellett határozni és elő kellett készítenie.

Ugyanakkor, mivel az 1332. XI. 2.-i oklevél már a hadjárat megindulásakor arról szól, hogy a király „cum quadam particulari gente” indult el, a kifejezés mégis azt akarja érzékeltetni, hogy nem országos hadjáratról (*generalis exercitus*) volt szó, hanem részlegesről, leginkább az erdélyi csapatok mozgósításáról, az erdélyi vajdával az élen. Annál inkább nem általános hadba vonulásról beszélhetünk, hiszen ugyanebben az évben, 1330 augusztusában indította útnak a király Drugeth Vilmos, ekkor még csak szepesi, újvári, borsodi, sárosi, gömöri ispán vezetésével a Lokietek Ulászlót a német lovagrend ellen megsegítő, a korabeliek által 8–10 ezer főre becsült magyar haderőt. Drugeth augusztus 8-án Sároson végrendelkezett, hogy szeptember elejére, a források szerint a hónap 8-ára elérje a koalíciós haderő gyülekező helyét. A jászói konvent oklevele szerint november 29-én az Abaúj megyei nemesek hosszas távollét után már hazaérkeztek.²³

Az 1330-as hadjáratot illetően a legtöbb bizonytalansággal a visszautat illetően szembeesünk, s a mai történeti kutatások és hipotézisek is szinte kivétel nélkül erre irányulnak, hiszen ez oldaná meg a csata lokalizálásnak – elsősorban a romániai kutatás és közvélemény számára nagy jelentőségű – problémáját. Érthetően, pontos hely-megjelölést az oklevelek nem adhatnak, hiszen a magyarok számára névtelen és sötét erdőségeken át vezetett az út, amint leírják, magas sziklák között, ahol az út összeszűkült. Az oklevelek megfogalmazása szerint: „loco nemoroso et silvoso... loco condense et obscuro... sub quodam lapide... locis districtis et silvis indaginibus firmis et stipatis... indaginumque densitate stb.”, ahol külön is hangsúlyozzák, hogy sűrűn elhelyezett akadályokkal torlaszolták el a sereg útját.²⁴ Kérdés, hogy a „szikla” (*sub lapide*) megjelölés alatt érthetünk-e egy konkrét, azonosítható „hegycsúcsot,” ami esetleg valami fogódzót nyújthatna, vagy csak általában égbenyúló sziklák között vezető utat? Eddig ilyet nem sikerült egyértelműen azonosítani.

A másik értelmezésre szoruló kifejezés a „katlan” (*circuitus*), ahol bekerítették a magyar sereget (vagy annak egy részét). A leírásokból bizonyosnak látszik, hogy egy hosszan elnyúló völgybe értek (amit katlannak érezhettek a megtámadottak), amelyet két oldalról meredek, sziklás hegyoldal kísérhetett, s maga az út is összeszűkült benne.²⁵ A mondat értelmezésében a modern fordítások is jelentősen eltérnek, alapvetően a *circuitus* több jelentése miatt. Latinul így hangzik: „Venit in quadam viam cum toto exercitu, *que via erat in circuitu et in utraque parte ripis prominentibus circumclusa et ante, unde erat dicta via patencior, indaginibus in pluribus locis fortiter fuerat circumsepta per Vlachos*”. Bollók János értelmezésében: „Egész seregével együtt egy útra ért; ez az út kerülőút volt. Mindkét oldalról magasba nyúló sziklák zárták körül, elől pedig, ahonnan az út már szélesebb volt, a vlachok több helyen lezárták erős torlaszokkal.”²⁶ Geréb László a kifejezést gyakor-

²³ Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 75–76. o. Az augusztus 9-i oklevélre: AO 14. 473. sz. 285–286. o. A november 29-i oklevélre: AO 14. 606. sz. 342–343. o. (Október 6-án még a hadjáratban voltak). A forrásokra lásd: Pór Antal: Magyar–lengyel érintkezés a XIV. században. *Századok*, 37. (1903) 321–323. o.

²⁴ Vö.: Györffy 1964. 552–564. o.

²⁵ Ennek értelmezésére lásd: Iosipescu 2008. 59–60. o.

²⁶ Képes Krónika. Ford. Bollók János, jegyz. Bollók János, Szóvák Kornél, Veszprémy László. Budapest, 2004. 130. o.

latilag nem fordítja: „Seregével együtt olyan útra jutott, amely körös-körül mindkétfelől meredek sziklával volt berekesztve, elől pedig, ahol az út tágasabb volt, a vlachok több helyen gyepekkel erősen körülsáncolták.”²⁷ Bellus Ibolya fordítása szerint: „Olyan útra érkezett egész seregével, amely körbefutott, mindkét oldalon meredek partok zárták körül, és elől, ahol ez a bizonyos út szélesebb volt, a vlachok több helyen akadályokkal erősen eltorlaszolták.”²⁸ A német és angol fordítás a *circuitust* egyaránt szurdoknak, szorosnak értelmezi, amelynek a száját torlaszolták el a vlachok.²⁹ Meglehet, hogy a szöveg szerzője a teljes bekerítettség érzékeltetésére a zárt kolostori kerengő (*circuitus claustris*) képét idézi fel, ahonnan nincsen visszaút. A magyarok nyilvánvalóan olyan völgyszakaszba jutottak, amelyet két oldalról körülzárt a sziklafal, a kivezető utat pedig elbarikádozták.

Az oklevelek³⁰ a pontos dátumot illetően megerősítik a krónika állítását, miszerint a harcok több napon át, november 9 és 12 között, vagyis péntektől hétfőig tartottak. Az 1331. március 16-i oklevél alapján november 12-én még folytak a harcok. A *Képes krónika* szövege aztán némileg félreérthetően fogalmaz, mintha péntek lenne Szt. Márton vigíliája. Ám ez kimagyarázható, amennyiben a dátumot egymást követő napok felsorolásaként értelmezzük: péntek, Szt. Márton vigíliája (valójában szombat), az ünnepnap, majd végül a zárónap, hétfő. E felsorolásban persze valami zavar kétségkívül van, ami arra utal, hogy a szöveg 1358-ig már többszöri lejegyzésre került és szövegromlás következett be, amennyiben pénteket azonosították Márton ünnepének vigíliájával, vagyis szombattal. Ugyanakkor a liturgikus ünnepnapokhoz való viszonyítás hosszú időre megőrizte a csata időpontját a résztvevők és az utókor emlékezetében.

A csata lefolyásáról a királyi adománylevelekből annyi derül ki, hogy a magyar király leesett lováról, s Kolus mester, udvari apródja az, aki visszasegíti a nyeregbe.³¹ A másik ismert oklevélben a király Csór nembeli Tamás mestert jutalmazza. Ebben hasonló szavakkal írják le a tragédiát, de megemlítik, hogy a magyar sereg erős volt, Tamás pedig lovait többször is a király rendelkezésére bocsátotta, s nem riadt vissza attól sem, hogy gyalogosan haladjon.³² „quociens equum nostrum sub nos habitum cespitari et fatigari cernebat, equum suum tociens subtus nos, si necesse fuisset, dare volens et indubitate mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans, exhibuit laudabiliter et impendit.” Donch pedig – vélhetően jutalmul – Győr és Komárom megyék ispáni méltóságát nyerte el 1332-től.³³ A krónikában szintén említett Donch fia László 1333-tól lett győri ispán.³⁴

²⁷ Képes krónika. Ford. *Geréb László*. Budapest, 1978. 180. o.

²⁸ Képes krónika. Ford. Bellus Ibolya. A tanulmányokat *Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára*; a jegyzeteket *Kristó Gyula* írta. Budapest, 1986. 262–263. o.

²⁹ Die Ungarische Bilderchronik. Budapest, 1961. 262. o. („Hohlweg”); The Hungarian Illuminated Chronicle. Budapest, 1969. 147.o. „defile”. Ford. *Alick West*.

³⁰ 1331. március 16. oklevél, „feria secunda”, azaz hétfői nap. *Györffy* 1964. 546., 552–553. o.

³¹ 1351. április 24. *Györffy* 1964. 562–563. o.

³² Györffy György nem adja közre, Károly Róbert Csór nembeli Tamás mesternek kiállított adománylevelét. Lásd: AO III. 175–176. o., ford. *Kristó Gyula*: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Ford. *Blazovich László*. Szeged, 1992. 174–175. o. Az oklevél ismét a „valide genti nostre” összetételt használja, ami erős sereg jelenlétére utal. A „semel et secundario” pedig a tartós, ismétlődő támadásokra, melynek a ránk hagyományozott négy napnyi időtartam meg is felel. Lásd: *Emil Lazarescu*: Despre lupta din 1330 a lui Basarab voievod cu Carol Robert. *Revista istorica*, 21. (1935) 241–246. o.

³³ *Zolnay* 1937. 35. o. Az 1330 februári oklevelet hitelesnek fogadja el, nyilván évtévesztéssel számol. Hivatkozott oklevelek: *Adalékok Zemplén megye történetéhez*, 1915. 13–16. o.

³⁴ *Zolnay* 1937. 37. o.

A krónika leírásában kiemelt szerep jut Hédervári Dezsőnek, aki páncélját elcserélve a királlyal önfeláldozó módon mentette meg annak életét. Dezső bizonyosan életét vesztette a hadjáratban, az azonban érdekes, hogy hőstettére egyetlen későbbi oklevélben sem történik utalás. Györffy György gyűjtötte össze eddig legteljesebben a hadjáratban részt vettek, elesettek névsorát, ami alapján úgy gondolta, hogy a veszteség nem lehetett olyan magas, mint azt a krónikás leírása sejteti. Györffy a rendelkezésre álló adatok alapján 48%-os halálozási arányt számít ki, amit azonban a nevek ismertségének alacsony aránya kétséggé tesz. A névsor alapján úgy látszik, hogy az udvari csapat, az előkelők kísérete mellett – érthető okokból – az erdélyiek vehettek legnagyobb számban részt a hadjáratban, köztük Szécsényi Tamás erdélyi vajda.

A román tanulmányok utalnak arra, hogy „csatá”-ról valójában nem is beszélhetünk, bár a romániai és magyar tanulmányok is kivétel nélkül csataként hivatkoznak rá.³⁵ Az oklevelek pl. az *invasionis hostilis insultut* használják a román támadás leírására. Ebben teljesen igazuk van, hiszen a völgyben haladó seregeknek semmi esélye sem volt arra, hogy csatarendbe fejlődjen. A hosszan vonuló sereg magát a lokalizálást is nehezíti, hiszen a sereg elővédje és utóvédje közötti nagy távolság lehetetlenné teszi, hogy a csapdának egy meghatározott helyet jelöljünk ki. A keskeny úton vonuló sereg legalább 5–10 kilométer hosszan vonult. Ha egy lovasra 2,5 métert számolunk, akkor kettes sorban haladva 5000 fő esetében 12 kilométert tett ki, de nem biztos, hogy mindvégig ketten egymás mellett tudtak haladni, s akkor még nem számoltunk a szekerekkel és trénnel.³⁶ Praktikus okokból, mi is követjük a hagyományos megnevezést, amely csatának tekintti a magyarok csapdába csalását és megtámadását.

A csatát a romániai, de olykor a magyar szakirodalom is „Posadai csata” néven említi. Fontos hangsúlyozni, hogy a „posada” szó valójában egyszerűen szorost, átkelőt jelent, s így a csata elnevezéseként való használata némiképpen félrevezető. Bizonyos, hogy a csata nem köthető egyetlen „posada”-nevű helységhez sem. A csata elnevezése a nagy román történelemszótól, Nicolae Iorgától származik, aki azt az Cîmpulung és Bran közé tette, ahol valóban létezik egy Posada helység.³⁷

Maga a „posada” szó egyébként a magyarországi latin oklevelekben is megjelent, éppen egy, a déli-kárpátokon való átkelés leírásakor. Valószínűleg Zsigmond magyar király 1395-ös harcaira utal vissza a király egy 1406-os Garai Miklós nádornak kiállított oklevele, amelyben egy hasonló támadást ír le.³⁸ Akkor a frissen visszahelyezett Mircea vajda emberei támadták meg a magyar sereget „in Alpibus pazata dictis strictissimis indaginibus conclusa et obdurata”. A szöveg szerint: „Visszatérvén... Magyarországtájai felé, amikor szűk csapásokon és rendkívül keskeny ösvényeken felkapaszkodtunk a Kárpátok (Alpibus) azon ormára, amelyet a nép *Pozatának* nevez, és ott az oláhok tömege lesben állt, és az erdők sűrűjéből dögletes fegyverekkel, pusztulást hozó, méregbe mártott

³⁵ Holban 1981. 111. o.

³⁶ E számításokra lásd: John H. Pryor: Introduction: Modelling Bohemond's March to Thessaloniké. In: Logistics of Warfare in the Age of the Crusades. Ed. by John H. Pryor. Aldershot, 2006. 229–247. o.

³⁷ Stoicescu – Tucă 1980. 108. o.

³⁸ Zsigmondkori Oklevéltár. Szerk. Mályusz Elemér. II/1. k. Budapest, 1956. Nr. 4899. Kiadta: Hazai Okmánytár VII. 432–444. o. Magyar fordításban lásd: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula. Ford. Kapitány István. Szeged, 1992. 259. o.

nyilakkal (dárdákkal) lövöldözött kíméletlenül követőinkre és alattvalóinkra.”³⁹ A király itineráriumból azonban tudjuk, hogy 1395-ben még júliusban Brassó és Hosszúmező (Cîmpulung) felől hatolt be Havasalföldre, majd augusztusban Szörény felé tért vissza az országba: Szörény, Orsova, Karánsebes, Szeben, Medgyes, Hunyad, Várad útvonalon.⁴⁰ Ebből az is következik, hogy a románok támadása ezúttal nem a déli Kárpátok 1330-ban valószínűsített hágónak egyikén, vagy azok közelében, hanem a Szörény felé vezető úton történt. Ez persze csak megerősíti azt, hogy a „posada” szó nem konkrét helynevet jelent, miként az oklevél félrevezető magyar fordításából sejthető lenne.

A „csata” helye

Az argyasi területet összesen három irányban lehetett elhagyni. Az Olt völgyén, a Vöröstoronyi szoros felé, a Rucar-Bran-i átjárón, azaz a töröcsvári szoroson át, s értelemszerűen azon az úton, amelyen érkeztek Szörény felől, a Cserna völgyén át, amelyet a román szakirodalom mehadiai (miháldi) irányként emleget.⁴¹

A magyar szakirodalomban a lokalizálás kérdése mindmáig másodlagos jelentőségű maradt. Pataki József a csata helyét az argyasi vár közelében keresi.⁴² Bánlaky József hadtörténelmében odafelé a Motru völgyén, visszafelé Argyas, majd onnan Temesvár felé vezeti őket.⁴³ Györffy György és Kristó Gyula szerint is a Töröcsvári szoros felé vezető útnál valószínűbb, hogy argyasi tartózkodásuk után a Vöröstoronyi szoros (Turnu Roșu) irányába fordulhattak a Lovișta folyó medencéjében, majd az Olt völgyében vonultak, mivel közvetlen céljuk Temesvár, Károly Róbert hagyományos magyarországi központjának az elérése lehetett.⁴⁴

A magyar tudósok érvelése nem különbözik a románok nagy részétől. A földrajztudós Ion Conea már 1935-ben – Aurelian Sacerdoteanu véleményével egyezően – úgy látta, hogy a magyar sereg számára domborzatilag a legjárhatóbb út az Olt völgye felé vezető Persány (Perișani)–Titești útvonal volt. A 787 méteres magasságban húzódó völgy a Vöröstoronyi-szoros egyik mellékvölgye, markáns kiszélesedéssel Persánynál. Lehetet-

³⁹ Az István mesternek kiállított 1345. január 21-i oklevél (DL 3604) oláhok és más népek sokaságáról beszél, s az oláhok nyilairól szólva a „sagitta” szót használja. A megjelenés előtti kötet adatára Piti Ferenc hívta fel a figyelmet. Érdekes, hogy szóhasználatában eltér az István mesternek korábban kiállított oklevelekétől, vö.: Györffy 1964. 558–559. o.

⁴⁰ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortium eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis. (Subsidia ad historiam medii ævi Hungariæ inquirendam 1.)* Budapest, 2005. 69–71. o.

⁴¹ A román kutatás 1980-ig 11 lehetőséggel számolt, vö.: Stoicescu – Tucă 1980. 108. o. Mára a mehadiai iránnyal komolyan nem számolnak, noha az egyik első lokalizálás éppen ehhez kapcsolódott. Ezt P. Drăgălina adta közre 1899-ben, Cheile Crainei-t nevezve meg a csata helyeként Orșova és Mehadia között, a sóút mentén (drumul sării). Lásd: Ion Conea: *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică.* București, 1935.; Uő: *Țara Loviștei. Geografie istorică.* București, 1935.; Összefoglalóan: *Cârstea* 2012. 114–116., különösen 114. o.

⁴² Pataki 1944.; Ilie Minea már 1931-ben erre a területre gondolt, amit azután különféle változatokban a mai napig tovább fejlesztettek (Dimitrie Onciul, Ion Lupaș, legújabban Sergiu Iosipescu). Lásd: *Cârstea* 2012. 114. o.

⁴³ Bánlaky József, *Doberdói: A magyar nemzet hadtörténelme. 7. rész.* Budapest, 1934. 94–97. o. és Arcanum digitéka. Arcanum, 2001.

⁴⁴ Györffy 1964. 546. o.; Kristó Gyula: *Az Anjou kor háborúi.* Budapest, 1988. 84–85. o., számos román kutatóval összhangban erre lásd: Györffy 1964. Temesvárra SRH 1: 499. o.

lennek tartja, hogy Károly Róbert seregével Cîmpulung–Bran felé fordult volna, mert az nagy kitérőt jelentett volna, a magyar seregnek viszont ekkor már nem volt ellátmánya. Utalt arra is, hogy a XIX. század végéig a postakocsik is ezt az utat használták.⁴⁵ Ezt az elméletet mindmáig sokan követték, köztük Miron Constantinescu, Constantin Daicovicu és Ștefan Pascu is.⁴⁶ Hosszú időn át úgy tűnt, hogy Nicolae Stoiescu és Florian Tuca kismonográfiája 1980-ban végleg eldöntötte vitát. Ők is az Olt felé, Perișanion át vezető útvonalat valószínűsítették kimutatva, hogy a töröcsvári útirány mennyivel hátrányosabb, mivel az hosszabb lenne és nagyobb szintkülönbség megtételével járna. Számításaik szerint a rövidebb távolság 87 km, míg Brassó felé 168 km-es az út, míg a magassági szintek vonatkozásában Cîineni 600–800 méterével szemben Brannál 1200 métere áll szemben.⁴⁷ Doru Moțoc szerint is a földrajzi viszonyok tekintetében csakis Perișani–Pripoare felel meg helyszínként a krónika csataleírásának. Érvelése ugyanakkor némileg bizarr, hiszen a krónikában lefestett három hegycsúcsot azonosítja: Coasta Brații, Piatra Sântului és Muchia Perișanilor-ként. Köztük húzódik két völgy, ahol a két patak is folyik: Frumușița és Posăzi, s ezek mentén menekülhetett Károly Róbert.⁴⁸

A rekonstrukciónak sok mindenben ellentmond Alexandru Madgearu feltételezése, aki szerint Károly Róbert és hadserege letáborozott a román vajda székhelye előtt anélkül, hogy elfoglalta volna azt. Mivel a seregnek nem volt már ellátmánya, a magyar király kénytelen volt békét kötni a román vajdával és elvonulni. Ám ő is a Perișani–Pripoare helységet azonosítja a „csata” helyszínként. Legutoljára Bogdan Nicula, a *Monitorul de la Valcea* című folyóiratban 2010. augusztus 2-án foglalta össze a kutatás állását a Craiovai Egyetem által vezetett perișani ásatások lezárulása alkalmából rendezett sajtótájékoztatón, amit egy konferencia is követett Perișaniban 2012. november 10–11-én. Véleménye szerint a régészeti leletek cáfolhatatlanul azt igazolják, hogy az 1330-as csata helyszíne csak Perișani lehetett. A tájékoztatóból azonban sajnos nem derült ki, hogy milyen leletekre alapozta kategorikus kijelentését. Legutóbb, az ütközet pontos helyének a megjelölése nélkül szintén ebben az irányban kereste a harcot Radu Lupescu.⁴⁹

Ugyanakkor Iosipescu szerint az Argyas folyó völgyében az Argyastól 20 km-re fekvő Poenarinál kerülhetett sor a csatára, mivel ő az ottani, korai keltezésű várromokat azonosítja az oklevelek Argyas várával. Ebben megegyezik Alexandru Lapedatu és Maria Holban eredményeivel, aki szintén Argyas várának azonosítási problémáiból indult ki, s akik szerint szintén Poenari lehetett a csata helyszíne.⁵⁰

Annak ellenére, hogy a csatáról csak korabeli magyarországi latin nyelvű oklevelek tudósítanak,⁵¹ a csatának fennmaradt kora újkori romániai emlékezete is. Elsőként Gr.

⁴⁵ *Ion Conea*: Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică. București, 1935.; *Uő*: Țara Loviștei. Geografie istorică. București, 1935.; Cârstea, 2012. 114–116. o.

⁴⁶ *Ștefan Pascu*: Istoria Românei Compendiu. București, 1971. 106. o. és vö.: *Stoiescu – Tuca* 1980. 106–116. o.

⁴⁷ *Stoiescu – Tucă* 1980. 112–120. o.

⁴⁸ *Doru Moțoc*: Unde s-a semnat actul de naștere a Țării Românești? Contribuții la localizarea bătăliei din 9–12 nov. 1330. *File vîlcene*, 1972. 85–106. o.

⁴⁹ *Radu Lupescu*: Walachia, Battle. In: *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*. Ed. in chief *Clifford J. Rogers*. 3. k. Oxford, 2010. 423–424. o.

⁵⁰ *Holban* 1981. 115. o.; *Alexandru Lapedatu*: Doua vechi cetati romanesti. Poenari si Dămbovița. *Șiște istorice. Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, 3. (1910) 181–182. o.

⁵¹ Eltekintve a külföldi említésektől, így egy porosz krónikától, vagy a pápa egyik levelétől, erre lásd: *Györffy* 1964.

Tosilescu a Tismana-i monostor hagyományára lett figyelmes, ami a csatát a mehadiai irányban a Gorj hegységbe, a Posada Gurenilor-hoz helyezte, de a későbbi tudós érvelések ejtették ezt a lehetőséget.⁵² A másik egyházi hagyomány a mai napig elgondolkoztatja a kutatókat. Ugyanis egy XVI. századi lengyel utazó, Maciej Strykowski (1547–1582) lengyel nyelvű útleírásában érdekes sorokat olvashatunk: „Rögtön azután ugyanazt a Károlyt, a magyar királyt, amikor háborút kezdett Basaraddal, Moldva urával, olyan nagy veszély fenyegette a moldvaiak és a havasalföldiek felől, hogy a király maga is kis kísérettel Magyarországra menekült a véres vereség után. A csata helyén pedig a moldvai urak kolostort építettek és három, fallal körülvett kőoszlopot emeltek, melyeket én magam is láttam 1574-ben, amikor Törökországból jöttem vissza; Giurgiec városka után, két nap járásra Nagyszeben erdélyi várostól, ha a hegyeken át megyünk.” (Bagi Dániel fordítása.) A szöveg román fordítója megjegyzi, hogy amennyiben a települést Gherghitával azonosítjuk, ebben az esetben valami tévedés lehet, mivel a mai település nem Szeben, hanem Brassó irányában található.⁵³ Ennek ellenére a szöveget, amire először A. D. Xenopol lett figyelmes, 1991-ben Florian-Nicu Smărăndescu tovább pontosította, s mindnyájan azt a Valea Prahoveiben fekvő mai Gherghita-val azonosítják.⁵⁴ Tekintettel arra, hogy az utazó ugyanebben a fejezetben elmeséli a szintén 1330-ban megtörtént Zách Felicián-merényletet, felmerül a kérdés, hogy valóban számolhatunk-e a román hagyomány folyamatosságával, vagy a szerző csak a magyarországi és lengyelországi írott források, köztük Długoss ismeretében kereste a csata helyét.⁵⁵ Nem valószínű, hogy a kortársak már a csatát követő évtizedekben rádöbbentek volna a csata történelmi jelentőségére, hiszen a magyar királyok újólag, számos alkalommal érvényesítették hűbéri jogaikat. A hadjárat ugyanakkor jól ismert volt a humanista és korai újkor történelmi irodalomban: a csatát nemcsak a magyarországi, s az őket követő német krónikák, hanem a lengyelek híres szerzője, Jan Długoss is megörökítette, egyébként szintén a magyar *Képes krónikát* követve.⁵⁶

A Brassó felé vezető törzsvári útvonal mellett is azonban számosan érveltek, korábban a román kutatók közül Ion N. Mailat, vagy Mihai Mărculescu, miként a legújabb

⁵² *Cârstea* 2012. 114. o.

⁵³ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi Macieją Strykowskiego. Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846. Vol. 1. 384. o.* „Rychło zaś potym, tenże Carolus Węgierski król, gdy przez przyczynę podniósł wojnę na Bazarada hospodara Multańskiego, porażon jest fortelem na głowę od Multanów i Wołochów, lak, iż w małej drużynie ledwo sam król z pogromu uciekał do Węgier. Na tym miejscu gdzie bitwa była gospodarowie Mullańscy monaster zmurowali i słupy murowane trzy z kamienia postawili, którem ja sam widział roku 1574, z Turek jadąc, za Giurgiecem miasteczkiem, dwa dni chodu od Sybinowa miasta Siedmigro-ckiego, idąc przez góry.” Román fordítása jegyzetekkel: *Călători străini despre Țările Române. Ed. Maria Holban. Vol. II. București, 1970. 451. o.* Értelmezésére lásd: *Florin-Nicu Smărăndescu, ... sau pe Valea Prahovei? Magazin istoric, 4. (289; din aprilie 1991) 55–56. o.* Olyan véleményt is lehet olvasni, hogy a lengyel utazó monostorra vonatkozó említése az argyasi királyi székhelyre vonatkozott, s ott épílték volna a csata emlékezetét. *Iosipescu* 2008. 71. o.

⁵⁴ *Cârstea* 2012. 115. o.

⁵⁵ A hazai és külföldi krónikás említések mind a *Képes krónikára* vezethetők vissza, s semmilyen többlet információt nem hoznak. Áttekintette legutóbb *Adolf Armbruster: Donau-Karpatenraum in den mittel- und Westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts. Köln–Wien, 1990. 102–104. o.*

⁵⁶ *Joannis Dlugossi seu Longini... Historiae Polonicae libri XII. Tom. III. Krakko, 1876. 9. könyv. 135–136. o. és Radek 2008. 212. o.; Martin Cromer (Marcin Kromer): De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. In: Polonicarum rerum... scriptores, Polonicae historiae corpus. Basileae, 1582. 591. o. (Első kiadása: 1555).*

ausztriai tanulmány is.⁵⁷ Igaz, az útvonal azonosításához a *Képes krónika* utolsó két miniatúrája sajnos nem nyújt túl sok támpontot, hiszen az a szövegben leírtakat követi, s a képi megformálásban a festő kezét 1358 körül nyilván a mintakönyvek sémái vezették.⁵⁸ A csata körülményeinek a magunk elé képzeléséhez azonban a képek elsődrendű források.⁵⁹ A *Pallasch* című osztrák folyóiratban legutóbb bemutatott képek pedig igazolják, hogy mennyire élethűeknek tekinthetők. Bizonyos, hogy a lehetséges helyszínek egyáltalán nem a hágók legmagasabban fekvő részeire korlátozódnak, hanem az arrafelé vezető völgyek is számos alkalmas helyet kínáltak támadó akciók számára. A *Pallasch* folyóiratban bemutatott képek a Dâmbovița völgyét mutatják Cetățeninél, amelyek valóban kísértetiesen hasonlítanak a *Képes krónika* ábrázolásához. Ennek ellenére a máig ismeretlen völgy pontos azonosításában különösebb jelentőséget nem tulajdonítanánk a krónika miniatúráinak.

*

Végeredményében megállapítható, hogy a csata helye a teljes okleveles anyag ismeretében sem dönthető el teljes bizonyossággal.⁶⁰ Mai földrajzi ismereteink alapján a magyar királyi seregnek az Olt völgyét és a Vöröstorony szorost kellett volna választania, de a több száz évvel korábbi döntés körülményeit, indokait és eredményét teljes bizonyossággal ma már nem ismerhetjük meg.

⁵⁷ Nagy Wilgerd: Die Schlacht von Posada, 1330. *Pallasch*, 44. (2012. December) 41–52. o., vö. Stoiescu – Tuca 1980. 109. o. Itt mondunk köszönetet Wilgerd Nagynak, hogy megküldte számunkra a *Pallasch* folyóirat vonatkozó számát, amely a szerzőket jelen tanulmány elkészítésére ösztönözte.

⁵⁸ Más vélemény szerint a *Képes krónikát* 1370 körül másolták, így ebben az esetben az időbeli távolság még nagyobb lenne.

⁵⁹ Ugyanakkor a miniatúrák és az okleveles emlékek közötti ellentmondásra figyelmeztet: Iosipescu 2008. 2. o., amiben igaza lehet, mivel a miniatúrák készítőjének semmi ismerete nem volt azokról, s kezét a látvány, s nem a történeti részletek megjelenítésének igénye vezették. Az általa bemutatott fényképek és a miniatúrák közötti hasonlóságra sem hivatkozik. A képek forrásértékét hasonlóképpen elveti: Holban 1981. 117. o.

⁶⁰ A csatatér kutatással foglalkozó Négyesi Lajos kérésünkre megvizsgálta a földrajzi viszonyokat, s úgy találta, hogy Pripoarenál van ugyan egy szűkület, ami 150 m széles a legszűkebb helyen, a hossza 1000 méter, előtte is szélesebb völgy van, tehát nem egy hosszú mély völgy. Ez alapján szóbeli véleményében nem találta a helyszínrre vonatkozó érveléseket meggyőzőnek.

FÜGGELÉK

I. A Csátában részt vettek névsora

A csátában részt vettek és életben maradtak

- András, Bacskai** (1332 – Györffy 1964. 556. o.; Erdélyi Okm II. 767. sz. 281. o.), Petew comes vélhetően őt védelmezte a hadjárat alatt, 1332-ben már nem élt.
- Bako**, Thatamér prépost testvére (1336. X. 17. – AOkm III. 290–298. o.; Györffy 1964. 560. o.; Erdélyi Okm II. 911. sz. 330–331. o.)
- Demeter**, Maalas-i Miklós fia (1343. III. 2. – AO 27. 84. sz. 93. o.), átadta lovát Tamás, csókakői várnagynak
- Dénes**, Szécsi, szörényi bán (KK 209. fej.)
- Donch**, zolyómi és lipthói ispán és fia, **László** (1331. VIII. 1. – Györffy 1964. 553. o. KK 209. fej.)
- Hospites de Kuluswar** (1331.VII.10. – AO 15., 267. sz., 152.; Györffy 1964. 553. o.; Erdélyi Okm II. 710. sz. 264–265. o.)
- István**, Lackfi, lovászmester, maior exercitus, bolondóci várnagy (1343. I. 13. – Sopron Okl. I. 196–201. o.; Györffy 1964. 561. o.)
- István** királyi jegyző (1331. VII. 30. ; AO 15. 296. sz. 169–170. o.; 1334. IX. 11., AOkm III. 102–103., Györffy 1964. 558. o.; 1335. I. 13. – AOkm III. 194–195. o.; Györffy 1964. 558–559. o.; 1345. I. 21. (DL 3604), kiadatlan, AO kötetben megjelenés alatt. Piti Ferenc szívességéből használhattam, a regeszta részlete: „Bozorab... a megkötött béke álnoksága alatt Havasalföldről (terra Transalpina) való távozásakor egy erdős, sűrű gyepükkel megerősített helyen (in quodam loco nemoroso indaginum densitate firmato) [Károlyt] és seregét csalárdul, az esküt (amivel magát a királyhoz mint természetes urához kötötte) megszegve, oláhok és más népek sokaságával megtámadta, István mester hüen [Károly] nyomában járva az ország számos híve között (akik közül sokakat ott Bozorab emberei könyörtelenül megöltek) életveszélyesen megsebesült 3 olach nyíltól eltalálva, és alig maradt életben...”
- István**, Mogh fia, (1347. VIII. 10. – HO II. 130–134. o.; Györffy 1964. 561. o.)
- Kolus**, magister (Kolos), királyi apród (1351. IV. 24. – Györffy 1964. 562. o.)
- László**, Balkan-i János fia (1334. IV. 17., Visegrád, a Zelemer-i Mihály fia: Mihály helyett megjelent Ábrahám clericus az országbíró ítélőszéke előtt Balkan-i János fia: László ellenében elmondta, hogy Mihály fia: Mihály a király Basarab elleni hadjárata idején 6 márka értékben lovat adott Lászlónak, de az nem juttatta vissza, Lászlót a várad-előhegyi Szt. István-monostor konventje megbízó oklevelével képviselő Peteu tagadta, hogy Lászlónak Mihály lovat adott volna. Dl. 2814, AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése)
- Lőrinc**, Simon fia, nagymartoni, udvari ifjú, (1331-től pankotai várnagy, 1332-től zarándi ispán (1332. XI. 26. – Györffy 1964. 555. o.; Erdélyi Okm II. 763. sz. 279. o.). Lőrinc vitézül küzdött, és lándzsadőféstől megsebesült és négy más életveszélyes sebet szenvedett, fogságba esett, és egy évet sínylődött Basarab börtönében hasonlóan a magyar sereg több más tagjához, míg végül sikerült megszabadulnia. (1349. V. 18. – Csáky 100–107. o., AO 32-ben megjelenés alatt, Sebők Ferenc szíves közlése.)
- Márton**, Acsai, Berend fia, békési ispán (KK, 209. fej.)
- Miklós**, Bocskai, András fia (1332 – Györffy 1964. 556. o.)
- Miklós és Márton**, Blawch fiai (1331. III. 16. – AO 15. 100. sz. 58–59. o.; Györffy 1964. 552. o.; Erdélyi Okm II. 697. sz. 257–258. o.)

Petew, comes (1332 – Györffy 1964. 556. o.; Erdélyi Okm II. 767. sz. 281. o. (AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése.)

Saxones de Medies et de Seelk (Medgyes és Selyk) (1331. III. 16. – AO 15. 100. sz., 58–59. o.; Györffy 1964. 552. o.; Erdélyi Okm II. 697. sz. 257–258. o.)

Suerchek, Benus fia Pál fia (1331. VIII. 1. – AO 15. 307. sz. 176. o.) Donch adománya.

Tamás, Szécsényi, erdélyi vajda (KK 209. fej., 1336. XI. 16. – AOkm III. 290–298. o. 1336. október 24. alatt; Györffy 1964. 560–561. o.)

Tamás, Gönyői Péter fia, csókakői várnagy (1335. V. 19., átírata 1354. X. 21., 1335. VI. 22. – AOkm III. 174–177. o.; AO 19. 361. sz., 166–167. o.; Györffy 1964. 559. o.; Erdélyi Okm II. 843. sz., 306–307. o.)

Ügyek comes (1331. IV. 7. – AO 16. 134. sz. 79. o.; Györffy 1964. 553. o.; Erdélyi Okm II. 700. sz. 258. o.)

Bizonytalan:

Tamás, erdélyi vajda két szervienze Zabary-i **Miklós** és Istenmezei Péter fia **János** (1335. IX. 12. – Erdélyi Okm II. 857. sz., 311–312.) Az oklevél szerint a királytól annak a hadjáratból való visszatértekor kérnek adományul egy Kolozs megyei birtokot. Nem említik, de feltételezhető, hogy ők is a királlyal tartottak, vagy valamilyen hadiszolgálatot teljesítettek a vajda szolgálatában.

Meghaltak

András (Endre), alkancellár, fehérvári prépost (KK 209. fej. 1332. XI. 2., 1332. XI. 22., 1333. XI. 25. – AO 17. 504. sz. 223–224. o.; Györffy 1964. 557. o.; Erdélyi Okm II. 761. sz. 278–279. o.) – a pecsétnyomó elvesztése miatt számtalan további említés. 1332. november 11-i regesztájának vonatkozó része: „1330-ban részleges királyi seregével felkereste, és békességben végigjárta Havasokon túli királyi földjét „ad visitandam terram nostram Transalpinam cum quadam particulari gente nostra accessissemus et eam pacifice perambulassemus,” visszajövet az oda-való, csalárdul békét színlelő, pártütő Basarab egy erdőrengeteggel borított és sűrűn eltorlaszolt helyen alattomosan rátámadt a királyi haderőre, amely támadás során Endre magiszter, fehérvári prépost, a királyi udvar alkancellárja életét veszítette, és vele együtt a királyi pecsét is odalett.” *Győri történeti és régészeti füzetek*, 2. (1863) 241–246. o. (AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése.)

András, sárosi plébános (KK 209. fej.)

Dezső, Hédervári Dénes fia, királynéi udvarbíró, győri, soproni, zarándi ispán, világosvári várnagy (KK 209. fej.)

János, Otel fia (1347. VIII. 10. – HO II. 130–134; Györffy 1964. 561. o.)

Kunok sokasága (KK 209. fej.)

Lőkös, Bátori, Briccus fia (1332. II. 17. – SzSzB. Évk. XIII. (1999.) 116. (magyar fordításban is hasonmással); *Balogh – Érszegi* 28–30. o. (4. sz.) *Relatio Pauli bani*. Györffy 1964. 554. o., nála 1332. II. 16. (AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése.)

Lőrinc, Kanizsai, Osl. nembeli Imre fia (1351. IV. 29., 1357. I. 18. – Sopron vm. okl. I. 220–222. o.; Györffy 1964. 563. o.)

Mihály, pozsegai prépost (KK 209. fej.)

Miklós, gyulafehérvári pépost (KK 209. fej.)

Miklós, Gyeletus fia, magister (1349. VII. 27., átírva 1351. II. 27. Dl. 94 369 – AO-ban megjelenés alatt, Sebők Ferenc szíves közlése)

Péter, Bartelei (Bartal) fia (1333. I. 2. – AO 17. 2. sz. 9–10. o.; Györffy 556. o.; (1332. XI. 26. – Györffy 1964. 555. o.; Erdélyi Okm II. 769/1. sz. 281–282. o.)

Péter, domokos testvér (KK 209. fej.)

Pethew (Pető), István fia, csicsói alvárnagy (1333. I. 2. – AO 17. 2. sz., 9–10. o.; Györffy 1964. 556. o.; Erdélyi Okm II. 769/1. sz., 281–282. o.)

Tamás, Essegvári, Lőrinte fia (1334. VI. 2. – AOkm III. 78–79. o., Györffy 1964. 557. o. (AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése.)

Fogságba esett vagy eltűntnek mondott

Dema, Lukács fia (1333. IX. 19. – *Sztáray* I. 80., AO 17, 432. sz., 192. o.; Györffy 1964. 557. o.)

János, Bátor magister, Briccius fia, szilágyi (azaz aranyosi ispán (1332. II. 17. – *Balogh – Érszegi* 28–30. (4. sz.) Felségpecsét nyoma, alatta *Relatio Pauli bani* (azaz Garai Pál 1320–1328 között macsói bán; Györffy 1964. 554. o. nála 1332. II. 16. AO-ban megjelenés alatt, Almási Tibor szíves közlése). A fogságból értelemszerűen visszatért

Lőrinc, Simon fia: lásd fent

Hamis oklevelek

Donch, zólyomi ispán és Péter fia Francheus de Lypthow (1330. II. 14. – AO 14. 94. sz., Györffy 1964. 565. o.; Erdélyi Okm II. 684. sz., 253–254. o.), egy korabeli oklevél alapján, melyben az állt, hogy a második ló elvesztése után a famulus átadta lovát urának

Miklós és Duym, Wabonik fia Radozlaus fiai (1330. XII. 9. – AO 14., 614. sz.; Györffy 1964. 565–566. o.)

2. A Képes krónika szövege magyar fordításban az 1330-as eseményekről

„Ugyanabban az évben, amelyikben a gyalázatos emlékü Felicián elpusztult, mármint az Úr ezerháromszázharmincadik évében, a király nagy létszámú hadsereget gyűjtött össze – bár mégsem az egész haderejét, mivel nagyon sok harcosát országának határvidékeire küldte különböző hadjáratokba országának ellenségei ellen –, ő pedig Tamás erdélyi vajda és Ianka fia Dénes biztatására Szörényen át szeptember havában Bazarád vlach vajda földjére vonult, erre a helyismerettel nem rendelkező nép számára lakhatatlan földre, hogy erről a földről elűzze Bazarád királyt, vagy legalábbis a földjét valamelyik ellenségének a birtokába adja, holott ez az uralkodó mindig híven megfizette a királyi felségnek a köteles adót. Miután a király elfoglalta Szörényt, majd magának az uralkodónak a várát, mindezt az említett Dénesnek adta a báni méltósággal együtt... De mert a számára és emberei számára ismeretlen földön, a havasok és az erdők borította hegyek között nem bírtak élelmet találni, maga a király, a vitézei és lovaik hamarosan éhínséggel kezdtek küszködni. Ennek hatására, miután egyezséget kötöttek Bazaráddal, aki szavát adta, hogy engedelmeskedik a királynak, valamennyi emberének bántalom nélküli visszatérést biztosít, és megmutatja nekik a helyes utat, a király visszafordult, nyugodtan, bízva a hitszegő szakadár adott szavában. Egész seregével együtt egy útra ért; ez az út kerülőút volt. Mindkét oldalról magasba nyúló sziklák zárták körül, elől pedig, ahonnan az út már szélesebb volt, a vlachok több helyen lezárták erős torlaszokkal. A király pedig és az összes embere egyáltalán nem gondoltak semmi ilyesmire; fönt a partszegélyeken mindenütt a vlachok megszámlálhatatlan sokasága futkosott, dárdákat (iacula) dobálva a király seregére, ami a mélyen fekvő út aljában volt, ami nem is nevezhető útnak, hanem inkább egy keskeny hajónak, ahol a tolongásban mindenfelé hullottak az erős paripák a vitézekkel együtt. És mert az út egyik oldalának a peremére sem bírtak felkapaszkodni a vlachok ellen, mivel a part meredek

volt, sem tovább nem haladhattak, sem menekülésre nem volt helyük az ott emelt torlaszok miatt, teljességgel olyanok voltak, mint hálóba vagy varsára akadt halak... Bizony péntektől egészen hét-főig tartott ez a siralmas állapot. Ezekben a napokban úgy buktak egymásra a válogatott vitézek, mint a bölcsőben ringatott és rázott csecsemők, vagy mint a nádszálak, amelyeket a szél mozgat. Nagyon nagy öldöklés volt ott, és a vitézeknek, főembereknek és nemeseknek megszámlálhatatlan sokasága esett el Szent Márton vigíliáján, pénteken és a következő napon. Itt esett el három prépost is: tudniillik András mester, a fehérvári egyház prépostja, nagyon tiszteletre méltó férfiú, a királyi felség alkancellárja – a király pecsétjével együtt veszett oda; továbbá Mihály, pozsegai prépost, és Miklós, az erdélyi Fehérvár prépostja; meg András, sárosi plébános és Péter testvér, a prédikátorok rendjéből, ez a becsületes férfiú – kiitták a rettenetes halál poharát, mert agyvelejükbe irgalmatlanul faszegeket ütöttek. Néhány más papot is megöltek, akik a király káplánjai voltak. Végül a kunoknak is felbecsülhetetlen sokasága esett el. Valamennyinek a holtteste, mind az egyházi embereké, mind a világi nemeseké a küzdelem színhelyén várja az egyetemes föltámadás idejét; és a rokonaik sem tudták szeretteiket az ellenség rohamai miatt visszaszerezni. A vlachok sok foglyot hurcoltak el, sebesülteket is, sértetleneket is; valamennyi harcban legyűrt katonától elvették a sok fegyvert, a drága ruhákat, arany- és ezüstpénzt, értékes edényeket és öveket meg sok erszényt garasokkal, sok lovat nyereggel és kantárral, mindezt elvitték, és magának Bazarád vajdának adták át. A király pedig kicserélte fegyverzetének jelvényeit, ezeket Dezső, Dénes fia öltötte magára, akit azután kegyetlenül meggyilkoltak, mert azt hitték, ő a király. A király kevesedmagával épp csak megmenekült néhány hívének védelme alatt. Úgy álltak ugyanis körülötte, mint a kőfal: Dancs mester a fiával, Lászlóval és a király kíséretéből való más vitézekkel, és Márton mester, Berend fia; ezek a záporosóként zúduló összes kard- és nyílcsapást felfogták, hogy a király életét megóvják a halál támadásától...⁶¹

⁶¹ Képes Krónika. Budapest, 2004 (Millenniumi Magyar Történelem. Források). Ford. *Bollók János*, jegyzetek: *Bollók János, Szovák Kornél, Veszprémy László*. 129–131. o. Kiadása: *Szentpétery*, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapestini, 1937–38. Itt I. k. 496–500. o. A vonatkozó rész román fordításban: *Crestomatie privindistoria militara romaneasca (secolele XXIX)*. *Selectarea textelor si note de Dan Capatina si Sergiu Iosipescu*. București, 1973. 17–19. o.

BIBLIOGRÁFIA

- AO Anjou-kori oklevéltár, Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. Alapító szerkesztő *Kristó Gyula*. Szeged, 1990–.
- AOkm Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. Kiad. *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula*. Vols. 1–7. Budapest, 1878–1920.
- Balogh – Érszegi* Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban. Összegyűjtötte, átirta *Balogh István*. Szerk. *Érszegi Géza*. Nyíregyháza, 2000.
- Cârstea* 2012. Cârstea, Cătălina: The Importance of Ion Conea in the Research of Elements of Carpathian Geography in the Old Historic and Cartographic Documents. *Geographica Timisiensis*, 21. (2012) 103–119. (Interneten: www.academia.edu, a letöltés utolsó időpontja: 2013. április 29.)
- Csáky Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1–2. k. Kiad. *Bártfai Szabó László*. Budapest, 1919.
- Erdélyi Okm Erdélyi okmánytár II. (1301–1339) Szerk. *Jakó Zsigmond*. Budapest, 2004.
- Györffy* *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. II. rész. *Történelmi Szemle*, 7. (1964) 537–568. o.
- Holban* 1981. *Holban, Maria*: Din cronică relațiilor româno–ungare în secolele XIII–XIV. București, 1981.
- Iosipescu* 2008. *Iosipescu, Sergiu*: Bătălia de la Posada (9–12 noiembrie 1330). O contribuție la critica izvoarelor istorice de început a principatului Țării Românești. [Adalék a Havasalföldi fejedelemség korai történeti forrásainak kritikájához.] *Revista istorică*, 19. (2008) 59–82. o.
- KK Képes krónika
- Pataki* 1944. *Pataki József*: Anjou királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár, 1944.
- Sopron vm. okl. Sopron vármegye története: oklevéltár. Kiad. *Nagy Imre*. I. k.: 1156–1411. II. k.: 1412–1653. A név- és tárgymutatót összeállította *Házi Jenő*. Sopron, 1889–1891., 1922.
- Stoicescu – Tucă* 1980. *Stoicescu, Nicolae – Tucă, Florian*: 1330. Posada. București, 1980.
- SzSzB. Évk. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv
- Sztáray* A Nagymihályi és Sztárai Gróf Sztáray család oklevéltára. Kiad. *Gróf Sztáray A.* Szerk. *Nagy Gyula*. 1–2. k. 1234–1396. Budapest, 1887–1889.
- Zolnay* 1937. *Zolnay László*: Donch mester a Balassák őse. *Turul*, 51. (1937). 22–39. o.

BETHLEN GÁBOR HADAI A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN

A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész)*

Gábor Bethlen's armies in the Thirty Years' War

Military Development in East-Central Europe in the Early Modern Age: the case of the Principality of Transylvania in the first half of the 17th century (Part II)

The papers on the wars of Transylvanian Prince Gábor Bethlen (1613–1629) are just as much burdened with misunderstandings and ideological dead weight in Hungarian historical studies as the whole historical period. The real complexity of Hungarian warfare became practically unexplorable from a very tight-cut and misinterpreted “national” viewpoint, the achievements of the Hungarian and Transylvanian soldiers of the time got lost lacking the proper and real standards; or on the contrary they were grotesquely overestimated, and their virtues and weak points were often quite misunderstood. It has not been otherwise in the case of Transylvanian Prince Gábor Bethlen, who enjoys an almost ritual respect; and although military-history works raised him on a pedestal, the questions between the lines – was he really a good military leader, did he have an adequate army – remained unanswered. However, it looks like that by now all this has lost its importance: in the shadow of Bethlen the ‘statesman’, Bethlen the ‘soldier’ has gradually disappeared from the topics of the historical studies of Hungarian Early Modern Age.

There wasn't that much uncertainty in the heads of contemporaries. As the example of Thomas Roe, an English diplomat in Constantinople, shows the one-sidedness and weakness of the Prince's army was a known fact, but despite that, his army was also seen as a useful and very efficient instrument in Bethlen's hands, which from time to time – in 1621, 1623 and also in 1626 – proved to be a worthy opponent of the Habsburg armies of the time. Bethlen, however, was not only a soldier, but also a politician and a statesman, too, who –when compared to most of his military leader contemporaries – had an extremely wide authority. His military decisions thus should always be analyzed in a much wider political field as compared to the usual military history approach. Although Bethlen risked much with every of his military ventures, he always tried to optimize the risks as much as possible: parallel with his wars he tried to find diplomatic solutions, too, and acting mostly isolated and leaning on his own limited resources, from time to time he accepted modest gains, too, when it was already within reach.

In his case thus it can also be said with certainty that his actions can be analyzed no other way than through the study of the tight interdependence of his foreign policy and his military steps. Special attention has to be paid to the unique and tight connections he had with the Ottoman Empire. These considerations might help us to clarify the image of Bethlen in European and Anglo-Saxon historical studies which so far gave one-sided, deficient, sometimes even ill-intentioned interpretations of the Prince's actions.

János B. Szabó hadtörténész, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa, fő kutatási területe a tatárjárás, a mohácsi csata és a könnyűlovasság története. Szerzője: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege (Budapest, 1996) c. műnek. E-mail: janos.bszabo@gmail.com

Keywords: Thirty Years' War, Principality of Transylvania, Ottoman Empire, military revolution, Hungarian historiography, military thinking, methodism, light cavalry, the Battle of White Mountain, the Siege of Érsekújvár, Gábor Bethlen, Charles Bonaventure de Bucquoy, Albrecht von Wallenstein

* A tanulmány első részét lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 963–988. o.

„Ez nagyemlékezetű Bethlen Gábor igen martialis ember vala, kitől hallottam mondatni: hogy csak volna más, ki procurálná az hadak fizetését s derék hadaknak egybenszerzését s újítását, profontolását, egyébíránt az hadviselést abban való minden molestiákkal örömezt felvénné, és soha honnyában is lakni békességben nem kívánna, hanem hadakozásban töltené egész életét. Nagy gyönyörűsége volt hadainak mustrálásiban, rendeléseiben, az jó vitézlő emberekben; sok szép lövészerszámokat öntetett, erősségeket építtetett ...”

(*Kemény János önéletírása*¹)

Janus-arcú historiográfia: kell-e nekiünk Bethlen Gábor, a katona?

2013 nyarán, amikor befejeztem e tanulmány kéziratának első részét, már – illetve még – nagyon szilárd elképzeléseim voltak a folytatásról. A nagy erdélyi fejedelem trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából tartott konferenciák, megjelentetett kötetek azonban több új tényező továbbgondolására készítették, és így az eredetileg tervezett rövid összegző írás helyett végül egy „nyitott végű”, problémafelvető munka született.²

Nem kis része volt ebben kiváló lektoraim észrevételeinek, amelyek közül Czigány István alábbi megállapítását találtam különösen elgondolkodtatónak: „Abban hogy az angolszász hadtörténeti munkák hemzsegnék a közép- és kelet-európai térségre vonatkozó hibás és elnagyolt állításoktól, sztereotípiáktól, nincs semmi novum. Geoffrey Parker vagy két évtizede megjelent munkáiban a magyarországi hadszíntéren folyó oszmán ellenes harcokról például annyit jegyzett meg, hogy az zsákmányért és rabokért folyt, amelyben természetesen van igazság...”³

Némi lemondás érződik ki annak a hadtörténésznek a soraiból, aki pályája elején már ígéretes kutatóként mutatkozott be az 1980-as nagy Bethlen-émlékkonferencián, s aki legtöbb kortársát évekkel megelőzve foglalkozott Magyarországon az angolszász világban épp divatosá váló „military revolution” teória korai jelenségeivel.⁴

Csak hogy Parker híres könyve 1988-ban, Wilsoné pedig 21 évvel később, 2009-ben jelent meg⁵, és mára azóta is eltelt újabb négy év. Tehát Parker „nagyléptékű felületesség” óta kerek negyedszázad telt el, és hiába nyíltak ki azóta a határok, a magyar tudo-

¹ *Kemény János Önéletírása* 100. o.

² Külön köszönetet mondok R. Várkonyi Ágnesnek, Péter Katalinnak és Czigány Istvánnak, akik rám szánták értékes idejüket, és megosztották benyomásaikat, tapasztalataikat a historiográfia kérdések kapcsán. Továbbá köszönetet mondok Domokos Györgynek, Kármán Gábornak, Korpás Zoltánnak, Zeidler Miklósnak, Samuel Beňának és Farbak Péternek, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójának, akik segítettek a nehezen hozzáférhető külföldi szakirodalom megszerzésében.

³ A teljes igazsághoz persze az is hozzá tartozik, hogy Parker könyvének jegyzetapparátusából kiderül, elvileg ismerte ő a magyarországi határvédelmi rendszer korszerűségét taglaló régebbi irodalmat (*Parker* 1988. 159. o. 18. j.), – csak épp ezt a „tudást”, az itáliai mérnökök szerepéről elmulasztotta beilleszteni a Kelet-Európával foglalkozó fejezetbe is. Mi tagadás, ott ez az információ igencsak kilógott volna szöveg általános „irányultságából”.

⁴ *Czigány* 1981. 526–539. o.; *Czigány István: A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében. Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 1. sz. 117–122. o.

⁵ *Peter H. Wilson: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War*. London, 2009. (E tanulmányban azonban egy későbbi paperback kiadásra hivatkozunk: *Wilson* 2010.)

mányosság egy jöttányit sem jutott volna előrébb, hogy megismertesse a világgal a saját eredményeit?

Hasonló családottság csendül ki egy másik történészgeneráció képviselője, R. Várkonyi Ágnes akadémikus nemrégiben megjelentett historiográfiai áttekintéséből is: „Első alkalommal a háromkötetes Erdély történetével került Bethlen Gábor fejedelemsége angol, francia és német nyelven a külföldi tudományosság asztalára, röviden hangsúlyozva, hogy részt vett Európa szövetségi rendszerében. Az áttörés azonban hiú remény maradt.”⁶

Ami azonban felkeltette a figyelmem, hogy ezen megállapítások után rendre elmarad annak boncolgatása, hogy vajon miért is történt így?

A hallgatás falai

Ha R. Várkonyi Ágnes legfrissebb historiográfiai összegzésétől húznánk egy képzeletbeli vonalat a múltba, Szilágyi Sándor 1866. évi Erdély történetéig,⁷ akár úgy is tűnhetne az utókor számára, hogy a kora újkorral foglalkozó magyar történészek egyik legfőbb feladata Bethlen és Erdély európai „emancipálása” lehetett. Ennek fényében pedig logikusnak tűnne az is, hogy erőfeszítéseik azokra a témakörökre koncentráltak volna, amelyek egyértelmű, a legkönnyebben felmutatható érintkezési felületeket kínáltak Európával más régióival, mint például a kultúrtörténet vagy az egyház- és vallástörténet.⁸

Természetesen mindenképpen ezen területek közé kellene tartoznia a diplomáciatörténetnek és végül – de nem utolsó sorban – a hadtörténetnek is, hiszen a katonai potenciál ismerete nélkül nehéz lenne értelmezni, hogyan is kerülhet be egy-egy hatalom egy katonai szövetségbe, és a háborúk végén születő békékben rögzített eredmények is szoros összefüggést mutatnak a felek katonai sikereivel, illetve sikertelenségével. A neves akadémikus azonban úgy vélekedik, hogy az arányok felborultak, s az ígéretes hazai kezdetek után a magyar kutatók munkái – igaz, sok egyéb tényező miatt is – sajnálatos módon „elvéreztek a politikatörténelmet a hadtörténelemmel azonosító felfogás ... zátonyain”.⁹

A XIX. század második felének szemléletmódjáról kétség kívül sokat elárul ez a megállapítás, hiszen ez az az időszak, amikor például a Monarchiában Anton Gindelynek a kül- és a belpolitikát, valamint a hadtörténetet sok szempontból szerencsésen szintetizáló munkái születtek – akinek német nyelvű monográfiáját máig szokás idézni a harmincéves háború nemzetközi irodalmában.¹⁰ Fiatalabb magyar kortársa – az R. Várkonyi Ágnes által is nagyra tartott – Angyal Dávid is igen nagy terjedelmet szentelt Bethlenről írva a politikai fejlemények mellett a hadi események leírásának például a *Magyar nemzet története* hatodik kötetében, melyben számos, máig figyelemre méltó megállapítást tett.¹¹

⁶ R. Várkonyi 2013. 11. o.

⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyország története, tekintettel művelődésére. Pest, 1866. V–VII. o.

⁸ Eme feltevés téves voltára azonban mi sem világít rá jobban, mint a magyarországi és erdélyi protestantizmus történetének külföldi recepciója: Fazekas Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmusról. BUKSZ, 2006. 2. sz. 143. o.

⁹ R. Várkonyi 2013. 14. o.

¹⁰ Igen sajnálatos, hogy a kor vezető harmincéves háború kutatójaként számon tartott Gindely Bethlen életrajza csak magyarul jelent meg – habár ebben igen csekély terjedelmű jutott a hadi eseményeknek. Gindely Antal – Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Budapest, 1890.

¹¹ Angyal 1898. Az ő munkásságáról s erről a munkájáról is igen elismerően írt R. Várkonyi Ágnes: Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtyay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor. Budapest, 2009. 78–85. o.

A későbbiekben ez a fajta megközelítési mód inkább visszaszorulni látszott. Korszakosnak mondható, a magyar történészek szemléletét sokféleképpen – és alighanem az utókor által tudottnál és felvállaltnál sokkal mélyebben – befolyásoló Bethlen életrajzában Szekfű Gyula például úgy hozta közel kora mértékadó nyugat-európai történetírásához Bethlen Gábor alakját, hogy a személyiségre koncentrálna, a saját történeti korába szervezsen illeszkedő államférfi portréját alkotta meg, a korban divatos, de igen széles alapokon nyugvó „államtörténeti” háttérrel rajzolva a fejedelem mögé. Ebben azonban már – mint a mű 1983-as új kiadása körül bábáskodó Pamlényi Ervin is kiemelte – egészen csekély hangsúly esett a katonai vonatkozásokra.¹²

Az utolsó, Bethlen személyével, uralkodásával foglalkozó, ám nem kimondottan hadtörténészként jegyzett hazai szerző, aki kifejezetten nagy szerepet tulajdonított a katonai kérdéseknek is, Wittman Tibor volt, akinek azonban nyugat-ellenes kirohanásai, egykori jeles kollégáit „sztálinista stílusban” bíráló tirádái aligha voltak alkalmasak a szellemi értelemben is leereszkedő „vasfüggöny” áttörésére.¹³ Paradox módon Wittman munkáinak nagy eredménye épp az volt, hogy cáfolatuk – kimondva kimondatlanul – inspirálta később egy hadtörténész, Nagy László életművének jelentős részét.¹⁴ Ám mire ez 1981-ben ki is mondatott, addigra az általa is művelt, hagyományos értelemben vett hadtörténet egyértelműen – és hosszú időre – kikerült a main stream történetírás érdeklődési köréből.¹⁵ Nagy Lászlónak a korszakra specializált munkái magasabb szintre emelték ugyan az addigi kutatást, de – mint a későbbiekben látni fogjuk – úgy tűnik, hogy Bethlen időszakának új feldolgozása csupán abban a jócskán lehatárolt tudományos térben kapott helyet, amibe 1948 után a történettudományon belül az új, „szocialista hadtörténetírás” jó része is került.¹⁶

Ahogy azt Nagy is megállapította, Bethlen kora és Erdély kutatása nem örvendett túl nagy népszerűségnek korábban a professzionálisnak mondható hadtörténészek körében.¹⁷ Habár Olchváry Ödön már 1888-ban, a *Hadtörténelmi Közlemények* első évfolyamában szentelt egy rövid írást Bethlen hadseregének, több mint fél évszázad múlva – újabb szá-

¹² *Erős Vilmos*: „A második száműzött Rákóczi vita”. Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének fogadtatása az 1920-as 1930-as évek fordulóján. In: Bethlen Gábor képmása 2013. 25–42. o.; *Pamlényi Ervin*: Bevezető. In: *Szekfű* 1983. 13. o.

¹³ Wittman műve, hangvétele és nemzeti-kommunista szellemiségének túlzásai dacára, azért nyomokban tartalmazott értékelhető hadtörténeti megállapításokat is: *Wittman* 1952., vö.: *R. Várkonyi* 2013. 10., 14. o.

¹⁴ *Nagy* 1980. 10–12. o.

¹⁵ Habár kivételek korában is akadtak, mint például a Heckenast Gusztáv vagy Szakály Ferenc, a hadtörténeti témák mégis inkább az 1990-es évek második felétől, Pálffy Géza nagy hatású, új, főként szervezettörténetre koncentrált vizsgálódásai révén nyertek ismét polgárjogot a kora újkori történeti kutatásban a Hadtörténeti Intézet falain kívül is – tulajdonképpen az angolszász világból kiinduló „new military history” világméretű sikerével párhuzamosan.

¹⁶ Ennek egyik fő oka alighanem az lehetett, hogy míg az 1945 előtti jelentős, akár akadémiai címet is elnyert hadtörténész-katona személyiségei igen intenzív, kölcsönös kapcsolatot ápoltak a korszak vezető történéseivel (lásd erről *Kincses Katalin*: Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 377–411. o.), az 1948 után létrehozott új tisztikar szellemi háttére, kulturális nívója még jó ideig nem adott rá módot, hogy hasonló képességű elméleti szakemberek emelkedjenek ki sorából Aligha véletlen, hogy a történészek soraiban a korszak hadtörténész kutatói közül az a Perjés Géza örvendett a legnagyobb elismertségnek, aki nyelvtudásával, széles látókörével és régi típusú iskolázottságával erősen kötődött a háború előtti generációkhoz. Ám ezt a mind a mai napig tapasztalható „kissé” légius teret mi sem jelezi jobban, mint Romsics Ignác új magyar historiográfiai összefoglalója, amiből gyakorlatilag kimaradt a hadtörténet és a hadtörténészek. *Romsics Ignác*: *Clio bűvölete*ben: magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.

¹⁷ *Nagy* 1980. 9. o.

mottevé eredmények híján – Bánlaky József még mindig elegendőnek tartotta ezt a cikket egyszerűen kivonatolni a maga nagyszabású hadtörténeti szintézise számára.¹⁸ Nagy László munkái révén elvileg az 1970-es évek elejére mégis napvilágot látott több olyan – számos problémás hadtörténeti kérdést tisztázó – összefoglaló munka a XVII. század első felének erdélyi hadseregéről és annak teljesítményeiről, amire korábban a kora újkor kutatás nem támaszkodhatott,¹⁹ ebből azonban azóta is vajmi kevés „szivárgott” ki a határokon túlra.²⁰

Amikor Király Bélának köszönhetően 1982-ben megjelent az első, magyar hadtörténeti tematikát tartalmazó angol nyelvű tanulmánykötet az Egyesült Államokban, abban a korszakot Péter Katalinnak Bethlen erdélyi államáról szóló rövid írása fémjelezte, mert a Hadtörténeti Intézet munkatársai hivatalosan akkor még nem írhattak egy ismert „ellenforradalmár” által gründolt „nyugati” kötetbe. Amikor pedig 2000-ben egy újabb hasonló tanulmánykötet látott napvilágot, még hozzá angolul és magyarul szinte egyszerre, az angol változathól egyszerűen hiányzott Oborni Teréz írása az Erdélyi Fejedelemség hadszervezetéről.²¹

Ráadásul az 1948 után leereszkedő szellemi „vasfüggöny” az amúgy nem túl gyakori, külső impulzusokat is alaposan megritkította:²² hiába foglalkozott például – a jó személyes magyarországi kapcsolatokkal rendelkező – Peter Broucek, bécsi levéltári források alapján a Bethlen Gábor elleni császári hadműveletekkel is, nyomát sem találja munkáinak a régebbi hazai publikációk irodalomjegyzékében.²³ Úgyszintén hiába volt például a harmincéves háború nemzetközileg elismert kutatója, a „baráti” Csehszlovákia tudósa, Josef Polišíenský, csupán az 1988-ban megjelenő háromkötetes összefoglaló Erdély története irodalomjegyzékében bukkan fel a neve, holott csak angolul három könyvet publikált a témáról, és munkáit emellett más nyelvekre is lefordították.²⁴

De ne gondoljuk azt, hogy a Bethlent európai rangú, ismert államférfivá emelő külpolitikájának kutatása szerencsésebben alakult volna. Egyrészt a nagy tömegű, jobbára máig ismeretlen külföldi – főként nyugat-európai – forrásanyag felkutatásának és feldolgozásának sem az anyagi, sem az intézményi háttere nem volt meg a szocializmus évtizedeiben, sőt, „politikai szempontból” sokáig maguknak az egykori nyugat-európai kapcsolatok-

¹⁸ *Olchváry* 1888. 601–616. o.; vö.: *Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténete.* <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1271.html> (Letöltve: 2014. március 4.); Gyalóky Jenő véleménye a kutatás állásáról 1929-ben: „Ennek a háborúnak [az 1626. évinek] csakúgy mint az 1623-inak máig nincs *hadtudományi alapon készült* [kiemelés a szerzőtől] magyar nyelvű részletes leírása.” *Gyalóky* 1929. 427. o. 165. j.

¹⁹ *Nagy* 1969.; *Nagy* 1972.

²⁰ Egyedül Nagy László hajdúkról szóló könyve jelent meg idegen nyelven, sajátos módon csehül.

²¹ *Péter* 1982. 297–313. o.; *Oborni* 2003. 93–108. o.

²² Így hát nincs okunk meglepődni, hogy harmincéves háborút legutolsó magyar nyelvű, népszerűsítő hadtörténeti szempontú feldolgozása – ami eredetileg tulajdonképpen egy egyetemi jegyzet céljaira készült – túlryomó részt az 1918 előtti német nyelvű irodalomra támaszkodik. *Csikány Tamás: A harmincéves háború.* Budapest, 2005.

²³ *Broucek* 1976.; *Broucek, Peter: Kampf um Landeshoheit und Herrschaft im Osten Österreichs 1618–1621.* Militärhistorische Schriftenreihe, 65. Wien, 1992.; *Broucek* 1993.

²⁴ *Josef Polišíenský: The Thirty Years War.* Berkley-London, 1971.; *Josef Polišíenský: Der Krieg und die Gesellschaft in Europa, 1618–1648.* (Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia : Aus d. Tschech. v. Anna Urbanová. 1.) Prag–Wien–Köln–Graz, 1971.; *Josef Polišíenský: The Thirty Years War.* London, 1974.; *Josef Polišíenský: La Guerra dei Trent'Anni.* Torino, 1982.; *Polišíenský* 1978.; *Polišíenský* 1991.; *Polišíenský – Kollmann* 1997.; Mindez némi magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is jobb *Polišíenský* recepciója külföldön, mint magyarországi kortársaié. Vö.: *R. Várkonyi* 2013. 11. o. 14. j.

nak a hangsúlyozása sem feltétlenül tűnhetett helyénvalónak.²⁵ De még 1989 után is csak szórványosan bukkantak fel ilyen témájú írások, akkor is inkább hosszabb-rövidebb ideig külföldön élő és ott alkotó magyar szerzők tollából.²⁶

Az 1980-as Bethlen évforduló kapcsán Debrecenben tartott nagy nemzetközi történelmszeminárium előadásainak sorsa markánsan fémjelzi az akkorra beálló – és azóta is kitapintható – prioritásokat a Bethlen-korszak hazai kutatásában. A rendkívül széles körű, a fejedelem uralmának majd minden szóba jöhető belső és külső területét felölelő előadások egy kötetben soha nem jelentek meg, így aki nem lehetett személyesen jelen, annak utólag sem kínálkozott esély arra, hogy megtudja, mit is gondol Bethlen török kapcsolatairól, svéd politikájáról, lengyel terveiről egy-egy meghívott külföldi előadó.²⁷ A tervezett konferenciakötet helyett ugyanis csupán a *Századok* 1981. évi évfolyamában született egy tematikus szám, amelybe elsősorban a fejedelemség belső viszonyaira, a Bethlen-kori államra koncentrált írásokat válogatták be – így a külpolitikai témákat érintő írások közül csupán Benda Kálmán kiváló írása jelenhetett meg Bethlen diplomatáiról.²⁸ Az évforduló alkalmával megjelentett forrás- és egyéb kiadványok szintén a békés építő, kultúrapártoló, államszervező uralkodó alakját kívánták reflektorfénybe állítani.²⁹

S hogy mit láthatott – vagy láthat – mindebből az elmúlt több mint három évtizedben egy külföldi kutató, aki nem tud magyarul? Még ebből is csak nagyon keveset. Hiszen egészen a 2013-as évig Angyal Dávid 1928-ban megjelentetett francia nyelvű munkája volt az utolsó, amit magyar szerző tollából kifejezetten magáról Bethlenről és szerepéről a harmincéves háborúban egy külföldi tudós kézbe vehetett.³⁰ Az 1980. évi konferencia előadásaiból tervezett német kötet sohasem készült el, az Erdély történetének egykötetesre szűkített francia vagy német változata pedig aligha alkalmas egy-egy szűkebb téma elmélyültebb kutatóinak tájékozódására: a német verzióban például csupán kb. kétoldalmi, a franciában pedig még ennél is kevesebb szöveg tárgyalja a teljes 1623 és 1629 közötti időszakot, amikor pedig számos jelentős erdélyi diplomáciai és katonai akció is zajlott.³¹

²⁵ Aligha véletlen, hogy például Wittman Tibor is inkább Bethlen „alul értékelt” orosz kapcsolatairól látta szükségesnek értekezni. Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi–orosz szövetségterv keletkezése. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Budapest, 1956. 35–51. o.

²⁶ Például: Piri 1999.; Kurucz 2002.

²⁷ J. Újváry Zsuzsanna – Kalmár János Miklós: Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborral Debrecenben, 1980. október 8. *Századok*, 1981. 750–753. o. Figyelemre méltó tény, hogy egy román kutató itt elhangzó előadása után például majd három évtizednek kellett eltelni, mire a hazai turkológia képviselői is elkezdtek érdeklődni Bethlen török kapcsolataival.

²⁸ Benda Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. *Századok*, 1981. 725–730. o.

²⁹ Hasonló szempontok mentén válogatták össze az ELTÉ-n 1981-ben megjelentetett egyetemi jegyzetben közölt írásokat (Bethlen Gábor állama és kora), illetve a Makkai László által szerkesztett két forrásgyűjtemény anyagát is: Bethlen Gábor krónikái: krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Budapest, 1980.; Bethlen Gábor emlékezete. Budapest, 1980. Mindez talán nem is volt teljesen független az 1980-as években érzékelhető – tanulmányom első részében már említett – Bethlen–Kádár asszociációktól. Oplatka, Andreas: Nachrufe auf den Ostblock. Zehn Essays. (Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa: 6.) Wien–Köln–Weimar, 1998. 67–80. o.

³⁰ Megjegyzendő, az még erősen az európai hatalmi rendszerhez kapcsolódó külpolitikára és háborúkra koncentrált: Angyal 1928. Talán a véletlen műve, hogy 2013-ban a hazai kora-újkori magyar tudományosságtól jőszerűen függetlenül működő Harai Dénes tollából látott ismét francia nyelven napvilágot új könyv a fejedelemről. Harai, 2013. Tóth Ferenc ismertetését a könyvről lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 1182–1184. o.

³¹ Péter 1990. 313–315. o.; Péter 1992. 324–325. o. Paradox módon az Erdély és harmincéves háború címet viselő főfejezet alfejezeteinek címeiben majd mindenütt Magyarország neve szerepel.

Annak pedig, hogy elsősorban a belső, magyar-magyar történeti diskurzusokban értelmezhető, illetve az egykori magyar–román történeti és politikai viták erőterében (is) értelmezendő eredeti, háromkötetes Erdély történetének – már az interneten is szabadon elérhető – angolra fordított verziója sem fejt ki érdemi hatást a nemzetközi tudományos közösségben, alighanem a 'Bethlen-problémán' messze túlmutató okai vannak.³²

Így azután kénytelenek vagyunk egyetérteni a fejedelem angol és német historiográfiáját nemrégiben áttekintő Tózsza-Rigó Attilával, aki világosan leszögezte: „Mind a megfelelő információs bázis, mind a tárgyszerű Bethlen-kép kialakításában természetesen a magyar szerzőknek angol vagy német nyelven megjelenő munkái játsza(ná)nak jelentősebb szerepet. Értelemszerűen akkor várhatnánk el a »nyugati« történetírás részéről széles információs bázisra alapozott tárgyszerű Bethlen-kép közlését, amennyiben az angol, német holland stb. szerzők idegen nyelven megjelent jelentős magyar történeti munkákkal tudnának dolgozni.”³³ Úgy tűnik azonban, hogy ezek a művek mind a mai napig nem jelentek meg: az áttörés tényleg elmaradt.³⁴

„Mi a magyar?” Avagy, jó hadvezér volt-e Bethlen Gábor?

Tanulmányom első részében szükségesnek láttam – a hazai szakirodalomban szokásosnál jóval messzebből indulva – megfogalmazni a saját álláspontom a XVII. századi erdélyi hadsereg és taktika térben és időben egyaránt mély és szerteágazó, a késő középkorba is visszanyúló kelet-közép-európai beágyazottságáról, most mégis kénytelen vagyok röviden visszatérni e téma hazai historiográfiai előzményeire, mert azok konkrétan befolyásolták az alábbiakban tárgyalandó egyes hadiesemények értelmezését, megítélését is.

A XVII. századi erdélyi hadtörténet legtermékenyebb huszadik századi kutatója, Nagy László több ízben is világosan megfogalmazta azt, hogy szerinte Bethlen magyarországi hadjáratai „csakis támadó jellegűek lehettek. Ezt követelte meg különben a Habsburgellenes hadseregek fegyvernemi felépítése is. A könnyűlovasság uralkodó volta, a gyorsaságból fakadó támadóképesség, a váratlan rajtaütések, a meglepetések előnyeinek kiaknázást kívánták. Az *alapvetően támadó stratégiának szinte törvényszerű velejárója a döntés keresése*. [Kiemelés – B. Sz. J.]”³⁵ Ezen állítás akkor válik igazán zavarba ejtővé, amikor akár ezzel egy oldalon is felidéződik Bethlen Gábor politikai végrendelete, azon kevés irat egyike, amelyben valóban hosszabb távon általánosító megállapításokat örökölt meg a fejedelem: „Némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton módon, hanem abból kövessétek az én hadakozásom módját.”³⁶ A testamentum – már nem idézett – szövege ráadásul így folytatódik: „Mindenek előtt keressenek egy jó alkalmatossággal való helyet [...] ezt megerősítvén, éléssel rakják meg, rakodjanak belé, onnan harcoljanak

³² Ennek a recepció problémának a vizsgálata pedig már csak a jövőbeli munkák fogadtatása szempontjából is fontos lenne.

³³ *Tózsza-Rigó* 2013. 71–72. o.

³⁴ Szerencsés kivételt képeznek ez alól az OTKA támogatásával folyó újabb kutatások egyes eredményei (Előszó. In: Bethlen Gábor képmása. 2013. 7–8. o.) és az új angol nyelvű történettudományi folyóirat a *Hungarian Historical Review* 2013. évi 4. Bethlen: The Prince of Transylvania című tematikus számában megjelenő tanulmányok.

³⁵ *Nagy* 1985. 205. o.

³⁶ Uo.

az ellenséggel; de ha egyéb lehet benne, elkerüljék, az országba ne bocsássák ellenségeket, hanem eleibe menjenek, és a határon kívül vagy a szélében tartóztassák.”³⁷

Bethlen realista volt, és az utókor kutatóinak egy részével szemben jól ismerte az erdélyi valóságot: a fejedelemség túlnyomó részben miliciáris szervezetű, ezért gyöngén kiképzett és sok tekintetben rosszul felfegyverzett hadserege valóban csak defenzív módon vehette volna fel a siker reményében a küzdelmet egy esetleges Habsburg invázióval szemben. (Ahogyan ez egyébként már 1611-ben is történt Forgách Zsigmond támadásakor.)³⁸)

Ráadásul az ilyen miliciáris jellegű haderőt eleve nem lehetett hosszabb távon felhasználni az ország határain túli vállalkozásokban. Különösen Erdély esetében nem, amely igen kényes geostratégiai helyzetben volt: a fejedelemség feletti főhatalmat gyakorló oszmán Porta például Bethlen magyarországi akciói alatt sem tett le róla, hogy az ország haderejét a maga oldalán mozgósítsa a Lengyelországgal fel-fellángoló konfliktusában is, ezért azután a bizonytalan helyzetet érzékelő erdélyi rendek 1620-ban már egyenesen arra kérték Bethlent, hogy gyalogos csapatokat egyáltalán ne vigyen ki az országból!³⁹

Ezen jelenségek azonban a korban korántsem tekinthetők kizárólag magyar „sajátosságoknak”. Még a korszak első számú nagyhatalmának számító Spanyolország esetében is hasonló problémákkal lehetett találkozni a „honi védelmet” ellátó miliciák esetében is: egy 1632-es mustra szerint a nemesség fegyvereseinek egyik mozgósítási formája, a *caballeros de la cuantía* rendszere ugyan elvileg hatalmas fegyveres tömeget jelentett volna az ország védelmére, de a valóságban ennek csak a töredékét tudták ténylegesen összehívni: 43 451 főnek kellett volna fegyverbe állnia, de csak 12 476 fő jött el a mustrára, és azok is rosszul voltak felfegyverezve.⁴⁰

A nemzetközi szakirodalomban elég régen egyértelmű, de a hazaiiban talán még nem eléggé hangsúlyozott tény az is, hogy valódi professzionális zsoldosseregek fenntartásához elegendő állami bevétel híján az Erdélyhez sok tekintetben hasonló adottságú kisebb európai államok, például a német fejedelemségek is kénytelenek voltak hasonló módon, miliciáris alapon megszervezni területük védelmét – amit a kicsi Hollandia némiképp hasonló módszerekkel végbe vitt, sikeres védelmi harcai különösen népszerűvé is tettek a XVII. század elejére. Ezek a miliciáris jellegű haderők azonban majd mindenütt véres kudarcot vallottak, ahol meg gondolatlan módon nyílt csatába keveredtek: a kiképzetlen, tapasztalatlan, gyakran rosszul felfegyverzett német „landvolk” tömegei pusztultak el 1622-ben Wimpfennél, 1631-ben Breitenfeldnél, 1634-ben Nördlingennél a professzionális ellenféllel szembeni harcokban.⁴¹

Nagy László mégis kiemelten az erdélyi hadviselés „magyar” jellegét hangsúlyozta: „a XVI–XVII. századi Magyarországon és Erdélyben a hadügy általában kevésbé fejlődött, mint Nyugat-Európában. Ennek döntő oka abban rejlett, hogy az állami önállóság

³⁷ Bethlen Gábor végrendelete. In: Magyar gondolkodók, 17. század. Válogatta Tarnóc Márton. Budapest, 1979. (Magyar Remekírók) 115. o.

³⁸ B. Szabó 2013. 977–978. o.; Vörös Péter: Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 864–887. o.

³⁹ B. Szabó János: Az erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688) Kísérlet az erdélyi–török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012. 4.1028–1029. o.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. (1614–1621) Budapest, 1881. 542. o.

⁴⁰ Korpás Zoltán szíves közlése alapján.

⁴¹ B. Szabó 2013. 972. o.; vö. Wilson 2010. 141–144. o.

megszűnésével a magyar csapatok csupán kiegészítő posztot kaptak a Habsburg-uralkodók haderejében. Magyar hadviselésről ebben az időben inkább csak az erdélyi fejedelmek [...] uralkodása alatt beszélhetünk.⁴² Tehát szerinte ez az „elmaradottabb”, egyben sajátosan „magyar” hadviselés is – jelentsen ez bármit is ebben a kontextusban – csupán az Erdélyi Fejedelemség jellemzője volt.

Paradox módon ugyanakkor épp ő volt az, aki jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bemutassa, Bethlen magyarországi hadjáratait túlnyomó részben éppenséggel nem az erdélyi fejedelemség tradicionális haderejével vívta meg, hanem jobbra magyar királyságbeli zsoldosokkal: hajdúkkal és végvári vitézekkel.⁴³ Ezeknek a katonarétegeknek az esetében – amelyek a Habsburg oldalon igencsak tevélegesen kivették a részüket már a tizenöt éves háború harcaiból is –, pedig nehéz lenne tagadni, hogy tisztikaruk, tapasztalataik, fegyverzetük, mind-mind a Magyar Királysághoz, sőt, magához a Habsburg uralkodók hadseregéhez kötötték őket, hiszen 1618-ban még Bethlen későbbi katonái közül is számosan épp a cseh felkelők ellen harcoltak.⁴⁴ (Márpedig a harmincéves háború korai szakaszának parancsnokai esetében a tizenöt éves háború tapasztalati tőkéjét még a nyugati szakirodalom is szükségesnek látja hangsúlyozni.⁴⁵) Hogy támadó hadjáratai alkalmával miért igyekezett egyre inkább rájuk támaszkodni a fejedelem, az az előbbieik kifejtése után aligha szorul bővebb magyarázatra, de hogy miként lehetne kétségbe vonni „magyar” jellegzetességeiket, az már annál inkább kérdéses.

A XVII. századi hadviselés tipikus „magyar” sajátosságának ugyanis a történeti hagyományoknak megfelelően sokáig a könnyűlovasság dominanciája és a támadó szellemiség tűnt a hazai kutatók szemében – Klaniczay Tibor például még 1954-ben is ezzel a megközelítéssel foglalkozott Zrínyi hadtudósi, hadvezéri tevékenységével.⁴⁶ Csakhogy, mint ez a példa is mutatja, ez a jelenség korántsem korlátozódhatott Erdélyre.

Viszont a XX. században oly divatos hazai „elkanyarodási” fejlődésemleletek egyik korai példájaként Tóth Zoltán munkái nyomán már az 1920-as évektől kezdve helyet kapott a hadtörténeti összefoglalókban is: a Magyar Királyság hadserege a XI. századtól kezdve a „Nyugathoz” igazodott, s ennek a tendenciának a csúcspontja Mátyás kora lett volna. Ám ezután a török nyomás hatására az ország hadereje ismét keleties vonásokat vett fel, s a nehézlovasság helyett a török elleni harcra alkalmasabb könnyűlovasság vált a haderő meghatározó komponensévé.⁴⁷ Mohács után ugyanis már elmaradtak a nagy nyílt

⁴² Nagy 1985. 185. o.

⁴³ Nagy László: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Történelmi Tanulmányok, VIII. Debrecen, 1976. 18–33. o.; Nagy 1978. 132–149. o.

⁴⁴ Nagy 1978. 151–152. o.

⁴⁵ Gunther E. Rothenberg: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi 'hadügyi forradalom'. In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2005. 36. o.; Parrot 2001. 29–30. o.; Wilson 2010. 83–84. o.; Bagy Zoltán: Újabb adatok Peter Ernst II. von Mansfeld Magyarországi szerepvállalásához a tizenöt éves háború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1039–1049. o.

⁴⁶ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Budapest, 1954. 471–474. o. A munka 1964. évi második kiadásában azonban Perjés Géza eredményei nyomán sokat finomodott Klaniczay véleménye e kérdésben.

⁴⁷ „Ha Mátyás rendszere lényegében tovább él, s az idegen páncélos lovasság, a fekete sereg helyébe ugyanazon anyagi erőfeszítés árán idegen, svájci vagy német zsoldos gyalogság léphet, egyenesen katonai továbbfejlődésről számolhatnánk be, annál is inkább, mert a török elleni védekezés és küzdelem hivatott katonai szerve egyetlen kivételképpen csorbítatlan épségben szállott át a Jagellók szomorú korszakára. Élt és Mohácsot is túlélte a kései középkor egyetlen egészséges és nagy jövőre hivatott harcos öröksége: a huszár. [...] A páncélos középkori sereg bukásával és eltűnésével Mohács után Magyarország nyugat felől a tökéletes védtelenség

csaták, így az új, nyugati típusú nehézzgalyogság meghonosodására sem volt sem mód, sem szükség.⁴⁸ E nézetek ugyan aligha fedik a valóságot, de mégis sok ponton alapvetően meghatározták a XX. századi magyar hadtörténetírás kora újkori fejlődési narratíváját – így csak ezek ismeretében válik érthetővé Nagy által említett „elmaradottsági tézis” is.

Nagy munkáiba minden bizonnyal azért kerülhettek be ezek, az általa valóban fel dolgozott történeti anyagtól néha szinte teljesen független, akár önellentmondásokat is hordozó „okfejtés-zárványok”, mert a korai, erősen „nyugat-ellenes” gondolkodási sémáitól elfordulva, lassan-lassan új irányba indult, s úgy tűnik, hogy közben rátalált a letűnt „polgári korszak” szakembereinek egykori munkáira.⁴⁹ A két világháború között működő jelentős hadtörténetészek ugyan rövidebb összegző munkáikban nem mozgatták meg azt a jelentős adatmennyiséget, mint Nagy, de, úgy tűnik „valamiért” ő sem talált magának jobb rendező és magyarázó elveket, mint ezek a korábbi történetészek. Bethlen hadvezéri portréja, hadseregének és a kor hadügyének megítélése tehát a látszat ellenére még az 1980-as években megjelent munkákban is több tekintetben azokat a vonásokat viselte magán, amelyek valójában a század első felének hadtörténetírását jellemezték.⁵⁰

Mivel az utókor ószinte bánatára Bethlen a legkevésbé sem volt hadtudós – azaz nem rögzítette tudatosan végleges formába öntve gondolatait a hadviselés elvi lapjairól és gyakorlati tudnivalóiról –, ezért a régebbi magyar kutatók „kénytelenségéből” hatalmas levelezéséből próbálták meg kihüvelyezni ide vonatkozó „elveit”.⁵¹ Tették ezt annak ellenére, hogy a hadszíntéren, sűrűn változó körülmények között, teljesen eltérő személyeknek, teljesen eltérő célokkal íródott levelekből a gyakorló katona nem az „örökkévalóságnak” szánt bölcsességeket, hanem az adott szituációban aktuális gondolatokat vetett papírra,

---

képét mutatta, arra felé, ha élni akart, katonai szövetségest kellett keresnie. Délen a huszár és feszes hadrendet ugyancsak nem ismerő gyalogostársa, a hajdú magára maradásával, tehát a portyázó könnyű harcmodó kizárólagossá válásával viszont a pusztá védekezés világa, a végek korszaka következett.” *Tóth Zoltán*: A hadviselés átalakulása. (Társadalmi és hadügyi hanyatlás alfejezet) In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 2. k. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/24.html> (Letöltve: 2014. március 4.)

⁴⁸ „A voltaképpen magyar haderő – Erdélyt nem számítva – a XVI. században is lovasságból telt ki, de korántsem teljesen a könnyű fajtájából, a huszárból. A nyugatról hozzánk származott és hova-tovább uralkodóvá lett lovagi hadviselés hatása alatt ugyanis nálunk is a lovagi rendű katonaelemé volt az elsőség s a »miles« névre hosszú századokon át csupán a lovag tarthatott számot. Legalább is Mátyás király haláláig nem a könnyű, hanem a nyugati módra fegyverzett páncélos lovas volt a fegyveres erő legfontosabb alkotóeleme. A változás a török hatalom újabb előretörésével állott be, amidőn Mátyás külpolitikájával ellentétben, háborúink súlypontja nyugatról ismét dél felé tevődött át. De a változás nem máról-holnapra történt, hanem csak fokozatosan, a parancsoló szükséghez képest állott be. [...] Az a körülmény, hogy Mátyás király halála után dél felé fordult a magyar arcvonal, a nyugati harcmodóttól való újabb eltávolodást és a törökökéhez való kényszerűség szülte alkalmazkodást kívánta meg. Még pedig főként azért, mert minálunk, a végbeli étellel kapcsolatosan, nem annyira rendes török katonasággal, mint inkább a balkáni népek sorából felhajtott irreguláris és így többnyire csak portyázó harcra beállított csapatokkal gyűlt meg a dolgunk. Igazi sorsdöntő harcra, amelyben nagy török hadak vettek volna részt, csak a mohácsi, a mezőkeresztesi és a szentgotthárdi csatában, valamint a felszabadító háborúk későbbi küzdelmeiben került sor.” *Gyalóky Jenő*: Végvár és csatatér. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 3. k. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/43.html> (Letöltve: 2014. március 4.)

⁴⁹ Például az a gondolat, hogy az erdélyi hadsereg „magyarabb” vonásokkal bírt a korszakban, alighanem *Markó Árpád* művéből „emelődött” át Nagy szövegébe: vö. Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943. [1994.] 88–89. o.

⁵⁰ Wittman nagyjából jórészt épp ezt a szemléletet akarta az aktuális ideológiai mázzal leöntve „újdonságként” felmutatni 1952-ben.

⁵¹ *Gyalóky* 1929. 289. o.

amelyeket mindig csak a mindenkori körülmények gondos mérlegelése után sem biztos, hogy lehetne általánosságként értelmezni.

Amikor azonban ez a „rekonstrukciós” munka folyt, a kutatók fő problémája még az volt, hogy Bethlen a harctéren rendre azt tette, amit a korszak kutatói nem kis felületességgel „metodizmusként” bélyegeztek meg, és általában épp Bethlen ellenfeleinek, a Habsburgok hadvezéreinek volt szokás tulajdonítani.⁵² A legteljesebben talán a kiváló Gyalóky Jenőnek az 1929-es évforduló alkalmából közölt rövid apologetikus írásából lehet a megérteni „kognitív disszonanciájuk” súlyosságát.⁵³

A XIX. századi, poszt-napóeloni hadtudományon iskolázott, egyfajta „vulgár-clausewitzista” nézeteket valló, azaz a misztikussá fokozott jelentőségű döntő csaták mindenek felettiségében hívő, professzionális katonahadtörténészek ugyanis nem nagyon tudtak mit kezdeni azzal a „nagy emberrel”, aki életében egyetlen „döntő csatát” sem vívott, háborúit pedig nem az ellenségei „totális megsemmisítésig”, hanem „csupán” kompromisszumos békekötésekig vitte, és egyenesen azt vallotta, hogy „az okos hadviselő emberek a harcot [nyílt csatát, ütközetet] sok okból mindaddig kerülik, valámig egyéb lehet benne, először minden külső stratagemákkal szoktak élni, és a harcot utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni”.⁵⁴ Márpedig, ha ezeket a sorokat a kutatók a saját koruk ismereteivel ütköztették, akkor – az amúgy kötelezően mélyen tisztelt – Bethlen esetében a legtöbbször csak némi mentegetőzésre volt lehetőségük, kinek-kinek habitusa szerinti módon.⁵⁵

Bethlenből így legjobb esetben is – mint például Gyalókyknál – egyfajta elméleti, „íróasztal” hadvezér vált, akinek a gondolatai sokkal többre becsülendők mint a tényleges tettei, hiszen leveleiből kitétnék, hogy mindig is a mítikus „döntő csata” megvívásának célja lebegett lelki szemei előtt⁵⁶ – de Julier szerint is legalább azonos rangra emelhető Hunyadi Jánossal, aki állítólag épp ugyanannak a támadó, mindenáron csatát kereső, „ma-

⁵² Lásd: *Gyalóky 1929.* 395. o.; a „metodizmus” korabeli értelmezéséhez: *Rónai Horváth Jenő:* Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 3–6. o.

⁵³ *Gyalóky* egyik hasonló című írásban hosszasan fejtegeti, hogy bizonyára Bethlen lehetett volna Európa egyik leghíresebb hadvezére a korszakban, ha ellenfelei mindig úgy és azt cselekszik, ami és ahogy a fejedelemnek a legalkalmasabb lett volna tervei céljai eléréshez. *Gyalóky Jenő:* Bethlen Gábor mint hadvezér. *Protestáns Szemle*, 1929. 585–594. o.

⁵⁴ Bánlaky elítélő véleményéről: *Nagy 1981.* 9–10. o.; vö.: Bethlen Gábor levele Rákóczi Györgyhöz, 1619. december 3. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 159. o.

⁵⁵ *Gyalóky 1929.* 456–463. o. Egyedül Bánlaky József vállalta fel több ízben is nyíltan elmarasztaló véleményét a fejedelem katonai teljesítményeiről: 1623: „Amint látjuk, ezek az összes idézetek mentegetni, szépígetni igyekeznek Bethlen elhatározását, amelyet teljesen indokoltnak is akarnak feltüntetni. Én más nézetzen vagyok. A magam részéről úgy találok, hogy Bethlen ebben az esetben nagyon is elvetette a sulykot. Ezt az igazságot, nemkülönben okulás és tanulság kedvéért nyíltan kimondom épűgy, mint ahogy megfelelő helyen a fejedelem sikerült elhatározásait és cselekedeteit a legnagyobb örömmel kiemeltem. Most már nehéz megállapítani és eldönteni, hogy vajjon Bethlennek tényleg alapos okai voltak-e Göding körülzárásának és ezzel együtt az egész hadjárat oly hirtelen befejezésére, de ha igen, úgy az általam fentebb kifejtettekbelől eléggé kitétnék, hogy ez okok előidézésében saját magának is jelentékeny része volt.” *Bánlaky 2001.* <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1258.html>; 1626: „Mint eddigi vállalatainál, úgy most is politikai és államférfiúi nagy rutinjának és céltudatos működésének köszönhetette Bethlen Gábor aránylag nagy horderejű és igen jelentősnek mondható sikereit és nekünk katonáknak fanyar kedvvel kell belenyugodnunk abba az elvitázhatatlan ténykörülménybe, hogy Erdély egyik legnagyobb fejedelmének, Bethlen Gábornak hadvezéri nagysága és kiválósága meglehetősen messze mögötte állt politikai és államférfiúi nagyságának és kiválóságának.” Uo. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1266.html>

⁵⁶ *Gyalóky 1929.* 294–297. o.

gyaros személetnek” a képviselője lett volna a hadviselésben, mint az ilyen kockázatos harcokat valójában mindig gondosan kerülő Bethlen.⁵⁷ Ellentétben a „törökverő” Hunyadi fiával, a szintén nagybecsült Mátyással, akinek hadvezéri habitusa jóval közelebb állhatott Bethlenéhez: jóllehet egyetlen nagy döntő győztes csata sem fűződik személyesen a nevéhez, mégis mind kortársai, mind az utókor igen nagyra becsülte hadvezéri teljesítményét. (Mátyást mégis inkább kultúrapártoló, egyetemalapító, mecénáskodó fejedelmi példaképként/párhuzamként szokás emlegetni Bethlen kapcsán.⁵⁸)

Mindezek a logikai és történeti abszurdítások épp a vizsgált kor tudatos és szándékos meg nem értéséből, vagy épp vélelmezett hadviselési metódusának elutasításából fakadtak. Ebből a teljesen ahistorikus zsákutcából a magyar tudományosság számára kivezető utat végül (Bethlen megítélésétől teljesen függetlenül) Perjés Gézának sikerült megtalálnia, aki a sokáig szembeállított Montecuccoli és Zrínyi elveit összevetve, tisztázta az addig használatos „metodizmus” fogalom értelmetlenségét.⁵⁹ Perjés ezzel a munkájával is a professzionális katonai tudás jelenlétére és jelentőségére hívta fel történész kollégái figyelmét – a XVII. század esetében is. Hiszen az a fajta, hazánkban főként a korszak nyugat-európai hadvezéreinek tulajdonított „metodista” jellegű hadviselés, ami a mélységesen elítélt, öncélú, már-már értelmetlen manőverekben mutatkozott volna meg, valójában sosem létezett – sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon.

Bethlen hadai a harmincéves háborúban

Szun Ce legjobb magyar tanítványa? Az első magyarországi hadjárat (1619)

A magát gyöngébbnek tartó fél ugyanis mindenkor teljesen ésszerűen tartózkodott a nagy „döntő csaták” elfogadásától, s mielőtt az általános hadkötelezettség rendszerének bevezetése révén látszólag kimeríthetetlen tartalékok álltak volna az európai államok rendelkezésére, minden hatalom igyekezett mindent megtenni nehezen pótolható katonái életének megőrzése érdekében. A kitűzött és kitűzhető célokat pedig mindig és mindenütt a rendelkezésre álló erőforrások szabták meg Tulajdonképpen inkább az a meglepő, hogy épp Mohács országában kellett oly soká magyarázni, hogy „mód nélkül, egy vak szerencsére” nem lehet bízni a hadviselésben.

Az elmúlt bő száz évben a világ nyugati felében azonban alapvető változások történtek általában a háború céljai és elfogadható formáinak megítélésében, ami a középkori hadviselésről vallott vélemények átalakulásában is tetten érhető. A XX. század elejének meghatározó európai hadtörténeti írói, még nagy általánosságban mélypontként értékelték a középkori hadviselést az európai hadművészet történetében, ahol az erődítések sűrű hálózatának alkalmazása és a portyázó jellegű lovassági hadviselés tulajdonképpen meggátolta az olyannyira kívánatos ’döntő’ összecsapások létrejöttét. Ugyanakkor ez a

⁵⁷ *Julier* 1930. 228. o. Hunyadi János ugyan Bethlennel ellentétben ténylegesen megvívott jónéhány nagy csatát, de az ilyen „döntő csaták” kockázatos voltát mi sem jelezte jobban, hogy ezek közül a várnaít és a rigómezeit el is vesztette.

⁵⁸ *Erdősi Péter*: A fiataikor és az udvari élet témája a Bethlen Gáborral és Báthory Zsigmonddal foglalkozó történeti irodalomban. In: Bethlen Gábor képmása 2013. 87. o.

⁵⁹ *Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. 1. rész. *Századok*, 1961. 507–533. o.; 2. rész. *Századok*, 1962. 25–44. o.

szemlélet egyáltalán nem tudott mit kezdeni a 'fair play' jegyében utólag megálmodott középkori lovagi hadviselés kontextusában a meglepetés, rajtaütés szerepével, illetve a gerrillaháború, a portyázó hadviselés jelentőségével: még akkor sem, ha ezek nyilvánvaló, 'világtörténelmi' léptékű sikerekhez vezettek – mint például Crécy és Poitiers után az angolok kiűzése Franciaországból Du Guesclin vezetésével.⁶⁰

A XX. század második felében azonban a kortárs háborúk, a harmadik világban zajló sikeres gerillaharcok – és ezzel párhuzamosan a középkori hadviselés valódi természetének felismerése és átértékelődése – meglepő módon felértékelték egy 2500 éve élt kínai hadvezér, Szun Ce Európában is régóta ismert, de sokáig nem túl fontosnak tartott hadművészeti „kézikönyvét” – még a populáris kultúrában is.⁶¹

A *háború művészete* című könyvecske szövegére akár úgy is tekinthetünk, mint a korlátozott erőforrásokkal rendelkező, de nagy célokat elérni kívánó stratégiák krédójára: „Aki ezer mérföldet akar megtenni úgy, hogy közben ereje ki ne merüljön, az meneteljen olyan területen, ahol ellenséget nem talál. Aki támad, és feltétlenül hódítani akar, az ott támadjon, ahol nem tudnak védekezni...”⁶² Bethlen nyilvánvaló módon sohasem olvasta az ókori kínai tábornok szövegét, első igazán jelentős hadvezéri megnyilvánulása, első magyarországi hadjárata mégis szinte pontról pontra e tanácsok szellemében zajlott.

Ennek az 1619. évi hadjáratnak az eredményei segítették hozzá Bethlent, hogy Erdély élén számottevő hatalmi tényezővé válhasson a harmincéves háború Európájában, módszerei azonban az igencsak „metodista” lelkületű, XIX–XX. századi hadtudósok számára meglehetősen ellentmondásosak voltak. A hadjárat első magyarországi feldolgozójának, az Osztrák–Magyar Monarchia apolitikus katona hagyományában nevelkedett Olchváry Ödönnek inkább zavaró tényezőnek vagy mellékes körülmények tűnt e hadjárat sajátos „átpolitizáltsága” – ami nélkül pedig a fejedelem nyilvánvalóan nem érhetett volna cél.⁶³

Miközben a fejedelem minden lépését vele kifejezetten ellenséges magyar királyi tisztviselők figyelték, úgy kellett felkészülni a hadba lépésre, hogy ellenfeleinek ne legyen ideje és módja megerősíteni a királyság Erdéllyel szemben létrehozott védvonalát, és úgy kellett záros határidőn belül a tőle légvonalban is több mint 800 kilométerre hadakozó szövetséges cseh rendek segítségére sietnie, hogy közben – legalább részlegesen – uralma alá tudja vonni az akkori Európa egyik legjobban megerődített övezetét, az Oszmán Biro-

⁶⁰ David Whetham: *Just Wars and Moral Victories. Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Later Middle Ages.* Leiden–Boston, 2009. 1–14. o.

⁶¹ Népszerűségét mi sem jelzi jobban, hogy ez a könyvet már magyar nyelven is négy különböző fordításban és legalább 11 kiadásban kiadták.

⁶² *Szun Ce* 1995. 43. o. „A háború mindig a család útját járja. Így ha képesek vagyunk valamire, tegyünk úgy, mintha nem lennénk rá képesek; ha valamit felhasználunk, tegyünk úgy, mintha nem használnánk fel; ha közel vagyunk, keltsük azt a látszatot, hogy távol vagyunk; ha távol vagyunk, keltsük azt a látszatot, hogy közel vagyunk; ... ha mindene megvan, jól készüljünk fel ellene; ha erősebb nálunk, kerüljük el; ... ha friss erővel rendelkezik, fárasztuk ki; ha (egységei) szoros kapcsolatban vannak, ziláljuk szét őket; ott támadjuk meg, ahol nem készült fel a védekezésre, s akkor küldjük előre csapatainkat, amikor (az ellenség) éppenséggel nem várja.” (Uo. 16–17. o.) „Ha úgy vezetjük a háborút, hogy a győzelem sokáig várat magára, akkor eltompítjuk fegyvereinket, letörjük a hegyüket; fallal körülvett városokat ostromolva erőnk megtörik; ha seregünket sokáig tartjuk távol (a fővárostól), az ország nem bírja majd a költségeket.” (Uo. 19. o.) „Városfalak ostromlásának törvénye, hogy ilyesmit csak akkor csinálunk, ha más lehetőség nincsen. Mert a ... különféle hadifelszerelések készítésére három hónap is éppen csak hogy elég, azután meg a sáncok megépítését nem lehet újabb három hónapnál előbb. Ha pedig a hadvezér nem tud uralkodni a türelmetlenségén, és katonáit rohamra küldi, akkor harcossainak egyharmadát pusztulásba dönti, de a városfalakat nem foglalja el.” (Uo. 25. o.)

⁶³ *Olchváry* 1890. 339–341. o.

dalom határán álló magyarországi végvárvonalat.⁶⁴ A várostromlás szabályos módszereivel mindez nyilván lehetetlen lett volna: ha az erdélyi hadsereg minden szükséges ismerettel és technikával bírt volna is ehhez (ami azonban eleve csak igen részlegesen állt Bethlen rendelkezésére), a vállalkozásnak akkor is olyan hihetetlen méretű költségei lettek, amit az az erdélyi állam, amely a puskapornál, ágyúknál, ágyúgolyóknál, ostrommunkálatoknál eleve olcsóbb élőerő zsoldköltségét sem tudta hosszabb távon fedezni, egyszerűen nem engedhetett volna meg magának. A „szegénység” inkább gyors cselekvésekre sarkallt – és nem csak Erdélyben, hanem másutt is a korabeli Európában.⁶⁵ (Ráadásul a módszeres ostromok még a támadó fél sikere esetén is olyan idővesztéseget okozhattak volna, ami ellehetlenítette az érdemi gyors beavatkozást a cseh rendek oldalán.⁶⁶)

Annak az okát tehát, hogy Bethlen hadműveleteiben sem ekkor, sem ezután nem találni nyugat-európai értelemben vett nagyszabású, módszeres várostromokat, nem a zöld mezőkön, friss paripáik hátán nyargalászó magyar vitézek virtusában, és nem is a fejedelem személyes „cselszövő természetében” érdemes keresni. Az adott körülmények között Bethlen ugyanis azt az utat választotta, amin egyáltalán célba érhetett: a megtévesztés, színlelés, konspiráció és a diverzió útját. Ő maga erdélyi hadaival még át sem lépte a fejedelemség határát, amikor 1619. szeptember 5-én titkos híve, Rákóczi György királyságbeli hajdúkból álló magánhadseregével már elfoglalta Kassát, Felső-Magyarország központját, és elfogta vagy elűzte a térség vezető Habsburg-párti tisztségviselőit, akik az ellenállást megszervezhették volna.⁶⁷

Miután Bethlen szeptember 20-án maga is bevonult Kassára, egyre szaporodó hadait két részre osztotta: maga a fő erővel az északi úton, a Kassa–Lőcse–Késmárk útvonalon Nagyszombatra tartott, alvezérét, Rhédey Ferencet pedig egy másik sereggel a déli úton, a török határ mentén a végvárak megszerzésére küldte Fülek és Érsekújvár irányában. Útjukat Rákóczi után a fejedelem más titkos magyarországi hívei is „egyengették”, a várak legénysége például már „fel volt készítve” az erdélyi generális érkezésére: több helyen tisztjeiket lefogva, maguk adták át a várat az erdélyieknek. Október 2-án még a védelmi rendszer egyik fő vára, Érsekújvár is megadta magát.⁶⁸

Ilyen esetekben a győztes támadó általában számíthat a siker okozta „pszichológiai dagály” hullámainra – és ez Bethlen ügyét egészen 1621-ig repítette előre a Magyar Király-

⁶⁴ Pálffy 2012. 35–61. o.

⁶⁵ Egy holland kutatónak talán mi is elhisszük: „a formal siege cost an enormous amount of money” (*Olaf van Nimwegen: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Woodbridge, 2010. 139. o.*); a XVI. század végi itáliai számításokra Ágoston Gábor hívta fel a figyelmet a hazai szakirodalomban: A török hadsereg löporellátása a 16–17. században. *Zalai Múzeum*, 1992. 65. o. Az angolzász hadtörténeti irodalomban is csupán nemrég bukkant fel az a gondolat, hogy lehetséges, hogy a nagy és kis államok és a gazdag és szegény államok hadviselése már csak az anyagi háttér különbözősége okán is eltérhetett egymástól a kora-újkorban (is). A bajor választófejedelem vezette katolikus Liga és a spanyol korona stratégiájának összehasonlítása: *Simon Adams: Tactics or Politics? „The Military Revolution” and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648. In: The Military Revolution Debate 1995. 263–266. o.*; Bethlen feltételezhető hadügyi költségeiről: *Czigány 1981.*

⁶⁶ Bethlen épp ezért nem javallotta ezt a metódust Gusztáv Adolf svéd királynak 1626-ban sem, mert szorította „az igen erős városok és kikötők mennyi időt fognak elvenni, egyetlen erő az egész nyarat felemészti”. *Nagy Gábor: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 2008. 3. sz. 378. o. http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2008_tom_XIII_3/373.pdf (Letöltve: 2014. március 4.)

⁶⁷ Nagy 1969. 141–154. o.

⁶⁸ Nagy 1969. 157–164. o.

ságban. A Habsburg-kormányzat utóbb természetesen árulásként, esküszegésként értékelte ezeket a cselekedeteket, s a kivívott amnesztia ellenére az elszámolás azért nem maradt el. Az azonban mindenképpen elmondható, hogy Bethlen a régi zsoldos-hagyományoknak megfelelően járt el, amikor a régóta fizetetlen végvári katonaságtól – tulajdonképpen zsoldfizetés ígéretével – megvásárolta váraikat és szolgálataikat. Ez a magyarországi határvidéken szokatlan – annak kulturális, vallási választóvonal jellegből fakadóan a török ellenféllel szemben szinte elképzelhetetlen – viselkedés például a sokkal kisebb kulturális különbségek között „működő” németalföldi hadszíntéren bevett gyakorlat, volt, s takarékosági okokból még a gazdag spanyolok és hollandok is rendszeresen éltek vele, amikor csak alkalom adódott rá.⁶⁹

Bethlen sikeres „villámháborújának” megkoronázásaképpen, október 14-én egy bravúros merész hadmenettel Nagyszombatból lerohanta a királyság ideiglenes fővárosát, Pozsonyt is, s a város védelmére gyülekező császári erőket a falak előtt megsemmisítette. Pozsony és az oda menekült magyar királyságbeli rendi főméltóságok sorsa így megpecsételődött, ha kényszerből is, de csatlakozniuk kellett a fejedelem ügyéhez. És ami talán még nagyobb horderejű volt, ezzel a húzással a fejedelem kezére került a magyar királyi korona is, ami nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy reális esélye legyen később a magyar királyi méltóságra.⁷⁰ Végül, de nem utolsó sorban a fejedelem megszerzett egy Bécshez közeli fontos dunai átkelőhelyet, aminek segítségével szövetségesével együtt a Duna déli partján fekvő Bécset is fenyegetni tudta, s ennek hatására a cseh rendek ellen addig meglehetősen sikerrel operáló császári seregek Cseh- és Morvaországban is visszavonulásra kényszerültek.⁷¹

Sem előtte, sem utána erdélyi uralkodó nem aratott ilyen hatalmas katonai sikert, méltán írta hát– a következő két év fejleményeit is mérlegre téve – Julier Ferenc Bethlen első magyarországi háborújáról: „e hadműveletei alapján méltán sorolhatjuk őt a magyarság nagy hadvezérei közé.”⁷²

Bécs „megmentői”?

Homonnai Drugeth György és a lengyelországi „terrorlovasság”⁷³ Magyarországon (1619)

Amikor 1619 őszén Bethlen és cseh szövetségeseinek csapatai már a Duna déli partján, Bécs tőszomszédságában tanyáztak, Lengyelország felől Homonnai Drugeth György országbíró vezetésével jelentős – bár pontosan máig nem ismert – létszámú sereg tört be Felső-Magyarországra, s 1619. november 21-én Homonnánál legyőzték a hátország biztosítására hátrahagyott Rákóczi György hadát. Bethlen erre a veszélyre hivatkozva vonult vissza Bécs alól – így a lengyel történeti köztudatban ez a diverzáns akció oly módon vert gyökeret Sobieski János 1683. évi nagy győzelme mellett, mint Bécs „első megmentése”. Habár ezzel a kissé „ausztró-polonista” színezetű hiedelemmel a lengyel történetírás már

⁶⁹ Pálffy 2013. 151–158. o.; a nyugat-európai szokásokhoz: *David Eltis: The Military Revolution in Sixteenth-century Europe.* London–New York, 1995. 91. o.

⁷⁰ *Lukinich* 1921. 17–20. o.; *Nagy* 1969. 169–173. o.; *Pálffy* 2013. 144–145. o.

⁷¹ Vö.: *Gyalóka* 1929. 313–315. o.; *Broucek* 1979. 35–37. o.

⁷² *Julier* 1930. 238. o.

1970 tájékán leszámolt, s Magyarországon Nagy László is felhívta a figyelmet arra, hogy ez az esemény inkább lehetett ürügye, mint oka a fejedelem visszavonulásának (hiszen Bécs valójában megostromolhatatlan erősség maradt a szövetségek számára), a téma lengyel szakirodalmát Gebei Sándoron kívül senki nem méltatta figyelemre.⁷⁴

Pedig Homonnai akciójának tükrében Bethlen és a katolikus nemesi köztársaság, illetve a Habsburg-táborral szimpatizáló lengyel király viszonya, illetve II. Ferdinánd diplomáciájának erőfeszítései a Rzeczpospolita erőforrásainak megnyerésére – ahogyan azt Gebei is jelezte –, nyilván a korábbinál jóval komolyabb figyelmet érdemelnének a hazai kutatásban is: az ugyanis, hogy ez a betörés nem okozott sokkal súlyosabb következményeket, nem pusztán a fejedelem előrelátásán vagy az ő és tisztségviselői gyors válaszlépésein, de még nem is csak a betörés sújtotta vidék városainak és nemességének szilárdnak bizonyuló Bethlen-párti kiállásán, hanem legfőképp a vállalkozás alapvetően rendezetlen anyagi hátterén múltott.

Az Oroszországgal, illetve Oroszországban vívott hosszú és kegyetlen háború 1618-ban „munka” nélkül maradt veteránjainak – köztük 4000 hírhedté vált lisowczykot – többségét ugyanis csupán később érkező pénzek ígéretével tudta Homonnai és II. Ferdinánd megbízottja, Althan gróf a magyarországi vállalkozásra csábítani. Amikor azonban decemberre világossá vált, hogy a begéért zsold nem érkezik meg, a kozákok jó részén felmondta az engedelmséget és leváltotta addigi parancsnokait, majd a hónap közepén el is hagyta az országot.⁷⁵

Homonnai hada tehát valóban kegyetlenül dúlhatta az útjába kerülő vidéket (ahol egyébként nem az erdélyi fejedelem, hanem éppenséggel az elvileg velük szövetséges magyar király régi alattvalói éltek), de ilyen körülmények között a vállalkozás vezére a megfélemlítés és terror eszközeit is viszonylag rövid ideig tudhatta csupán kontrollálni – valójában arra sem volt tényleges esélye, hogy alig három hét után megakadályozza csapatai kivonulását az országból.⁷⁶

A Közép- és Kelet-Európában dívó igen kegyetlen hadviselés „jeles” képviselőinek rövid magyarországi „vendégszereplését” azonban kár lenne leegyszerűsítő következtések vagy ítéletek levonására felhasználni: akár van gyomra korunk szemlélőinek ehhez, akár nincs, a kor hadviselése így működött a térségben. Bethlen maga is azt tanácsolta Rákóczi Györgynek, hogy az ellenséget „csaták által szüntelen éjjel-nappal fárassza, fogyassza, quartirokban ha lehet éjszaka veresse fel, egy-két falunak megégetésével nem gondolhat ember, gyűjtsátok nyakában mindenünnent”.⁷⁷ S Bethlen nyugati szövetségeinek lelkiis-

⁷³ A 2013. évi évfordulós konferenciákon és korábbi publikációiban Kurucz György használta ezt a kifejezést a Homonnai Drugeth György parancsnoksága alatt álló lengyelországi kozák csapatokra.

⁷⁴ *Ryszard Majewski*: Cecora rok 1620. Warsaw, 1970. Nagy rámutatott arra, hogy a nagyhangú fogadkozások ellenére Bethlen egyáltalán nem küldött komolyabb haderőt a hátszág biztosítására Homonnai ellenében. Nagy 1969. 189–194. o.; v. ö. *Gebei* 2007. 78–82. o.; *Gebei Sándor*: Bethlen Gábor viszonya Rzeczpospolitához (1622-ig). In: Bethlen Gábor képmása 2013. 100–105. o.

⁷⁵ *Gajecky – Baran* 1969. 32., 35–36. o.; talán ez a magyarázata annak, hogy Homonnai csak 2500 saját emberéről írt, míg az egész betörő sereg ennél jóval nagyobb lehetett, lásd: Nagy 1969. 185. o. 189. j.

⁷⁶ „Amellett penigh minden jószágotokat, marhátokat mingyárt tüzzel emészti meg és insuper az ő fölsége derék hadai minden óránként elérkezvén Gróf Althan és Koreczki herceg uramékkal, a várost elromboljuk, magatokat, feleségteket, gyermekteket koncra hányván...” Homonnai Drugeth György Kassához, 1619. nov. 30. Idézi: Nagy 1969. 187–188. o.

⁷⁷ Bethlen Gábor levele Rákóczi Györgyhez, 1619. dec. 3. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 159–160. o.

meretét sem zaklatta különösebben, hogy az erdélyi fejedelem majd milyen eszközökkel éri el a számukra kívánatos célt, a lényeg az volt, hogy „Bajorország fejedelme hátra tekintsen, és égő gabonája és házai megmentésére induljon”. Hiszen Bécs környékén már 1619-ben is égtek a falvak.⁷⁸

„Nicht vor dem Kind?” A fehérhegyi csata (1620)

Ezeknek a szempontok Bethlen 1620 tavaszán Csehországba küldött expedíciós serege vizsgálatakor juthatnak ismét kitüntetett jelentőséghez. Bethlen első Habsburg-ellenes háborújának ez a fejezete ugyanis megdöbbentő módon – valamiféle furcsa historikus „prüdéria” okán – szép lassan szinte kikopik a magyar történeti irodalomból.⁷⁹ Így állhatott elő az a sajátos helyzet, hogy az 1620. november 8-án Fehérhegynél, a harmincéves háború első valóban jelentős csatájában részt vevő erdélyi segélyhad tevékenységéről ma már többet lehet megtudni a francia Olivier Chaline monográfiájából, mint bármilyen kurrens magyar történeti szakirodalomból. Holott – mint épp ez a könyv bizonyítja – ezen a területen sokkal könnyebb lenne ráirányítani a reflektorfényt az erdélyi fejedelem katonai és diplomáciai tevékenységére, mint mondjuk az ősztől párhuzamosan folyó – Magyarországon sokkal jobban ismert – hazai hadműveletek, vagy magyar királyság megszerzéséért folytatott politikája révén, hiszen a háború más eseményeitől eltérően, ezúttal Bethlen jelentős csapatai tevékenykedtek fő hadszíntéren tevékenykedtek, s ott nem is csekély jelentőséghez jutottak.⁸⁰

Amikor ugyanis Bethlen 1620 áprilisában formális szövetséget kötött Pfalzi Frigyes-sel, és ismét katonákat küldött mellé, a császári sereghez néhány hónappal korábban csatlakozó lengyelországi segédcsoportoknak köszönhetően a Habsburg haderő – a magyar lovaság hiányának dacára – már ismét könnyűlovassági fölénybe került a cseh protestánsok hadával szemben. Bethlen lovasaira tehát égetően szüksége volt a cseheknek, s ez a katonaság a lengyelországi kozákkal kibontakozó „kisháborúban” különféle vélemények szerint is jól teljesített.⁸¹

Jelentőségüket már csak azért sem lenne lebecsülni, mert 1620 májusában ugyan még csak a fejedelem 2000 lovasát mozgósították a magyar határon túli expedícióra, de novemberben már Bethlen 5–6000 katonája tartózkodott Bornemissza János vezetésével a cseh főszere mellett az alábbiak szerint:

Kornis Gáspár – 4 zászló
Fekete Péter – 11 zászló
Horváth István – 3 zászló

Kálmán György? [Georg Kallmann] – 4 zászló
Kovács Péter – 6 zászló
Monachi Krisztián – 5 zászló.⁸²

⁷⁸ Kellner 2006. 106–107. o.; Wilson 2010. 302. o.

⁷⁹ Angyal Dávid még meglehetősen részletességgel írt az eseményről – mára azonban a hadtörténeti munkák is épp, hogy csak említik (Nagy 1984. 258–259.), sőt, még az előfordul, hogy csupán Bethlennek a csatába oda nem érő kontingenséről esik szó – Péchy Simon árulását emlegetve csupán. (Magyarország történeti kronológiája, 1526–1848. 2. k. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest, 1989. 450. o.)

⁸⁰ Nagy 1969. 226–240. o.

⁸¹ Gajecy – Baran 1969. 46–55. o.; Chaline 1999. 82–83. o.; Bethlen Gábor levele portai követeihez, 1620. december 8. Erdélyi történeti adatok. I. k. 1858. 337. o.

⁸² Chaline 1999. 102. o.

A becslések szerint még legalább 3000 lovas volt úton Péchy Simon kancellár vezetésével, akik végül alig egy nappal „maradtak le” a fehérhegyi csatáról.⁸³ Azaz ekkor már valószínűleg a fejedelem lovasságának több mint a fele a cseh hadszíntéren tartózkodott, s Bornemissza seregtete alkotta a szövetségesek seregének kb. a negyedét, lovasságuk közel felét. Azonban például Polišíenský – más külföldi szerzőkhöz hasonlóan – mégis úgy vélekedett róluk, hogy „nem voltak sem nagyon jól szervezettek, sem különösebben megbízhatóak”. Ha pedig így van, és helytállóak azok történetírói vélekedések, melyek szerint Bethlen katonái szinte értéktelen részét alkották a cseh rendek seregének, akkor a császári csapatok fölénye Fehérhegynél még nyomasztóbbnak tűnik: 26 000 fő 16 000 fővel szemben. Ez pedig tulajdonképpen már önmagában is elegendő ok lehetett volna a katolikus koalíció győzelmére.⁸⁴

Bethlen szövetségeseinek kimutatásaiból tudhatjuk, hogy ezeket a csapatokat Bethlen legkiválóbb tisztjei vezették, akikre a fejedelem később is rendszeresen nagy horderejű, önálló feladatokat bízott, s akik a következő évben igen jól helytálltak a császári hadakkal szemben. Miért nem jutottak hát lényeges szerephez a döntő összecsapáskor? – ezt a problémát érdemben már jó ideje nem vizsgálta a hazai történetírás.

Pedig a hazai kezdtek biztatóak voltak. A Milleniumra kiadott *Magyar nemzet története* című sorozat 6. kötetében Angyal Dávid még kellő távolságtartással és korrektséggel jelezte a problémák gyökereit: „Bethlen is nagyra becsülte a magyar lovasság támogatásának hasznát. Május közepéig már kétezer kétszáz lovas fogadott a szövetségesek számára. Ezek közül Bornemissza Jánost, az »ötszáz kopjás és ötszáz puskás lovasoknak« főkapitányát Anhalt herceg eggenburgi táborába rendelte, a többieket Thurn grófhoz küldötte. Csakhogy pénzt nem adhatott nekik. Azzal biztatta őket, hogy majd kapnak Eggenburgban. Bornemissza lovasai egy ideig nem akartak átkelni a határon, amíg zsoldot nem kapnak, s azzal fenyegetőztek, hogy oda mennek, a hol fizetést adnak nekik. Bethlen kemény fenyegetésére tovább indultak, s május 28-ikán az anhalti herceg eggenburgi táborába érkeztek. A herceg örömet megzavarta Bornemisszának az a kijelentése, hogy emberei haza szöknek, ha nem kapnak zsoldot. Anhalti Keresztély erre azt válaszolta, hogy a szövetségesek a magukéból kötelesek fizetni segítségre küldött csapataik zsoldját. Igen, így válaszolt Bethlen megbízásából Thurzó Szaniszló, a bányavidéki végek főkapitánya, csakhogy Bethlennek úgy is sokat kell költenie, a szövetségesek pedig évi járulékkal tartoznak, fizessenek abból előre huszonötezer forintot a magyar segédc csapatok zsoldjára. Azonban a szövetségesek Szent-György és Szent-Mihály napjára ígérték a járulék két felének lefizetését, most tehát azt mondták, hogy Szent-Mihály napja előtt nem volnának kötelesek fizetni. De mivel a magyar lovasok türelmetlenek voltak, Anhalti Keresztély annyit szerzett össze, a miből épen a legénység egy havi zsoldját fizethette, Bornemissza s a többi kapitány havi fizetését június elején még nem bírta megszerezni.”⁸⁵

Azaz ezek a csapatok gyakorlatilag a kezdet kezdetétől folyamatosan fizetetlenek voltak!⁸⁶ Csehországba küldésük révén valószínűleg Bethlen a saját költségein akart taka-

⁸³ Nagy 1969. 244. o. 309. j.

⁸⁴ Polišíenský 1991. 224. o.

⁸⁵ Angyal 1898. 264–266. o.

⁸⁶ A több mint száz éve ismert adatok ismeretében mindenképpen ideje felhagyni annak a XIX. századi legendának az ápolásával, miszerint Bethlen mindig rendszeresen fizette és fegyelmezte volna saját katonaságát – már csak azért is, mert ez a saját korában eleve teljesen életszerűtlen lett volna. Lásd: Nagy 1985. 172–173. o.

rékoskodni – csakhogy a szövetséges csehek még a saját csapataikat sem tudták rendesen fizetni. (Ám az ebből fakadó problémák ettől kezdve a csehországi lakosságot, és nem Bethlen alattvalóit sújtották – ahogyan az egykor Mátyás király zsoldosserege esetében is történt.)

Mindebből pedig törvényszerűen következett az egész hadsereg fegyelmezetlenné válása, moráljának zuhanása, durva és kegyetlen viselkedése az állítólag általuk védett ország lakosaival szemben. Ahogyan Josef Polišínský – egy magyarul is olvasható – írásában tömören összefoglalta, Frigyes király „katonái éppen olyan rablók voltak, mint a császári hadsereg”⁸⁷

Ez alól természetesen Bethlen katonái sem lehettek kivételek – ám épp ezért értelmetlen is őket egyedül hibáztatni egy általánossá jelenség miatt, amiből a későbbi kutatók közül ki-ki ízlése és világszemlélete vagy épp az aktuális politikai elvárásoknak megfelelően emelt ki részleteket. Míg Polišínský 1971-ben épp a Tábor városát védő, Hollandiából érkezett segédcsoportok elleni vidéki elégedetlenséget hangsúlyozta, a harmincas évek nagyhatású brit monográfiája, Veronica Wedgwood Bethlen lezüllött martalócként viselkedő katonáinak szerepéről emlékezett meg, akik segítség helyett inkább „aláásták” Pfalzi Frigyes uralmának hazai támogatását.⁸⁸

Az akut fizetlenség volt tehát az a tényező, aminek természetes következményeként elharapózhatott a Bornemissza vezette csapatokban a zsákmányolás – aligha véletlenül írta Bethlen híressé vált levelében a csata után, hogy „harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltak akkor is praedálni...”⁸⁹ Vagyis a fejedelem szerint a kb. 5–6000 emberből csupán napjából 1500–2000 volt jelen a csata napján!

Bethlen katonáinak a fehérhegyi csatában nyújtott teljesítményét azonban más tényezők is hátrányosan befolyásolhatták. Így számolnunk kell a csata előtti éjszakán lezajlott császári rajtaütés hatásával is, amikor Gauchier ezredes vezetésével 600 lovas kozák és vallon, valamint 500 gyalogos muskétás Ruzyne falunál megtámadta a magyar tábor, és ott nagy riadalmat keltve levágott Bornemissza csapatából 200 álmából felriadt embert, nagyon sok állatot és zsákmányt is elragadva tőlük. Ezek után nem csak Bethlen katonáinak morálja zuhant a mélypontra, az esemény az egész szövetsége sereg számára rossz ómenként hatott a másnapi csata előtt – mint ezt Fehérhegy francia monográfiája, Olivier Chaline kiemelte.⁹⁰

Végezetül Bethlen csapatainak harcértékét hátrányosan befolyásolhatta a főparancsnok, Bornemissza – figyelembe nem nagyon vett – sebesülése, ami miatt a döntő napon nem ő vezényelte a katonákat, hanem az egyik alvezére, Kornis Gáspár, akinek azonban csataterv szerint háromzászlónyi katonasággal a cseh csatarend első vonalának jobb szélén kellett volna tartózkodni harc közben. Onnan viszont aligha lett volna érdemi befo-

⁸⁷ Polišínský 1980. 23. o. Sőt, egyes esetekben tulajdonképpen akár szó szerint ugyanazokról a katonákról is lehet szó, hiszen például 1619-ben Somogyi Mátyás és Forgách Miklós huszáralakulatainak legénysége még a császári „színekben” dülta Csehországot – és lázadt fel a zsákmányolást tiltó parancsnokuk, Bucquoy retorziói miatt: *Gömöry Gusztáv*: *Eltűnt magyar ezredek. Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 531–533. o.; Eszterházy Miklós 1. k. 1863. 56–57. o.

⁸⁸ Polišínský 1980. 28. o.; *Tózsza-Rigó* 2013. 60. o.

⁸⁹ Bethlen Gábor levele a Szepesi Kamarához, 1620. november 23. Idézi: *Nagy* 1969. 248. o.

⁹⁰ *Chaline* 1999. 92–97. o.

lyása a harmadik vonalban tartózkodó seregzömré – és azt sem tudhatjuk, hogy a hirtelen parancsnokváltás pontosan milyen következményekkel járt.⁹¹

A végeredmény jól ismert: a cseh felkelők első két hadrendjének rendkívül gyors megingatása és áttörése után a császáriak jobbszárnyán szolgáló lengyel-kozák lovasság Rusinowski vezetésével rövid időn belül eljutott a cseh csatarend gerincét jelentő dombvonalat tetejére, ahol azután harcba keveredett a szintén domb tetejére tartó harmadik – tartalék – vonal magyar csapataival, akik látva a szövetséges lovasság pánikszerű visszavonulását, némi küzdelem után maguk is inkább menekülésbe kezdtek. „Vilmos weimari herceg meg akarta állítani Kornist – írta Angyal Dávid a végjátékról –. Erre a magyar vezér latinul csak annyit mondott: »A németek futnak.« A herceg szintén latinul válaszolt: »Nem akarok e napon német lenni, magyar leszek. Csak maradj mellettem.« Kornis egy pillanatra visszafordult, de azután tovább menekült.”⁹²

Nem a méret a lényeg? Érsekújvár védelme (1621)

A vesztes csata után a szövetségesek koordinált ellenállása megtört, Bethlen csapatai pedig gyorsan visszahúzódtak Magyarországra, és néhány határszéli morvaországi város és erősség körül zaklatták egymást Bucquoy téli szállásra vonuló katonaságával.⁹³ A következő év azután Bethlen Gábor hadvezéri – és uralkodói – pályafutásának egyik legfontosabb éve lett: 1621 tavaszán II. Ferdinánd kb. 20 000 főt számláló, diadalmas hadserege Magyarország felé tartott, és Bethlennek jószerével egyedül kellett felvennie vele a harcot. A fejedelem igyekezett – későbbi politikai végrendeletének szellemében – saját országa határaitól minél távolabb feltartóztatni a támadókat, ezért a Magyar Királyság kulcsfontosságú stratégiai pontjain: Pozsonyban, Nyitrán, Trencsényben, Érsekújváron komoly helyőrségeket hagyott, maga pedig visszavonult Kassa térségébe újjászervezni a seregét. Az 1619. évi „pszichológiai dagály” után azonban most jelentős „pszichológiai apály” következett, ami ezúttal is a korábban sikeres támadóknak kedvezett: Pozsony és Nyitra harc nélkül megadta magát. Érsekújvár modern erősségében azonban a hátrahagyott 3500 gyalogos és 200 lovas végül is a várkapitány minden ingadozása dacára kitarított a fejedelem ügye mellett.⁹⁴ És ez az egyetlen korszerű erődítmény el is döntötte a hadjárat sorsát!⁹⁵

Az 1980-as években, amikor az angolszász világban már javában dúlt a „hadügyi forradalom-vita”, de Magyarországon még nem igen vettek tudomást róla, már felmerült az a kritika Parker nézeteivel szemben, hogy az új típusú erődítmények – mint amilyen az érsekújvári is volt – valóban szükségessé tették-e az ostromló seregek erejének növelését, illetve a Gonzaga család Mantovájának példájára alapozva, megfogalmazódott egy olyan nézet is, miszerint a kisállamok óriási előnyökre tettek szert a nagyhatalmakkal szemben az új

⁹¹ Polišenský 1991. 223–224. o.

⁹² Chaline 1999. 194–195. o.; Angyal 1898. 290–291. o.

⁹³ Polišenský 1991. 231–246. o.; Gajecy – Baran 1969. 60–62. o.; vö.: Nagy 1969. 263–271. o.

⁹⁴ Lukinich 1921. 204–211. o.; Komáromy András: A nyitrai árulás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 599–612. o.; Nagy 1969. 259–279., 280–281. o.

⁹⁵ Érsekújvár erődítéséről: Domokos György: Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 49–52. o.

erődítéseknek köszönhetően, amelyek akár a létüket is garantálhatták.⁹⁶ Habár Mantova és Casale esetét a magam részéről korántsem tartom szerencsés példának, hiszen az ostromló Habsburg seregeket tizedelő járvány és Franciaország felmentő seregének érkezése nélkül megvédelmezésükre és így Mantova „önállóságának” megőrzésére esély sem lett volna, az Érsekújvár körüli események kapcsán alighanem sokkal érdekesebb esettanulmány születhetett volna e vitában.

A felvonuló császári hadsereg ugyanis a fejedelem információi szerint júniusban is csupán 9–10 000 gyalogosból és 3–4000 lovasból állt, akik mindössze 4 nehéz ostromágyút és 7 kisebb falkont hoztak magukkal, és ezek az erők nem voltak képesek teljes ostromzárat vonni Érsekújvár köré – a támadók miatt még a vár összes kapuját sem kellett bezárni, a védők összekötötése folyamatosan fennmaradt a külvilággal.⁹⁷ Amikor pedig a jól ismert Horváth István és Bornemissza János vezetésével megérkezett Bethlen 4–6000 fős lovasági erősítése a Nyitra folyó túlsó partjára, az ostromlókából, ostromlottak lettek: megfelelő könnyűlovassági támogatás nélkül Bethlen portyázóit ugyanis nem tudták távol tartani a saját élelmiszerszállítmányaiktól, zsákmányosaiktól.⁹⁸

Amikor pedig Bucquoy 1621. július 10-én egy nagyobb különítménnyel megpróbálta elűzni a táborát nyugtalanító erdélyieket, Horváth István 1200 lovassal a táborukig űzte vissza a császáriakat, ahol azok 300 lövész elé csalták Horváthékat, de ezek tüze sem tudta a rohamot feltartóztatni. Ekkor sietett szorongatott katonái megsegítésére 300 fős személyes kíséretével maga a neves főparancsnok, Bucquoy is, aki azután el is esett ebben a csetepatében.⁹⁹

Ez az esemény végképp eldöntötte az érsekújvári ostrom sorsát, a demoralizálódott, éhező, járványoktól elgyengült császári sereg otthagya ostromműveit, és az erdélyiek sorozatos támadásainak kitéve, végül a Duna csallóközi szigetére szorult vissza, ahol Bethlen csapatai már kevésbé tudtak ártani neki, és ahonnan Pozsonyt is sikerrel fedezték a fejedelem újabb ostromkísérlete alkalmával.¹⁰⁰

Habár Bethlen – nem kis részben a korán beköszöntő őszi esők miatt – később hasonlóképpen nem boldogul Pozsony ostromával, a harmincéves háborúnak abban az időszakában, amikor a spanyolok és a Johann t'Serclaes Tilly tábornok vezette Liga hadsereg végképp felmorzsolta Pfalzban az ellenállást, az, hogy Bethlen a Magyarországon ellelve felvonultatott hasonló erejű, kb. 20 000 főnyi katonaságtól nem szenvedett rövid úton döntő vereséget, sőt, ellentámadásba tudott átmenni, és 1622 elején Nikolsburgban végül olyan békét tudott kötni II. Ferdinánddal, ami még neki hozott rang, erő és területi gyarapodást, alighanem a háború első szakaszának a legjelentősebb Habsburg-ellenes sikerei közé számítható.¹⁰¹

⁹⁶ John A. Lynn: *The trace italienne and the Growth of Armies: teh French Case*. In: *The Military Revolution Debate* 1995. 169–199. o.; Thomas F. Arnold: *Fortifications and the Military Revolution: the Gonzaga Experience, 1530–1630*. In: uo. 201–226. o.

⁹⁷ Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, 1621. június 18. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 333–334. o.

⁹⁸ Nagy 1969. 284–285., 291. o.

⁹⁹ Nagy Júlia: *Kiadatlan térkép Érsekújvár 1621. évi ostromáról. Hadtörténelmi Közlemények*, 1930. 155–160. o. – a császári alakulatok részletezésével.

¹⁰⁰ Nagy 1969. 292–299. o.

¹⁰¹ Wilson 2010. 323–324. o.

A külföldi szakirodalomban mindennek viszonylag kevés tér és figyelem jut. Az viszont mindaddig a hazai kutatók figyelmét is elkerülte, hogy vajon miféle, általában csak Habsburgnak vagy császárnak – néha egyszerűen osztráknak vagy németnek – nevezett hadsereg ellenében érte el ezt a sikert Bethlen. Konkrétan milyen erő is volt az, ami képtelennek bizonyult arra, hogy megbirkózzék Érsekújvár erődítményével?

Polišenský munkáiból úgy tűnik, hogy ekkor – a katolikus Liga csapatainak távollétében – II. Ferdinánd jórészt olyan csapatokat tudott Bucquoyra bízni, melyek korábban a spanyol uralkodó bocsátott az ő rendelkezésére – hiszen a császári haderő jó részét 1620-ban már ilyen egységek tették ki –, azaz Bethlen vitézei részben a kor első számú európai nagyhatalmának Itáliából és Németalföldről átcsoportosított katonaságával néztek farkasszemet. Ha az utókor nem is, maga Bethlen tökéletesen tisztában volt ennek jelentőségével, hiszen többször is említette leveleiben, hogy katonái a németek mellett franczuz [vallon], spanyol egységekkel is verekedtek.¹⁰²

És ez, a nyugat-európai mércével egyáltalán nem lebecsülendő erőt képviselő hadsereg a magyarországi viszonyok között még arra sem volt képes/alkalmas, hogy tisztességesen körülzárjon és megostromoljon egy 'trace italienne' módra épített erősséget. Sőt, a kozák könnyűlovasság korábbi támogatását nélkülözve – a rendelkezésre álló magyar könnyűlovasságot pedig katonai szempontból gyorsan elvesztegetve –, meglehetősen kiszolgáltatott helyzetbe került Bethlen lovasságától, és ennek köszönhetően teljesen elveszítette a kezdeményezést.¹⁰³ Miután Magyarországon elmúlt a döntő siker esélye, és 1621-ben lejárt 12 éves spanyol–holland fegyverszünet, s ezt követően megindultak a küzdelmek Németalföldön, az erőket ismét nyugatra kellett koncentrálni, így fokról fokra kivonták ezeket a csapatokat a Duna térségből.¹⁰⁴

„Opugnare” necesse est? A hodonini ostromzár tanulságai (1623)

1623 augusztusában Bethlen sokkal kedvezőtlenebb nemzetközi helyzetben, igen távoli nyugati „szövetségesek” és az udvarában tartózkodó cseh emigránsok ígéreteire támaszkodva, de már nagyon is kézzel fogható török támogatás reményében kezdte újra háborúját II. Ferdinánd ellen – ismét megcsillogatva kiváló stratégia érzékét.¹⁰⁵

Habár ezúttal a végvárak látványos átállása elmaradt, Bethlen a nikolsburgi békében megszerzett hét észak-kelet magyarországi vármegye és az Erdéllyel szemben egykor létrehozott végvárvonal birtokba vételével és hadműveleti bázisának több száz kilomé-

¹⁰² Polišenský 1978. 81–83; vö. Monostori 2009. 1047. o. Érsekújvár alól: Bethlen Gábor levele Sáros vármegyéhez, 1621. július 11. Erdélyi Történeti Adatok 3. k. 1858. 344. o.; Pozsony alól: „melynél rettenetesebb harcon soha mi nem voltunk, mert császárnak 3000 és spanyol királynak 4000 gyalogja, kik között egy német sem vala, hanem mind spanyol, francia és neapolitanusok, dél után két órákor kezdvén gyaloginkkal való harcot, hatodfél órákor végződött és Istennek hála az victoria miénk lön.” Bethlen Gábor levele Rhédey Pálhoz, 1621. szeptember 2., Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz, 1619–1629. *Magyar Történelmi Tár*, XXVII. Budapest, 1915. 43–44. o.

¹⁰³ A császári hadhoz csatlakozó 4000 magyar lovast Bethlen katonái 1621. július 2–3-án szétverték, a császári szolgálatban álló lengyelországi könnyűlovasságot pedig a lengyel kormányzat a katasztrófálisan alakuló török háború hatására részben még korábban hazahívta, a maradékot pedig a Habsburg hadvezetés 1621 tavaszán szintén elbocsátotta a szolgálatból: *Gajecky – Baran* 1969. 61–65. o.

¹⁰⁴ Mindez talán II. Ferdinánd békülési hajlandóságához és a nikolsburgi békekötéshez is hozzájárult – de ennek a lehetőségnek a vizsgálatára új kutatások szükségesletnek. Vö.: *Monostori* 2009. 1047. o. 129. j.

¹⁰⁵ *Piri* 1999.; *Nagy* 1969. 158–165. o.; *Angyal* 1898. 348–349. o.

terrel való közelebb hozásával olyan kedvező kiindulási helyzetbe került, hogy a magyarországi rendek és katonaság viselkedése már alig-alig befolyásolhatta sikerét vagy sikertelenségét.¹⁰⁶

A támadás időpontja ismét remekül lett megválasztva, hiszen II. Ferdinánd országai szinte védtelenek voltak: a korábbi években még a térségben operáló spanyol csapatok visszatértek a Rajna vidékére, a más császári egységek a katolikus Liga csapataival Észak Németországban működtek, így csak Bécs helyőrségére és a Csehországot megszálló viszonylag csekély haderőre, illetve kiegészítésképpen csupán a hirtelen fegyver alá szólított, tapasztalatlan újoncokból kiállított alakulatokra lehetett számítani. A lassú mozgósítás és gyülekezés miatt a császári sereget vezető nápolyi származású spanyol tábornok, Hieronymo Caraffa, Montenegró márkija az eredeti tervek és parancsok ellenére még Magyarország területén, a Vág folyóig sem juthatott el, így kénytelenségből csupán Morvaország „fedezésére” szorítkozhatott seregével.¹⁰⁷

Hogy milyen eredménnyel, arról igencsak megoszlanak vélemények: Morvaországban a várt felkelés elmaradt – a hazai irodalomban pedig fel sem merült a kérdés, hogy néhány protestáns emigráns, portyázó török, tatár és magyar csapatok élén vajon elérhette volna-e egyáltalán ezt a célt –, az országot viszont mélyen, a belső területekig felpredálták, állítólag ezerszámra hurcolva rabságba a lakosságot. Ezt pedig a határfolyó mellett, 1623. november 3-án Hodonínnál csapdába került császári hadsereg semmilyen mértékben nem tudta akadályozni. Lovasságuk gyöngesége miatt Caraffának és gyalogsági alvezérének, a hamarosan nagy hírnévre szert tevő Wallensteinnek ugyanis a bécsi tanácsok ellenére esze ágában sem volt nyílt mezőn szembeszállni Bethlen valószínűleg jelentős túlerőben lévő seregével.¹⁰⁸ Viszont ekkorra már Bethlen is elvesztette annak lehetőségét, hogy az eredetileg tervezett kétfrontos háború révén hosszú ideig nyugaton kösse le II. Ferdinánd erőit: a fejedelem potenciális nyugati támogatója, Braunschweigi Christian ugyanis a holland határ közelében, Stadtholnnál már 1623. augusztus 6-án katasztrofális vereséget szenvedett seregével – még mielőtt Bethlen egyáltalán átkelt volna a Tiszán. Így hosszabb távon II. Ferdinánd katonái azért további erősítésekre is számíthattak más hadszínterekről.¹⁰⁹

Az elsáncolt táborban éhező császári hadat azonban 1623. november 20-án végül mégsem egy felmentő sereg, hanem a fejedelem váratlan tárgyalási hajlandósága mentette meg a szégyenletes kapitulációtól: a semmiféle szervezett logisztikai támogatással nem rendelkező, de igen jelentős méretű, egyesült erdélyi-török hadsereg ugyanis szintén komoly ellátási gondokkal küzdött az épp általa feldúlt, felélt vidéken. A kialakuló patt-helyzetben tehát a fegyverszünetnek elvileg egyetlen alternatívája lett volna, ha Bethlen képes seregével még azelőtt döntő csapást mérni a sáncok mögé húzódott császári seregre, mielőtt a saját tartalékai végére ér. A fejedelem kacérkodott is a sáncok megostromlásának gondolatával, még az előkészületekkel (ágyúzás, seregfelállítás) is ijesztgette a védőket, ám végül rohamra mégsem került sor. A támadás elmaradását a hazai szakirodalomban Nagy

¹⁰⁶ *Szekfű* 1983. 210. o.

¹⁰⁷ *Broucek* 1993. 15–22. o.

¹⁰⁸ *Wilson* 2010. 346. o.; *vö.: Broucek* 1976. 22–24. o.; *Nagy* 1969. 345–350. o. Mindkét szembenálló hadseregről gyökeresen különböző adatok szerepelnek a forrásokban, de az valószínűsíthető, hogy a császári had a 10 000 főt sem érte el, míg ehhez képest Bethlen serege a boszniai pasa csapatával együtt legalább kétszeres túlerőben lehetett.

¹⁰⁹ *Guthrie* 2003. 105–116. o.

László – Bethlen általa is feltételezett valódi szándékaitól függetlenül – az erdélyi–török hadsereg taktikai alkalmatlanságával magyarázta.¹¹⁰

Sajnos ez esetben ismét elmaradt a helyzet komparatív vizsgálata, és fel sem merült a kérdés, hogy egy nyugati típusú hadsereg vajon a siker biztos reményével vágott volna-e bele ebben a helyzetben a hodoníni sáncok ostormába? A harmincéves háború széles példatára azt mutatja, hogy nem feltétlenül...

A korszak jelentősebb összecsapásaiban a támadó fél óriási veszteségei ellenére is csak a legkritikább esetben tudott érdemi eredményeket elérni a sáncok védőivel szemben, sőt, 1626-ban Dessaunál (Mansfeld Wallensteinnel szemben), 1632-ben Alte Vesténél (Gusztáv Adolf szintén Wallensteinnel szemben), 1634-ben Nördlingennél (ismét a svéd és német protestáns haderő a császáriak és spanyolok ellenében) minden esetben a támadó fél szenvedett súlyos kudarcot. Az tehát lehetséges, hogy egy nyugat-európai típusú hadsereget könnyebben rohamra lehetett volna vinni a sáncok ellen, mint Bethlen katonáit, de a végeredmény nem feltétlenül különbözött volna érdemben.

Azt pedig, hogy mire lehet számítani egy ilyen helyzetben, Bethlen maga is megsejtelhette 1619 októberében Urlichskirchennél a császáriak dunai hídfője ellen intézett cseh támadás alkalmával, amikor ugyan napokig olyan tüzérségi tűz zúdult a védőkre, amelyet Bethlen saját bevallása szerint még soha nem látott, de sem ez, sem a csehek későbbi támadása nem tudta megakadályozni a hídfő tervszerű – és nagyobb veszteségek nélkül történő – kiürítését.¹¹¹ Mindennek fényében utólag is igen kockázatos ötletnek tűnik a hodoníni sáncok megrohanása, és alighanem a Kemény János anekdotája szerint a fejedelem óhajával óvatosan szembehelyezkedő erdélyi generális, Kamuthi Balázs véleményében kell látnunk a kor magyar katonai bölcsességét.¹¹² A kelet-közép európai katonai hagyomány ugyanis – mint azt a XV. század végi cseh hadvezér, Cenovi Vlček Ulászló királynak szánt tanácsai ránk örökítették – ilyen esetre pont azt javallotta, amit Bethlen már 1621-ben és most is tett: „És ha ők [az ellenség] elsáncolva várnak téged, ne lödd őket, mert akkor meg tudnak sebezni az ágyúikkal, inkább keress egy kényelmes helyet, és addig várakozz ott, amíg kijönnek élelemért, vagy egy következő helyre vonulnak, várd őket szorgalmasan és mozgás közben támadj rajuk.”¹¹³

A fejedelem végül a kockázatos kísérlet helyett inkább a fegyverszünet elfogadását választotta – akkor még abban a reményben, hogy ennek révén egészen 1624. szeptember 29-ig a birtokában maradhatnak a Magyar Királyság ismét megszállt területei, a gazdag bányavárosokkal együtt. Hogy az erősítésként érkező lengyelországi kozákok hírére tette-e ezt, mint egyesek hitték a Habsburg-táborban vagy messzebbre tekintő politikai célzattal, hogy a rövid távú katonai siker révén el ne veszítse a II. Ferdinánddal kötendő megállapodás lehetőségét – mint azt Thomas Roe, a konstantinápolyi angol követ állította – egyelőre nem tudhatjuk biztosan, ennek kiderítésére még egészen biztosan további kutatások szükségesek.¹¹⁴

¹¹⁰ Nagy 1969. 347–348. o., vö.: Nagy 1985. 212. o.

¹¹¹ Nagy 1969. 175. o.

¹¹² Kemény János Önéletírása 48. o.

¹¹³ Otto Frankenberg: Husitské válečnictví po Lipanech. Praha, 1960. 190. o. (Az idézett részlet Samuel Beña angol fordításának magyarra ültetett verziója.)

¹¹⁴ A várva várt lengyelországi kozákok ugyan már beavatkoztak a morvaországi harcokba, de Hodonínhoz végül csak jókora késéssel, december végére érkeztek meg: Gajecy – Baran 1969. 82–85. o.

Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az események illetően való alakulásában komoly szerep juthatott annak a konstantinápolyi palotaforradalomnak, ami 1623. szeptember 10-én megbuktatta I. Musztafa szultánt – és vele együtt a Bethlent támogató, a közös Habsburg-ellenes támadásba is beleyező nagyvezírt, Mere Huszeint is.¹¹⁵

Az mindenesetre egyáltalán nem volt kedvező jel, hogy a török csapatok a fegyverszünet megkötése idején már önkényesen kezdték is elhagyni a közös táborot, és addig összegyűjtött zsákmányukkal és foglyaikkal megkíséreltek minél hamarabb visszatérni török területre – ami jelentősen rontotta a fejedelem további tárgyalási pozícióit a fegyverszünet alatt. Ezt azután Bethlen épp az „ellenségei”, a magyar végvári vitézek közreműködésével toroltatta meg november végén.¹¹⁶

Ki is kerülte/kereste a nyílt csatákat? Drégelypalánk (1626)

1626 augusztusában Bethlen ismét haddal indult Gyulaféhérvárról a Magyar Királyságba. Valószínűleg ez volt a legóvatosabb, diplomáciailag leginkább körülbástyázott vállalkozása: előzetesen hosszas tárgyalásokat folytatott Hollandia, Nagy Britannia és Dánia formálódó új Habsburg-ellenes koalíciójával, a hágai szövetséggel, amely végül formálisan is felvette tagjai közé Erdélyt.¹¹⁷

Nem kis szépséghibája volt azonban a nyugati kapcsolatnak, hogy a nagy terveket dédelgető katonai szövetség fegyveres erői Nyugat-Európában rendre ismét vereséget szenvedtek a császár és a katolikus Liga hadaitól: Mansfeld hadát 1626. április 25-én a császári sereggel Wallenstein tizedelte meg a dessauai hídfőnél, IV. Keresztély dán király fő erőit pedig Tilly, a Liga tábornoka verte szét Lutter am Barenberge-nél 1626. augusztus 27-én – és a vereség híre már szeptember első napjaiban ismert volt Magyarországon is. Az első kudarc azonban valószínűleg jót tett a nyugati hatalmak szövetkezési hajlandóságának, és az egyre kézzelfoghatóbbá váló Habsburg-katolikus fölény arra ösztönözte őket, hogy a Bethlennel való egyesülésre utasított Mansfeld révén egy délkeleti irányú „diverzióval” megpróbálják megosztani a katolikus erőket és elvonni a fő hadszíntérről a császár új – és váratlanul sikeres – hadvezérét, Wallensteint is. Így ezúttal valóban jelentős létszámú nyugati had volt úton a magyarországi hadszíntér felé – ám jó részük az ellenségé.¹¹⁸

Hasonlóan igen „vegyes” volt az összkép az Oszmán Birodalom tekintetében is. A nyugati diplomaták hathatós támogatásával Konstantinápolyból is sikerült engedélyt kapni a szövetkezésre – annak ellenére, hogy az ismét kiújuló perzsa háború miatt a Porta nem szívesen bocsátkozott volna komolyabb küzdelmekbe Európában. Mégis sikerült meggyőzni a portai főméltsóságokat, hogy jobb, ha II. Ferdinánd seregeit Bethlen hadai lekötik, mint ha a Habsburgok esetleges totális győzelme után esetleg szabadon az oszmán-

¹¹⁵ Thomas Roe így tudósított Bethlen motivációjáról „he might have forced them, if he had pleased; but then he had made his estate desperate of any reconciliation with the emperor and must resolve to continue the war, uncertain of the constancy of the Turks.” Idézi: *Angyal* 1898. 360. o. 3. j.

¹¹⁶ Eszterházy Miklós 2. k. 1866. 86–87. o.

¹¹⁷ *Piri* 1999. 169–175. o.; *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa* 2013. 151–160. o.

¹¹⁸ *Krüßmann* 2010. 80–613. o.; *Lockhart* 1996. 143–154. o.; Különbféle források adatai szerint Wallenstein kb. 14–15000 fős sereggel érkezhetett Magyar Királyságba, s a magyarországi csapatokkal kiegészülve a generális saját bevallása szerint szeptemberben-októberben kb. 11000 gyalogossal és 6000 lovassal rendelkezhetett. (*Czigány* 2004. 82. o.; v. ö. *Gyalóky* 1928. 434–435. o.; *Nagy* 1969. 403. o., 409. o. 33. j.)

nok ellen fordulhatnak. Amíg a Habsburgok gyöngék, egy „alacsony intenzitású konfliktus” révén tehát inkább el tudják majd kerülni a kétfrontos háborút, mintha csupán a béke megtartására törekednének.¹¹⁹

Csakhogy az oszmán hadsereg 1626 júliusában elszenvedett bagdadi veresége a korábban vártnál jóval inkább megnehezített a portai ügyintézését – amikor a fejedelem tudomást szerzett róla, állítólag sóhajtva azt mondta: „látom, hogy meg kell békülnöm.”¹²⁰ Ugyanis Bethlen egyik fő régi támogatója, a keleti hadszíntéren tartózkodó nagyvezír konstantinápolyi helyettese, Gürdzsi Mehmed rögtön belebukott a vereség hírébe – így bár Bethlen ígéretei szerint júliusban már Sziléziában kellett volna lennie seregével, ebben a hónapra a Portától még nem hogy engedélye lett volna a hadjáratra, de a fejedelem ügyét szorgalmazó diplomatáknak jóval kevésbé lelkes utód, Topal Redzseb kajmekám meggyőzését kellett előről kezdeniük. Ő pedig engedélyt adott ugyan a hódoltságban összevont török csapatok bevetésére Bethlen oldalán – de csak a birodalom vagy Bethlen területeinek védelmében.¹²¹

Így állhatott elő 1626 őszén az a furcsa helyzet, hogy mind a Sziléziából és Morvaországból is kiszorított Mansfeld és a weimari herceg, mind az őt üldöző Wallensein csapatai már hetek óta Magyarország területén álltak, amikor szeptember 23-án Bethlen hadával Rimaszombatnál egyáltalán átlépte a fennhatósága alatt álló terület határát.¹²² Nem sokkal korábban II. Ferdinánd még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy csapatai képesek lesznek részenként legyőzni az ellenséges seregesteket, mielőtt azok egyáltalán egyesülhetnének Bethlen igencsak lassan beérkező főszeregével.¹²³

Az események csak az után gyorsultak fel, hogy 1626. október 20-án a budai pasa ostrom alá vette Nógrád várát, ami cselekvésre sarkallta Wallensteint is: teljes lovasságával és 2000 lóhátra ültetett gyalogossal, 10 könnyű ágyúval, meg három napi étellel felszerelve – de nehéztüzérség és málha nélkül – útnak indult Nógrád felmentésére.¹²⁴ Bethlen hadjárata tehát istenigazából még el sem kezdődött, s máris komoly problémái adódtak: a várakozásoktól eltérően nem sikerült idejekorán egyesülnie Ernő weimari herceg Mansfeld vezette hadával, ami a Kárpátokon való átkelés után, a gyors csatlakozás helyett még mindig a hegyek között fosztogatott a bányavárosok környékén – s közben a

¹¹⁹ *Angyal* 1898. 385. o.; *Kellner* 2006. 110. o.

¹²⁰ *Angyal* 1898. 393. o. Ez a sokat idézet mondat állítólag 1626 októberében, a barsi táborban hangzott el, de nehezen hihető, hogy Bethlen csupán ilyen későn értesült volna a nagyfontosságú hírről, aminek hatásai állítólag már júliusban érezhetőek voltak Konstantinápolyban.

¹²¹ *Angyal* 1898. 388. o. A fejedelemnek tehát nagyon is meg volt minden oka az óvatosságra. Bethlen egyetlen szerencséje alighanem az volt ebben a helyzetben, hogy augusztus közepén meghalt Szúfi Mehemed budai beglerbég, és – alighanem – Bethlen segítségével az a Murteza lett Budán az utóda, akit szerdárként már jóval korábban a fejedelem mellé rendelték Boszniából – aki azután elég harcias és viszonylag engedelmes szövetségesnek bizonyult. Murteza pályájáról: *Zahirović, Nedim*: Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie: Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vasfû I-kamil fi-ahvali I-veziri I-'adil). Frankfurt am Main, 2010.

¹²² Esterházy nádor ugyan lezáratta a Jablunkai-hágót a nyugati segélyhadak előtt, de Bethlen hívének, Illsházy Gáspárnak másutt mégis csak sikerült átjuttatnia őket a hegyeken. (*Nagy* 1969. 399–402. o.)

¹²³ Eszterházy Miklós 2. k. 1866. 389–391. o.

¹²⁴ *Gyalóky* 1929. 441. o. Az eredeti tervek szerint 5–6000 magyar királyságbeli katona csatlakozott volna hozzá, de Wallenstein panasza szerint ezeknek csak egy kisebbik része érkezett meg ténylegesen táborába. (1626-ból három, 500 fős magyarországi alakulat hadfogadási Bestallungja ismert.) *Czigány* 2004. 81–82. o.

fennállt a veszélye, hogy akár el is eshet Nógrád,¹²⁵ neki pedig esetleg egyedül kell majd megütközni Wallenstein váratlanul dinamikus elöreyomuló hadoszlopával.¹²⁶

A politikai bölcsesség azt diktálta, hogy Nógrád alól mindenképpen el kell vonni a törököket, a háború logikája pedig azt, hogy mielőtt komolyabb ütközetbe bocsátkozna, össze kell vonnia a rendelkezésre álló erőket, ezért Bethlen előbb szeptember 30-án Drégelypalánknál – Wallenstein orra előtt – egyesült Murteza csapataival, majd némi halogató harc után egy rövid fegyverszünet leple alatt elhárított Drégelypalánktól Szécsény felé, hogy megkönnyítse nyugati szövetségesei csatlakozását – ahogyan azt már szeptember 28-án és 29-én is megírta a Ernő weimari hercegnek és Mansfeldnek.¹²⁷ A faképnél hagyott Wallenstein tehát szinte veszteség nélkül elérte célját: Nógrád alól már szeptember 28-án elvonultak az ostromlók. Bár ő korántsem annyira ódzkodott a csata vállalásától, mint Bethlen, ezután ő is visszatért Érsekújvári bázisához.¹²⁸

Ezután októberben mindkét fél észak felé indult, Wallenstein preventív módon a Vág vonalát próbálta ellenőrzése alá vonni, ezért fő erőit Galgócánál sáncolta el, és csapatai több kisebb táborát is létrehozta a folyóparton. Bethlen hadának támadásai azonban ezek közül végül többet is felszámoltak, a folyón azonban még így sem tudtak átkelni.¹²⁹ Ha a Magyar Királyság potentátjainak nagy reményei dacára a császári fővezér, az ebben a háborúban eddig az országban még nem látott méretű hadseregével, mást nem is tudott elérni, azt azért sikerült neki, hogy Bethlen ne tudjon „kitörni” a Vág mögül.¹³⁰

A háború katonai szempontból holtpontra jutott: Bethlen már október 10-től tárgyalni akart – hiszen még ellenfelei számára is várható volt, hogy a hegyek közé szorulva, a vezérlete alatt álló, tekintélyt parancsoló méretű hadsereget nem fogja tudni sokáig élelmezni és egyben tartani.¹³¹ Közben a járványok miatt Wallenstein hadserege is folyton fogyott, november 3-án már azt írta az uralkodónak, hogy fele annyi katonája van, mint amennyivel Magyarországra érkezett, lovait jórészt elveszítette, így tüzéségét kénytelen lesz Érsekújváron hagyni, s lovasságának gyöngülése miatt hamarosan a bekerítés veszélye fenyegeti majd.¹³² II. Ferdinánd ezért 1626. november 7-én utasítást adott a béketárgyalások megkezdésre.

¹²⁵ Krüssmann 2010. 614., 617–619. o., vö.: Nagy 1969. 404–407. o. Vác 1620. évi török kézre kerülésének hatásai (lásd: Papp 2011. 958–959. o.) nyomán könnyen belátható volt, hogy ennek Bethlenre nézve sok szempontból igen kellemetlen következményei lehettek volna.

¹²⁶ Bethlen egyedül nagyon is tartott a nyílt csata lehetőségétől: „még az nagy fejdelem is csaknem confundáltatott [megzavarodtatott] vala; kit maga ezután megvallott, és hallottam, hogy soha olyan szoros igye nem volt, kinek végét úgy rettegte volna, méltán is.” *Kemény János Önéletírása* 70. o.

¹²⁷ Nagy 1969. 409–410. o.

¹²⁸ Nagy 1969. 414., 420. o.

¹²⁹ Ezeket az apró a sikereket azután Bethlen jócskán felnagyítva tudatta a Portával, ahol ezután így váratlan hidegzuhanyként érte a szövetséges hatalmak diplomatáit a fejdelem békekötése. *Kellner* 2006. 111–112. o. Ennek kapcsán azt is érdemes lenne a későbbiekben vizsgálni, hogy a harsogó győzelmi jelentések nem épp az ellenkező hatást keltettek-e a kétfrontos háborútól ódzkodó portai főméltóságokban, mint amit a fejdelem remélhetett.

¹³⁰ Esterházy Miklós felterjesztése a királyhoz, 1620. [november 4–5.] Eszterházy Miklós 2. k. Pest, 1866. 435. o.

¹³¹ Uo. 435–436. o.; a nyugati szövetséges had már önmagában is sok gondot okozhatott: „Túróc vármegye keserűen sorolja fel Mansfeld és a weimari herceg seregének bűneit, közöttük tizenhat templom kirablását és egyházi férfiaknak, valláskülönség nélkül, bántalmazását.” *Szekfü* 1983. 231. o.

¹³² Wallenstein levele II. Ferdinándhoz, 1626. november 3. Eszterházy Miklós 2. k. Pest, 1866. 426–427. o.

Bethlen ezúttal sikeresen akadályozta meg a tárgyalások alatt Murteza pasával közösen a török had eloszlását – példátlan módon a Magyar Királyság területén jelölve ki nekik téli szállást.¹³³ December 20-án azután megszületett a pozsonyi béke. Wallenstein ezt már meg sem várta, egy héttel korábban kivonult seregével az országból. „Ha figyelembe veszem a saját és az ellenség erőit – írta a császári fővezér –, akkor azt látom, hogy most övé a felsőbbtség. Ne is gondolják, hogy ezt a sereget még egyszer Magyarországra lehet vezetni, mert ez a gazemberek országa, nem éri meg, hogy olyan sok derék ember nyomorúságosan halljon meg a nélkülözéstől.”¹³⁴

Ez a jórészt szeptember 20. és október 20. között zajló eseménysorozat mozgatta meg a legtöbb magyar hadtörténész fantáziáját, amiben szerintük ott rejtett a lehetőség arra, a magyarság „bajnoka” Bethlen, és a harmincéves háború legismertebb császári hadvezére egy nagy nyílt csatában mérje össze kardját egymással.¹³⁵ Az adatok azonban azt mutatják, hogy – bármennyire is kárhóztatták ezért – Wallenstein eleve nem tervezett ilyen csatát Magyarországon és csupán Nógrád felmentése érdekében hajlott rá, hogy komolyabb harcba bocsátkozzék.¹³⁶ Bethlen pedig, akinek eredeti terve igen gyorsan kútba esett Mansfeld és a weimari herceg kezei csatlakozása miatt, leginkább azért tett meg mindent, hogy a számára kedvezőtlennek tűnő körülmények között éppenséggel elkerülje azt. Figyelemre méltó az is, hogy az egyesülés után sem próbálta többé érdemben kamatoztatni főlényét – úgy tűnik, hogy ekkor már csupán tárgyalási aduként használta csapatait.¹³⁷

Ki „kereste” tehát itt a döntő csatát? Egyáltalán megalapozott-e az a feltevés, hogy a kor nyugat-európai hadviselésének képviselőjeként – a fegyelmezett pikás és lövész gyalogság tömegeire alapozva – Wallenstein vagy más császári hadvezérek inkább hajlottak a nyílt csaták megvívására a magyarországi hadszíntéren, mint az ilyen küzdelmekre alkalmatlanabbá minősített magyarországi vagy erdélyi csapatok vezérei? Elmaradhattak volna egyáltalán ezek a nagy csaták, ha az egyik fél szándékosan, módszeresen keresi őket? Kimutatható-e például Bethlen hadának a gyöngye gyalogsága miatti taktikai alóbbrendűsége, amit például Nagy László jelzett műveiben?¹³⁸

A kisebb ütközetek mérlege ugyanis még Nagy szerint sem negatív Bethlen katonái számára – pedig ezekben időről-időre akár több ezer fős kötelékek is összecsaptak, és az ellenfél minden esetben főlényben volt a kézi lőfegyverek terén. Igaz ugyan, hogy 1620 szeptemberében Lakompaknál Huszár István vezetésével Bethlen 3000 fős seregteste – mely főként a dunántúli végvárakból átpártolt királyi őrségekből tevődött össze – kudarcot vallott Dampierre fele akkora seregével szemben, de ugyanakkor 1619 őszén Bethlen könnyűszerrel semmisítette meg Pozsony falai alatt a császári gyalogság egyik jelentősebb különítményét, 1620 decemberében Óvárnál Petneházy István 1400 lovasa hasonló sikerrel küzdött meg az ellenfél túlerőben lévő, lovasságból és gyalogságból álló hadával, s a fejedelem lovassága 1621 júliusában is sikeresen mérkőzött Bucquoy csapataival Ér-

¹³³ *Angyal* 1898. 393. o.

¹³⁴ Idézi: *Nagy* 1984. 263–264. o.

¹³⁵ Gyalókey szövegeiből szinte süt a szomorúság, hogy ez nem történt meg: *Gyalókey* 1929. 446. o.

¹³⁶ *Nagy* 1969. 402. o.

¹³⁷ A legkritikusabb időszakban egyenesen napi tájékoztatást adott a királynak és a Wallenstein oldalán álló magyaroknak a megtett és tervezett lépéseiről, amit nehéz lenne másként értelmezni, minthogy megpróbált időt nyerni magának, és egyben elejét venni annak, hogy véletlenül egymásba botolva, akaratlanul is harcba keveredjenek a fő erők egymással. Eszterházy Miklós 2. k. 1866. 397–399. o.

¹³⁸ *Nagy* 1980. 13–15. o.; *Nagy* 1995. 206–216. o.; *Nagy* 1984. 230–238., 254., 264. o.

sekújvárnál, majd Pozsony és Nagyszombat védőivel is.¹³⁹ (Ne feledjük, hogy valójában ez a magyar „könnyűlovasság” – vagy legalábbis egy része –, fegyverzetét, taktikáját tekintve a kor lengyel huszárságának „édestestvére” volt, ami pedig igen hatékonynak bizonyult a korszak mezei csatáiban is.¹⁴⁰)

Tehát amikor Wallenstein óhajai kerültek szóba, aki 1623-ban és 1626-ban is ellenségei nyomasztó lovassági fölényétől tartott, érdemes lenne nem pusztán kifogás keresésnek vagy a habozás és „gyávasága” jelének tartani azt az óhaját, hogy Bethlen magyar, erdélyi, török, tatár lovasságával szemben hasonló típusú magyar, horvát vagy kozák lovasságot állíthasson szembe, mert ezek hiánya épp úgy kiszolgáltatottá tette a csapatait a táborban, mint a csatatéren.¹⁴¹ Míg Bethlen a budai beglerbég hadával együtt a legóvatosabb kalkuláció szerint is legalább 20000 lovassal rendelkezhetett, a császár generálisának a legoptimistább számítások szerint is legfeljebb csak 10000 lovasa lehetett, de az ismert adatok bizonytalanságai miatt a lovassági fölény akár 3:1-ehez is lehetett Bethlen javára.¹⁴²)

Sőt, talán azt is érdemes lenne mérlegelni, hogy nyilvánvaló módon Wallenstein maga is ennek a kelet-közép európai hadügyi kultúrának a gyermeke – ha felidézünk, hogy szülőhelye Morvaország csak Magyarország felől nézve van „Nyugaton” –, katonai tapasztalatait pedig abban a soknemzetiségű kompozit Habsburg hadseregben szerezte, amelynek hagyományosan fontos része volt a magyarországi könnyű- és közepes lovasság is. Kevésbé közismert róla, hogy még Basta seregében, az 1604–1606-os, Bocskai-ellenes hadjáratban kezdte katonai pályafutást és aligha felejtette el, hogy mi minden történhet egy nyugati típusú hadsereggel, ha az magyarországi támogatás nélkül mélyen benyomul Magyarország belsejébe.¹⁴³

Figyelemre méltó az is, hogy egész életében mindössze néhány nagyobb csatát vezényelt személyesen, és minden esetben védekező harcokat vívott – ami híres kortársához, Gusztáv Adolf svéd királyhoz képest eléggé eltérő hadvezéri alkatra utal. Természetesen nem véletlen, az sem, hogy a könnyűlovassághoz igen speciális viszony fűzte, s ennek nyomaira Wallenstein működésében épp a mi térségünk a kutatói hívták fel korán a figyelmet.¹⁴⁴ A hodoníni fiaskó után saját maga számára létrehozta az első horvát karabélyos ezredeket, és később is előszeretettel támaszkodott a könnyűlovasságra – remek példa erre Pechman ezredes különítménye, amellyel 1626-ban végigűzette Mansfeld hadát Szilézián és Morvaországon –, 1628 után pedig már egy állandó kozák alakulat is megtalálható volt a seregében.¹⁴⁵ A magyarországi hadszíntéren azonban az ilyen típusú lovasságból jóval többre és jobb minőségűre lett volna szüksége, mint amivel 1626-ban rendelkezett.¹⁴⁶

¹³⁹ Vö.: Nagy 1995. 214. o.

¹⁴⁰ Maga Bethlen aligha véletlenül vélekedett úgy, hogy „mindenkor megfutamodik ezer fegyveres [nyugat-európai típusú nehézlovas] 600 kopjás előtt, semmi fegyver nagyobb ellenségek nincsenek a kopjánál”. Bethlen Gábor levele portai követei számára, 1621. március 21. Török–magyarkori állam-okmánytár. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. I. k. Pest, 1868. 268. o.

¹⁴¹ *Gyalóky* 1929. 435–436., 438–439., 443., 447., 453. o., vö.: *Gajecy – Baran* 1983. 10–11. o.

¹⁴² *Gyalóky* 1929. 446. o.

¹⁴³ *Polišenský – Kollmann* 1997. 21–23. o.; *Gyalóky* 1929. 438., 453. o. Vö.: Nagy 1969. 421. o.

¹⁴⁴ Mint például: *František Martinek*: Valdštejn – voják. In: Doba bělohorská a Albrecht z Valdštejna. Ed. J. Prokeš. Praha, 1934. 165. o.

¹⁴⁵ *Ballagi* 1882.; *Gajecy – Baran* 1983. 17–23., 64–65. o.; Nagy 1969. 398. o.

¹⁴⁶ Saját lovasságát a fejedelem lovasságával szemben csirkékhez hasonlította, akiket nem képes Bethlen hadi népe ellen csatába küldeni: *Ballagi* 1882. 8. o.

Velük szerzett tapasztalatai azonban remekül kamatoztak a német hadszíntéren is. Amikor a neves brit katonai teoretikus, Liddel Hart *Stratégia* című könyvében a XVII. század nagy alakjairól vázolt portrékat, a Gusztáv Adolf nevét tartalmazó fejezetcím mögött – az indirekt megközelítés remek példájaként – valójában mégis Wallenstein 1632. évi sikerét mesélte, amikor a Nürnbergnél állomásozó óriási svéd hadsereggel szemben a felperzselt föld taktikáját alkalmazta, belekergetve ezzel Gusztáv Adolf éhező seregét az alte vestei sáncok elleni véres és sikertelen támadásba.¹⁴⁷ Bizonyos szempontból tehát Wallenstein tanulékonyabb volt, mint a nagy svéd király, akivel alig négy évvel azelőtt, 1628-ban Stanislaw Koniecpolski egyszerű már hasonló módon bánt el a lengyel hadszíntéren, Grudziądznál.¹⁴⁸

Epilógus: a harmincéves háború „hungarizálódása / polonizálódása”?

1644 késő tavaszán ismét jelentős Habsburg hadsereg vonult fel a harmincéves háború magyarországi hadszínterén. Ez a hadsereg azonban, mint az Czigány István kiváló tanulmányából kiderül, alapjaiban különbözött attól, amit 16 évvel korábban Wallenstein vezetett Bethlen ellen. Most 20 veterán császári ezred érkezett 4849 lovas, 330 dragonyos és 4713 gyalogos Johann Götz tábornok parancsnoksága alatt, amit Esterházy nádor 2–3000 főnyi hazai lovassága egészített ki. Ezeknek a csapatoknak már nem okozott gondot, hogy alig egy hónap alatt Galgóc környékéről Szerencsig szorítsák vissza az erdélyieket, de az elvileg elavult, jobbára középkorias erődítésekkel rendelkező Kassa módszeres ostromát már meg sem kísérelték – ostromtüzéségük sem lett volna hozzá.¹⁴⁹ Vagyis ez a Habsburg hadsereg sokkal jobban hasonlított ellenfeleire, az erdélyiekre, mint Bucquoy vagy Wallenstein csapatai 1621-ban és 1626-ban.

Mivel I. Rákóczi György svéd szövetségesei Morvaországban szintén hasonló képet mutattak, így az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a szövetségi szerződés értelmében az erdélyi fejedelem háromezer nyugati gyalogosra tartott volna számot, Torstenson seregében egyáltalán nem volt ebből a fegyvernemből nélkülözhető mennyiség. 1644 nyarán ezért a svéd tábornok azt javasolta, hogy a morvaországi várak svéd őrségét cseréljék le az értéktelenebbnek tartott magyar gyalogságra, és az így felszabadult katonákat vegye magához az erdélyi fejedelem – 1645-ben pedig Brünn ostromakor éppenséggel ő volt már inkább rászorulva az erdélyi gyalogság támogatására. A legendás svéd hadsereg ugyanis a harmincéves háborúnak ebben a fázisában kis létszámú gyalogságával majdhogynem csak annyira volt képes komolyabb erődítmények módszeres ostromára, mint erdélyi szövetségeseik. Ezeknek a viszonylag mérsékelt létszámú, jelentős részben lovasságból álló hadseregeknek ugyanis értelemszerűen nem ez volt a fő „működési” területe.¹⁵⁰

Mindebben alighanem annak a jelét kell látnunk, hogy a Bethlen első magyarországi hadjárata óta eltelt negyed évszázadban – legalábbis egy időre – alapvetően megváltozott a hadviselés Európában. Mindez korábban azért nem volt nyilvánvaló a hadtörténeti szak-

¹⁴⁷ B. H. Liddell Hart: *Stratégia*. Budapest, 2002. 114–115. o.

¹⁴⁸ Majewski 1982. 187. o.; Frost 2000. 110. o.

¹⁴⁹ Czigány 2000. 298–299. o.

¹⁵⁰ Kármán Gábor: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratairól. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk. Takáts Péter. Debrecen: 2000. 118–124. o.; Czigány 2000. 288., 291., 305. o.; Guthrie 2003. 41–42. o.

irodalomban, mert a legtöbb régebbi standard összefoglaló munka lényegében befejezte az események érdemi taglalását a legendás svéd király, Gusztáv Adolf halálánál az 1632. évi lützeni csatában. Mindaz ami e „hadtörténeti kultúrhérosz” halála után a háború hátra lévő, „alig” tizenhat éve alatt történt, szinte lényegtelen és mellékes aprósággá silányult, hiszen látszólag nem hordozott olyan állítólagos előremutató, mondhatni ’avantgarde’ vonásokat, amelyek méltóvá tették volna a beillesztését a nagy – és látszólag töretlen vonalú – összeurópai hadügyi fejlődési narratívába.

Paradox módon még az a Geoffrey Parker sem vette észre az ebben a megközelítésben mutatkozó ellentmondást, aki kiváló munkái révén az utókor szemében a spanyol birodalom haderejét is beemelte a kor „élvonalába”. Amikor Parker – nem kis részben a németalföldi spanyol forrásanyag ismeretében – megalkotta a maga fejlődési modelljét, a „military revolution” teóriáját, amely szerint az itáliai eredetű új erődépítézet fejlődése nyomán a növekvő hadsereg létszámokat és azon belül is egyre nagyobb gyalogos tömegeket kellene találnunk, térbeli differenciákkal ugyan számolt – például Németalfölddel ellentétben, a kevésbé megerősített Németföldön „még” fontosak a nagy csaták – ilyesfajta, a fő trenddel tulajdonképpen szemben haladó, időbeli hullámmással azonban úgy tűnik már nem.¹⁵¹ Pedig mire az első híres könyvében vizsgált időszak 1659-ben lezárult, állítólag már a flandriai spanyol sereg is majdnem fele részben lovasságból állt.¹⁵²

1634-ben Nördlingennél azonban még csak a császári hadsereg soraiban volt feltűnően magas a lovasság aránya: 5000 gyalogos mellett 7000 lovassal csatlakoztak a spanyolok 12 000 gyalogosához és 3000 lovasához. (Ez az erős lovassági jelenlét azután meghatározó jellemzője maradt a császári ármádiának a háború végéig.¹⁵³) Ám az 1635-ben kitörő francia háború hatására a spanyolok is megpróbálkoztak „hagyományos” lovassági hátrányuk ledolgozásával, és másutt is jelentősen nőtt a lovasság aránya a nyugat-európai hadseregeken belül.¹⁵⁴ A franciáknak például a háborúba lépésükkor még alig volt lovasságuk, ám ezután nagyon dinamikus fejlesztették ezt a fegyvernemet: 1641-ben például a szövetséges csapatokkal együtt a 10 855 gyalogos mellett már 7261 lovassal számoltak az itáliai haderejükben. Sőt, amennyire lehetőségeik engedték, magyar karabélyosokat, még lengyelországi kozákokat is alkalmaztak hadseregükben.¹⁵⁵ Úgy tűnik, mintha Kelet-közép Európa lovassági kultúrája ekkorra utat talált volna még a nyugat-európai államokba is.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében.* In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. *Veszprémy László.* Budapest, 2005. 76., 84. o. Valószínű, hogy az 1655. évi svéd–lengyel háború kezdetén sem csupán a lengyel hadszíntér földrajzi sajátosságai miatt erősítették meg a svéd lovasságot. *Gebei* 2007. 156. o. 66. j.; *Dariusz Kolodziejczyk.* Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 1999. 4. sz. http://www.aetas.hu/1999_4/99-4-12.htm (Letöltve: 2014. március 5.), hiszen már korábban, a németországi hadszíntéren is hasonló arányok voltak a svéd szolgálatban álló hadseregen belül: 1639-ben Banér tábornoknak 15 400 gyalogosa mellett például 15 000 lovasa is volt. *Parrot* 2001. 61. o.

¹⁵² *Fernandó González de León: The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659.* Leiden–Boston, 2009. 93. o.

¹⁵³ *Guthrie* 2003. 267–268. o. A császári hadsereg elméleti összlétszáma 1635-ben: 61 000 gyalogos és 39 500 lovas. *Parrot* 2001. 61. o. A későbbi csatákban megmutatkozó arányokra: *Guthrie* 2003. 42. o.

¹⁵⁴ *Robert Stradling: Spain’s military failure and the supply of horses, 1600–1660’.* In: *Robert Stradling: Spain’s Struggle for Europe,* London, 1994. 239–241. o.; *Robert Stradling: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s.* In: uo. 260–262. o.

¹⁵⁵ *Parrot* 2001. 59–65. o.; *Ballagi Aladár: Magyar huszárok francia szolgálatban. Vasárnapi Újság,* 1880. 549. o.; *Gajecy – Baran* 1983. 47–58. o.

¹⁵⁶ A téma alaposabb vizsgálatát – tekintettel magyar vonatkozásaira – egy későbbi cikkben szeretném majd elvégezni.

Összegzés

Bethlen háborúinak feldolgozásai történetírásunkban épp úgy félreértésekkel, ideológiai ballasztokkal terheltek, mint az egész tágabb korszak. A XIX–XX. századi utókor elvárásainak „megfelelni” nem tudó akkori magyarországi hadügy valódi komplexitása egy nagyon szűkre szabott – és rosszul értelmezett – „nemzeti” nézőpontból tulajdonképpen érdemben vizsgálhatatlanná vált, a kor magyarországi és erdélyi katonáinak teljesítményei megfelelő reális mérce nélkül elsikkadtak, vagy épp groteszk módon túlértékelődtek, érényei és gyöngéi is gyakran alaposan félreértődtek.

Nem járt másképp a már szinte kultikus tiszteletnek örvendő erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor sem, akit ugyan egyfajta piedesztálra emeltek a hadtörténeti munkák is, miközben a sorok között megbúvó kétség, hogy tényleg jó hadvezér volt-e, megfelelő hadsereg rendelkezett-e, sajátos agytorna mutatóványokra sarkallta a szerzőket, hogy Bethlen nagyságát bizonygassák. Mindez azonban mostanra mintha jelentőségét veszítette volna: Bethlen, az „államférfi” árnyékában Bethlen, a „katona”, mára szép csöndben eltűnt a kora újkori magyar történetírás témái közül.

A kortársak fejében azonban nem feltétlenül volt ennyi bizonytalanság. Mint a konstantinápolyi angol diplomata, Sir Thomas Roe példája mutatja, tudtak ugyan a fejedelem hadának egyoldalúságáról, gyöngeségeiről, de azzal együtt is hasznos, Bethlen kezében hatékony instrumentumnak ismerték azt el.¹⁵⁷ Mint láthattuk ez a haderő időről-időre – így 1621-ben, 1623-ban és 1626-ban is –, méltó ellenfélnek bizonyult a kor Habsburg hadseregei számára. Ez akkor is így van, ha Bethlen egy jó részt késő középkori belső struktúrájú állam vezetőjeként, egy erősen késő középkori hagyományok szerint működő hadsereg élén, még a harmincéves háborúban is egyfajta késő középkori metódus szerint járt is el: az offenzív stratégiát többnyire igen ügyesen vegyítette a defenzív taktikával, aminek szerves részét képezte a lovasság igen széles körű alkalmazása is.¹⁵⁸

Az is jól érzékelhető a történetésekből, hogy Bethlen nem csupán katona, hanem a harcmezőn is politikus és államférfi is volt, aki így legtöbb hadvezér kortársához képest rendkívül széles körű autoritással rendelkezett. Így katonai döntéseit – a szokásos hadtörténeti metódushoz képest – mindenkor egy sokkal szélesebb politikai mezőben lenne szükséges vizsgálni. Bethlen minden vállalkozásával sokat kockáztatott, és a lehetőségekhez képest nem csak katonai eszközökkel próbálta optimalizálni ezeket a kockázatokat: háborúival párhuzamosan mindig kereste a diplomáciai megoldásokat is. Elszigetelve, csekély saját forrásaira támaszkodva, időről időre beérte szerényebb „nyereséggel” is, ha az kézzel fogható közelségbe került. A Nagy László munkáiban hangoztatott stratégiai eredménytelenségek mögött tehát nem minden esetben kell szorosan vett katonai kudarcokat keresnünk. A harmincéves háborúban Bethlen talán valóban döntő szerepet tölthetett volna be, „ha a nyugati hatalmak nem késlekednek annyit és nem oly határozatlanok”.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Kellner 2006. 106. o.

¹⁵⁸ A késő-középkori taktika és stratégia összefüggéseinek kérdéseiről: Clifford J. Rogers: *The offensive/defensive in medieval strategy*. In: Von Crécy bis Mohács, Kriegswesen im späten Mittelalter (1346–1526) / From Crécy to Mohács, warfare in the late Middle Ages (1346–1526) / De Crécy à Mohács, guerre et art militaire au bas Moyen Age (1346–1526). ACTA 22. Wien, 1997. 158–171. o.

¹⁵⁹ Michael Strachan: *Sir Thomas Roe*. Salisbury, 1989. 162. o., idézi: Kurucz 2002. 57–58. o. Hogy miért nem így történt, biztosan további alapos kutatásokat érdemelne – legalább Magyarországon.

Esetében tehát az is biztosan elmondható, hogy tevékenységének vizsgálatára nem kínálkozik más lehetséges út, mint a külpolitikai és katonai lépéseinek szoros egymásrautaltságban történő feltárása – különös tekintettel az Oszmán Birodalomhoz fűződő sajátos és igen szoros kapcsolataira. Csak ha a magunk számára sikerül megnyugtató módon újraértelmezni tevékenységét, akkor várhatjuk majd, hogy egyszer a sokszor féloldalas, ismerethiánnyal küszködő – néhol pedig akár kifejezetten rosszindulatú – európai és angolszász történetírásban is „tisztuljon” a vele kapcsolatos kép.

BIBLIOGRÁFIA

- Angyal* 1898. *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. In: A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. VI. k. Budapest, 1898.
- Angyal* 1928. *Angyal Dávid*: Gabriel Bethlen. Paris, 1928.
- Ballagi* 1882. *Ballagi Aladár*: Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626-ig. Budapest, 1882.
- Bánlaky* 2001. *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténete. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2001. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html> (Letöltve: 2014. március 4.)
- Bethlen Gábor állama és kora 1981 Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. *Kovács Kálmán*. Budapest, 1981.
- Bethlen Gábor és Európa 2013. Bethlen Gábor és Európa. Szerk. *Kármán Gábor* és *Kees Teszelszky*. Budapest, 2013.
- Bethlen Gábor képmása 2013 Bethlen Gábor képmása. Szerk. *Papp Klára* – *Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
- Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiad. *Szilágyi Sándor*. Budapest 1879.
- Broucek* 1976. *Broucek, Peter*: Feldmarschall Bucquoy als Armeekommandant 1618–1620. In: Der Dreißigjährige Krieg. Beiträge zu seiner Geschichte. Schriften des Historischen Museums Wien 7, Wien, 1976. 25–57. o.
- Broucek* 1993. *Broucek, Peter*: Der Feldzug Gabriel Bethlens gegen Österreich 1623. In: Otto Friedrich Winter zum Geburtstag 75. Otto Friedrich Winter–Willibald Rosner. St. Pölten, 1993. 7–26. o.
- Chaline* 1999. *Olivier Chaline*: La Bataille de la Montagne Blanche un mystique les guerriers (8 novembre 1620). Paris, 1999.
- Czigány* 1981. *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1981. 526–539. o.
- Czigány* 2000. *Czigány István*: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In: Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. *Tamás Edit*. Sárospatak, 2000. 287–307. o.
- Czigány* 2004. *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004.
- Erdélyi történeti adatok Erdélyi történeti adatok. Kiadta *Mikó Imre*. 1–3. k. Kolozsvár, 1855–1862.

- Eszterházy Miklós 1–2. k. 1863–1866. Galántai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. Szerk. *Salamon Ferenc – Szalay László*. 1. k. Pest, 1863., 2. k. Pest, 1866.
- Frost* 2000. *Robert Frost: The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*. Harlow, 2000.
- Harai* 2013. *Dénes Harai: Gabriel Bethlen. Prince de Transylvanie et roi élu de Hongrie (1580–1629)*. Paris, 2013.
- Gajecy – Baran* 1969. *George Gajecy – Alexander Baran: The Cossacks int the Thirty Years War*. 1. k. (1619–1624) Rome, 1969.
- Gajecy – Baran* 1983. *George Gajecy – Alexander Baran: The Cossacks int the Thirty Years War*. 2. k. (1625–1648) Rome, 1983.
- Gebei* 2007. *Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007.
- Guthrie* 2003. *William P. Guthrie: The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport, 2003.
- Gyalókey* 1929. *Gyalókey Jenő: Bethlen Gábor mint hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények*, 1929. 288–330., 417–463. o.
- Julier* 1930. *Julier Ferenc: Magyar hadvezérek*. Budapest, [1930.]
- Kellner* 2006. *Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall*, 2006. március, 86–115. o.
- Kemény János Önéletírása* *Kemény János önéletírása*. In: Kemény János és Bethlen János önéletírása. Szerk. *V. Windisch Éva*. Budapest, 1980. (Magyar Remekírók)
- Krüssmann* 2010. *Walter Krüssmann: Ernst von Mansfeld (1580–1626), Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im dreißigjährigen Krieg*. Berlin, 2010.
- Kurucz* 2002. *Kurucz György: Sir Tomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején*. In: Magyarhontól az újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. *Erdődy Gábor – Hermann Róbert*. Budapest, 2002. 55–63. o.
- Lockhart* 1996. *Paul Douglas Lockhart: Denmark in the Thirty Years' War, 1618–1648: Christian IV and the Decline of the Oldenburg State*. Susquehanna University Press, 1996.
- Lukinich* 1921. *Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa, 1619–1621. Századok*, 1921. 17–20. o.
- Majewski* 1982. *Majewski, Wiesław: The Polish Art of War in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*. Ed. by *J. K. Fedorowicz*. Cambridge, 1982. 179–197. o.
- Monostori* 2009. *Monostori Tibor: A Magyar Királyság helye az Ausztriai Ház országai között az európai spanyol hegemonia korában (1558–1648)*. *Századok*, 2009. 1023–1062. o.
- Nagy* 1969. *Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest, 1969.
- Nagy* 1972. *Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972.
- Nagy* 1978. *Nagy László: A végvári dicsőség nyomában*. Budapest, 1978.
- Nagy* 1980. *Nagy László: Bethlen Gábor a magyar történetében*. In: *Bethlen Gábor állama és kora*. Szerk. *Kovács Kálmán*. Budapest, 1980. 3–18. o.
- Nagy* 1984. *Nagy László: Erdélyi fejedelmek a Habsburg-ellenes harcokban*. In: *Magyarország hadtörténete*. Főszerk. *Liptai Ervin*. 1. k. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1984. 228–274. o.

- Nagy 1985. Nagy László: „Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985.
- Oborni 2003. Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. Király Béla – Veszprémy László. Budapest, 2003. 93–108. o.
- Olchváry 1888. Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete s hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen viselt háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 601–616. o.
- Olchváry 1890. Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1890. 339–341. o.
- Pálffy 2012. Géza Pálffy: Defense System in Hungary Against the Ottomans in Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. by Brian J. Davies. (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston, 2012. 35–61. o.
- Pálffy 2013. Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor képmása 2013. 139–158. o.
- Papp 2011. Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta. *Századok*, 2011. 915–973. o.
- Parker 1988. Geoffrey Parker: The military Revolution. Military Innovation and the rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.
- Parrot 2001. David Parrot: Richelieu’s Army: War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge, 2001.
- Péter 1982. Péter Katalin: „Two Aspects of War and Society in the age of Prince Gábor Bethlen of Transylvania.” In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in late Medieval and Early modern Hungary*, edited by János Bak and Béla Király. (East European Monographs 104.) New York: Social Science Monographs, 1982. 297–313. o.
- Péter 1990. Péter Katalin: Die Blütezeit des Fürstentums (1606–1660). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hg. von Béla Köpeczi unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Budapest, 1990. 302–358. o.
- Péter 1992. L’âge d’or de la Principauté de Transylvanie (1606–1660). In: *Histoire de la Transylvanie*. Sous la direction de Béla Köpeczi. Budapest, 1992. 293–345. o.
- Piri 1999. Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle*, 1999. 157–176. o.
- Polišenský 1978. Josef Polišenský: War and society in Europe, 1618–1648. Cambridge–New York, 1978.
- Polišenský 1980. Josef Polišenský: A cseh háború és az európai Kelet és Nyugat közti politikai kapcsolatok. *Világtörténet*, 1980. 2. sz. 15–27. o.
- Polišenský 1991. Josef Polišenský: The tragic Triangle: the Netherlands, Spain and Bohemia, 1618–1621. Prague, 1991.
- Polišenský – Kollmann 1997. Josef Polišenský – Josef Kollmann: Wallenstein. Feldherr des Dreißigjährigen Krieges. Köln 1997.

- B. Szabó* 2013. *B. Szabó János*: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 963–988. o.
- Szekfű* 1983. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bev. Pamlényi Ervin. Budapest, 1983.
- Szun Ce* 1995. *Szun Ce*: A hadviselés törvényei. Ford. *Tőkei Ferenc*. Budapest, 1995.
- The Military Revolution Debate 1995. The Military Revolution Debate. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder, 1995.
- Tózsá-Rigó* 2013. *Tózsá-Rigó Attila*: Bethlen kép a német- és az angol nyelvű szakirodalomban. In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. *Papp Klára – Balogh Judit*. Debrecen, 2013. 55–74. o.
- R. Várkonyi* 2013. *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. *Kármán Gábor és Kees Teszelszky*. Budapest, 2013. 9–75. o.
- Wilson* 2010. *Peter H. Wilson*: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War. Penguin, 2010.
- Wittman* 1952. *Wittman Tibor*: Bethlen Gábor mint hadszervező. Budapest, 1952.

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ITT A MAGYAR, HOL A MAGYAR?

Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez

„Hungarians here and Hungarians there” – Notes to the sources and the chronology
of the early Hungarian Invasions of Western Europe (907–933)

The exploration of the Hungarian Invasions between 899 and 970 is an important part of Hungarian historical studies. The paper endeavours to refine the traditional chronology of the Invasions which was based mainly on Albin F. Gombos's collecting work and on Gyula Kristó's monography, using the new, mainly international literature of the topic. A characteristic example of the results is the clarification of the date of the Hungarian attack against Verdun. Previously this event was dated to 921, while the non-Hungarian literature dates it with convincing arguments to 926. A new inventory of the sources can help us to define the real documentative value beyond hagiographic motives. The presented cases represent only a fraction of the invasions whose chronology can be refined, and it looks like that while the number of devastations attributed to Hungarians can be decreased, it can also be increased by hitherto unknown ones with the help of some new data. The majority of the sources suggest that the plunderings can be attributed to a relatively small number of brisk troops. They did not leave great devastation everywhere, there were some cases when the settlement or the church survived, and the memory of this survival could have been preserved in the descriptions of the miraculous help of saints. No new mention was found, however, about the involvement of the Hungarians in local struggles for power (besides the cases in Italy).

Keywords: Hungarian military history, tenth century, Hungarian Invasions of Western Europe, History of the Middle Ages in Western Europe, Latin historiography of the Middle Ages

Az utóbbi időben számos új monográfia és tanulmány foglalkozott a magyar kalandozásokkal.¹ Legutóbb Bernard S. Bachrach helyezte azokat mérlegre, s úgy találta,² hogy közülük többen mintha pusztán a magyarok által okozott pusztítás mértékének felnagyf-

¹ A tanulmány a Balassi Intézet bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjával (2013) készült. Az újabb szakirodalomból lásd: *Kellner* 1997. Itáliai vonatkozásban: *Aldo Angelo Settia*: Gli Ungari in Italia e i mutamenti territoriali fra VIII e X secolo. In: *Giovanni Pugliese* (ed.): *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia*. Milano, 1984. 185–218. o.; *Uő*: De re militari. *Pratica e teoria nella guerra medievale*. Roma, 2008. 247–273. o., általában: *Reindel* 1953.; *Giesler* 1997. 55–76. o.

Meglepő módon a hazai kutatásban nem használták a *Regesta Imperii* nyomtatott kiadását, valamint folyamatosan frissített online oldalait, vö.: *Regesta Imperii Online*, URL: <http://www.regesta-imperii.de>. (Az utolsó letöltés időpontja: 2014. január 20.) Legutóbb: *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Szeged, 2011.; *Biró – Langó* 2013. Itt köszönöm meg Langó Péternek és Szabados Györgynek, hogy az újabb szakirodalmat önzetlenül rendelkezésemre bocsátották.

² *Bernard S. Bachrach*: Magyar–Ottoman Warfare. À propos of a New Minimalist Interpretation. *Francia*, 21. (2001) 211–230. o.

tásáról vagy éppen minimalizálásáról lenne szó. Elemzéseiben azonban meglepő módon a hangsúlyt a létszám adatokra helyezi, s úgy találja, hogy mindkét fél esetében sokkal nagyobb létszámú csapatokkal kell számolni, melynek következtében az okozott károk is többszörösen értendők. Ugyanakkor a források problémájával alig foglalkozik, miként a kalandozások által érintett területek társadalmi fejlődése is hidegen hagyja. Pedig az újabb elemzések éppen a források hitelességével és megbízhatóságával foglalkoznak, illetve arra a nyilvánvaló tényre utalnak, hogy a forrásokból a X. században eltűnő egyházas helyeket, településeket, vagy éppen az épülő új erősségeket nem lehet minden esetben és kizárólag a magyar kalandozásokkal kapcsolatba hozni.³ A források kritikáját illetően eddig jószerével csak Albert D’Haenesnek a mai belgiumi térséget érintő tanulmányával, majd eredményeit finoman korrigáló Alain Daerrens könyvével, valamint Hervé Mouillebouche tanulmányával számolhatunk.⁴ Ugyanakkor egészen új lehetőséget nyitnak a kutatás előtt a nyugati kolostori évkönyvek új kiadásai, amelyek a másoló kezek megkülönböztetésével a későbbi betoldásokat is megragadhatóvá teszik.⁵ Hasonlóképpen az oklevelek felhasználása is hagyományosan háttérbe szorult, mivel ezek gyakorlati okokból Gombos nagy gyűjteményéből hiányoznak.⁶ Jelen írás elkészülte annál inkább is aktuális, mert az alsó-ausztriai Gnadendorf-i honfoglalás kori lelet mozgásba hozta a régészeti kutatásokat,⁷ melyhez a történészek eddig nem nagyon szóltak hozzá.⁸ A legutóbbi reprezentatív összefogla-

³ Heidi Pantermehl: Mythos Ungarn – Auf Spuren der Reiterkrieger im Pfälzerwald. In: *Heinrich-Tamaska* 2013. 209–232. o.; Lukas Werther: „...ipse locus ... a monachis inhabitatus...ab Ungaris destructus”. In: *Heinrich-Tamaska* 2013. 233–264. o.; Aldo A. Settia: Chiese, strade e fortezze nell’Italia medievale. Roma, 1991. 99–112. o., ahol Dubyre hivatkozva egyenesen az arab és magyar kalandozások gazdaságot élénkítő hatásáról szól; uo. 29. o.

⁴ Albert D’Haensens: Les incursions hongroises dans l’espace belge (954–955). Histoire ou historiographie? *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 4. 1961. 423–440. o., lásd még Gina Fasoli válaszat: Encore des Hongrois? *Cahiers de civilisation médiévale Xe–XIIe siècles*, 5. (1962) 461–462. o.; Alain Dierkens: Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe–XIe siècles): Contribution à l’histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age. (Beihefte der Francia 14.) Sigmaringen, 1985. 230–231. o.; Hervé Mouillebouche: Les Hongrois en Bourgogne: le succès d’un mythe historiographique. *Annales de Bourgogne*, 78. (2006) 2. sz. 127–168. o.

⁵ Prinz 1982.

⁶ Lásd pl. a 919-es, 927-es éveket.

⁷ Ernst Lauer mann Falko Daim (Hg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Band 64.) Mainz, 2006.; Révész László – Takács Miklós: Honfoglalás kori magyar ifjú sírja az ausztriai Gnadendorfban. Budapest, 2006.; Falko Daim: Ernst Lauer mann – Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum.) Mainz, 2006.; Falko Daim (Hrsg.): Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich. (Mosaiksteine – Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Band 2.) Mainz, 2006. Ebben különösen: Mechtild Schulze – Dörflamm tanulmánya: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. 43–62. o., amihez lásd még Nevizánsky Gábor: Magyar jellegű régészeti leletek Cseh-és Morvaországban. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya–Esztergom 1996. május 28–31. Szerk. Fülöp Éva Márta. Tata, 1999. 125–139. o.

⁸ A régészeti–történeti jellegű munkák közül lásd Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.; Kovács 2011., de a kronológiai és lokalizálási kérdéseket ő sem érintette. Ezekre nézve mindmáig mérvadó: Lüttich 1910.; Fasoli 1945., Szabolcs de Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica 4.) Mainz, 1968.; Györfly György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977. 123–156. o.; Kristó 1980. 229–308. o. Carlo Di Cave műve (L’arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 1995.) itáliai vonatkozásban is sajnos a korábbi magyarországi szakirodalom adatait használta, s így szempontunkból érdektelen.

lások is alapvetően Lüttich, Fasoli, Vajay, Kristó, Kellner, Bóna és Szabados kronológiáját követik, minimális korrekciós javaslatokkal.⁹

A probléma részben az elveszett forrásokkal is kapcsolatos: mekkora hitelt adhatunk az 1500 körül alkotó Aventinusnak, aki a bajor kolostorokban több hónapos kutatóutakra indult, s valóban számos hiteles forrás csak az ő lejegyzésében maradt fenn? Rögtön ilyen a visszatérő magyarokat ért katonai kudarc 900-ban. Erről csak Aventinus, vélhetően az elveszett *Régi salzburgi évkönyvek* alapján tudósít „Ungari ad Linza interfecti” megjegyzéssel, a 899-es évnél, aminek éve azonban a többi, helynevet nem jelölő, de szintén bajor győzelemről szóló híradás alapján biztosan javítható 900-ra. Ráadásul a szintén általa írt *Bajor évkönyv*ben a helynevet nem is hasznosítja, talán kronológiai problémák miatt.¹⁰ Ugyanakkor a *Freisingi nekrológium* még a csata napját is megőrizte, november 20., a *Fuldai évkönyv* résztvevőként Richar passauai püspök mellé még Liutpold őgróft is odahelyezi, az *Altaichi évkönyv* pedig 1200 áldozatról tud. Ezzel jól egybevág, hogy Linz nevét ismerjük már 799-ből, így a lokalizálásnak semmi akadály.¹¹ Jelen írásunkban a szakirodalom újabb eredményeiből gyűjtöttünk egybe néhány jellemzőt, melyekben közös, hogy a hagyományos datálás korrekcióját teszik időszerűvé, legalább is annak lehetőségét vetik fel.

A továbbiakban időrendben haladva bemutatjuk azokat a kalandozásokat, ahol az újabb szakirodalom alapján mód nyílik a magyarok megjelenésének, a helyszínnek vagy az időpontnak a pontosítására.

***

(907) A 907. évi pozsonyi csata lehetséges időrendjét az utóbbi években sikerült tisztázni.¹² Legutóbb Torma Béla Gyula megfejttette az Aventinusnál szereplő augusztusi dátumok eredetét is, melyeket a Reichenau-i nekrológiumban tudott azonosítani, s ennek megfelelően hipotetikusán egy későbbi, augusztusi összecsapással is számol.¹³ Így Torma 907-ben, Aventinus nyomán, feltételez még egy Enns melletti csatát, amelyben a bajorokat üldöző magyarok ismét győzelmet aratnak. A július elejei csatára vonatkozó nekrológiumok eltérő napjait a csata elhúzódnó, több fázisból álló jellegével lehet összhangba hozni, miként egy magában álló datálást, 907. július 21-ét a salzburgi érsek halála helyett annak eltemetésével megmagyarázni. A koraiújkorban – feltételezve teteme vagy annak egy részének hazaszállítását – a freisingi püspök sírját is megpróbálták megkeresni

⁹ *Bíró – Langó* 2013. 265–335. o.

¹⁰ *Reindel* 1953. 25–32. o.

¹¹ *Christian Rohr*: Zur Genese von Linz, Wels, Steyr und Enns im Früh- und Hochmittelalter. In: *Christian Rohr* (Hg.): Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa. Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz. Linz, 1999. 127–158. o., itt 140. o.

¹² Egy elfeledett diadal (A 907. évi pozsonyi csata). Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2009.

¹³ *Torma Béla Gyula*: Megjegyzések a 907. és 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 463–482. o. Torma érvelése szerint Aventinus augusztusi dátuma, a kalandozók ismert üldözési sebességét (5–6 km/nap) figyelembe véve, Enns alá érkezésükkel eshetett egybe. Előzményére lásd: *Torma Béla Gyula*: Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 425–447. o., amit – félreérthető módon – szó szerint idézünk, lásd: Sorsdöntő csaták a magyar történelemben. Szerk. *Eperjessy László – Nagy Mézes Rita*. Budapest, 2013. 8–11. o.

a freisingi dómban, ami azonban sikertelennek bizonyult, miközben a kérdés monográfusa kétségsbe vonja annak lehetőségét, hogy a csatából az elesett vezéreket elszállíthatták.¹⁴ Ezt a kategorikus kijelentést azonban túlzásnak érezzük.

(908) A következő évből, 908-ból részletesen a türingiai kalandozásról tudunk, amikor – többek szerint Eisenach közelében – megölik Rudolf würzburgi püspököt, Burchard türingiai őrgrófot és Eginobadanachgau-i grófot.¹⁵ Az időpontot a würzburgi püspök halála napjából tudjuk (augusztus 3.).¹⁶ Azt, hogy a csata Eisenach közelében lett volna, csak későbbi – bizonytalan hitelű – türingiai hagyományból, Johannes Rothe 1421 körül befejezett türingiai krónikájából tudjuk.¹⁷ Eisenachot nyugodtan az utólagosan megszületett helyi hagyomány szüleményének tekinthetjük.

(909) A magyarok Svábföldre támadnak, majd nagy zsákmánnyal térnek vissza. Tudjuk, hogy vasárnap, július 30-án támadják meg Freisinget, a dómhegyet nem tudják elfoglalni, de a közeli templomokat, Szent István (Weihenstephan) és Szt. Veit templomát felgyújtják, mégpedig egy pénteki napon, augusztus 4-én. Néhány nappal később, augusztus 11-én az alsó-bajorországi folyó, Rott mentén a bajor sereg megtámadja a magyarokat és komoly vereséget mér rájuk. Meglehet, hogy a forrás „tempore Arnulfi ducis” szóhasználata valóban Arnulf személyes távolmaradására utal, miként Vajay és Giesler gondolja. Kérdés, hogy a később szentté avatott freisingi püspök, Lantbert személyéhez (937/938–957) kapcsolt csoda, imádságára felhő takarta el a dómot, ami először XII. században tűnik fel, mennyire tekinthető hitelesnek. A dóm így ennek a csodának köszönheti megmenekülését, ami talán inkább ehhez az évhez kapcsolható – mint Maß véli¹⁸ –, vagy 937-hez, amikortól Lambert betöltötte a püspöki hivatalt (937-957).¹⁹ Az események drámaisága inkább a 909-es évet valószínűsíti, egyúttal a püspök és a csoda későbbi összekapcsolásának a lehetőségét is nyitva hagyja. (Hasonló kronológiai következtelenség majd a brémai kalandozásnál is előfordul, lásd a továbbiakban.) Az eseményeknek év nélküli, de napra pontos datálások a freisingi nekrológiumnak köszönhetőek.²⁰

(910) Az évhez kapcsolódó bizonytalanságokat jól mutatja a Sandaui bencés apát-ság esete, amit Aventinus latin és német bajor krónikájában további tucatnyi apátsággal együtt az elpusztultak között említ meg. Ezek legtöbbször nincsen kontroll forrásunk, így kérdés, hogy valóban mindegyikre vonatkozóan hitelesnek tekinthető-e a felsorolás: Ötting, Siebersteten, Staffelsee, Polling, Wessobrunn, Diessen, Siverstatt, Thierhaupten,

¹⁴ Maß 1986. 102. o.

¹⁵ Kristó 1980. 239. o.

¹⁶ MGH SS 13. k. 330. o.: III Non. Aug.

¹⁷ Johannes Rothe: Thüringische Landeschronik und Eisenacher Chronik. Hrsg. von Sylvia Weigelt. (Deutsche Texte des Mittelalters, 87.) Berlin, 2007. A hagyományt késeinek mondja már Dümmler 1887–1888. 3. k. 552. o., Kristó maga is a „talán” szót használja Eisenach vonatkozásában: Kristó 1980. 239. o., miként Biró – Langó 2013. 299. o. is, igaz, ők Eisenachot írják, nagyon helyesen kérdőjellel.

¹⁸ Maß 1986. 102–103. o.

¹⁹ Bodo Uhl: Die Traditionen des Klosters Weihenstephans. Bd. 1. München, 1972. 18. o. Veit Arnpeck például 955-re tette, nyilvánvaló kronológiai okokból.

²⁰ Reindel 1953. 93. o.

Schäftlarn, Schliersee, Tegernsee, Terenbach, Benediktbeuern, Schledorf. Kristó mérték-tartóan csak Tegernsee-t és Sandaut említi, meglehetően Vajay nyomán.

Sandau esetében a képet az utóbbi évtizedekben végzett régészeti kutatások sem tudták megnyugtatóan tisztázni.²¹ Összességében hihető, hogy a települést elértek a magyarok, hiszen a térségen többször is átvonultak. A kolostor romjai 2 km-re Landsbergtől északra találhatóak a Lech mentén, s a kolostor előnyös fekvését bizonyítja, hogy Sandautól 2 km-re nyugatra vezetett a római kortól használt Via Claudia. A probléma az, hogy egészen a X. század közepéig, 1055-ig Aventinus az egyetlen forrásunk a kolostor létezésére (*Bayerische Chronik*, II, 103.). További gond, hogy az apátságok felsorolásban olyan helyeket is említ, pl. Siverstattot, ahol még nem sikerült korai templom léteire utaló nyomokat találni, vagy más esetben az apátnév, amit sanduinak mond, inkább Mattsee-ra illik.²² Tekintettel arra, hogy Sandauban sikerült megtalálni egy templom (apátság?) romjait, az ásatásokat összegző régész történelmi áttekintésében optimista, az optimizmust azonban nem mindenki osztja.²³ Meglehetően, hogy csak egy kápolna állt itt (Zell), s csak a későbbi birtokperек idején igyekeztek az alapítást a VIII. századba visszahelyezni, amelynek az elhomályosulására jó indoknak tűnhetett a kápolna/apátság pusztulása, azaz annak a magyarok általi feldúlása. Kérdés, hogy az egyik sírban talált – vélhetően magyar nyílhegy – mennyi bizonyító erővel rendelkezik,²⁴ illetve, hogy a háromszoros égésnyomok milyen történelmi eseményeket dokumentálnak. Végeredményében Aventinus hosszas felsorolása erős kritikával kezelendő, s településenkénti értékelése még várat magára.

Hasonlóképpen bizonytalan a rendkívül rossz forrásadottsággal rendelkező, a Staffelsee Wörth nevű szigetén fekvő kolostor elpusztítása, amit az 1990-es években folytatott régészeti feltárások erősen megkérdőjeleztek.²⁵ Annak ellenére, hogy a korszak egyik jelentős apátsága volt, a híres nyelvemlék, a *Wessobrunner Gebet* termőhelye, a kolostor pusztulásáról azonban semmit sem lehet tudni. A régészeti feltárás pusztítás jeleit nem, a tűzvészét megtalálta, ugyanakkor tudjuk, hogy a magyarok a többi szigeten található monostort általában megkímélték, pl. Reichanau, Chiemsee esetében.²⁶

A 910-es évnek másik meghatározó eseménye volt a magyarok győzelme. Torma Béla többekkel, így Gieslerrel egyezően a magyarok 910. évi augsburgi győzelmének lokalizálását, amit Liudprand örökített meg (Liutprand Antap. II, 3), nem érzi hitelesnek. Torma szerint a Liudprandnál leírtak a 907. évi Enns melletti feltételezett csatára vonatkozhatnak, a 910-es év győztes csatája pedig nem Augsburgnál volt. A leírásokban valóban összekeve-

²¹ Ferdinand Kramer: Zur Geschichte des frühmittelalterlichen Klosters Sandau am Lech. In: Sandau. Archäologie im Areal eines altbayerischen Klosters. Hg. von Hermann Dannheimer. München, 2003. Bd. 1. Textband, 227–243. o.

²² Így Aventinusnál Alpuni szerepel, míg Mattsee-ben dokumentáltan Albuinus.

²³ Ludwig Holzfurtner: Destructio monasteriorum. Untersuchungen zum Niedergang der bayerischen Klöster im zehnten Jahrhundert. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige Bd. 96. St. Ottilien, 1985. 65–86. o.

²⁴ Kramer 2003. 241. o.

²⁵ Maximilian Georg Kellner: Die Lechfeldschlacht, ein Ereignis zwischen historischer Forschung und populärwissenschaftlicher Darstellung. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie (Magyarország képe a német történetírásban). Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Band 13. Hg. von Márta Fata. Stuttgart, 2004. 289–298. o., itt 291–292. o. Hivatkozik Brigitte Haas és Barbara Wührer munkájára, hasonlóképpen korábban: Kellner 1997. 9. o.

²⁶ Ugyanakkor Kellner utal arra is, hogy a Strassburg közeli Eschau kolostorát a Rajna egy szigetén felprédálták. Kellner 1997. 99. o.

redik a 910-es év két jelentős csatája. Az első ütközetben a *Necrologium Romaricense* alapján június 12-én a magyarok megölik Gospertus comest. A győztes csatára talán Leichling bei Dingolfingnál kerülhetett sor. (Liuhhinga, Loiching an der Isar bei Dingolfing). Majd június 22-én egy újabb győztes csatában megölik Gebhard grófot és Liutfredet. Ugyanakkor a közeli Neuching (Nuchinga) mellett a bajorok²⁷ győzelmet arattak.²⁸

Torma érvelése alapján valószínűsíthető, hogy a támadás áprilisban vagy májusban kezdődött. A korai eseményekre vonatkoztatható egyetlen időpont a reichenai nekrológium június 12-iki dátuma, mely nagy valószínűséggel annak a nagyobb összecsapásnak az emlékét őrzi a svábok és magyarok között, amelyekben elesett Gozpertus gróf. Ez lehetett a sváb ellenállás utolsó epizódja.

A következő eseménykör szerint a bajorok felé nyomuló magyar had megütközött a frankokkal és a bajorokkal (*Sváb évkönyv*). A hírből kiderül, hogy itt a mozgósított frankok és bajorok egyesített hadáról lehet szó. Ez tűnik a legnagyobb csatának, melyben a két szembenálló fél főerői vettek részt. A források alapján nem azonosítható helyszínen lezajlott csatához kapcsolható Gebhard hercegnek, az egyesített frank–bajor hadak vezére elesésének június 22-i dátuma.

A harmadik eseménysor utolsó ismert története Bajorországhoz kötődik. Az Aventinus kivonat szerint Neuchingnál egy bajor csapat megtámadta a zsákmánnyal hazatérő magyarokat. Ennek értékelése is változó, Torma szerint nem volt nagy vereség, Holzfurtner szerint komoly és elrettentő bajor sikerről van szó. Kristó Gyula ehhez az évhez kapcsolja Abbach említését is. A Regensburg melletti Abbach feltűnésének nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, Kézai krónikájából, illetve a magyar krónikákból kerül át Aventinushoz. Tekintettel arra, hogy rajtuk kívül más forrás nem említi, a helynév kalandozásokhoz való kapcsolását leginkább Kézai leleményének kell tekintenünk, akiktől átkerült a magyar krónikába (krónikaszerkesztés), s onnan Aventinus művébe.²⁹

(911/912) Érdekes az *Annales Laubacenses* híre 911-re, miszerint a magyarok a Rajnán túl egészen Maifeldig és Ahrgauig jutottak, szó szerint megismételve 912-nél, amit csak az MGH kiadás helyez 926-hoz.³⁰ Vajay Szabolcs Maienfeld és Aargau azonosítása nagyban eltér az előbbtől, s azt Giesler nem is támogatja.³¹ Reindel amellet érvel, hogy a regensburgi évkönyv egy évet csúszik, így a 912-es adatok valójában 911-re értendők, s a bizonytalan datálás ebből fakad.³²

²⁷ Van, aki határozott bajor győzelemnek értékeli, s beilleszti Arnulf herceg sikeres védelmi politikájába, lásd: *Ludwig Holzfurtner*: Gloriosus dux. Studien zu Herzog Arnulf von Bayern 907–937. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Beiheft 25. Reihe B.) München, 2003. 48–50. o. Vö: Cornelia Baumann, Hans Dachs, Karl Puchner: Historisches Ortsnamenbuch von Bayern. Oberbayern, 3. Bd. München, 1989. 134. o. Ernst Klebel: Probleme der bayerischen Verfassungsgeschichte: gesammelte Aufsätze. München, 1957. 136. o. szerint Erding melletti helység lehet.

²⁸ *Reindel* 1953. 97. o.: felveti, hogy a két hasonló hangzású és olvasatú helynév azonos is lehet, s ebben az esetben Neuching bei Erding lehet az eredeti alak.

²⁹ Kristó még ismeretlennek nevezi Abbachot: *Kristó* 1980. 241. o. Szintén kétségesnek tartja hitelét *Reindel* 1953. 97. o., egyúttal lokalizálja is, miként *Veszprémy László* (ed.): *Simonis de Kéza, Gesta Hungarorum*. Budapest–New York (Central European Medieval Texts, Vol. 1.) is, 91. o., korábban kétségeivel együtt *Reindel* 1953. 97. o.

³⁰ *Dümmeler* 1887–1888. 3. k. 555. o., 3. jegyzet.

³¹ Az RI 916–17-hez helyezi az Ahrgau-ig való előrenyomulást.

³² *Reindel* 1953. 98. o.

(915) Az évről viszonylag bőségesen rendelkezésünkre állnak a források. Ezek egy része sajnos csak a felkeresett tartományokat nevezi meg, s sokkal bővebbet nem tudunk meg. Érdekes, hogy egyetlen városnevet őrzött meg az emlékezet száz földről, Valun-t, amit sokáig nem is tudott azonosítani a kutatás.³³

Az év legjobban ismert eseménye a Fuldai apátság megostromlása, *et usque ad Fuldam, monasterium pervenerunt; vastantes omnia venerunt usque ad Fuldam*.³⁴ A fuldai apátok katalógusa szerint Huoggi apát bátran ellenállt, visszaverte a magyarokat, sőt az évben bekövetkezett halála, 915. június 9,³⁵ terminus ante quem-ként datálja is a magyarok támadását³⁶ *Novissime autem paganis monasterio irruentibus meritis s. Bonifatii audacter, ut erat valde audax et prudens, resistebat et de ipsis finibus viriliter eiecit*,³⁷ Az apátságot védő külső fal sérülhetett, amit Huoggi apát utóda állít helyre. A *Regesta Imperii* szerint ez időben egybeeshetett azzal, amikor Konrád király májusban a Bodensee melletti Hohentwielt ostromolta, egyébként sikertelenül.

Az évnek bonyolultabb kérdése, hogy valóban a csehekkel együtt harcoltak-e a magyarok, vagy csak az évkönyvírók párosították össze a különböző nemzetiségű fosztogatókat. A szakirodalom hajlik arra, hogy a 915-ben, illetve 918-ban említett brémai kalandozást ennél az évnél vegye fel a kronológiába.³⁸ Az itt leírt csoda mesés jellege azonban erős kétséget ébreszt, hogy valóban élő hagyománya volt a magyarok pusztításának, illetve, hogy valóban a magyarok voltak-e. Giesler hívja fel a figyelmet arra, hogy Brémai Ádám alapján nem könnyű datálni a brémai egyháztartomány (*parochia*) dülását Hoger érsek idején, azaz 909–916 között. Ráadásul a rövid Brémai krónika a dülést az érsek második évére, azaz 910/911-re teszi. Ezzel szemben Reginward érsek idején (nagy valószínűséggel 917–918-ban) esik meg a csoda, ami a brémai egyházat megmenti. Egyet lehet érteni Gieslerrel abban, hogy ennek a hagyománynak a magja is 915-ben keresendő. A történetíró Brémai Ádám Unnis érsek idejére (918/919–936) is tesz egy kalandozást, amit 919-re szoktak tenni, ám Giesler – joggal – ezt is a 915. évhez csatolja. Szintén fontos megállapítása, hogy pontos évet maga Brémai Ádám sem ad meg, csak Vajay Szabolcs az, aki a szöveget félreértve talál egy ilyen évet. Végeredményében magunk is arra hajlunk, hogy nem Brémát, hanem az egyháztartományt érték el a magyarok, s ennek emléke adott alapot a kései hagyományképződéshez. A csehekkel való együttes említést, a katonai együttműködés vélelmzését is ennek megfelelően óvatosan értékelném.³⁹

Gina Fasoli és Kristó Gyula a 915-ös évhez sorol egy bizonyos Eresburgnál lefolyt csatát,⁴⁰ ami azonban tévedés, mivel ott a keleti-frank király, Konrád és ellenfelei csaptak

³³ Valun-ra: Gerhard Köbler: *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. 6., vollständig überarbeitete Auflage. München 1999. 29. o.: Astfalahun Volksname, Ostfalahun, Hastfala, Astfelde, Valun, Falhon, ma Polenz. Valun korábbi azonosítási kísérleteire *Kellner* 1997. Ungarneinfälle, 54. o. (Verdun, Valognes, Falun.)

³⁴ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, MGH SrG 50. k. 155. o.; *Annales Hildesheimenses*, MGH SrG 8. k. 20. o.

³⁵ *Annales necrologici Fuldenses* MGH SS 13. k. 166, 191.

³⁶ *Gombos* 1. k. 154. o.

³⁷ *Catalogus abbatum Fuldensium*, MGH SS 13. k. 273. o.

³⁸ *Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* 1. k. 54., 55; MGH SS 7. k. 303. o., *Dümmler* 1887–1888 3. k. 596. o. 2. jegyzet, *Gombos* 1. k. 12. o., *Kovács* 2011. 108. o.

³⁹ Óvatosan fogalmaz ebben a vonatkozásban *Giesler* 1997. 57. o. is.

⁴⁰ *Gombos* 1. k. 120. o.

össze. Ugyan Eresburgnál Konrád testvére, Ebehard vereséget szenvedett, de az ezt követő hadmozdulatokban Konrád felülkerekedett, s a későbbi király, Henrik megalázkodott, majd kibékültek egymással. Az erről tudósító források közül is kiemelkedik a *Corvey-i évkönyvek*, melynek a hazai szakirodalomban visszhangtalanul maradt új kritikai kiadása.⁴¹ Joseph Prinz a 658-tól vezetett évkönyveknek a X. századi bejegyzéseit vizsgálta, a bejegyzést végző másoló kezek azonosításának módszerével. Nincsenek túl nagy számban magyar vonatkozású adatai, de azok értékesek. A bejegyzések vizsgálata azt mutatja, hogy a másolókat izgatta a kronológiai rend helyreállítása, beszúrták a Húsvét tábla szabad részeibe az információkat, ha arra szükség volt, vagy éppen kivakarták, ha úgy látták, hogy nem a megfelelő helyre másolták.

A 915. évi bejegyzésnek az is az érdekessége, hogy kiderült, a magyarokkal („G” másoló) egy évben bejegyzett „és csata Heresburgnál” egy másik másoló kéz („I” másoló) jegyezte be. Ez teljesen egybevág azzal, hogy a csatának semmi köze sem volt a magyarokhoz, s az ezzel foglalkozó művekbe tévesen került be.

Gina Fasoli a *Corvey annales*-ban szereplő 917-es adatot is 915-höz vonja. A Corvey-kapcsolatos események datálása azonban problémás. A krónikában ugyan olvasható, hogy „Hunni vastant monasterium et omnia vicina”, s még Kristónál is szerepel a kronológiában.⁴² Annál is problémásabb, mivel az *Annales Corbeiae Saxonicae antiqui subinde continuati*⁴³ újkori hamisítvány, amit semmiképpen nem lehet a Corvey monostor feldúlásával összekapcsolni, sőt ejteni kell a források sorából.⁴⁴ Hasonlóképpen a dán határvidékiig való előrehaladás említése⁴⁵ tekintettel a forrás kései, XV. századi voltára nem tűnik hitelt érdemlőnek.

(917) Kellner próbálkozott a *Vita S. Deicoli*-ban megörökített kalandozás datálásának a korrekciójával, melynek során a Vogézeektől délre fekvő Lure kolostorát dúlták fel. Waitz 937-re, míg Lüttich 926-ra datálta, Kellner pedig még tovább lép vissza, Bazel 917. évi felgyújtásához, illetve az ahhoz kapcsolódó hadjáráthoz kapcsolja.⁴⁶ Érdekes, hogy ehhez a hadjáráthoz igyekeztek kapcsolni egy, a bázeli Münsterben fennmaradt sírkövet, amelyet II. Rudolf püspök kőszarkofágjaként azonosítottak. A történet nem problémátlan, mert a július 20-án elhunyt püspököt sehol másutt nem említik, I. Rudolf püspök pedig évekkel korábban július 29-én halt meg. A szöveg maga sem egyértelmű, mivel csak pogányokat, s nem magyarokat említ: „Rudo(lf)us ep(iscopus) s paganis occisus XIII. Kl. Augusti”. Maga a felirat lehet X. századi, de inkább a század későbbi évtizedeiből származhat.⁴⁷ Ha tényleg így van, akkor Würzburg – helyesebben a mainzi St. Alban egyház – évkönyvének januári dátuma is korrigálandó, s egy sokkal hihetőbb nyári időpontra módosítható.

⁴¹ Prinz 1982.

⁴² Kristó 1980. 245. o.; Fasoli 1945. 127–128. o.; Gombos 1. k. 119. o.

⁴³ Gombos 1. k. 119. o.

⁴⁴ Johannes Backhaus: Die Corveyer Geschichtsfälschungen des 17. und 18. Jahrhunderts, in Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Westfalen, [Reihe 10:] Abhandlungen über Corveyer Geschichtsschreibung, Bd. 1. Münster, 1906. 18–22. o.

⁴⁵ Gombos 1. k. 683. o.

⁴⁶ Kellner 1997. 28–30. o.

⁴⁷ Carl Pfaff – Wilfried Kettler (Hg.): Corpus inscriptionum medii aevi Helvetiae. Bd. 3. Die Inschriften der Kantone Aargau, Basel-Stadt, Basel-Land, Bern und Solothurn bis 1300. Freiburg, 1992. 46–47. o., Nr. 12. Elfogadja az értelmezést: Arno Borst (Hg.): Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau. (Vorträge und Forschungen, 20.) Sigmaringen, 1974. 142. o.

(918) Hasonlóképpen Kellner vonta be fejtegetéseibe a *Vita S. Idae*-t, ami a Lippstadttól nyugatra fekvő Herzfeld an der Lippe monostorának feldúlását meséli el.⁴⁸ E datálástól maga Lüttich sem zárkózott el.⁴⁹

(919) Ami bizonyos, hogy a magyarok egy csapata 922 előtt a ma Düsseldorfhoz tartozó Gessersheim apácakolostorát (Kanonissenstift) dúlja fel. Szerencsésen fennmaradt Hermann (I.) kölni érsek 922. augusztus 11-i oklevele,⁵⁰ amelyben elmeséli az apácák hányattatását. Az időpontot sajnos nem tudjuk meg, de kiderül, hogy a magyarok (akiket az oklevél kétszer is nevükön nevez) felgyújtották a monostort, az ott maradókat megölték vagy elhurcolták: „exusto per Ungaricam tyrannidem monasterio in loco Gerritsheim nuncupato in honorem sancti Salvatoris ac sanctae Mariae sanctique Ypoliti martyris constructo”. Az apátnő, Landswint az apácákkal Kölnbe menekült, mivel a helyszínen megerősített hely nem állt rendelkezésükre. Tudjuk, hogy magukkal vitték Hippolyt (Ipoly) ereklyéit, amit az apácák a kölni Szent Orsolya templomból csak 1953-ban kapnak vissza. Maga az apácakolostor rendkívül korai alapítású, 905-ben említik először. A levél ismeretében egyértelmű, hogy a kolostort nem a normannok, akik szintén pusztítottak a környéken, hanem a magyarok dúlták fel. Felmerült a normann-verzió is,⁵¹ de úgy látjuk, hogy az oklevél eseményekhez való közelsége kizárja ezt. A legutolsó nagy magyar támadás adja meg a dátumot, ami 919-ben volt, s a magyar támadás tényét fogadja el a *Regesta Imperii* is. Ezzel összefüggésben közli majd X. János pápa a kölni érsekkel, Wigreddelel, hogy az apátnő kérésére a Hermann által újraalapított kölni apácakolostort védelmébe vette az alapítást pedig megerősítette (925–926).⁵²

(921. november–december) A *Regesta Imperii* az év végéhez teszi az itáliai hatalmaságok összeesküvését Berengár ellen: „Italienses nuntiis directis [scil. ad Rodulfum regem] hunc venire, Berengarium vero expellere petunt” (Liutprand II, 60).⁵³ Az összeesküvők a Veronától 50 mérföldre fekvő Brescia melletti Bergenben, talán a hegyekben gyűlnek egybe, ahova Berengár felkérésére a magyarok lecsapnak Dursac és Bugat vezetésével. Erről tudjuk, hogy Odelrich palotagróf életét veszti, Adalbert, Ivreai örgróf és Giselbert I, Bergamo grófja fogságba esik. Adalbertet a magyarok nem ismerik fel, átöltözik egyszerű

⁴⁸ Kellner 1997. 37. o.

⁴⁹ Lüttich 1910. 174. o., de már korábban Justus Möser: Osnabrückische Geschichte mit Urkunden, 1720–1794. Bd. 1. Osnabrück, 1780. 404. o.

⁵⁰ Jelzete: Köln, Historisches Archiv der Stadt Köln, Urkunde HUA. Remélhetően a levéltár összeomlása nem károsította az oklevelet. A témával legutóbb művészettörténeti szempontból foglalkozott Angela Gfrerer: Das ehemalige Damenstift Gerresheim unter Einbeziehung der Quellen zur Rekonstruktion, liturgischen Nutzung und Ausstattung des Gründungsbaues. (Univ., Dipl.-Arbeit.) Wien. 2013. Átfogóan: Uwe Ludwig: Kölner Namen im Gedenkbuch von San Salvatore/Santa Giulia in Brescia. In: Uwe Ludwig (Hg.): Mittelalter an Rhein und Maas. Münster, 2004. 43–56. o., itt 53. o. Az oklevél szövegét lásd a függelékben, kiadásai közül csak kettőt említünk: Hermann Cardauns: Rheinische Urkunden des 10–12. Jahrhunderts. *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 26/27. (1874) 332–371. o., itt 333–334. o.; Quellen zur Geschichte der Stadt Köln. Hg. von Leonard Ennen, Gottfried Eckertz. Bde. 1–2. Köln, 1860–67. 1: 458. o.

⁵¹ Hugo Weidenhaupt: Aus Düsseldorfs Vergangenheit: Aufsätze aus vier Jahrzehnten. Düsseldorf, 1988. 21. o.

⁵² RI II, 5 №. 69., in: Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0925-00-00_3_0_2_5_0_73_69 (A letöltés időpontja: 2013. július 9.)

⁵³ RI I, 3, 2 №. 1372., in: Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0921-11-00_1_0_1_3_2_1383_1372 (A letöltés időpontja: 2013. július 9.) Kristó 1980. is így datálja, 252. o.

miles-nek, s egy vazallusával kiváltatja magát, Giselbertet azonban Berengár elé vezetik, aki megbocsát, ám az ismét Rudolf-fal veszi fel a kapcsolatot. A 920-as Dursac-Bugat nevekkel jelzett hadjáratot Vajay – megkérdőjelezhető érveléssel – 923-ra teszi az *Albericus Trium Fontium* alapján.⁵⁴

(924/926 *Herford*) A herfordi helytörténeti irodalom – a hagyományt követve – jobbára 926-ra teszi a magyarok támadását, noha tudják, hogy a dátum bizonytalan. Abból, hogy Henrik király 927. március 18-án kiadott oklevelében⁵⁵ említi a magyarok pusztítását, az a megelőző évek bármelyikében megtörténhetett. A X. század közepéről való Marienvision szépen leírja a magyar támadást: sokukat fogságba hurcolták, valamint, hogy Eggernél a menekülőket elfogták és többüket megölték.⁵⁶ Erre később is évente zárandoklaltal emlékeztek („memoria dominarum occisarum”).⁵⁷

(926, *Verdun*) Kérdéses, hogy Verdunt mikor támadták meg és gyűjtötták fel a magyarok, amit például Laurentius de Leudio gesztája is megörökített.⁵⁸ Kristó – részben nyilván Vajay nyomán – 921 tavaszát ír, de az időpontot – joggal – bizonytalanannak tartja.⁵⁹ Németh András a Dado-féle levél vizsgálata kapcsán foglalkozott a kérdéssel. Érvelése szerint a magyarok 913-ban tűntek fel először Lotaringiában, majd később 917-ben és 919-ben és 926-ban. Gondolatmenete szerint a magyarok Dado halála után 925-ben jutottak Verdunig, amit Vajay Szabolcs tévesen tesz 921-re, miként Bernuin 925-ben kezdődő püspökségét is tévesen 920-ra tette. A datálás támpontját Dado életrajzi adatai jelentik, mivel az a támadást püspökségének 37. évére teszi. Dado püspökségének kezdőévét saját kijelentéséből és Bertariustól tudhatjuk meg, miszerint 880-ban lett püspök, tehát a tűzvésznek 917-ben kellett történnie. Németh szerint a verduni kalandozás tehát 924 végén vagy 925-ben történt, míg azt – hasonló érvelés nyomán – még jobban a történeti kontextusban helyezve Giesler 926-ra teszi. A nálunk eddig nem hasznosított, Verdun-nel foglalkozó szakirodalom is 926-ra teszi a magyar támadást, a Verduntól dél-nyugatra fekvő Beaulieu-en-Argonne, az Argonne-erdőben fekvő bencés apátság megkímélésével egy évben. Nem utolsósorban a 926-os datálással az itteni események jól felfűzhetők arra a hadjáratra, ami Vonque felégetésével és Reims fenyegetésével járt együtt.⁶⁰

⁵⁴ 921-re datálja *Jörg Jarnut*: Bergamo 568–1098. Verfassungs-Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer lombardischen Stadt im Mittelalter. Wiesbaden, 1979. 30. o. Erre lásd még: *Bíró – Langó* 2013. 304. o. 920 februárjáig jelzi az eseményeket. Kovács László 924-hez hozza: *Kovács* 2011. 109. o.

⁵⁵ Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen. Könige und Kaiser, 1. Nr. 13.

⁵⁶ Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem, http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_02373.html (A letöltés időpontja: 2013. július 9.) in MGH SS 15/2. k. 1053–1054.o.; *Gombos* 2. k. 971–972. o.

⁵⁷ *Martin Kroker*: Kaiser, Könige und fromme Frauen. Das Reichsstift Herford in ottonischer, salischer und staufischer Zeit. In: Olaf Schirmeister (Hg.): Fromme Frauen und Ordensmänner: Klöster und Stifte im heiligen Herford. Herford, 2000. 77–126. o., itt 91–94. o. Más szerzők 924 és 926-os támadásról beszélnek, *Elisabeth Ziegler*: Mit Mitra und Krummstab. Die Äbte des Reichsklosters (der Reichsabtei) Hersfeld. *Bad Hersfelder Jahresheft*, 16. (1970) 6–22. o.; *Rainer Pape*: Die Zerstörung Herfords durch die Ungarn im Jahre 926, *Herforder Jahrbuch* 2. (1961) 1–8. o.; *Klemens Honselmann*: Die Herforder Marienvision: Ein unbekannter Bericht aus der Mitte des 10. Jahrhunderts. *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde*, 131/32. (1981/82) 243–256. o.

⁵⁸ Gesta episcoporum Virdunensium. MGH SS 10. k. 491. o.; *Gombos* 2. k. 1395. o.

⁵⁹ *Kristó* 1980. 253. o., követi: *Kovács* 2011. 108. o.

⁶⁰ RI II,1 №. 12e, in: RI, 926-ra teszi, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0926-00-00_1_0_2_1_1_1050_12e (A letöltés időpontja: 2013. július 9.) *Kellner* 1997. 24. o., miként tette már *Lüttich* 1910. 72. o. is. Lásd

(925–926) A hagyományos történetírás 925–926-ban feltételezte, hogy a magyarok elfoglalják és kifosztják a dél-itáliai Oriát és Tarantót. Salernói Romuald (*Chronica ad annum 926*) vezette félre a magyar kutatást: „Ungri venerunt in Apuliam et capta Auria civitate ceperunt Tarentum,” ami azonban nyilvánvaló félreértés. Ezt már a *Regesta Imperii* készítői is kétségbe vonták, elsősorban Antonio Papagna munkája alapján.⁶¹ Az olasz szerző ugyanis a feltételezett 925/926-os magyar hadjáratot szépen cáfolja, s valószínűsíti, hogy a szaracén támadással egy időben a magyaroknak semmi esélyük sem volt a nekik tulajdonított támadás végrehajtására. Ebben az esetben annál is kényelmesebb helyzetben vagyunk, mert a két város elfoglalását számos korabeli forrás megörökítette. A szaracénok a velük vonuló szlávokkal 925 júniusában érkeztek meg a déli partvidékre, s összecsaptak a bizánciakkal. Elfoglalták a térség két gazdag városát, Oriát és Tarantót, hatalmas vérengzést és pusztítást végezve, majd ugyanők 926-ban Sipontot vették birtokba.⁶²

(933) A magyarul hagyományosan merseburgi csataként emlegetett csatát németül általában Riadei-ként emlegették. A Widukindnál említett csatahely, Riade azonosítása újabban Ritteburggal szokásos, bár hangsúlyozzák az azonosítás hipotetikus voltát. A hely lokalizálására hagyományosan két lehetőség kínálkozott: az Unstrut-Helme találkozásának mélyedésében keresték, vagy a Saale folyó középső részén, a mai Merseburg vidékén. Ma a szerzők az első megoldás mellett vannak, mivel a leírásban szereplő *dicitur*-ból következően lakott helynek kellett lennie, míg ilyet egyelőre nem azonosítottak Merseburg közelében, így mára a német kutatók közül többen az Unstrut és Helme folyók találkozásához helyezik a csatát.⁶³

Fennmaradt egy másik összeütközés emléke, de helye kérdéses (vö. Widukind 1.38.). Kései forrás alapján az Elm-nél,⁶⁴ míg egy másik csapatuk megostromolt egy várat, amit a későbbi emlékezet Jechaburggal azonosított,⁶⁵ Widukind ebben az esetben sem nevezi

---

még: F. G. Hirschmann: Verdun, in Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Berlin–New York, 1968. 32. k. 173. o.; Frank G. Hirschmann: Verdun im Hohen Mittelalter. Eine lothringische Kathedralstadt und ihr Umland im Spiegel der geistlichen Institutionen, 2 Bde. (Trierer Historische Forschungen 27.) Trier, 1996.

⁶¹ RI I,3,2 №. 1376, in: RI, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0922-02-00_1_0_1_3_2_1387_1376 (A letöltés időpontja: 2013. július 9.); Antonio Papagna: I Saraceni e la Puglia nel secolo decimo. Bari, 1991. 35–37. o.

⁶² Hagymányos datálására lásd: *Bíró – Langó* 2013. 310. o., 927/928-ra.

⁶³ Lutz Fenske, Thomas Zotz: Die deutschen Königspfalzen. Repertorium der Pfalzen, Königshöfe und übrigen Aufenthaltsorte der Könige im deutschen Reich des Mittelalters. Band 2. Thüringen. Vierte Lieferung: Nordhausen (Schluss)-Saalfeld (Anfang). Göttingen, 1991. Ritterburgra: 402–419. o.; Caspar Ehlers: Die Integration Sachsens in das fränkische Reich (751–1024). Göttingen, 2007. 318. o.

⁶⁴ Eberhard von Gandersheim: Reimchronik. MGH Dt. Chron. 2. k. 418. o.

⁶⁵ A kései Annales Palidenses (Pöhlde) MGH SS 16. k. 61. o. alapján Jechaburg-nál, lásd még: Hans-Werner Goetz: Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsbewußtsein und „Fiktionalität“ in der hochmittelalterlichen Chronistik, dargestellt am Beispiel der Annales Palidenses. In: *Johannes Laudage* (hg.): Von Fakten und Fiktionen. Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung. (Europäisches Geschichtsdarstellungen 1). Köln–Weimar–Wien, 2003. 225–257. o., újra kiadva: H.-W. Goetz: Vorstellungsgeschichte. Gesammelte Schriften zu Wahrnehmungen, Deutungen und Vorstellungen im Mittelalter. Bochum, 2007. 523–546. o.

meg a helyet, ahol Henrik nővérét kincseivel zárták körül. Jechaburg neve egyébként csak a XII. században fordul elő,⁶⁶ majd csak Johannes Rothe (†1434) krónikájában Gicheborg alakban.⁶⁷

***

Összefoglalva úgy látjuk, hogy a források utólagos számbavétele és összehasonlítása az írott források vonatkozásában is pontosabb képet nyújthat, illetve a hagiográfiai topozsokon túl a híradások valós forrásértékének megállapításához segíthet hozzá. A bemutatott esetek csak egy töredékét jelenítik meg a pontosítható kalandozásoknak, s úgy tűnik, hogy miközben a magyarokkal kapcsolatba hozható pusztítások száma csökkenthető, újabb adatok bevonásával eddig ismeretlenekkel bővíthető is. A források többségéből az a kép bontakozik ki, hogy viszonylag kisszámú, de mozgékony csapatok hajtották végre a zsákmányolást. Nem mindenütt végeztek nagy pusztítást, volt, ahol a település vagy egyház megmenekült, s ennek emléke őrződhetett meg a szentek csodás segítségét bizonyító leírásokban. Meglepő módon a telelés nem riasztotta vissza őket, ami ismét arra utal, hogy a helyi hatalmasokkal korántsem csak ellenséges viszonyt tudtak kialakítani. Ugyanakkor egyetlen újabb utalás sem került elő arra nézve, hogy a helyi hatalmi harcokba – Itálián kívül – bevonták volna őket, s a dolgozatban nem tárgyalt kulcsfontosságú 954–955. évi német polgárháborúban játszott szerepük is mindmáig homályos, bár kétségevonhatatlan. Ez részben érthető, hiszen tilalmas és elítélendő cselekedet volt „pogányokkal” szövetezni, ugyanakkor az ellenfelek ilyet nem is mulasztottak el volna megemlíteni. Inkább arra gondolnánk, hogy a nyugatra elindult egységek felbérlelhetők voltak ad hoc katonai akciókra, melyekre azok készségesen rendelkezésre is álltak. Mindez nem mond ellent annak, hogy kivételes években nagy számban és nagyobb ütközetre megvívására is felkészülve vonultak ki, mint például 899-ben és 955-ben. A nyugati szakirodalom megerősíti véleményünket, hogy Vajay Szabolcs áttörést jelentő fejtegetései, még ha a maguk teljességében nem is igazolódtak be, a helyi politikai erőkkkel való együttműködésnek – a bajorokon, Bergengáron és I. Ottó ellenfelein is túlmenően – számos apró jelét vélelmezhetjük, még ha írásos forrásokkal a nagy diplomácia szintjén bizonyítani nem is tudjuk. Az újabb vizsgálatok tendenciájukban egyébként a bizonyítható pusztítások számát csökkenteni fogják, hiszen sokkal többet írtak a magyarok rovására, mint az a valóságban bizonyítható. Nem feledkezhetünk meg persze arról sem, hogy nem minden esetben regisztrálták a magyarok károkozását, ami így a „minimalisták” által csökkentett egyenleget magától értetődően kiegyenlítheti.

⁶⁶ Sächsische Weltchronik, MGH Dt. Chron. 2. k. 160. o.

⁶⁷ Lásd: *Johannes Rothe*: Thüringische Landeschronik c. művét a 17. jegyzetben, 26. o.

FÜGGELÉK

*Hermann (I.) kölni érsek 922. augusztus 11-i oklevele*⁶⁸

„...Qui loca sacra rationabiliter gubernat, eisque famulantibus stipendia augmentando deliberat, egat remunerationem in futuro sibi praeparat. Ideoque in nomine sanctae et individuae Trinitatis ego Hermannus sanctae Coloniensis ecclesiae divina opitulante clementia archiepiscopus, omnibus sanctae matris ecclesiae filiis ac filiabus praesentibus et futuris scilicet notum fieri volo. Quia *exusto per Ungaricam tyrannidem monasterio in loco Gerritsheim nuncupato* in honorem sancti Salvatoris ac sanctae Mariae sanctique Ypoliti martyris constructo, cunctisque et ipsius venerabilis abbatissae Lascuindae omniumque honorabilium sororum divinitus utique sibi subiectarum habitaculis specialibus profecto et communibus pari modo flammivomis consumptis incendiis, mancipiis quoque interfectis atque captivatis et in exilium abductis, omnibusque quae habuere direptis, ipsa etiam praenominata Deo devota abbatissa una cum sanctimonialibus sibi unanimiter adhaerentibus sororibus *ex improviso ac subitaneo Ungarorum impetu mortis periculum formidando* Coloniensis civitatis confugia adeuntibus, nullumque per omnia in praefato loco castellum, vel aliud quodcumque tutamentum habentibus, ut in Dei omnipotentis famulatu, veluti propitia divinitate in primis coeperunt, permanere mererentur, per amicorum probabilium interventum monasterium sanctarum virginum extra muros Coloniae erectum ad laudationem Dei et sanctae Mariae ac ipsarum undecium millium virginum sibi a nostra concedi mediocritate devote poposcerant, ea pro certo ratione quo se cum sibi subiectis omnibus sub patrocinium ac defensionem primitus Christi domini ac almi patroni nostri Petri, necnon et sub alas pastoris eiusdem sanctae Coloniensis ecclesiae cum ipsius praefati martyris reliquiis submittendo quicquid praedii vel haereditatis sive ex traditione Gerrici bonae memoriae viri, vel quicquid post eius obitum ab aliis religiosis viris sive feminis traditum fuisset, sine diminutione totum ad integrum ad altare sancti Petri infra Coloniam honorifice in principali loco fundatum spontanea contraderent voluntate suscepturae.”

⁶⁸ Lelöhelye: Köln, Historisches Archiv der Stadt Köln, Urkunde HUA. Kiadása: Quellen zur Geschichte der Stadt Köln. Hg. Leonard Ennen, Gottfried Eckertz. Bde 1–2. Köln, 1860–1867. 1. k. 458. o., nr. 8.

BIBLIOGRÁFIA

- Bíró – Langó* 2013. *Bíró Gyöngyvér – Langó Péter*: „Deo odibilis gens Hungarorum” oder „auxilium Domini” – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In: *Heinrich-Tamaska* 2013. 265–335. o.
- Dümmler* 1887–1888. *Dümmler*, Ernst: Geschichte des Ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. in 3 Bdn. Leipzig, 1887–1888.
- Fasoli* 1945. *Fasoli*, Gina: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. (Biblioteca Storica Sansoni, NS XI.) Firenze, 1945.,
- Giesler* 1997. *Giesler, Jochen*: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen, Teil 2. Historische Interpretation. Rahden/Westf: M. Leidorf, 1997.
- Gombos* 1–3. k. *Gombos Ferenc Albin* (Ed.): Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Vols. 1–3. Budapest, 1937–1938. (Reprintben is.)
- Heinrich-Tamaska* 2013. *Heinrich-Tamaska, Orsolya* (Hg.): Rauben, Plündern, Morden – Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter 6. Zerstörung und Gewalt im archäologischen Befund (Bremen, 5.–6. 10. 2011). (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, Band 5.) Hamburg, 2013.
- Kellner* 1997. *Kellner, Maximilian Georg*: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150, von der Gens detestanda zur Gens ad fidem Christi conversa. München, 1997.
- Kovács* 2011. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2011.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Lüttich* 1910. *Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. (Historische Studien, 84.) Berlin, 1910. (Reprint: Vaduz, 1965.)
- Maß* 1986. Das Bistum Freising im Mittelalter (= Verein für Diözesangeschichte von München und Freising). Hg. von *Maß*, Josef. München, 1986.
- MGH Dt. Chron. Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken
 MGH SrG Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum
 MGH SS Monumenta Germaniae Historica. Scriptores
- Prinz* 1982. *Prinz, Joseph*: Die Corveyer Annalen. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens 10, Abhandlungen zur Corveyer Geschichtsschreibung 7). Hildesheim, 1982.
- Reindel* 1953. *Reindel, Kurt*: Die Bayerischen Liutpoldinger 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen. (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte. N. F. Bd. 11/ 1953 Nr. 94.) München, 1953.
- RI Regesta Imperii, on line változat: www.regesta-imperii.de (Az utolsó letöltés időpontja: 2014. január 20.)

ZRÍNYI-ÚJVÁR SÁNCÁNAK LOKALIZÁLÁSA, FELTÁRÁSA ÉS REKONSTRUKCIÓJA

Localization, excavation and reconstruction of the ramparts of Zrínyi-Újvár

Miklós Zrínyi's fortification, erected in 1661 at the bank of Mura River, in a land occupied by the Turks, was taken and destroyed by the Turkish troops lead by the Grand Vizier in June 1664. The archaeological explorations in the site started in 2005 and lead to major results last summer by identifying a section of the ramparts which perished in fire.

The remnants of Zrínyi-Újvár can be found on the border of Somogy and Zala counties (between the villages Órtilos and Belezna), at the north end of Szent Mihály Hill stretching parallel with Mura in Órtilos. The exact location of the fortification was up until recently debated by some historians. A bigger number of them placed it to the right bank of Mura in today's Croatia, while Hungarian historians thought to have found it on the left bank, on Szent Mihály Hill in Órtilos. A group of tutors and students from Zrínyi Miklós National Defence University, the Battlefield Archaeology Section of the Hungarian Association of Military Science, and the Institute and Museum of Military History has formed a joint research team, and supported by the Directorates of Somogy and Zala County Museums, and the Mayor's Offices of Belezna and Órtilos, endeavoured to find the traces of the siege of Zrínyi-Újvár of 1664. The question was answered definitely by the battlefield exploration of the site, by the measurements and the excavations, which all proved that the localization previously based on historical and field-walking data was true.

The excavation in 2013 proved that the group of cannon balls and the linear anomaly detected by magnetometer mark the location of the ramparts. As a result, we have been able to identify a section of the western bastion. These results can be compared to the military engineer sketches of the time, and they can serve as a basis for the reconstruction of the ramparts.

The paper describes the process in which the proper use of the different exploration methods, the evaluation of the partial results and the formulation of new goals have lead to the metal-detection search for cannon balls, then to geophysical (magnetometer) measurement, and finally to the excavation of the rampart remnants and to the theoretical reconstruction of the structure. This complex process in which the experts of different study fields worked together has brought about the desired result.

Költő László régész és vegyész, kutatási területe a népvándorlaskor és a középkori régészet, e-mail: laszlo.kolto@freemail.hu; Négyesi Lajos PhD, ny. alezredes, egyetemi docens (Nemzeti Közszolgálati Egyetem), kutatási területe a csata és hadszíntérkutatás, e-mail: lajos.negyesi@gmail.com; Bertók Gábor PhD, régész, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Egyetem Régészeti Tanszék, kutatási területe a roncsolásmentes régészeti kutatás (légi régészet, geofizika), e-mail: bertokgabor@yahoo.com; Padányi József DsC, dandártábornok, egyetemi tanár, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem rektorhelyettese, kutatási területe a katonai műszaki tudományok, e-mail: padanyi.jozsef@uni-nke.hu; Szabó András mérnök főhadnagy, gyakorlati oktató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, kutatási területe a rendszerek és hálózatok védelme, e-mail: szabo.andras@uni-nke.hu

Keywords: archaeological exploration, field archaeology, system of ramparts, metal detector, geophysical survey, wood and earth fortifications

Zrínyi-Újvár maradványai Somogy és Zala megye (Órtilos és Belezna községek) határán, egy, a Murával párhuzamos dombhát, az őrtilosi Szent Mihály-hegy északi végén találhatóak. Arról, hogy pontosan hol állt, a történészek egy része a legutóbbi időkig vitatkozott. Többen voltak, akik a mai Horvátországba, a Mura jobb partjára helyezték,¹ míg a magyar történészek a bal parton, az őrtilosi Szent Mihály-hegyen vélték megtalálni a várat.

Az előrelépést az Esterházy Pál hagyatékából előkerült hadmérnöki vázlat hozta. Ez alapján Hrenkó Pál térképtörténész beazonosította a vár feltételezett helyét,² amelyet Vándor László a helyszíni bejárás során talált késő-középkori cserepek alapján megerősített.

A vár szerkezetére az Eszterházy Pál *Mars Hungaricus*-ához csatolt helyszínrajz és Montecuccolinak az ostrom idején készített vázlata szolgáltathat adatokat. Közülük az Eszterházy által közölt térkép alapján lehet leginkább a bástyák, az árok és az árokban található ravelin, valamint a váron belüli két épület és a kút helyére támpontot kapni.

A bizonytalanságokat elsősorban az erődítménynek a kortársak által is leírt nagymértékű elpusztítása és az 1950-es években a Jugoszlávia ellen épülő védvonal földmunkái okozták. A bizonyosság megerősítésében jelentős lépés volt a hadszíntérkutatók bekapcsolódása és a vár környezetében végzett műszeres vizsgálatok eredményei.³

A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem oktatóinak és hallgatóinak egy csoportja, a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös kutatócsoportot hozott létre, mely a Somogy és Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságai, valamint Belezna és Órtilos Polgármesteri Hivatalai támogatásával tett kísérletet arra, hogy fellelje Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromának nyomait.

A kérdést véglegesen a helyszínen végzett hadszíntérkutatás, a műszeres és régészeti kutatások döntötték el, bizonyítva a történeti és terepbejárás adatok alapján feltételezett lokalizáció helyességét.

Kutatások a vár egykori sáncrendszerének területén

A vár és az ostromterület kutatása összetett régészeti feladatot jelent, ami egyrészt a terület közel 20 000 m²-es nagyságából, a sűrű növényzetből és az átszegdelt terepből adódik. Az eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy a vár belső tere, a várudvar kedvező lehetőséget kínál a feltáró munkához, a nagy kiterjedésű ostromterület pedig a fémkereső műszeres leletfelderítéshez. A kettő között húzódó sáncrendszer esetében nem volt ennyire egyértelmű az alkalmazandó módszer meghatározása. A sánc átvágása adhat információkat a szerkezetéről, melynek előkészítéseként 2007-ben talajfúrással vizsgáltuk a sánc egy keresztzelvényét. Ennek eredményeként megállapítottuk, hogy a sáncknál nem csak a pusztulás okozta változásokkal, hanem későbbi ráépítésekkel is számolnunk kell, amit elsősorban az 1950-es években végzett erődítési munkálatok okoztak. Ez a tényező csak tovább nehezíti a sánc kutatásának amúgy sem könnyű feladatát, hiszen ezt – a vár szem-

¹ Petric – Feletar – Feletar 2001.

² Hrenkó 1979. 131. o.

³ A vár kutatásának történetét részletesen megismerhetjük a 2012-ben megjelent monográfiából: Zrínyi-Újvár emlékezete. 2012.

pontjából meghatározó jelentőségű létesítményt – az ostrom befejeződése után a források szerint a törökök elpusztították.⁴ A rombolt földsánc kontúrjai jelenleg is felismerhetők, azonban nem tudhattuk, hogy maradt-e nyoma a gerendaszerkezetnek. Mivel a területet erdő borítja, nincs lehetőség földmunkagépek igénybevételére, tehát a sánc átvágása csak kézi erővel oldható meg. Ez egy kb. 50 méter hosszú, helyenként 5 méter mély árok kiásását jelentené, ami megmutatná a sánc rétegszerkezetét, de arra nincs garancia, hogy a gerendaszerkezet nyomait is megtaláljuk. A fentiekben leírt okokból a sánc feltárása a későbbi feladatok közé került.

Evlia cselebi megörökítette a vár sáncairól, hogy „a sorban levert oszlopokon belül horászáni és a tömés mésszel lett megerősítve, amely a baljamyez ágyúk sokezer emberfej nagyságú méretű golyóját éjjel és nappal úgy elnyelte, mintha csak méz volna”⁵ Mivel 2010-től a kutatócsoport eszközparkja mélykeresőkkel is gyarapodott, lehetőségünk volt a mélyebben fekvő fémtárgyak felkutatására. A sáncok területén lehetséges kutatási célként fogalmaztuk meg a befűródott ágyúgolyók keresését, melynek fontosságát az adja, hogy a lövedékek alapján megállapítható a török ostromtüzérség összetétele.

Az átvizsgálás során a Németországban gyártott Lorenz Deepmax X6⁶ és a magyar fejlesztésű ORION⁷ keretes mélykereső műszereket használtuk, 1x1 m-es keretantennával. A gyári adatok alapján a műszerek 1,5 méteres mélységig képesek érzékelni egy kb. 100 cm²-es fémtárgyat, ami megfelel az általunk keresett ágyúgolyók méretének. Kedvező tulajdonsága a műszereknek, hogy a felszín közeli kisebb méretű fémtárgyakat nem jelzik, ami hatékonyabbá teszi a munkát. Idővel kialakult a munkamódszerünk is. Ahol a keretes fémkereső határozott jelet adott, először eltávolítottuk a felső 10–20 cm-es humuszréteget. Ha a jel erőssége nem változott – azaz nem a humuszban rejtőző fémszeméttel van dolgunk –, megjelöltük a helyet, és a kisebb teljesítményű GARETT 2500-as⁸ 20 cm átmérőjű keresőfejjel felszerelt fémkeresővel is rámértünk. Ha ez nem jelzett, akkor valóban 80 cm-nél nagyobb mélységben lehet a kijelzett fémtárgy. Egyéb esetben a GARETT kijelzője megmutatja a céltárgy méretét és mélységi elhelyezkedését is. Ezután megkezdtük a talaj eltávolítását, de csak egy szűk – kb. 25–30 cm átmérőjű – csatornát ástunk a tárgy irányába, hogy minimálisra csökkentsük a beásás okozta talajszerkezet rombolást. A munka során időről-időre a GARETT keresőfej lehelyezésével pontosítottuk a jel helyét – ha jól határoztuk meg a középpontot, annak egyre erősebbnek kell lennie. A kutatás utolsó fázisában kap szerepet a GARETT Pro Pointer, amely csak akkor jelez, ha a céltárgyat néhány centiméterre megközelítettük. Az ágyúgolyó kiemelése után, megmérjük a kiemelés mélységét, és a lelőhely koordinátáit GPS-el rögzítjük.

A kutatás eredményeként több ágyúgolyó került elő, melyek két csoportot alkottak. Egyrészt méretük alapján is elkülöníthetők voltak – 12,5 és 14 kg-os –, másrészt az előkerülésük helye szerint, az eltérő méretű golyók egymástól távolabb eső csoportban helyezkedtek el. A jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy az ostromlővegek elsősorban a védők tüzérségét próbálták lefogni. Mivel a földbástyás erődökben az ágyúk elsősorban a

⁴ Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Ford. Iványi Emma. In: Zrínyi-Újvár emlékezete 2012. 168. o.

⁵ Evlia Cselebi: Utazások könyve. Ford. Sudár Balázs. In: Zrínyi-Újvár emlékezete 2012. 173. o.

⁶ http://www.metaldetectors.de/uk/products_deepmax_x6.htm (2014. 02. 17.)

⁷ <http://www.metaldetector.hu/orion.html> (2014. 02. 17.)

⁸ http://www.garrett.com/hobbysite/hbby_gti2500_key_features.aspx (2014.02. 17.)

bástyákon álltak, így a várkutatás szempontjából ez a felismerés fontos előrelépést jelent, hiszen a becsapódott golyók alapján meghatározható a bástyák helye. A leletképek alapján 2 bástya feltételezett helyét tudtuk megjelölni.

A másik feltételezés a golyók helyzetéből adódott. Megfigyeltük, hogy a 12,5 kg-os golyók 7 darabos csoportjában a lövedékek egy egyenes mentén helyezkednek el. Ebből – hibásan – azt a következtetést vontuk le, hogy ez az egyenes az ostromúteg irányába mutat. A terület jelenlegi állapotában – fokozatosan emelkedő domboldal – ez logikusnak tűnt, de azt nem vettük figyelembe, hogy az eredetileg 5–6 méter magas sánc homlokfalába csapódó golyók nem fúródnak be olyan változó mélységbe, ami felülnézetben egy egyenest rajzolna ki. Erre a valóságban talán akkor kerülhetett volna sor, ha a löveget folyamatosan egyre közelebb hozzák, és nagyjából azonos sávban lőnek. Az ágyúgolyók egyenes mentén való szóródásának valós okára csak később jöttük rá.

2011 tavaszán a terület mélykeresővel történő átvizsgálása során a 12,5 kg-os golyók csoportjának folytatásaként, a lejtő alsó részén egy vas kézigránát üres gömbje került elő. A kutatás szempontjából ez volt az egyik meghatározó felfedezés. Szerencsére a 7–8 cm-es átmérője miatt, elég nagy volt ahhoz, hogy a mélykereső 50 cm-es mélységben is érzékelje.⁹ Ilyen mélységben egy ekkora fémtárgyat az ostromterület átvizsgálására elsődlegesen alkalmazott GARETT 2500-as is képes kijelezni, de mivel a sánc területe a korábbi mezőgazdasági művelés miatt erősen szennyezett fémtárgyakkal, ezt a műszert önmagában itt nem alkalmaztuk, hanem csak a mélykereső kiegészítéseként.

A lelet kiemelése során, megfigyeltük, hogy a környezetében az agyagos föld kemény, vörös színű, feketére égett foltokkal. Felismertük a hasonlóságot a várudvar égett rétegeivel. Mivel azt már korábban megállapítottuk, hogy itt lehetett az egyik bástya, feltételeztük, hogy a sánc gerendaszerkezetének leégett maradványát rejti a föld. A jelenség értelmezésénél figyelembe vettük azt a feltételezést, hogy a sánc gerendaszerkezetét a törökök a megsemmisítése érdekében leégették. Amikor a sáncba töltött földet támasztó gerendák és palánk leégett, az eróziótól a föld szétszúszott, azonban a sánc tövében a leégett szerkezetek megmaradhattak, hiszen a kicsúszó föld ezeket a részeket betakarja és megvédi a megsemmisüléstől. Természetesen egy 30x30 cm-es gödörben tapasztalt égésnyom alapján ez elég merész következtetés volt, hiszen számos más okból is oda kerülhetett ez az égett agyag. Mivel ez alapján a sáncoldal régészeti feltárása nem volt eléggé indokolt, más módszert kerestünk a hipotézis igazolására.

Geofizikai mérések és az eredmények értékelése

A vár területén korábban lefolytatott geofizikai mérések során szerzett tapasztalatokat figyelembe véve, a választásunk a magnetométeres mérésre esett. A várudvar vizsgálatakor a magnetométer igen érzékenyen reagált az átégett rétegekre. Mivel a területet vastagon borítja az égett patics, bár felismerhetők voltak bizonyos mintázatok, nem volt jelentős kontraszt. Ezzel szemben a sáncoldalban, ha igaz a feltételezésünk – a sánc tövében megőrzött égésnyom környezetében csak viszonylag homogén betöltött talaj van, az egykori sánc anyaga. Tehát ideális esetben az égésnyom egy egyenest alkot, mely kiraj-

⁹ Nagyjából az érzékelhető felület alsó határán van, tehát, ha kisebb a tárgy, akkor nem jelzi a mélykereső.

zolja a sánc külső oldalának alapvonalát. Ezt továbbgondolva, még azt sem tartottuk lehetetlennek, hogy a sikeres magnetométeres mérés eredményeként pontosan kimérhetjük a sánc alaprajzát.

A régészeti célú geofizikai felmérést 2012. március 9-én a pécsi Ecthelion Bt., Bertók Gábor vezette munkacsoportja, Simon Béla és Loki Róbert végezte, GSM 19 Overhauser magnetométerrel, gradiométeres összeállításban (0.01 nT felbontás, 0.2 nT abszolút pontosság beállítással)¹⁰.

A felmérésre kijelölt terület erős lejtése, a növényzet és a várt jelenségek jellege (feltehetőleg átégett objektumok) indokolta a mérési módszer alkalmazását, ami 0,5x0,5 méteres rácsban történt.

A kb. 14x15 m-es mérési területet a feltételezett sánc részsűjén jelöltük ki, ahol az egykori paliszád nyomait kerestük. A felmérés két ponton mutatott ki a bolygatatlan talaj 1-2 nT-ás jeleihez képest jelentősebb anomáliákat (17. kép). A felmért terület északi peremén egy, a területet ferdén metsző, kb 2 m széles, 15–20 nT erősségű sáv figyelhető meg, amely átégett objektumra utal. Ezt megerősíteni látszik a fémkeresős kutatás során 50–60 cm mélységben itt talált átégett réteg is. Alakjánál és jellegénél fogva elképzelhetőnek tűnt tehát, hogy ez az anomália a védművek maradványaira utal.

A mágneses anomáliákat megjelenítő képen megfigyelhetjük, hogy az égett réteget jelző markáns sáv egy idő után eltűnik. Ez jelenthetné azt, hogy a magasabban fekvő részen nincs meg az égésnyom, azonban egy halvány árnyék arra utalhat, hogy itt ez nagyobb mélységben található. Jelenleg egybefüggő lejtős domboldal van ezen a helyen, azonban eredetileg a belül futó kötőgátból nyúltak ki a bástyák. A lejtősen szétomló földréteg a bástyák tövében a kötőgát alját borította be a legvastagabban, míg az előreugró szerkezetek fölött egyre vékonyabb a takaró réteg. A sáncok alapja ugyanis majdnem azonos szinten feküdt, de a jelenlegi domb magasságánál az egykori sánc magasabb és keskenyebb volt. A koronájáról leomló föld alakította ki a jelenlegi domboldalt. Ennek megfelelően figyelembe kell venni a rekonstrukciónál, hogy a domb alsó részén, ahol 40–50 cm vastag a takaró réteg, eredetileg 5–6 méter magas sánc emelkedett, miként a bástyák tövében futó kötőgát is hasonló magasságú volt. Itt az égett réteg fölött 3–4 méter vastag feltöltődés is lehet.

Amikor egymásra vetítettük a korábbi fémkeresős kutatás során talált ágyúgolyók leltéreképét és a geofizikai mérés eredményét, láthatóvá vált, hogy az ágyúgolyók által kirajzolt egyenes párhuzamosan fut a sánc alapját jelző vörös sávval. A korábbi feltételezésünket – hogy az ágyúgolyók vonalas szóródása az ostromúteg irányába mutat – át kellett értékelni, hiszen a sánc valószínűsíthető oldalfalától közel azonos távolságra előkerült ágyúgolyók azt jelzik, hogy azokat a palánk hosszú oldalába lőtték, és közel azonos mélységben fúródtak be a sáncba. Ennek megfelelően, az ostromúteg nem az egyenes meghosszabbításában, hanem éppen ellenkezőleg, a rá állított merőleges vonalában lehetett. A terep domborzatát figyelembe véve, egy láthatósági vizsgálattal – elvileg – megállapíthatnánk a helyét, de azt is számításba kell vennünk, hogy Esterházy visszaemlékezése szerint a török ostromágyúkat töltésekre helyezték, amit később – nagy valószínűséggel – elbontottak. Mivel közelítőleg be tudjuk határolni az ágyúsáncok területét, a láthatósági vizsgálat alapján az ágyúsáncok magasságát tudjuk ezzel az eljárással becsülni.

¹⁰ További műszaki adatokat lásd: http://www.gemsys.ca/prod_overhauser.htm (2014. 02. 16.)

*A régészeti kutatás eredményei –
Első kísérlet a sarkantyú bástya cölöpszerkezetének rekonstrukciójára*

A vár területén 2010-ben kezdődtek az ásások Vándor László és Költő László vezetésével, Nováki Gyula, Varga Máté és Polgár Balázs közreműködésével. Ez – a 2006-os kisebb sáncátvágási kísérletről eltekintve – 2012-ig alapvetően két helyszínen, a vár belsőjében és azon kívül, a vár előterében folytak. A feltárásokat a Nemzeti Kulturális Alap, Belezna és Órtilos községek, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Zrínyi Mikós Nemzetvédelmi Egyetem (ma: Nemzeti Közszolgálati Egyetem), a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága (Göcseji Múzeum) és a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága (Rippl-Rónai Múzeum) támogatta.¹¹

A mérési eredmények alapján indokoltá vált 2013 nyarán a sáncok területén jelentkező anomália helyének feltárása. A 2013/5. számú, kb. 1,5 m széles és kb. 2,5 m hosszú szelvényünket a műszeres felderítés eredményeként kirajzolódott leégett erődítés vonala fölött jelöltük ki, úgy, hogy a magnetométeres térképen mutatott anomáliavonal lehetőleg a szelvény közepére essék (5. kép). A szelvény feltárása során egy hármas cölöpsorból álló támasztórendszer szerkezete rajzolódott ki (6–10. kép).

A feltárás jelenlegi eredménye alapján tehető megfigyeléseink szerint a földsáncot (bástyákat) két, párhuzamos, vastagabb, többnyire kör keresztmetszetű oszlopból, gerendából állított szerkezettel építették fel. A külső cölöpsort ahhoz ferdén támaszkodó, vékonyabb gerendákkal támasztották meg. Néhol a függőleges oszlopokat (egyelőre ismeretlen okból) vízszintes pallókra, gerendákra állították, amelyek összeköthették a két oszlopsort. Ezek a pallók részben aláfutottak a másik sornak, részben elfutottak a két oszlopsor között, mintegy támasztékául szolgálva a sáncba felhányt és bizonyára bedöngölt földnek.

A szelvény teljes feltárását a rendelkezésünkre álló anyagi eszközök hiánya és az idő rövidsége miatt sajnos nem tudtuk befejezni, így belső szerkezetének itt bemutatott megoldása egyelőre nem tekinthető pontos rekonstrukciónak, inkább egy lehetséges variációt szeretnénk volna érzékeltetni (11–12. kép). Annyi azonban ennek alapján is bizonyos, hogy a sáncot hármas sorba rendezett oszlop-szerkezettel támasztották meg, melyek között bizonyos kazetta-szerű rendszer alakulhatott ki a függőleges oszlopok alatt futó, illetve azokat magasabban összekötő pallók, gerendák alkalmazásával.

Egyelőre azt sem tudjuk minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy az oszlopok felállítása milyen technikával készült.¹² Nagyon valószínű, hogy itt is, mint általában legtöbb esetben, nem egyenként ásták meg a cölöpök, gerendák helyét, hanem két, esetleg egy közös (ez esetben elég széles) árkot vagy (az eredeti szintkülönbségeket kihasználva) keskeny „teraszokat” alakítottak ki, és ebbe bele (illetve utóbbi esetben rá) állítva döngölték be azokat. Az építés közbeni stabilitást és a jobb föld-megtartó képességet pedig az összekötő pallók alkalmazásával biztosították. A külső, támasztó cölöpsort az indokolja,

¹¹ A komplex kutatások 2012-ig elért eredményeiről a kutatók a Hausner Gábor és Padányi József által szerkesztett kötetben (Zrínyi-Újvár emlékezete 2012.) számoltak be. A vár udvarán állt egykori épület belsejében talált, főként kályhacsempékből álló régészeti leletekről, az épület szerkezetéről ugyanitt, Vándor László írásából kapunk képet. *Vándor László*: Előzetes jelentés Zrínyi-Újvár 2011–2012. évi régészeti kutatásáról és az eddigi eredményekről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete 2012. 84–100. o.

¹² A palánkok építési módszereiről jó áttekintést ad *Tolnai* 2011. 15–23. o.

hogya a szerkezet oszlopainak viszonylag magas és meredek rézsűben kellett a bástya földtömegét megtartaniuk.

A cölöpöknek egy erre a célra előre megásott árokba történő behelyezésére jó példát szolgáltatnak többek között pl. a Barcsón¹³ (több soros palánk), illetve Marótpusztán¹⁴ (egy soros) előkerült szerkezetek (13a-b–14. kép).

Pillanatnyilag az sem zárható ki (éppen a becsapódott ágyúgolyó miatt), hogy a falnak olyan szakaszát találtuk meg, amelyet az ostrom közben javítani kellett.

A szelvényben megtalált erődítésrészlet a terepi adottságok, geodéziai felmérések alapján az ÉK-i és a DK-i bástyák között megépített, úgynevezett sarkantyú talpa, helyileg pedig annak a DK-i bástya nyakához csatlakozó, K–Ny-i irányú szakasza lehet (15–16. kép).

A szelvényt nem tettük vissza, igyekeztünk olyan fedést készíteni, amely biztonságosan megőrzi a következő ásatási szezonra. A feltárást 2014-ben folytatjuk, ennek során el kell végezzük a szelvény Ny-i irányú bővítését, hogy megtaláljuk a feltételezhető cölöppárok és a belső cölöpsor szélét, hosszanti- és keresztirányú metszeteket kell készíteni a cölöpszerkezet pontosabb meghatározása céljából. Reméljük, lehetőségünk lesz az újabb magnetométeres felmérés eredményének követésére is, ezáltal biztosabban behatárolhatjuk a megtalált sánc- (bástya-) részletnek a korabeli ábrázolásokhoz viszonyított helyét is.

Összefoglalás

A fentiekben vázolt folyamat csak egy részeredménye a vár területén folytatott többéves kutatómunkának, azonban egy védelmi létesítmény esetében a sáncok feltárása jelenti az egyik legfontosabb feladatot. Ezt elérhetjük a teljes terület (kb. 600–700 m²) feltárásával, azonban jelen esetben a növényzet és az átszegdelt terep miatt csak kézi erőt alkalmazhatnánk.

A bemutatott folyamatban a különböző kutatási módszerek megfelelő alkalmazásával, a részeredmények kiértékelésével és újabb feladatok megfogalmazásával, az ágyúgolyók felkutatása a sánc feltárásáig vezetett. Ehhez a tapasztalt jelenségek értékelése alapján újabb és újabb hipotéziseket kellett megfogalmazni, és az ezekhez kapcsolódó kutatások során a megfelelő módszereket és eszközöket megtalálni. Így kevesebb energia ráfordítással, a terület kismértékű bolygatásával érhattünk el jelentős eredményeket.

A 2013. évi régészeti feltárás igazolta, hogy az ágyúgolyók csoportja és a magnetométerrel kimért vonalas anomália a vár sáncainak helyét jelzi. Ennek megfelelően, 2013 novemberében újabb mérést hajtottunk végre a területen, melynek eredményeként azonosítottuk a nyugati bástya egy szakaszát (18. kép). Ahol a növényzet engedi, tovább folytatjuk a kutatást, és reményeink szerint a sánc több darabjának is sikerül majd megjelölni a pontos helyét a terepen. Ezek az eredmények összevethetők a korabeli hadmérnöki vázlatok ábrázolásaival, és alapot jelenthetnek a vár sáncrendszerének rekonstruálására.

¹³ Kovács – Rózsa 1996. 163–182. o.

¹⁴ Költő – Dobó 2004. 237–255. o.

BIBLIOGRÁFIA

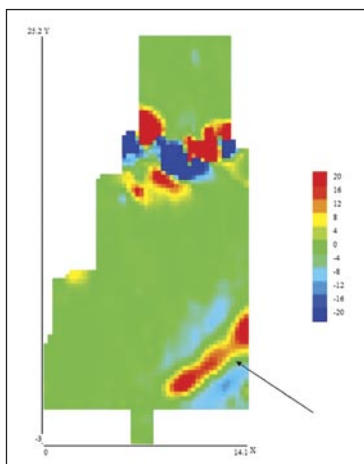
- Hrenkó* 1979. *Hrenkó Pál*: Zrínyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. *Geodézia és Kartográfia*, 1979. 2. sz.
- Költő–Dobó* 2004. *Költő László – Dobó Bernadett*: Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója. (The restoration and reconstruction of a 15–16. C. mounted belt.) *Somogyi Múzeumok Közleményei*, XVI. Kaposvár, 2004. 237–255. o.
- Kovács–Rózsás* 1996. *Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton*: A barcsi török palánkvár. (The turkish hoarding castle of Barcs. Türkische Plankenfestung in Barcs). *Somogyi Múzeumok Közleményei*, XII. Kaposvár, 1996. 163–182. o.
- Petric – Feletar – Feletar* 2001. *Petric, Hrvoje – Dragutin, Feletar – Petar, Feletar*: Novi Zrin. Zrinska utvrda na Muri (1661–1664). Donja Dubrava–Zagreb, 2001.
- Tolnai* 2011. *Tolnai Gergely*: Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2011.
- Zrínyi-Újvár emlékezete 2012. Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. *Hausner Gábor és Padányi József*. Budapest, 2012.

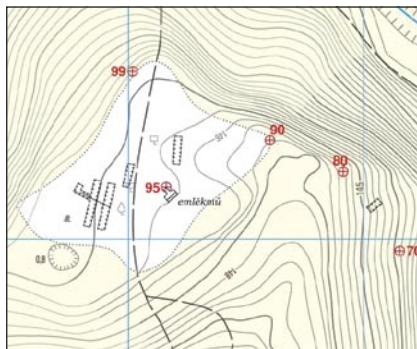
1. kép: A mérés előkészületei

2. kép: Mérés a magnetométerrel

3. kép. A leégett erődítés vonala a magnetométeres felmérés térképén

4. kép: A 2013-as feltárás kutató szelvényei

5. kép: A 2013/5 szelvény a műszeres kutatással valószínűsített sáncszerkezet fölött

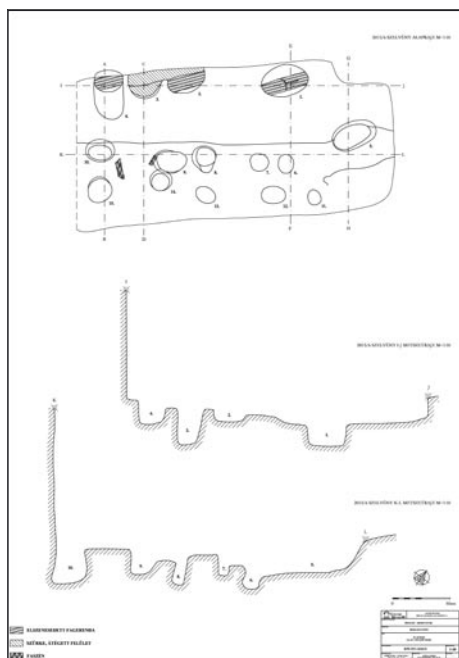
6. kép: A leégett sánc szerkezete bontás közben (D-ről)

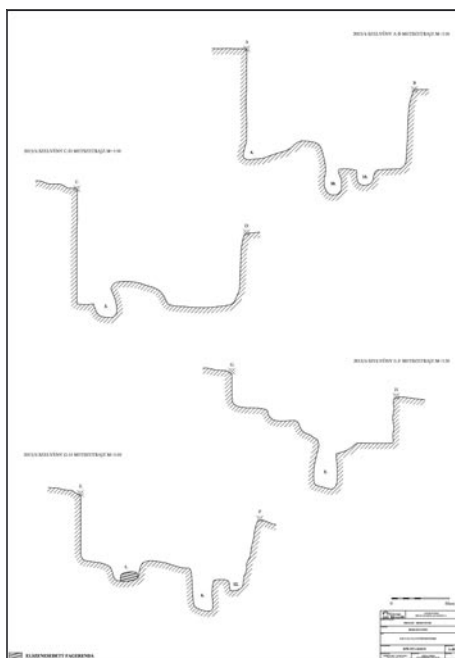
7. kép:
A léégett sánc szerkezete kibontva
(É-ről)

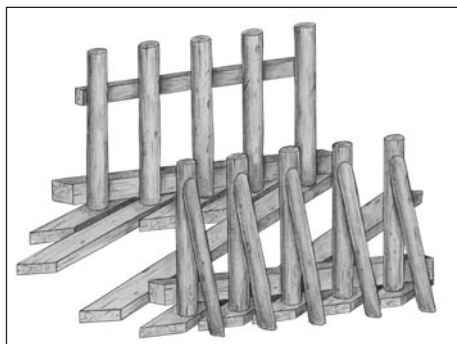
8. kép:
A léégett sánc szerkezete kibontva
(K-ről)

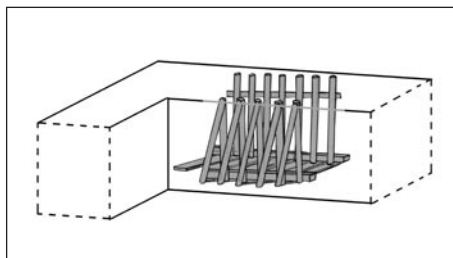
9. kép:
A sáncszerkezet rajzi dokumentációja
(2013/5. szelvény. Alaprajz és metszetek
– Ambrus Edit – Nyári Zsolt)

10. kép:
A sáncszerkezet rajzi dokumentációja
(2013/5. szelvény.
Metszetek – Ambrus Edit – Nyári Zsolt)

11. kép: A sánc gerenda szerkezetének egy lehetséges rekonstrukciója (Nyári Zsolt rajza)

12. kép:
A gerenda szerkezetnek a földépítményen belül elfoglalt helyzete (Nyári Zsolt rajza)

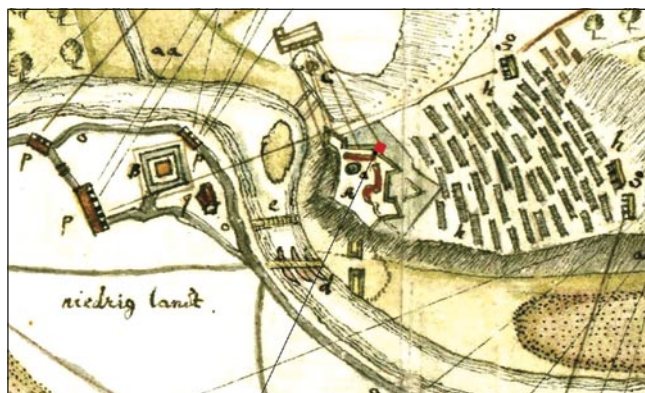
13a. kép:
A barsi palánk többsoros cölöpárka (fotó: Költő László)

13b. kép:
A cölöp-árokban jól látszik a körbe döngölt cölöp metszete (fotó: Költő László)

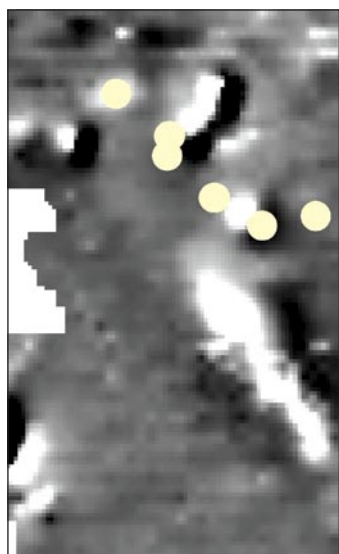

14. kép:
Marót-vár ÉK-i bástyája a hozzá csatlakozó palánk cölöp sorával (fotó: Költő László)

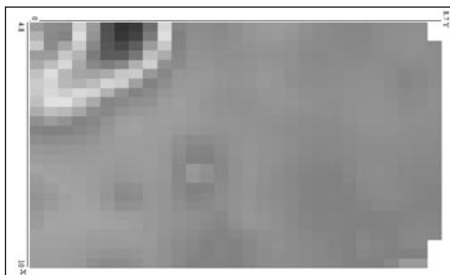
15. kép:
A megtalált sánc-szakasz
valószínű helye
az Esterházy-féle
korabeli térképen

16. kép:
A megtalált sánc-szakasz
valószínű helye
a Zrínyi Miklós
Nemzetvédelmi Egyetem
modellezői által megépített
maketten

17. kép:
Az ágyugolyók szóródása a geofizikai anomáliákra vetítve.
A jobb alsó sarokból induló fehér vonal jelzi
a sánc külső oldalát. Az ágyugolyók (fehér körök)
átlagosan 2 m mélyen fűródtek bele a sáncba

18. kép:
A 2013 novemberi geofizikai mérés eredménye.
A bal felső sarokban a nyugati bástya egy szakasza

POLGÁR BALÁZS

CSATATÉRKUTATÁS A HARSÁNY-HEGYNÉL, AZ 1687. ÉVI HARSÁNY-HEGYI CSATA

Battlefield exploration at Harsány Mountain, the Battle at Harsány Mountain in 1687

Many theories were born in the 19th-20th century about the course of events and localization of the second Battle of Mohács (or the Battle at Harsány Mountain) in 1687, but prior to the year 2012, no archaeological exploration was done at the suspected site of the battle in order to identify the exact location of the clash. The complex methods of exploration (reconstruction of the historical landscape and the uses of landscape, archaeological field walking, instrumental metal detection) were greatly helped by the rich visual and written sources about the anti-Ottoman campaign in Hungary in 1687 and about the battle putting an end to the campaign.

The battle's main events can be reconstructed with the help of the available sources. The siege of the Ottoman-controlled Belgrád (today Beograd, Szerbia) was decided in Vienna in 1687. To be able to march against Belgrád, the Christian army lead by Charles of Lotharingia had to occupy Eszék (today Osijek, Croatia) first, a fortification of crucial interest in the Hungarian theatre of war. The Ottoman army concentrated considerable forces to protect Eszék. Instead of starting a siege of doubtful outcome, Charles of Lotharingia chose to withdraw: he wanted to lure the enemy to a place where he could start a clash under more favourable conditions. However, the Grand Vizier misinterpreted the Christian army's manoeuvre and wanted to gain a crushing victory on them. The decisive clash between the two armies of about the same strength (each 60,000 strong) took place at Harsány Mountain (today: vicinity of Nagyarsány and Villány, Baranya County) on 12th August 1687, and it ended with the Christian army's glorious victory.

The newly explored written sources, mainly the war diary of Charles of Lotharingia, the memoir and correspondence of Claude-Louis-Hector de Villars, and Marsigli's reminiscences gave further considerations to the questions about the battle's localization. We have also integrated some hitherto lesser known visual sources related to the battle into the exploration (drawings by the Dutch Romeyn de Hooghe and Marsigli's sketches). Archaeological field walking took place south of the Nagyarsány-Villány highway. The area to be explored has been under agricultural cultivation (land tilling and vine-growing) since the 17th-18th century. Unfortunately treasure-hunters were also drawn to the location of the battle by the ruins of the Roman villa in the area and by the prehistorical sites. The site has gone through significant changes during the past centuries: the swamps of the River Karasica have disappeared and the area of the forest at Harsány has markedly decreased. (The decrease of the area of the forest ruling the landscape at the time of the battle can be followed in the military maps of the 18th-19th century and the in the 20th-century aerial photos.)

During the field walkings many objects from before the battle and from the subsequent historical periods have turned up, too. Hand fire-arm projectiles comprise the significant part of the objects which can be linked to the battle. Among the musket-bullets we can find cast examples, as well as ones cut from lead ingots. In addition to the hand fire-arm projectiles, some other objects of the artillery are also worth mentioning, such as projectiles for culverins and light field cannons. The mass grave of the battle's victims is not located at the site of the clash yet.

The complex methods of the archaeological exploration of the Battle at Harsány Mountain is a good example of the difficulties and perspectives of battlefield archaeology. Although the findings come from closed layers which cannot be dated precisely, the topographical concentration of certain types of artefacts can still be an instrument of localising the events of a clash.

Balázs Polgár: senior collection archaeologist at the Hungarian Military History Institute and Museum of the Ministry of Defence. Research focus: conflict archaeology and landscape archaeology, e-mail: polgar.balazs@mail.militaria.hu

Keywords: Conflict archaeology, battlefield archaeology, landscape archaeology, Reoccupation War of Hungary, second Battle of Mohács (AD 1687), archaeological field walking, Charles of Lotharingia, Claude-Louis-Hector de Villars, Luigi Ferdinando Marsigli

KÉREK 3 SORT HÚZNI !

„*Éz volt a kereszténység és az osztrákok legfényesebb győzelmé ...*”

(Luigi Ferdinando Marsigli)

Bevezetés

Buda 1686. évi visszavételével az oszmán-török uralom végleg megingott Magyarországon, a bécsi hadvezetés 1687-ben már Belgrád bevételét tűzte ki célul. A Belgrád bevételének kulcsát jelentő Eszék ostromára készülő Lotharingiai Károly 40 ezer és Miksa Emánuel bajor választó 20 ezer főt számláló serege július 15-én egyesült Siklós térségében. A július 18-án Eszékhez érkező keresztény seregnek azonban szembesülnie kellett azzal, hogy az ellenség a gyors és sikeres ostromot ellehetetlenítő többlépcsős sáncrendszerrel alakította ki az erősségnél. Lotharingiai Károly ekkor elhatározta, hogy kicsalja a török erőket az eszéki erődítések mögül, ezért elvonult seregével Eszék alól. Szulejmán nagyvezír tévesen értelmezte a keresztény sereg hadmozdulatát, úgy ítélte meg, hogy az visszavonul, és így lehetőség kínálkozik a szövetséges keresztény sereg szétzúzására. A két, nagyjából azonos erejű sereg döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én Harsány-hegy térségében került sor.¹

A keresztény sereg győzelmé az 1687. évi Harsány-hegyi csatában teljes volt: az oszmán-török tábor, a hadipénztár és hadianyag Lotharingiai Károly seregének kezére került,² a fővezér számításai szerint az erdőben, illetve a táborban, több mint 10 ezer oszmán-török katona – többségében janicsár – holtteste feküdt.³ A Fényes Porta krízishelyzetben veszítette el akcióképességét: janicsárlázadások törtek ki a birodalomban, szultánváltásra került sor, és Konstantinápoly 1687-ben elveszítette a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erősségét, Eszékét is.⁴

A Harsány-hegyi csatáról számos had- és politikatörténeti vonatkozású munka látott napvilágot a XX. század folyamán, a csatátér régészeti kutatására azonban ez idáig nem került sor. Lotharingiai Károly 1687. évi hadjáratának eseményei, köztük a mai Villány és Nagyhasáns térségében megvívott és a keresztény szövetséges seregek fényes győzelmével véget érő csata történései optimálisan rekonstruálhatóak a kedvező forrásadottság következtében, az összecsapás különböző fázisainak pontos lokalizációját ugyanakkor számos tényező nehezítette, nehezíti. A csatáról beszámoló az összecsapást az 1526. évi

¹ Lakatos 1937. 201–204. o., Veress 1987. 693. o., Kerekes 2007. 24–25. o.

² A zsákmányolt ágyúkról, mósárágyúkról és hadiszerekről a fővezér részletesen beszámolt hadinaplójában: „Nous avons trouvé 70 piéces de canons, ... 12 mortiers, quantité de drappaux, de bombes, de granades, de Boulléts, ... de munitions de Guerre ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’aoust 1687. 974. o.

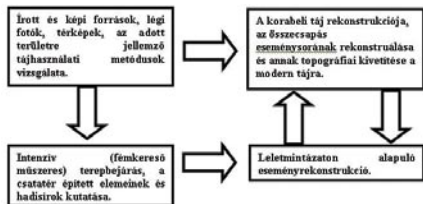
³ „... on compta ce jour ... dans la camp que dans les bois plus de dix mil mortes sur la place presque toutes Janissaires ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’aoust 1687. 975. o.

⁴ Eszék a véletlennek köszönhetően került a keresztények kezére, Dünevald gróf egy kisebb csapattal Valpó elfoglalását tűzte ki célul, a török azonban Eszékét is feladta minden hadiszerejét (köztük 52 ágyút) hátrahagyva. Villars I. 1884. Villars au Roi. A [Vienne], le 14 septembre 1687. 379. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 370. o.) Az Oszmán Birodalom válsághelyzetéhez lásd: Kerekes 2007. 29–32. o.

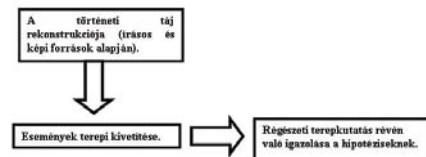
mohácsi csata helyszínéhez való közelsége miatt második mohácsi csatának, illetve a csatatér térségének legmarkánsabb terepöntje, a Harsány-hegy kapcsán Harsány-hegyi csatának is nevezték.⁵ A korabeli források más névvel is illették az összecsapást: az I. Lipót által 1687-ben, Nürnbergben – a Habsburg-ház számára nagy jelentőséggel bíró 1687. évi pozsonyi országgyűlés és a török ellen kivívott győzelem emlékére – emelt díszkút Siklóst nevezte meg a keresztény diadal helyszínéül („Victori bey Sicklos”).⁶

A Harsány-hegyi csata eseménysorával, illetve a lokalizációjával kapcsolatban több elmélet is született, az összecsapás helyszínének tisztázása érdekében azonban régészeti kutatás a csata feltételezett helyszínén a 2012. évet megelőzően nem zajlott. Kora újkori összecsapások régészeti kutatására számos európai és észak-amerikai példa (a harmincéves háború, az angol polgári forradalom, a lengyel–kozák háború, a jakobita háborúk, az angol–francia gyarmati háború, az amerikai függetlenségi háború jelentős összecsapásainak terepkutatási eredményei) említhető meg. Hazánkban ez idáig – ha a magyar középkort szimbolikusan lezáró, 1526. évi mohácsi csatát nem tekintjük – csupán az 1710. évi romhányi csata esetében történt régészeti vonatkozású terepkutatás.⁷ A 2012-ben megkezdett második mohácsi csata kutatása során komplex – írott, képi és tárgyi forrásokra egyaránt építő – módszertant használtunk. Kutatási módszertant tekintve a konfliktusrégészet két fő modellt alkalmaz (1–2. ábra), a két megközelítésben az alapvető különbség az, hogy Tim Sutherland és Malin Holst esetében a régészeti terepkutatás szerves része az eseményrekonstrukciónak és a lokalizációnak, míg Glenn Foard modelljében a régészet „csupán” az írott és képi források hitelesítésének eszköze.⁸

1. ábra:

A Sutherland – Holst-féle kutatási modell.⁹

2. ábra:

A Foard-féle kutatási modell.¹⁰

⁵ Veress 1989. 51. o., Alexander Apponyi: Hungarica. Teil 1. Budapest, 2004. 693. o.

⁶ I. Lipót nürnbergi díszkútjához lásd: Johann Georg Erasmus rézkarcát (OSZK Régi Nyomatványok Tára, App. M. 553).

⁷ Négyesi Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 4. 862–875. o. A mohácsi csatatér régészeti kutatásához lásd: Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 4. 62–79. o. és Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 3. 919–928. o.

⁸ Tim Sutherland – Malin Holst: Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict. *British Archaeological Jobs Rescue*, 2005. 20–24. o., Carman 2013. 43., 50–54. o.; G. Michael Pratt: How Do you Know it's a Battlefield? In: Field of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC., 2009. 6–9. o.

⁹ Carman 2013. 52. o.

¹⁰ Carman 2013. 52. o.

A megkezdett forrás- és terepkutatás fő célja az 1687. évi Harsány-hegyi csata első fázisának (a Siklós felé vonuló szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni oszmán-török támadás) terepi lehatárolása és a rendelkezésre álló írott és képi források újabb áttekintése volt.¹¹

A harsány-hegyi összecsapás historiográfiája

A Harsány-hegyi összecsapást elemző hazai munkák sorát Németh Béla 1897-ben megjelent tanulmánya nyitotta meg, Németh munkája különösen nagy jelentőséggel bír, hiszen a XIX. században még a föld felszínén látható török sáncolás (?) nyomainak emlékéit is megörökítette.¹² Lakatos Géza 1937-ben a *Magyar Katonai Szemlé*-ben a csata 250. évfordulója alkalmából közölt az 1687. évi hadjáratról, a Harsány-hegynél megütköző seregek nagyságáról és a hajrát döntő csatájának eseménysoráról (sajnos forrásmegjelölés nélküli) írást.¹³ Breit József 1941-ben *A magyar nemzet hadtörténeté*-ben elemezte Lotharingiai Károly hadjáratát és a Harsány-hegyi csatát. Breit Lakatoshoz hasonlóan a csata eseménysorának leírására helyezte a hangsúlyt, a hadmozdulatok terepi kivételére kisebb figyelmet szentelt. Érdemes megjegyeznünk, hogy Breit a csata eseményeinek leírásakor főleg a Philipp Wilhelm Friedrich Karl Röder 1859-ben Karlsruheban megjelent, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken* című munkájának második kötetét (és a Röder által hivatkozott Villars-memoár forráshelyeit) használta fel.¹⁴

A Harsány-hegyi összecsapásra vonatkozóan a visszafoglaló háború 300. évfordulója alkalmából 1987-ben jelent meg monumentális forrásgyűjtemény,¹⁵ illetve 1989-ben született egy szintetizáló tanulmánykötet Szita László szerkesztésével.¹⁶ *A Budától Belgrádig* című kiadvány számos, az összecsapás eseménysorának rekonstruálása szempontjából je-

¹¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Beregszászi Józsefnek (Nagyharsány), Dr. Feld Istvánnak (Eöt-vös Loránd Tudományegyetem), Kanász Imrének (Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány), Dr. Lenkefi Ferencnek (HM HIM), Nagy Erzsébetnek (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) és Dr. Ódor Imrének (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára) a kutatásban, illetve a tanulmány megírásában nyújtott értékes segítségért.

¹² „... a török tábor a Karasicza jobb partján feküdt, akként, hogy jobbról a Duna mocsarai s balról pedig erdők védelmezték. E magának ellentmondó állítás legközelebb fekszik a valósághoz; csakhogy itt nem a Duna mocsarai, hanem a Karasicza mocsarai értendők. Lőcs község északi végéről délnyugati irányban, egy töltésen a Karasicza árterületének nyugati oldalára jutunk, hol 1/2 km-re Lőcstől érjük el újra a róna síkot. A helytől, hol ma a hídon átkelünk, közvetlenül délkeletre egy tömör, sáncokkal kerített erős épület állott, mely a történetben sokszor említett Henyey-család ősi kúriája volt; e helyet a köznép ma is Gradacz-nak, azaz kis várnak nevezi. A török-uralom előtt s alatt ott Henye nevé falu állott, melynek földjei innen északra, a Karasicza árterületének jobb partján feküdtek. ... Szulejmán e helyen ütötte fel a táborának sátrait. A hídtól északnyugatra, mintegy 1/3 km-re, magasabb domb áll, melyet a katonai térkép 95 méter magasnak jelez. E dombon túl északnyugatra, az árterület kisarcalásánál, kezdődik a még ma is látható sáncz, mely a táborot határolta és délnyugati irányban húzódott Petárda felé. A török táborot tehát jobbról a Karasicza mocsarai, balról, azaz nyugatról a Petárda vidékén lévő sűrű erdőség védelmezte... A táborról északra elterülő vidék nyugati oldalán Beremend s Tapolcza, keletről Idahof és a Karasicza árterülete közti síkság, melyet itt ott erdők népesítettek be. Ez ama tér, hol 1687. év augusztus 12-én a csatát vívták.” *Németh* 1897. 485–486. o.

¹³ *Lakatos* 1937. 203–207. o.

¹⁴ *Breit* 1941. 327–330. o.

¹⁵ *Budától Belgrádig* 1987.

¹⁶ *Előadások és tanulmányok* 1989.

lentős forrást, köztük Lotharingiai Károly, Miksa Emánuel és Tobias von Hasslingen báró hadinaplójának,¹⁷ Gaetano Bonomo gyóntató pap naplójának,¹⁸ továbbá Károly Gusztáv sváb parancsnok és Villars márki levelezésének¹⁹ a csatára vonatkozó részeit adta közre magyar nyelvre átültetve.²⁰ A kötet alapvetően Horváth Kázmér 1930-as években osztrák és német levéltárakban (Bécs, Karlsruhe, München) folytatott forrásgyűjtő munkáján, az 1978-ban a Baranya Megyei Levéltárnak adományozott hagyatékában fellelhető forrásbázison alapul.²¹ Sajnálatos módon oszmán-török vonatkozású források nem kerültek be az 1987-ben megjelent forrásgyűjteménybe. Kevés, a Harsány-hegyi csatára vonatkozó oszmán-török forrást fordítottak le eddig magyar nyelvre. Szinte egyedüli példaként a Káldy-Nagy Gyula fordításában 1968-ban megjelent, Szilahtár Findiklili Mehmed aga (1658?–1723), udvari történetíró krónikájának az 1687. évi magyarországi hadjáratot leíró részei említhetők meg.²² Az oszmán-török kútfők elemzésének hiányát némiképp tovább mérsékeli Hóvári János 1989-ben megjelent tanulmánya, melyben Szilahtár Mehmed és Mehmed Rasid krónikájának az 1687. évi hadjáratra vonatkozó forráshelyeit vetette össze.²³ Utoljára Jászay Magda jelentetett meg a Harsány-hegyi csatáról forrásközlést a *Had-történelmi Közlemények* hasábjain 2002-ben. Jászay Magda Giovanni Francesco Gemelli Careri, nápolyi jogász, önkéntes és világotutazó *Relazione delle campagne d'Ungheria 1689* című munkájából az 1687. évi hadjáratról és a Harsány-hegyi csatáról írt részeit fordította magyarra.²⁴ A Harsány-hegyi csata diplomácia- és hadtörténeti vonatkozásait, illetve az 1687. évi törökellenes hadjárat döntő csatájára vonatkozó ismereteket *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből* című, 1989-ben megjelent tanulmánykötet írásai szintetizálják: az 1987. évi hadjárat és a Harsány-hegyi csata közvetlen hadtörténeti és diplomáciatörténeti vonatkozásai mellett az összecsapás eseményeinek rekonstruálására és a csatater lokalizációjára vonatkozóan Nagy Lajosnak, Veress D. Csabának és Szita Lászlónak jelentek meg tanulmányai.²⁵ (Historiográfiai szempontból fontos megjegyeznünk, hogy Nagy Lajos munkája alapvetően a *Budától Belgrádig* című kötetbe írt bevezető tanulmányán alapul, Veress D. Csaba írása pedig az 1987-ben, a *Had-történelmi Közlemények* hasábjain közölt munkájára épül.²⁶)

¹⁷ Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 75–144. o.; Miksa Emánuel hadinaplója 1987. 145–174. o.; Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. 125–223. o.

¹⁸ Gaetano Bonono 1987. 225–238. o.

¹⁹ Szita László: Károly Gusztáv leveleiből IX. Károly svéd királyhoz. In: Budától Belgrádig 1987. 315–329. o., Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 335–386. o.

²⁰ A forrásrészletek mellett a kötet értékes képi forrásokat is hoz. A Harsány-hegyi csata illusztrálásaként 10 darab, a Magyar Nemzeti Múzeumból és a karlsruhei tartományi főlevéltárból származó ábrázolás található.

²¹ Szita László: Bevezető. Budától Belgrádig 1987. 7. o.

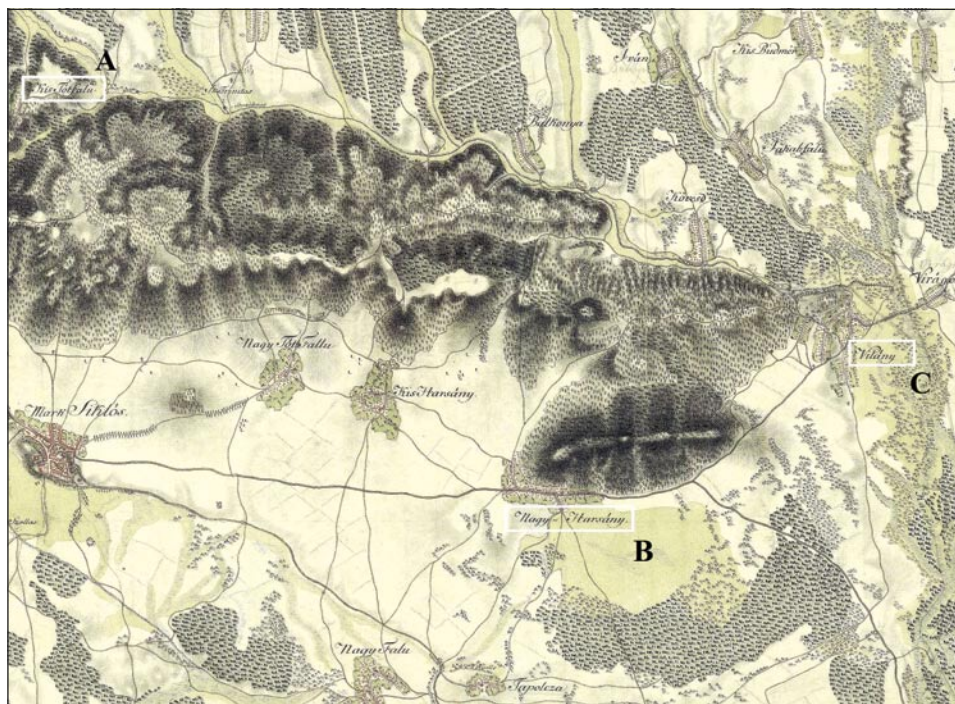
²² Szilahtár krónikája 1968. 680–690. o. (Szilahtár krónikájának eseményláttatását jól jellemzi Káldy-Nagy fordításrészlete: „A magasságos Allah parancsára pedig az ellenség felől heves szél támadt, amely az ágyúk és puskák füstjét és a síkság homokját az iszlám seregbe hordta és a világot sötétségbe borította. Szem szemet nem látott, és olyan tolongás és kétségbeesés keletkezett, hogy mindenki a fejét kereste.” Uo. 688. o.)

²³ Hóvári 1989. 65–73. o.

²⁴ Jászay Magda: Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. *Had-történelmi Közlemények*, 115. (2002) 2. 399–419. o.

²⁵ Nagy 1989. 43–48. o.; Veress 1989. 49–61. o.; Szita 1989. 311–322. o.

²⁶ Nagy 1987. 13–51. o.; Veress 1987. 691–715. o.

1. kép:
Kistótfalu (A), Nagyharsány (B) és Villány (C) az első katonai felmérésen.
(XI-33. HM HIM, Térképtár.)

A hadtörténeti kutatás több lokalizációs elméletet alkotott a csatával kapcsolatban (3. ábra). Lakatos Géza 1937-ben megjelent munkájában némileg ellentmondásosan lokalizálta az összecsapás eseményeit: a csatateret a Nagyharsány–Villány–Lapáncsa-háromszög területére tette, ám 3. számú vázlatrajzában a csata korai történéseit a Harsány-hegytől északi, illetve északkeleti irányba vetítette ki.²⁷ Nagy Lajos 1987 és 1989-ben megjelent írásaiban az összecsapás korai eseményeit szintén (tévesen) a Harsány-hegytől északra helyezte.²⁸ (Közléseiben a bajor sereg és Lotharingiai Károly hadinaplójára, Szilahtár krónikájára és Gaetano Bonomo naplójára hivatkozott.²⁹) Nagy elméletének fő hibaforrása a képi ábrázolásokon és írásos forrásokban is szereplő Kistótfalu (1. kép) téves, Siklóstól északra való helyezése volt. (Nagy Lajos téves lokalizációs elméletét Hóvári János is felhasználta az oszmán-török kútírók áttekintésekor.³⁰) Fontos megjegyeznünk, hogy Karl Röder már 1859-ben megjelent munkájában elvetette a forrásokban szereplő Kistótfalunak a Siklóstól északra levő, azonos nevű településsel való azonosítását.³¹ (Ezt a felismerést

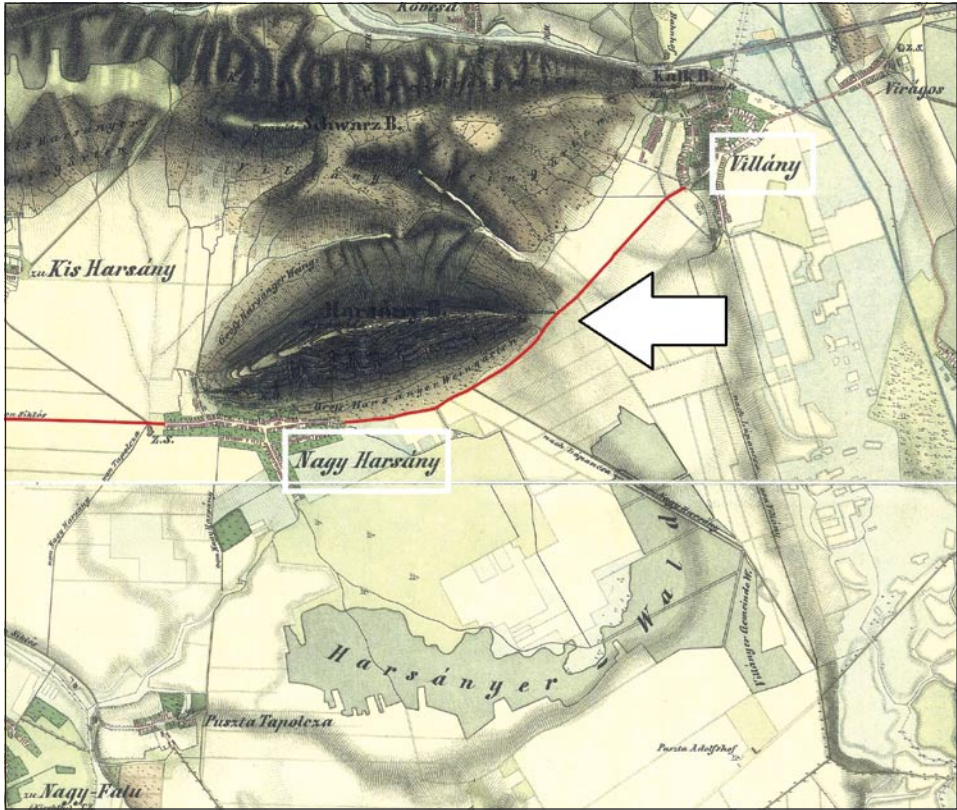
²⁷ Lakatos 1937. 204–205. o.

²⁸ Nagy 1987. 32–35. o.; Nagy 1989. 46. o.

²⁹ Nagy 1987. 50–51. o.

³⁰ Hóvári 1989. 70. o.

³¹ Philipp Wilhelm Friedrich Karl Röder: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken. Karlsruhe, 1859. 30. o.

2. kép:

Carlo Juwigny és Johannes Franck de Langrafen metszete a Harsány-hegyi csatáról.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T-5998.)

később Breit is átvette.³²) Timár György az 1989-ben megjelent *Királyi Sziget* című monográfiájában megnyugtatóan rendezte a csata írott forrásaiban és a csatater képi ábrázolásain is szereplő Kistótfalu kérdéskörét: a szerző a mai Villány területén feltételezett egy Tótfalu névvel bíró települést.³³ A Harsány-hegyi csata eseményeinek lokalizációját, illetve az események rekonstrukcióját jelentős mértékben újragondolta Veress D. Csaba.³⁴ Munkáiban a *Budától Belgrádig* című forrásgyűjteményre, valamint a Miksa Emánuel seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatnak az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázoló részeire³⁵ és magát a csatát bemutató, Carlo Juwigny – Johannes Franck de Langrafen-féle, illetve a Ludwig Nicolas D’Hallart – Michael Wening-féle metszetre³⁶

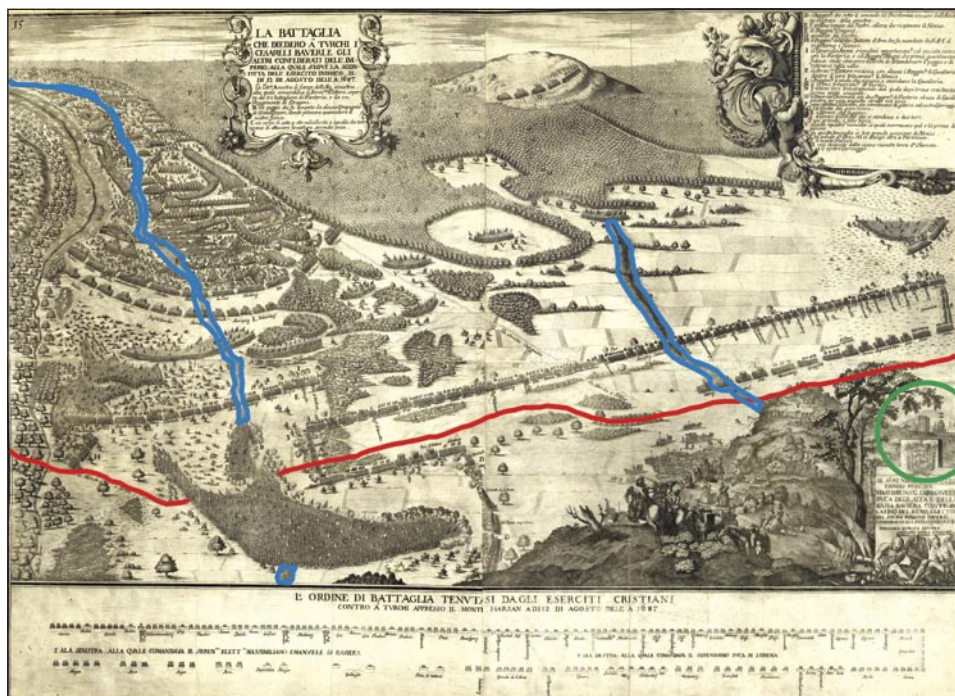
³² Breit 1941. 327. o.

³³ Timár György: *Királyi Sziget, Szigetvár várgazdálkodásának iratai. 1546–1565.* Pécs, 1989. 267., 372., 452. o.

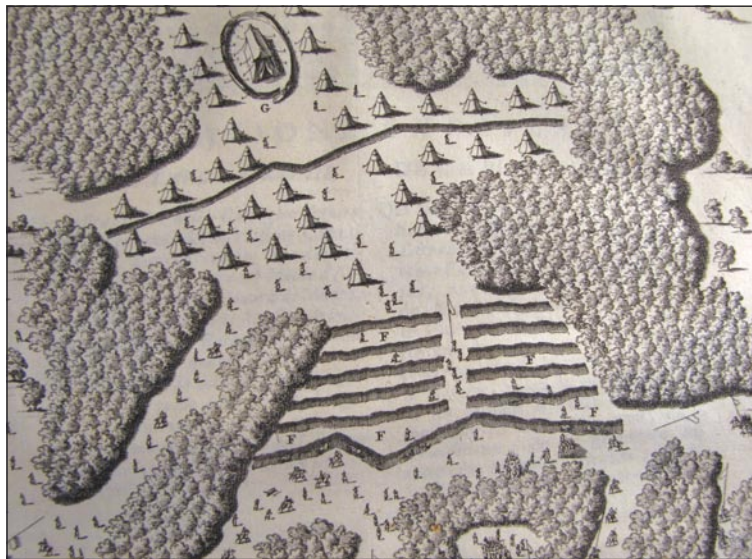
³⁴ Veress 1987. 691–715. o., Veress 1989. 49–61. o.

³⁵ „L’ Accampamento del di Agosto”, ltsz.: T-3949 és T-3950, MNM Történelmi Képcsarnok.

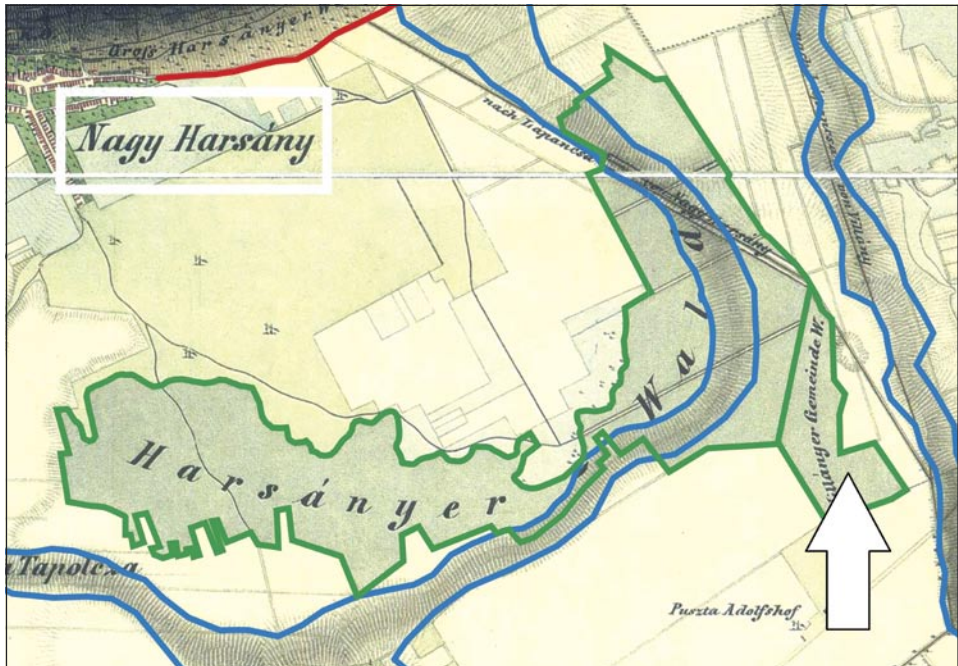
³⁶ Ltsz.: T-5998 és T-3954, MNM Történelmi Képcsarnok.

3. kép: Térképészlat a Harsány-hegyi csatáról Romeyn de Hooghe térképészlata nyomán.
(A: Harsány-hegy, B: Karasica, C: csatahely, D: Dráva, E: Duna.)

5. kép:
Mohács – Siklós útvonal a második katonai felmérésén. (XXX-65/66, HM HIM, Térképtár.)

9. kép:

A „Villányi Gemeinde Wald” a második katonai felmérésen.
(XXX-65/66, HM HIM, Térképtár.)

10. kép:

Vas ágyúgolyó a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

11. kép:

Muskétalövedékek a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

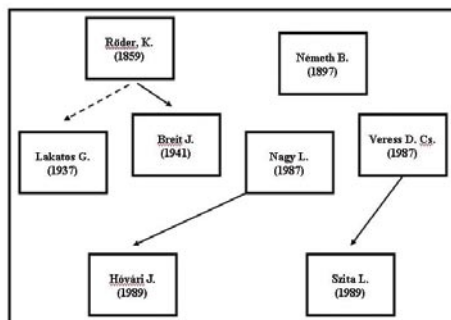

12. kép: Egy hasáb alakú lövedék, illetve egy további feldarabolásra(?) szánt kisméretű ólomrúd a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

13. kép:
Az öntési csúcshoz való rögzítést segítő füllel és szögletes átmetszettel rendelkező lövedékek a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

támaszkodott. Veress D. Csaba Kistótfalu problémakörét a képi ábrázolások segítségével feloldotta, illetve a képi források modern kori terepre kivethető értelmezését adta.³⁷ A szerző kísérletet tett a csatatér helyének pontosabb azonosítására: a rendelkezésre álló források alapján a csata első fázisát a mai Villány település belterületére tette, illetve a csata második fázisában szerepet játszó oszmán-török tábornak a perecskei ferences kolostor térségében való lokalizációját bizonyította.³⁸

3. ábra: A csata eseményeire vonatkozó lokalizációs elképzelések.

³⁷ Veress 1987. 694., 697–714. o.

³⁸ Veress 1987. 700–701. o., Veress 1989 52–53. o.

A Harsány-hegyi csata írott forrásaihoz

Az összecsapás historiográfiájának áttekintése után a rendelkezésre álló írott források kapcsán újabb észrevételeket tehetünk. A Harsány-hegyi csata egyik legjelentősebb forráscsoportjaként érdemes részletesebben is foglalkoznunk Claude-Louis-Hector de Villars márki – hazánkban kevésbé vizsgált – memoárjával és levelezésével. A márki önkéntesként vett részt a magyarországi visszafoglaló háborúban, majd később fényes katonai karriert futott be a francia királyi udvar szolgálatában (pair-i méltóságot nyert, és megkapta a „Franciaország marsallja” címet is).³⁹ Villars elsősorban katonai képességeinek a francia királyi udvar számára való bizonyítása miatt, másodsorban a császári hadseregről való információgyűjtés céljából vett részt az 1687. évi hadjáratban.⁴⁰ Villars a keresztény sereg balszárnyán, a bajor választó parancsnoksága alatt, lovasezredet vezetve (*le mestre de camp de cavalerie*-ként) vett részt a Harsány-hegyi csatában.⁴¹ A memoár szerint a keresztény szövetséges sereg balszárnya elleni török támadás megindulásakor a bajor választó Villarst az ellenség szándékának kikémlése céljából a Harsány-hegyre küldte.⁴² Villars Colberthez írt leveleiben elsősorban a főbb hadmozdulatokat, illetve a honfitársaira vonatkozó információkat (veszteségeket, sebesüléseket) írta meg.⁴³ A Harsány-hegyi csatáról három levélben számolt be,⁴⁴ a harmadik, 1687. augusztus 22-én kelt, Colbertnek írt levele mellé egy, a terepviszonyokat („la situation du païs”) és a csapatok elhelyezkedését („la disposition des troupes”) bemutató vázlatrajzot is küldött.⁴⁵ Az 1884-ben megjelent, Vogüé-féle szövegkiadás sajnálatos módon nem tartalmazza a csatáról készített vázlatrajzot, a francia kutató véleménye szerint az a külügyi iratok, a Les Archives des Affaires közt lehet.⁴⁶ Villars memoárja először csak halálát követően,

³⁹ Vita tárgyát képezi, hogy a márki mikor járt először Magyarországon: Tóth Ferenc 2003-ban közölt munkájában egy „De Villars”-aláírással szignált, a Budát ostromló táborból keltezett levelet adott közre a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárából. Kérdéses azonban, hogy a Tóth Ferenc által bemutatott levél valóban az 1687-ben a magyarországi hadszíntéren megforduló márkitól származik-e. *Tóth Ferenc*: Részlet vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. *Vasi Szemle*, 2003. 3. 189–294. o., *Polgár* 2012. 199. o. (A márki legújabb életrajzi monográfiájához lásd: *Fadi El Hage*: Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur. Paris, 2012.)

⁴⁰ Villars „kémkedését” legjobban 1687. szeptember 16-án, magához a francia királyhoz írt levele bizonyíthatja, amiben leírja, hogy – mivel leveleit felnyitották – nem írhatt meg mindent, amit szeretett volna, illetve felajánlja a császári sereg harcmodorára, erejére és vezetőire vonatkozó hasznos ismereteit XIV. Lajosnak. *Villars I.* 1884. Villars au Roi, Vienne, 16 septembre 1687. 379–380. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 371. o.) A márki magyarországi működéséhez lásd még: *Ludwig Hüttl*: Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország visszafoglalása az oszmánoktól. In: *Előadások és tanulmányok 1989.* 143–144. o.

⁴¹ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.) Lásd még: *Thierry Sarmant*: « Les Turcs font merveilles » : Louvois, observateur de l'Europe centrale et orientale, 1679–1691. *Dix-septième siècle*, 2005/4-n°. 643. o.

⁴² „L'électeur de Bavière dit au marquis de Villars de monter le plus diligemment qu'il pourroit, sur la montagne d'Ersans, pour découvrir les mouvements des turcs.” *Villars I.* 1884. 73. o.

⁴³ *Polgár* 2012. 202–203. o.

⁴⁴ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 13e d'aoust. 368–369. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 356. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–372. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–360. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687. 373–375. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362–363. o.)

⁴⁵ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687. 373. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362. o.)

⁴⁶ Uo.

1736-ban, Hágában jelent meg Pierre Gosse könyvkereskedő kiadásában. (A Gosse-féle kiadás a memoárjegyzeteket az 1700-as esztendőig rendezve adta csak közre.) A memoár a XVIII. században további három kiadást élt meg (1739, 1758, 1784).⁴⁷ A Villars-iratok jelentős része François Elzéard márki 1783. évi halálát követően a Bibliothèque de Saint-Geneviève-be került.⁴⁸ Eugene-Melchior de Vogüé (1848–1910) francia történész, régész, orientalista a Párizsban őrzött Villars-dokumentumok felhasználásával állította össze az 1884 és 1904 közt megjelent forráskiadását. Vogüé az első kötet végén appendixben csatolta Villars 1687 és 1691, 1701 és 1705, illetve 1709 és 1711 közt íródott és fennmaradt leveleit.⁴⁹ Vogüé huszonegy (1687. július 15-e és 1687. október 12-e között, a magyarországi hadszíntéren, illetve Bécsben keltezett) levelet gyűjtött össze a *Lettres écrites par Villars pendant la campagne de Hongrie* című appendix-részben.⁵⁰ A magyarországi törökellenes hadszíntérhez köthető levelek közül tizenkilenc 1989-ben magyar nyelven is megjelent Szita László gondozásában.⁵¹

A második mohácsi csata kapcsán eddig nem elemzett írásos források közül Luigi Ferdinando Marsigli, olasz polihisztor *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című munkájának (I. kép) egyes forráshelyeire hívnánk fel a továbbiakban a kutatás figyelmét.⁵² Marsigli 1683. évi fogságba kerülését követően 1684-től vett részt a magyarországi visszafoglaló háborúban: 1686-ban Buda alatt megsebesült, 1687-ben már diplomáciai szolgálatot teljesített.⁵³ Marsigli jelen volt a Harsány-hegyi csatában: Lotharingiai Károly Siklós lerombolásának előkészítésével bízta meg a hadmérnököt a csata napján,⁵⁴ később azonban visszarendelte, így Marsigli fél órával az összecsapás megkezdése előtt ért vissza a keresztény sereghez.⁵⁵ Művében külön (alább tárgyalandó) vázlatrajzzal szemléltette, kettő helyen is megemlékezett az augusztus 12-ei csatáról.⁵⁶ Marsigli pontos ismeretei voltak a csata sarkalatos eseményeiről, tudta, hogy a nagy-

⁴⁷ Vogüé 1884. i–ij.

⁴⁸ Vogüé 1884. iij–iv.

⁴⁹ Vogüé 1884. vj.

⁵⁰ Villars I. 1884. 353–376. o.

⁵¹ Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 335–386. o. Kritikai észrevételként fontos megjegyeznünk, hogy az 1987. évi szövegkiadásban Villars Colberthez írt, 1687. augusztus 28-án, a Dráva hídjá mellett katonai táborban kelt levele téves dátummal került közlésre: a levél valójában július 22-én íródott. 1687. július 28-i keltezéssel nem ismert Villars-levél. A Vogüé-féle 1884. évi szövegkiadásban olvasható 21 levél közül az 1687. szeptember 16-án és az 1687. október 6-án Bécsben írt levél maradt ki a Budáról Belgrádig című forrásgyűjteményből. Villars I. 1884. 353–376. o.

⁵² A Marsigli munkája először 1732-ben, Hágában, illetve Amszterdamban jelent meg kétnyelvű (olasz–francia) kiadásban. F. Molnár 2007. xvi.

⁵³ F. Molnár 2007. xi–xii.

⁵⁴ „... Di tale avviso assicurato mi diede 200 Dragoni, perche mi rendessi in Ciclos a preparar la demolizione di tal loco, con intenzione di appostarvisi o con tutta l'Armata, o con un distaccamento per coprire la Ritirata di que Capitali.” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)

⁵⁵ „In fatti giunsi mezz' ora prima della Battaglia...” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)

⁵⁶ F. Molnár 2007. xxii.; Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. („Che mostra il Sito della Battaglia seguita sotto del commando del Serenissimo Carlo Duca di Lorena contro Soliman Passa Gr. Visir...”) 89–92. o. és Espiegazione della tavola XXVIII. („Che rappresenta l'ordine di Battaglia dell' Esercito Ottomano avanzato alla sconsitta di Vienna...”) 125–126. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191–193., 220. o.)

vezír félreértelmezte Lotharingiai Károly Eszék alól való elvonulását,⁵⁷ tudomása volt róla, hogy a keresztény szövetségesek ágyú- és muskétatüze kényszerítette menekülésre a török lovasságot,⁵⁸ végezetül tudta, hogy a csata délutáni fázisában a janicsárság kétségbeesett küzdelmet vívott sáncaiban a keresztény sereggel.⁵⁹ A leírtakat hiteles információknak kell tekintenünk, hiszen a csata résztvevőjeként saját emlékeire és Szulejmán nagyvezír egy, a csatához kapcsolódó – Konstantinápolyban szerzett – eredeti parancslevelére támaszkodva írta meg a fentebb említett részeket.⁶⁰

A harsány-hegyi csata képi ábrázolásaihoz

A csatában részt vevő hadmérnökök, szemtanúk elmondásai, vázlatrajzai alapján készített, összecsapásokat megjelenítő metszetek sok esetben hiteles információkat hordozhatnak az eseményekre és a csatater tájelemeire vonatkozóan.⁶¹ A Harsány-hegyi összecsapásról fennmaradt korabeli képi források jelentős része sok anekdotikus mozzanatot hordoz: több ábrázolás központi témája például a nagyvezír sátrának elfoglalása.⁶² A nagyszámú propagandisztikus művészi alkotás mellett azonban több olyan hiteles képi forrással rendelkezik a kutatás, melyek a csatában részt vevők vagy azok elmondásai alapján készültek. A csatával kapcsolatos képi forrásokból a *Budától Belgrádig* című tanulmánykötet jónéhány értékes darabot is bemutat, köztük több ismeretlen német metsző, valamint Ludwig Nicolas D’Hallart, Diederich Lemkus, Pieter van den Berge, Romeyn de Hooghe, Beutats Pieter Balthasar munkáját. Veress D. Csaba 1987 és 1989-ben megjelent tanulmányaiban részletes leíró elemzést adta a Miksa Emánuel seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatból az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázoló részeknek és a Juwigny – Langgrafen-féle, illetve a D’Hallart – Wening-féle metszetnek.⁶³ A csata talán egyik leghitelesebb képi ábrázolásaként és a terepkutatásokat is segítő forrásként tartható számon a Carlo Juwigny császári mérnök által tervezett és Johannes Franck de Langgrafen által készített metszet.⁶⁴ Juwigny és Langgrafen munkája déli irányból láttatja az összecsapást, az ábrázolt események, illetve tereppontok azonosítását a kartusokban feloldott jelmagyarázat segíti. A metszeten több, a modern kori terepen, illetve a katonai felméréseken is azonosítható tereppont figyelhető meg (2. kép). A metszet előterének jobb részét a Harsány-hegy és a lábánál feltüntetett Harsány település tölti ki („Y: il Monte

⁵⁷ „Questa si regolata Ritirata fú subito da Turchi decantata per una fuga dè Todeschi mediante un tale Trinceramento ...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)*

⁵⁸ „Esso Esercito cominciò l’ attacco col Cefareo, che col foco del Cannone, e di altre Armi sottili lo pose in fuga, che presasi da Turchi fú incalzata da Squadroni...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 89. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)*

⁵⁹ „Figurandosi, Soliman-Passa che il Duca di Lorena auria fatto l’ istesso, che ad Osek, s’ ingannò, perche posto l’ Esercito Cesareo in Bataglia a testa bassa andò ad attaccarlo dove la Cavaleria Turca si diede alla fuga, e lasciò vittima i Jenizzeri, e lasciò l’ Artiglieria, e il Bagaglio, e quello , che vi era ...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)*

⁶⁰ *F. Molnár 2007. xxii.*

⁶¹ *Négyesi Lajos: Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998. 1. 41. o.*

⁶² *Basil Baudet: Les guerres ottomanes dans les arts Chrétiens, l’ exemple de la gravure et de la médaille. Dix-septième siècle, 2005/4-nº. 681–682. o.*

⁶³ *Veress 1987. 693–703. o., Veress 1989. 51–60. o.*

⁶⁴ *Veress 1989. 53–55. o. (Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T-5998.)*

Harsan”, „Z: cosi chiamato dalla vicina riunata terra da Harsan”). Az ábrázolás középső mezőjében a Mohács–Siklós úton („La strada di Mohatz a Siklos”) vonuló keresztény szövetséges sereg hadrendje és a Harsány-hegytől déli irányba húzódó tereplépcső figyelhető meg. A felső képmező bal oldalán a Karasica mocsarai, a török tábor és a tábor nyugatról határoló, a Harsány-hegytől délre húzódó erdő látható.⁶⁵

Több olyan képi forrással is számolnunk kell ugyanakkor, melyeket egyelőre nem vontak még be az alaposabb kutatómunkába. Szita László 1989-ben megjelent írásában például négy, a stockholmi hadilevéltárban őrzött egykorú vázlatrajzot közölt a csatáról.⁶⁶ Az események lokalizációjához további érdekes forrás az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára Apponyi-gyűjteményében őrzött, Carl Joseph Juvigni („Majestát Ingenieur”) elbeszélése alapján Romeyn de Hooghe metsző által készített és 1687-ben, Amszterdamban megjelent holland nyelvű *Abbildung des unvergleichlichen Sieges, den seine Durchl. der Hertzog von Lotharingen, und seine Chur-Fürstl. Durchl. von Beyeren, den 12. Aug. n. st. 1687. von denen Ungläubigen erhalten* című röplap térképvázlata.⁶⁷ Mivel a holland metszetet eddig nem vizsgálták, az alábbiakban részletesen leírjuk. A röplap három részre tagolódik. A felső részt a Harsány-hegyi csata ábrázolása tölti ki. A csata főbb eseményeit bemutató képmező előterét, illetve középső részét a török tábor lerohanásának jelenete alkotja, a metszet felső részén az észéki híd leomlásának pillanata („H. Die Esseker Bruche”) és Eszék sematikus ábrázolása („B. Die Statt Essek”) látható. Eszéktől északra (a képmező bal felső oldalán) a Harsány-hegy („W. Der Berg Hersan aus dem bege nach Siklos”) figyelhető meg. A metsző magát az összecsapást és a török tábor a Harsány-hegy déli térségében ábrázolta. A csata ábrázolása alatt a röplap második egységként a keresztény hadrend került vázlatos megjelenítésre. Alatta harmadik részként a keresztény sereg vonulási útját és táborozási helyeit mutató térképvázlat látható „*MARCHE CAMPEMENT LAGERORDE*” címmel. A térkép alatt a Harsány-hegyi csatát (az 1687. augusztus 12–18-i eseményeket) elbeszélő szöveges egység, illetve a képi ábrázoláson, illetve a vázlatrajzokon használt betű- és számjeleket feloldó magyarázó rész látható. A térképvázlat Párkánytól a Dráva torkolatáig mutatja a keresztény seregek vonulási rendjét. A vázlat az Eszéktől való elvonulást követő időszakra vonatkozóan négy táborozási helyet ad meg, ezek: Mohács, Baranyavár, Dárda és Siklós. A csata helyét „Plaats der Bataille” névvel jelölte a metsző a Harsány-hegytől („Archanie Mons”) és egy meg nem nevezett folyótól (véltetően a Karasica) délre. A Harsány-hegytől délre a biztosan nem azonosítható „Ouillac”-névvel megnevezett település, a hegytől dél-nyugatra Harsány („Harsa”) került feltüntetésre (3. kép).

Romeyn de Hooghe metszetéhez hasonlóan a kutatás eddig szintén keveset foglalkozott Marsigli, a *Stato militare dell’ Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című művéhez készített, a Harsány-hegyi csatát megjelenítő 28. számú ábrájával.⁶⁸ Marsigli vázlata valós információkat hordoz az összecsapásra vonatkozóan. Marsigli az eseményeket Eszék felől (dél-északi tájolással) láttató ábrázolásán a mohácsi síkság

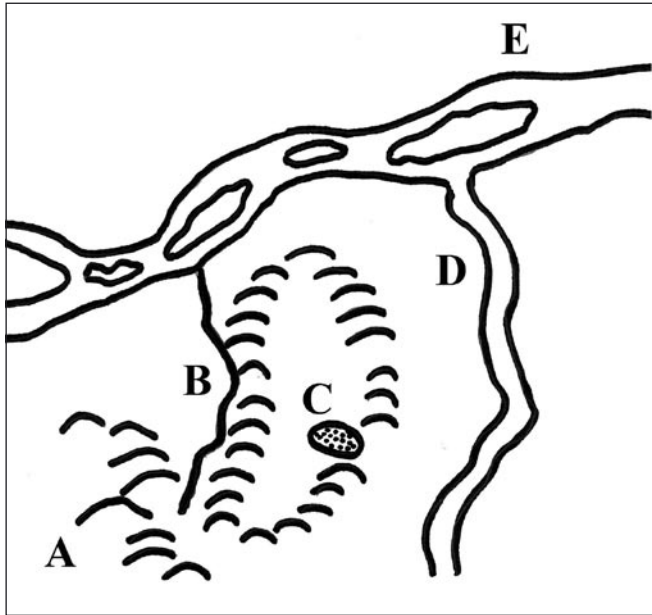
⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Szita 1989. 321, 323–325. o. (Stockholmi Hadilevéltár L. H. No. 25–28.)

⁶⁷ Ltsz.: App. M. 967. (Őrzési hely: OSZK Régi Nyomtatványok Tára.)

⁶⁸ *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 89–92. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191–193. o.)*

elejére, a Harsány-hegy lábához helyezte az összecsapást.⁶⁹ Marsigli a csatater, illetve a török tábor ábrázolásakor valós, az írott forrásokból is ismert tájelemeket jelenített meg. Feltüntette a török táborot védelmező sáncrendszer is, az írott forrásokból azonban ismert, hogy a török seregeknek nem volt elég ideje az árkok megfelelő kialakítására, így kérdéses, hogy a Marsigli által feltüntetett sáncrendszer, még ha nem kellő védelmet biztosítva is, de kiépült-e egyáltalán az ábrázolt formában (4. kép).

4. kép:

Az oszmán-török tábor elhelyezkedése Marsigli vázlatrajzán.

(Forrás: Fernando Luigi Marsigli, *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*. Amsterdam, 1732. 89. o.)

(HM HIM, Hadtörténeti Könyvtár Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye.)

Lokalizáció és eseményrekonstrukció az írott és a képi források alapján

A csatater lokalizációja és az események helyhez kötése szempontjából fontos áttekintenünk a Nagyharsány, illetve Villány körüli településnél való táborozást követően megindultak Harsány felé.⁷⁰ Glaser Lajos 1929-ben megjelent, a Dunántúl középkori úthálózatát bemutató tanulmányában több kulcsfontosságú okleveles forrást hoz a Moh-

⁶⁹ Marsigli 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 89. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)

⁷⁰ „Le 10 on alla camper à *Kiskifalou* sur le chemin de *Siklos* et le 11 on continua la marche pour arriver à *Harsan*.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d'aoust 1687. 970. o. Lásd még: Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. 201. o. és 220 o., 78. láb-jegyzet.

ács–Siklós-útvonal kérdésköréhez. II. András egy 1235-ben kelt oklevele,⁷¹ a pécsi káptalan egy hatalmaskodás ügyében 1313-ban kiadott oklevele⁷² és a pécsváradi káptalan egy határjárás kapcsán kibocsátott oklevele,⁷³ továbbá a második katonai felmérés⁷⁴ is bizonyíthatja, hogy a Budát a Dráva-vidéki területekkel is összekötő úthálózatnak a Mohács és Siklós közti szakasza nem a Harsány-hegytől északnyugatra elhelyezkedő Kistótfalut, hanem a Harsány-hegytől délre, dél-keletre fekvő Harsány és Villány települések területét érintette (5. kép). (A Siklósról Mohácsra Villányon át vezető út a XIX. század elején is még fontos útvonalnak számított.⁷⁵)

Az események rekonstruálásában és az összecsapás fő mozzanatainak terepi lehatárolásában különösen nagy szereppel bírnak a csata résztvevőinek visszaemlékezései.⁷⁶ Lotharingiai Károly a csata kezdetekor a jobbszárnyon tartózkodott – jóllehet rövid idő alatt értesült a fejleményekről – a csata korai eseményeire vonatkozó ismereteit ugyanakkor jelentésekből, utólagos elbeszélésekből ismerhette meg. Villars memoárja és a csatáról hírt adó levelei különösen becses források az összecsapásnak, mivel a márki a csata korai fázisától kezdve aktív résztvevője volt a küzdelemnek. Villars a baranyavári táborban, augusztus 15-én, Colbert miniszterhez írt levelében részletesen emlékezett meg a csata korai történéseiről: augusztus 12-én Lotharingiai Károly oszlopban haladó hadserege a terepszonyok miatt a Harsány-hegyhez közel vonult Siklós irányába, mikor a török sereg 4–5 ezer fős lovassága kísérletet tett a balszárny bekerítésére; a keresztény balszárny ekkor védekezésre kényszerült és a Harsány-hegy felé húzódtott vissza.⁷⁷ (A török hadrendről értékes adatokat szolgáltat Villars márki: az ellenség balszárnya erdőben, a jobbszárnya erdős völgyben foglalt állást.⁷⁸) A keresztény jobbszárny csata kezdeti pozíciójára vonatkozóan a Szita-féle Lotharingiai Károly-naplófordításban az alábbi szöveg olvasható: „... a vezér a jobbszárnyal egy elég védett helyhez jutott Siklós közelében, ahol az ellenség már csak kis számban mutatkozott...”⁷⁹ A Bécsben őrzött francia nyelvű Lotharingiai Károly-napló sorai azonban feltételezhetően félreolvasás következtében hibásan kerültek a magyar fordításba. A napló részlet eredetije alapján valószínűbb, hogy a Lotharingiai Károly vezette

⁷¹ „... magnam viam, per quam itur Budam, quae venit de villa Harzan...” Codex Diplomaticus Hungariae, T. 3. V. II. 437.; Glaser 1929.) 275. o.

⁷² „... via publica que procedit inter Siklos castr de Harsan...” Anjou-kori oklevéltár III (1311–1314). 501.; Györffy 1963. 313. o.

⁷³ „... magnam viam per quam iretur de Harsan...” Zichy-család oklevéltára. III. 335.; Glaser 1929. 275. o.

⁷⁴ Második katonai felmérés (XXX-65/66), HM HIM, Térképtár.

⁷⁵ T. Mérey Klára: Baranya megye települései az első katonai felmérés idején. *Tanulmányok és Források Baranya Megye Történetéből*. XII. Sorozatszék. Ódor Imre. Pécs, 2004. 12. o.

⁷⁶ A „csataleírás” műfaji jellegzetességeihez lásd: John Keegan, A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme. Ford. *Kőrös László*. Debrecen, 2000. 44–56. o.

⁷⁷ „... le 12, l'armée de Lorraine eust encore l'avant-garde et marchoit vers Siclos; un petit bois resseroit sa marche vers la montagne, et comme nôtre droite commençoit à s'estendre dans la plaine de Siclos, nous vismes clairement que l'ennemy qui escarmouchoit depuis le matin, se dispoit à attaquer tout bon nôtre arrière-garde; ... l'enyemy ayant détaché un corps de quatre ou cinq mil chevaux qui environnoit toute nôtre gauche, l'on fust obligé de marcher à eux et de les chasser, et, après cela nôtre gauche se replia contre la montagne et l'ennemy s'avança encore un fois.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–358. o.)

⁷⁸ „... l'on résolust de marcher aux ennemis qui estoient postéz leur gauche à un bois et leur droite dans un valon appuyée aussi d'un bois.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁷⁹ Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 120. o.

jobbszárny Siklós közelében egy nyílt területre (!) érkezett a csata kezdetekor,⁸⁰ ahonnan a terepviszonyok miatt nem tudott minden erejével a balszárny megsegítésére indulni a csata korai fázisában.⁸¹ A seregrészek hatékony átcsoportosításának és a bajorok ágyú- és muskétatüzének köszönhetően a török lovasság idővel mégis visszavonulásra kényszerült.⁸² A keresztény balszárny küzdelme a Harsány-hegy közvetlen térségében a Juwigny – Langgrafen-metszeten is jól megfigyelhető: a Durlach gyalogezred és az Öttingen gyalogezred egy-egy százada, Lodron, Commercy és a felső-rajnaiak lovasezrede zárta el az utat a támadó sereg bekerítő támadása előtt a Mohács–Siklós-úton vonuló keresztény balszárny és a Harsány-hegy között. Majd a keresztény sereg délután 3 órakor már ellentámadást kezdeményezett az oszmán-török sereg, illetve tábor ellen.⁸³ (A keresztény seregből ez idáig különösen a Commercy vezette ezred szenvedett érzékeny veszteségeket: az ezred egyik eskadronja túlzottan előre tört, aminek a következményeként a lovasszázad kis híján el is pusztult.)⁸⁴ A D’Hallart – Wening-féle metszet a teljesség igényével ismertette az ellenséges tábor ellen támadó keresztény seregrész hadrendjét (1. táblázat).⁸⁵

1. táblázat:

Az oszmán-török tábor ellen támadó keresztény seregrész hadrendje

Vonal	Lovasezredek és gyalogezredek zászlóaljai (a balszárnytól a jobbszárny felé)
1. (lovasság)	Savoya (dragonyos) lovasezred, Castelli (dragonyos) lovasezred, Gárda lovasezred (<i>Reg^{to} di Guardia</i>), Sachsenlauenburg (vértés) lovasezred, Heissler lovasezred, Bielcke lovasezred, Latour lovasezred, Neuburg lovasezred, Götz (vértés) lovasezred, Troughess (dragonyos) lovasezred, Pace lovasezred
2. (gyalogság)	A Badeni gyalogezred zászlóalja (2), a Croy gyalogezred zászlóalja, a Sereni gyalogezred zászlóalja (2), a Testőr gyalogezred zászlóalja (<i>Reg^{to} di Guardia</i> , 2), a Steinau gyalogezred zászlóalja (2), a Metternich gyalogezred zászlóalja, az Auersperg gyalogezred zászlóalja (2), a Seibersdorf gyalogezred zászlóalja (2)
3. (lovasság és gyalogság)	Commercy lovasezred, Testőr lovasezred, Lodron lovasezred, az Öttingen gyalogezred zászlóalja, a Durlach gyalogezred zászlóalja, Arco lovasezred, Soyér lovasezred, Salaburg lovasezred, Magni lovasezred, a Strasser gyalogezred zászlóalja, a Gallenfels gyalogezred zászlóalja, a Prinz von Veldenz gyalogezred zászlóalja

⁸⁰ „Après ... le Duc eut gagné par la Droite un terrain assez ouvert pres de Siklos ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’août 1687. 971. o. (Vö. Miksa Emánuel hadinaplója 1987. 166. o.)

⁸¹ „... il [ti. Lotharingiai Károly] estoit fâché que son aïse ne fust pas à portée de pouvoir attaquer l’ennemy.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸² A fentebb említett Villars-forráshelyek is azt sejtetik, hogy a csata korai fázisában a keresztény szövetséges sereg balszárnya a Harsány-hegy közvetlen térségében kényszerült védekezésre. Villars I. 1884. 73. o.; Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸³ „Enfin, sur les trois heures après midy, l’on résolut de marcher aux ennemis ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸⁴ „Il y eust un escadron de Commercy qui, s’estant trop avancé, fust presque taillé en pièces par les ennemis ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸⁵ Veress 1987. 710–711. o.; Veress 1989. 57. o. Vö. Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 121–123. o.

Az előrenyomuló (császári erőkkal is megtámogatott) bajor seregrész két erdő közti magaslaton érte el az ellenség táborát,⁸⁶ mely a Lotharingiai Károly-féle hadinapló szerint több mint 2 mérföld hosszan nyúlt el.⁸⁷ A csata kimenetele szempontjából döntő jelentőségű volt, hogy a tábornok védelmező sáncok Lotharingiai Károly leírása szerint nem voltak készek, így a sáncokban harcoló janicsárság védelmezésére sem voltak alkalmasak.⁸⁸ Lotharingiai Károlyhoz hasonlóan Marsigli is félkész sánc képét festette le visszaemlékezésében.⁸⁹ A szemtanúk a tábornok védelmező sáncok befejezetlensége mellett a lovasság gyors megfutamodásában látták még a török sereg vereségének másik fő okát.⁹⁰ (Marsigli alapvető kritikát fogalmazott meg a török lovasságról: jól szervezett ellenféllel szemben a lovasság nem tudta kellőképpen támogatni a janicsár gyalogságot.⁹¹)

A csatáról beszámoló írott források mellett a képi ábrázolások is értékes információkat hordoznak az oszmán-török tábor lokalizációjára vonatkozóan. A bajor sereg 1687. augusztus 15-i táborozási rendjét mutató metszeten és a Juwigny – Langgrafen-munkán a török tábor ábrázolásakor megjelenített templomromot Veress D. Csaba a perecskei ferences kolostor romjaival azonosította.⁹² A ferences rend obszerváns ágához tartozó kolostort Kórógyi Fülöp alapította 1415-ben, az épületegyüttes az 1526. évi török támadáskor elpusztult, majd helyreállították, mégis az 1530-as években már üresen állt.⁹³ Györffy György az 1804-ben megjelent, Korabinszky-féle atlaszban található Pölöcske puszta lokalizációja kapcsán Villánytól délre, Magyarbolytól nyugati irányba tette a szársomlyói vár tartozékát képező Perecske (*Perekche*) települést (6. kép).⁹⁴ Karácsonyi János a „Pölöcske”-pusztanév alapján szintén Villány térségében lokalizálta a középkori falut.⁹⁵

⁸⁶ „Lors que nous approchames de leurs leur gros, nous trouvames un retranchements devant ... *une éminence* aboutissante á ces deux bois ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' aoust 1687. 973. o. Villars márkai hasonló leírást adott az ellenség táboráról: „... nous trouvames leur camp á une demi-lieue du premier retranchement *qui estoit entre des marais dans une espace fort étroite* ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 359. o.)

⁸⁷ „... quasi huit heures ce soir lors que nous arrivames á ... leur camp qui avoir prés de deux lieues longueur.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d'aoust 1687. 973. o. (Sziláhtár krónikája szintén megemlékezett az oszmán-török táborról: „... az egész szultáni tábor felkerekedett ... és egy nagy sűrű erdőbe, egy helyen utca formájában tábornok ült. Sátorhoz és sátorkötelet sátorkötélhez erősítettek, úgyhogy a sátrak között olyan szorokodás lett, hogy akadályozta a járást. ... A gyalogos iszlám sereg maga előtt sáncot ásott.” Sziláhtár krónikája 1968. 687–688. o.)

⁸⁸ „Les Turcs ... travaillaient depuis le matin et le fossé n'estoit pas fort [et] profond.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d'aoust 1687. 973. o.

⁸⁹ „... i quali gia aveano cominciato i Trinceramenti nell' interspazi frà Boschi ...” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 221. o.)

⁹⁰ „... enfin nous descouvrismes leur turpitude en marchant á eux, et sans faire aucune résistance leur cavalerie d'abord et tout le reste de leurs troupes prirent la fuite et nous trouvames dix ou douze mille janissaires abandonnés ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.) Vesd össze: Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90. o. és Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 193., 221. o.)

⁹¹ Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90–91. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 192. o.)

⁹² Veress 1989. 52–53. o.

⁹³ F. Romhányi Beatrix: Kolostorok, társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. 51. o.

⁹⁴ Györffy 1961. 371. o.; Johann Matthias Korabinszky: Atlas Regni Hungariae. (Reprint kiadás.) Budapest, 2005. C. Baranyaensis. (XXXIV.)

⁹⁵ Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1924. 136. o.

6. kép:

„Pölöske”-faluhely Johann Matthias Korabinszky Atlas Regni Hungariae-jében

A kolostor épületmaradványainak sorsához fontos forrás egy, 1960-ban, a pécsi múzeum igazgatóságának készült jelentés, mely szerint a kolostor épületanyagát a magyarbolyi evangélikus templom és a helyi termelőszövetkezet istállóépületének falazatába építették be.⁹⁶ Az oszmán-török tábor Pölöske térségében való lokalizációját, illetve a táborterület lehatárolását tovább segítheti a Juvigny – Langgrafen-metszetnek a Harsány-hegytől és Villánytól délre található kettős tereplépcső megjelenítése is. Nagy Lajos és Veress D. Csaba a Harsány-hegyi csatát bemutató vázlatrajzain ugyanakkor bizonytalannak tekinthető a sáncok elhelyezkedésének sematikus megjelenítése, a modern kori terepre való kivetítése.⁹⁷ Napjainkra a csatater feltételezett területe markánsan megváltozott: a XVII. századi topográfiai viszonyokat jelentősen mértékben meghatározó Karasica folyó mocsaras vidékét az 1793-ban befejezett Albert-csatorna megépítése átformálta.⁹⁸

⁹⁶ Ete János (gondnok) leletbejelentése (ős- és középkor), Magyarboly (Siklósi járás), 1960. Ltsz.: 400/79. Janus Pannonius Múzeum, Adattár.

⁹⁷ Nagy 1987. „Nagyharsányi csata I–IV.” (térképvázlat); Veress 1989. 53. 57. o.

⁹⁸ A csatorna elkészültét követően és mintegy 5700 hold föld vált újonnan művelhetővé a folyó térségében. Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847. 52. o.

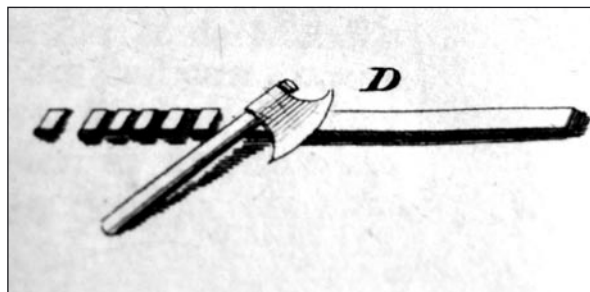
Régészeti kutatás, tárgyi emlékek⁹⁹

Egy speciális tárgyi forrás csoport: muskétalövedékek

A csataterékutatás általános módszere a kézi tűzfegyverekhez tartozó (ép és deformált) lövedékek terepi leletmintázatán alapuló eseményrekonstrukció.¹⁰⁰ A XVII. században változatos, kézi tűzfegyverekhez köthető lövedéktípussal számolhatunk:

- öntött golyók,
- golyók feldarabolásából származó gerezd alakú lövedékek,
- ólom hasábok, ólom rudak darabolásából nyert hasáb vagy henger alakú lövedékek.

A terepen talált muskéta- és pisztolygolyók / lövedékek régészeti interpretációjához fontos támpontot jelenthetne Marsigli *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című művének egy forráshelye, miszerint a török katonák sok esetben ólom rudak baltával történő feldarabolása révén állítottak elő eltérő kaliberű kézi lőfegyverekhez (szabálytalan alakú) lövedékeket (7. kép).¹⁰¹ Nem állítható azonban törvényszerűségként, hogy a XVI–XVII. századi keresztény–török összecsapások helyszínein talált hasáb alakú muskéta- vagy pisztolylövedékek minden esetben az oszmán–török katonaság tárgyi emlékeként interpretálhatóak. A hasáb alakú lövedékek használatáról emlékezett meg Sir James Turner az 1683-ban megjelent *Pallas Armata*-ban a mordály („blunderbuss”) definiálása kapcsán: „sokan a karabély helyettesítésére hordják, ami egy nagy csőátmérővel rendelkező kézi tűzfegyver, amibe több pisztoly- vagy karabélygolyó, illetve vasból készült hasáb alakú lövedék tehető.”¹⁰² A harmincéves háború csatatairól – a csehországi rakovníki (1620) és rozvadovi (1621), illetve a németországi lützeni (1632) összecsapás helyszínéről – szintén ismertek darabolással kialakított hasáb alakú lövedé-

7. kép:
Ólomrudak darabolásán
alapuló lövedékkészítés Marsigli
nyomán. (Forrás: Fernando
Luigi Marsigli, *Stato militare
dell' Impero Ottomano,
incremento e decremento del
medesimo*. Amsterdam, 1732.
17. o. (HM HIM, Hadtörténeti
Könyvtár Hadtörténeti Múzeum
Könyvgyűjteménye.)

⁹⁹ A 2012 őszén és 2013 tavaszán zajló terepkutatások a pécsi Janus Pannonius Múzeum segítségével valósultak meg.

¹⁰⁰ Magyarországon először Négyesi Lajos a zrínyi-újvári (Somogy megye) ostromterület egy török ágyúállásának – frott forrásokból is ismert – megtámadását rekonstruálta az ágyúállás előterében talált, sávokban mutatkozó, a muskéták töltés során elejtett, ép muskétagolyóinak terepi leletmintázata révén. *Négyesi Lajos – Padányi József: Zrínyi-Újvár a hadszíntérkutatások tükrében*. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor – Padányi József. Budapest, 2012. 78–80. o.; Carman 2013. 47. o.

¹⁰¹ Marsigli 1732. Capitolo VIII. Delle Armi Da Foco, e prima delle portatili. 15. o.

¹⁰² Sir James Turner: *Pallas Armata. Military Essayes of the Ancient Grecian, Roman, and Modern Art of War. Written in the Years 1670 and 1671*. London, 1683. 137. o. A forrásrészlet közreadásához lásd: Claude Blaire: *The Seventeenth Century*. In: Pollard's History of Firearms. Ed. Claude Blaire. Feltham, 1983. 86. o.

kek.¹⁰³ A hasáb alakú lövedékek nem ismeretlenek az angol–francia gyarmati háború és az amerikai függetlenségi háború hadszíntereiről sem: David R. Starbuck (Plymouth Állami Egyetem) 2010-ben, a New York állami Fort Edward térségében feltárt markotányos ház régészeti kutatását bemutató monográfiájában Rogers Islandról (New York) származó hasáb alakú lövedékeket és egy, a Fort Edwardban talált, a McDougall-Gyűjteményben fennmaradt feltételezhetően további feldarabolásra, illetve feldolgozásra szánt) ólomöntecset közölt.¹⁰⁴ Az 1780. augusztus 16-i camdeni (South Carolina) csata terepi kutatása során is jelentékeny számban láttak napvilágot hasáb alakú lövedékek.¹⁰⁵ A kutatás jelenlegi állásában feltételezhető, hogy az ólomrudak, ólomhasábok feldarabolásán nyugvó lövedékkészítési módszer egy szükségszerű megoldás volt, amit az oszmán-török hadsereg mellett a keresztény seregek is alkalmazhattak.¹⁰⁶ A keresztény szövetséges seregek is nem egyszer szembesültek az eltérő kaliberű kézi lőfegyverek problematikájával. Erre szemléletes példa a francia Brissac hercegének szolgálatában álló Charles Le Maistre abbé memoárjában (*Relations des voyages faits en Allemagne, Hongrie et Italie dans les années 1664 et 1665*) leírt adat, miszerint az 1664. évi szentgotthárdi csata előestéjén a francia önkénteseket olyan golyókkal látták el, amiket előbb meg kellett faragni, hogy beférjenek a puskacsőbe.¹⁰⁷

Terepkutatás és tárgyi emlékek

Egy csataterületének lehatárolásakor fontos szempont, hogy mit is értünk a „csatater” (*battlefield space*)¹⁰⁸ fogalma alatt, a csataternek ugyanis van egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett meghatározása is. A szűkebb megközelítés alapvetően arra a területre vonatkozik, ahol az összecsapás döntő eseményei zajlottak, a tágabb megközelítés azonban a csatát megelőző (elő)csatározások helyszíneit és a vesztes fél üldözése által érintett területeket is magába foglalja.¹⁰⁹

A terepi kutatások megkezdésekor a csata első szakaszának, a szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni oszmán-török támadás lokalizációját, terepi emlékeinek kutatását határoztuk el. A kutatás első állomásaként a vizsgálandó terület topográfiai jellegzettségeinek szisztematikus áttekintését, a történeti táj változásainak rekonstruálását és a tájhasznosítás módszerének felmérését végeztük el. A később bejárt, mezőgazdasági hasznosítású területeken a löszön képződött, agyagbemosódásos barna erdőtalaj és a

¹⁰³ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani André Schrügernek (Hallei Múzeum), Pavel Hrnčíríknek és Václav Matoušeknek (Prágai Károly Egyetem), amiért felhívták a figyelmemet a harmincéves háború csataterületén talált hasáb alakú lövedékekre.

¹⁰⁴ *David R. Starbuck*: Excavating the Sutlers' House. Hanover–London, 2010. 40., 42. o.

¹⁰⁵ *Smith – Legg – Wilson* 2009. 55. o.

¹⁰⁶ A hasáb alakú muskéta- és pisztolylövedékek a kedvezőtlen ballisztikai sajtoságaik ellenére az öntéssel kialakított, de kalapálással kocka alakúra formált lövedékekhez hasonlóan használhatóak voltak súlyos sérülés okozására. *Sivilich* 2009. 95. o.

¹⁰⁷ *Kropf Lajos*: Francia adatok az 1664. évi Szentgotthárdi csatához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1915. 158–174., 334–353. o. Az újabb forráskiadásához lásd: *Charles le Maistre*: Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie 1664–1665. Éd. L'insulaire, Paris, 2003.

¹⁰⁸ A *battlefield space* fogalmához lásd: *Patricia Carman – John Carman*: Bloody Meadows. Investigating Landscape of Battle. Thrupp, 2006. 13–34. o.

¹⁰⁹ *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 3. 145. o.

csernozjom barna erdőtalaj az uralkodó talajtípus.¹¹⁰ Vályi András az 1799-ben megjelent háromkötetes *Magyar Országának leírása* című munkájában részletesen írt a korabeli Nagyharsány környéki intenzív mezőgazdasági művelésről: „... a’ Harsányi hegynek nevezetes szőlők vagynak ... oldala szép erdőből áll ... határja 3 nyomásbéli, s’ leg inkább búzát termő.”¹¹¹ Villány esetében Vályi hasonló képet fest: „határja 3 nyomásbéli, terem tiszta búzát, zabot, kukoriczát; erdeje, legelője kevés...”¹¹² A mezőgazdasági munkálatok során az 1687. évi összecsapás számos emléke látott napvilágot, erről tanúskodnak Vályi Villány településéről írt sorai is: „... a’ szántóföldek között, holott gyakran találtak a’ szántás közben puska és ágyú golyóbisok, kard, ásó, puska darabok.”¹¹³ A szántóföldi művelés révén talált leletekről és a még látható török sáncok (?) felszíni nyomairól hírt ad még a Németh Béla által megörökített XIX. századi történeti hagyomány: „Mikor Schaumburg Lippe herceg a mai Idahofot emelte, ott igen sok fegyvert és golyót talált, melyeket haza vitt Németországba. Egyébként annak szántóföldjein a régi harcz emlékeinek töredékei máig találhatóak. ... A harc tere a sánczok közelében a keleti oldalról most szántóföldet képez, a nyugati oldala pedig erdő. E szántóföldek tele vannak ma is széttört kartács- és ágyúgolyó-darabokkal, melyeket kocsiszámra lehetne összeszedni, az erdőben pedig, mikor azt ültették, a golyódarabokat, melyek a művelést akadályozták garmadába szedték össze, melyek idővel bemohosodtak s az erdőben ma is láthatóak; azonkívül e földeken számtalan török és keresztény kard s más fegyverrészek, lópatkók, kantárok, kötőfékek, lánczok s más hasonlók találtak és találtak ma is, melyeket Lócs népsége, melyhez e terület tartozik, különböző házi czélokra szokott fölhasználni...”¹¹⁴

Múzeumi gyűjteményekben kevés tárgyi emlék maradt fent a Harsány-hegyi csatából, ez egyfelől a csatatér területén folytatott intenzív mezőgazdasági műveléssel magyarázható, másfelől pedig arra vezethető vissza, hogy a csatát követően a keresztény szövetséges sereg augusztus 12-e és 15-e között a csatatéren maradt, így volt lehetősége az összecsapás során elejtett, hátrahagyott és értéket képviselő tárgyak összegyűjtésére.¹¹⁵ A 1687. évi Harsány-hegyi csata mégis múzeumokba került emlékei két fő csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportot alkotják a csatában zsákmányolt, udvari, illetve főúri gyűjteményeket megjárt, utóbb múzeumba került tárgyak. A másik tárgycsoportot a többnyire mezőgazdasági művelés során napvilágot látott, előkerülési helyük és keltezésük alapján hipotetikusán a csatához köthető (szórvány) leletek alkotják. Ezeket nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény, a pécsi Janus Pannonius Múzeum és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteménye őrzi napjainkban. A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményben muskéta- és ágyúgolyók, egy golyóöntőforma és egy partizán¹¹⁶ (8. kép) tekinthető meg a csata emlékeként, a Pécsen található tárgyak közül egy vas kézigránát töredéke,¹¹⁷ egy kisebb

¹¹⁰ *Ambróczy Pál – Ádám László – Galambos József: Magyarország kistájainak katasztere. II. Szerk. Marosi Sándor – Somogyi Sándor. Budapest, 1990. 578., 582–583. o.*

¹¹¹ Vályi 1799. I. 146–147. o.

¹¹² Vályi 1799. III. 636. o.

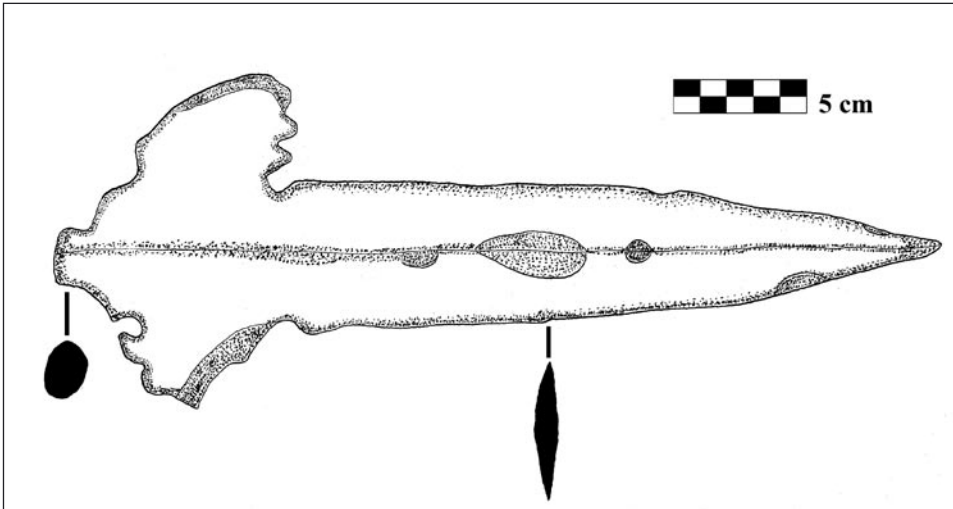
¹¹³ Vályi 1799. III. 636. o.

¹¹⁴ Németh 1897. 489–490., 492. o.

¹¹⁵ A szövetséges keresztény sereg az augusztus 12-i összecsapást követően augusztus 15-én indult el a csatatérről. Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. 976. o.

¹¹⁶ A partizán szimmetrikus, három részre tagolódo pengével rendelkező, dőfésre szolgáló szűrőfegyver. Kalmár 1971. 47–48. o.

¹¹⁷ A kézigránát átmérője: 6,2 cm, a falvastagság: 0,9–0,95 cm. Az utólagosan el nem dolgozott öntési gerinc jól látható. Ltsz.: 61.61.1., őrzési hely: JPM.

8. kép:
Partizánfej a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből.

méretű vas ágyúgolyó¹¹⁸ és egy vas fokos¹¹⁹ említhető meg. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményéből egy ágyúgolyó töredéke,¹²⁰ több öntési csúcs nélküli vagy öntési csúccsal rendelkező muskétagolyó¹²¹ és egy hasáb alakú ólomlövedék¹²² érdemel nagyobb figyelmet. (Valamennyi tárgy szórványleletként, ajándékozás útján került múzeumi gyűjteménybe, így csak megközelítő adatok állnak a kutatás rendelkezésére a leletek előkerülési körülményeire vonatkozóan.)

A csataterk régészeti kutatása 2012-ben kezdődött meg a pécsi Janus Pannonius Múzeum segítségével. A Nagyharsány–Villány-úttól délre végeztünk terepbejárásokat, illetve fémkereső műszeres kutatásokat. (A terepmunkát szántóföldeken folytattuk, a szőlőkkel telepített telkeken a fémhulladékkal való nagyfokú szennyezettség miatt fémkereső műszeres kutatást nem végeztünk.) A lelőhely kutathatósága szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy a vizsgálandó terület arculata az elmúlt évszázadokban markáns változáson esett át: a Harsányi-erdő területe a katonai felmérések alapján jelentős mértékben lecsökkent, kiterjedése napjainkra a második katonai felmérésen is szereplő „Villányer Gemeinde Wald” területére zsugorodott össze (9. kép). A vizsgált erdőmaradvány több, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárában őrzött, katonai vonatkozású légi felvételen is jól lokalizálható.¹²³

¹¹⁸ Ltsz.: 61.62.1., őrzési hely: JPM.

¹¹⁹ Ltsz.: 56.96.1., őrzési hely: JPM.

¹²⁰ Ltsz.: 2011.90.1., őrzési hely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM).

¹²¹ A golyók átmérője 12–16 mm, tömegük 12–16 g. Leltári számuk: 2011.86.1 – 2011.88.1., őrzési helyük: HM HIM.

¹²² Mérete 14 x 12 mm, vastagsága 10 mm, tömege 12 g. Ltsz.: 2011.85.1., őrzési hely: HM HIM.

¹²³ Vö. a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár 50320-, 50393-, 50319-, 5835-, 5835-, 3504/84-, 6592/88-as leltári számú 1953 és 1986 közt készített légi fotóit.

A terepbejárások során középkori fegyverleletek is napvilágot láttak, ezek közül különösen említésre méltó egy (páncél átvágására használt) késő középkori nyílhegy, illetve egy XII–XIII. századra keltezhető bronz buzogány fejtöredéke.¹²⁴ A terepbejárások révén több tömör vas ágyúgolyó került elő. A XVI–XVII. században még nem számolhatunk egységesített lövegtípusokkal, így a korszak tüzérségi eszközei nagy változatosságot mutatnak.¹²⁵ A csatatér területén talált tüzérségi emlékeket táblázatban foglaljuk össze (2. táblázat).

2. táblázat:

A csatatéren talált tüzérségi emlékek Montecuccoli besorolása nyomán¹²⁶

	Lövedék	Tömeg
1.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedes vagy nyolcad ágyúhoz (<i>Petit Fauconneau</i>).	958 g
2.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedes vagy nyolcad kígyóhoz (<i>Petit Fauconneau</i>). (Töredékes.)	492 g
3.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedes vagy nyolcados kígyóhoz (<i>Petit Fauconneau</i>). (10. kép.)	612 g
4.	Könnyű ágyúhoz (<i>Le Canon légere</i>), pontosabban: tizenhatos ezredlöveghez (<i>Seizieme pour un Régimen</i>).	1728 g

A legnagyobb számú, az összecsapáshoz köthető leletcsoportot a kézi tűzfegyverek lövedékei alkották. Méretük 7 és 17 mm, tömegük 8 és 30 g között változott (11. kép). A talált lövedékekre vonatkozó adatokat két táblázatban adjuk közre (3–4. táblázat).

3. táblázat:

A talált lövedékek megoszlása (összes lövedék: 38 db)

	Lövedék	Darabszám (százalékos arány)
1.	Golyó alakú lövedékek	35 db (92,1%)
2.	A papírtöltéshez való rögzítést segítő nyúlvánnyal ellátott, szögletes átmetszetű lövedékek	3 db (7,9%)

¹²⁴ Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica*, 22. (1971.) 170., 172. o.

¹²⁵ Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle*, 34. (1992) 3–4. 187. o.

¹²⁶ Montecuccoli 1770. Livre I, chapitre II. Article second, De l'Arillererie. I^o. 271. o. A XVII. századi tüzérségi eszközökhöz lásd még: Kalmár 1971. 176–177. o.

4. táblázat:
Az ólomgolyók megoszlása kaliber és darabszám szerint
(az összes golyó alakú lövedék: 35 db)

	Kaliber	Darabszám (százalék)
1.	7 mm	1 db (2, 86%)
2.	9 mm	1 db (2, 86%)
3.	10 mm	1 db (2, 86%)
4.	11 mm	6 db (17,4%)
5.	12 mm	6 db (17,4%)
6.	13 mm	7 db (20%)
7.	14 mm	2 db (5,7%)
8.	15 mm	4 db (11,4%)
9.	16 mm	5 db (14,3%)
10.	17 mm	2 db (5,7%)

A terepi kutatás során talált lövedékek közt kizárólag öntéssel kialakított golyók voltak megfigyelhetők. A csataterületéről ugyanakkor ismert egy mezőgazdasági munkálatok során napvilágot látott, szórványleletként számon tartott, darabolással kiképzett hasáb alakú lövedék, illetve egy feltételezhetően további darabolásra szánt kisméretű ólomrúd¹²⁷ a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum régészeti gyűjteményéből (12. kép). (Mindkét lelet a Villány dél-nyugati határában fekvő mezőgazdasági földekről származtatható a bejelentés alapján.) A talált lövedékek közt elkülöníthető volt három, a papírtöltéshez való rögzítés céljából meghagyott, eredetileg öntési nyúlvánnyal ellátott, szögletes átmetszettel rendelkező darab (13. kép).¹²⁸ A szóban forgó lövedéktípus ismert a XVII. századból, a kutatás eddig azonban főképp a lengyel–kozák háború csataterületeiről – mint például Zborivból – tartott számon a papírtöltéshez való rögzítést segítő nyúlvánnyal ellátott lövedékeket.¹²⁹ Ezen lövedékeknek az összecsapáshoz való kötése kapcsán kritikát kell megfogalmaznunk, hiszen az írott források alapján feltételezhető, hogy a XVII. század végén a papírtöltés nem volt uralkodó a császári seregek katonái közt, ezt bizonyíthatja Johann Sebastian Grubern 1697-ben megjelent kiképzési szabályzata, mely a fegyvercsőbe töltendő lőport a pantalléron viselt töltéstartóból és nem a lőport és a golyót egyszerre tartalmazó papírtöltésből származtatja.¹³⁰

¹²⁷ Mérete: 47x17x12 mm, tömege: 76 g, ltsz.: 2013.1.3., őrzési helye: HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.

¹²⁸ Az azonos mennyiségű puskapor adagolásának megkönnyítése és a fegyver megtöltésének gyorsabbá tétele céljából a harmincéves háború hadszínterein kezdték alkalmazni először a papírtöltényeket. Az ólomgolyót és a szükséges puskapormennyiséget magába foglaló henger alakú papírtöltény felszakítását követően a puskaport, a golyót majd végül a fojtásul szolgáló papírt a csőbe szórták, majd ledöngölték. *Kalmár* 1971. 233., 235. o.

¹²⁹ *Sivilich* 2009. 94. o.

¹³⁰ *Johann Sebastian Grubern: Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drey besondern Theilen gehandelt wird, 1697 Augspurg – L'Art Militaire. Augsburg, 1697. 18–63. o.*

Összegzés

A régészeti kutatás lehetőségeit és célkitűzéseit jelentős mértékben meghatározták a Nagyharsány és Villány térségére jellemző tájhasználati módszerek, amelynek következtében a lelőhely nem régészeti korú fémhulladékkal erősen szennyezett. Fémkereső műszeres terepbejárásokat a szántóföldi művelés alatt álló, nagyobb, összefüggő földingatlanokon végeztünk. A kutatás térbeli korlátai, illetve az eddig talált leletek kis száma alapján egyelőre az 1687. évi Harsány-hegyi csata főbb eseményrekonstrukciós, illetve lokalizációs kérdéseit nem dönthetjük el. (Az eddig tett terepi részmegfigyelések alapján mindenképpen érdemes kiterjeszteni az intenzív terepbejárásokat a csatatér feltételezett területén.) A lelőhely bolygatott mivoltára visszavezethető negatív régészeti megfigyelés, hogy a muskétagyolók terepi leletmintázata segítségével nem volt mód a gyalogos bataillonok és azok térközeinek pontos lehatárolására. Megállapítható volt ellenben, hogy a csatához köthető tárgyak előfordulási gyakorisága a Nagyharsánytól, illetve Villány településtől délre megfigyelhető tereplépcsők közti térségben a legjelentősebb. A terepbejárás során tett további negatív régészeti megfigyelés, hogy a befejezetlen oszmán-török sáncoknak ma már nincsenek nyomai a helyszínen, és a XX. század második felében ezekről a területekről készült légi fotókon sem figyelhetőek meg a földművek (véltetően a XIX. században még látható) nyomai. A sáncok rekonstruálásakor – régészeti információk hiányában – egyelőre az írásos és a képi források segíthetnek csupán. Marsigli részletesen megemlékezett hadtudományi értekezésében a török tábor idealizált zegzugos vonalvezetésű, kisméretű „rondellákból” álló erődítéséről,¹³¹ ám az írott forrásokból tudjuk, hogy a török seregnek a sáncrendszert nem sikerült befejezni a csata előtt. Az írásos források alapján több sáncszakaszt kell feltételeznünk, Villars márké 1687. augusztus 15-én, a baranyavári táborban kelt levele is több sáncot sejtet.¹³² A legérzékletesebben talán Marsigli írta le az ellenséges tábor védművét: „gyorsan elkészített, összekötőárkokból álló sáncrendszer.”¹³³ A mélységében és horizontálisan is tagolt sáncok rendszerét talán legheitelesebben egy, Szita László által 1989-ben közölt, a Stockholmi Hadilevéltárban őrzött egykorú vázlatrajz adhatja vissza (*14. kép*).¹³⁴ (A sáncok terepi emlékeinek előkerülése azért is fontos lehet, mivel nem zárható ki, hogy a csatában elesetteket a sáncok árkaiba temették, mindenesetre a csatatér területéről ez idáig tömegsír nem ismert.¹³⁵)

A kézi tűzfegyverek lövedékeinek vizsgálatakor kísérletet tettünk az eltérő korszakok emlékeinek elkülönítésére. A kutatás révén sikerült elhatárolni egy, a kora újkorban megjelenő, de csak az újkorban elterjedő (a papírtöltéshez való rögzítést segítő füllel

¹³¹ „... che cominciarono a porre fra Trincere fatte tutte di questa terra, che tiravano da fossi non diritti, ma tortuosi, dove di tratto in tratto facevano piccole Rondelle, dentro le quali ponevano l' Artiglieria ...” *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 92. o. (*Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. 193. o.)

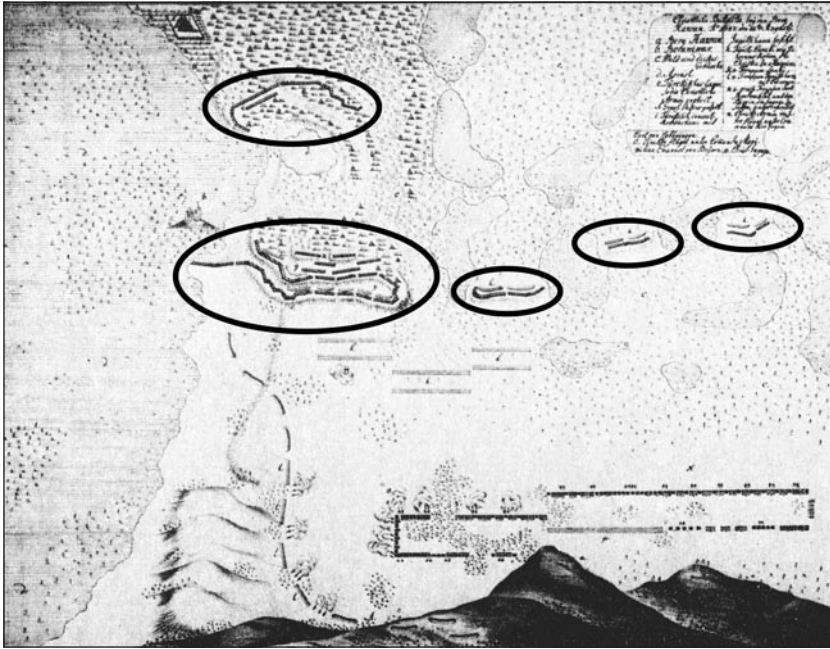
¹³² „... nous trouvasmes leur camp à une demi-lieue du premiere retranchement.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358–359. o.)

¹³³ „Quello che l'istesso Soliman-Pass'a fece dopo di essersi partito alla vista di Arsan, venendo da Darda frà quei Boschi nella forma che si vedono ... nella era piu tosto una moltiplicazione di Trincere d'approcci tumultuariamente fatti da Jenizzeri ...” *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 92. o. (*Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. 193. o.)

¹³⁴ *Szita* 1989. 323. o. (Stockholmi Hadilevéltár L. H. No. 28.)

¹³⁵ Gaetano Bonono páter naplójában a temetetlen halottak nagy számára panaszkodott a csatát követő harmadik nap eseményeinek lejegyzésekor. *Gaetano Bonono* 1987. 327. o.

14. kép:

Egykorú svéd vázlatrajz a Harsány-hegyi csatáról.
(Stockholmi Hadilevéltár, L. H. No. 28. Forrás: Szita 1989. 323. o.)

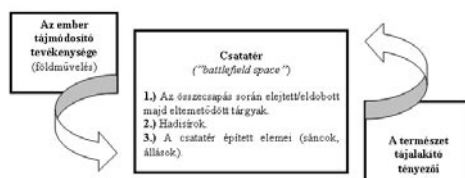
rendelkező, szögletes átmetszetű) lövedéktípus darabjait, melyek nem interpretálhatóak a Harsány-hegyi csata tárgyi emlékeiként. A korszak kézi tűzfegyver-lövedéktípusainak vizsgálata, a készítési eljáráson alapuló tipologizálása, a lövedékek leletmintázatának régészeti perspektíváinak bemutatása során kritikai észrevételeket fogalmazhattunk meg. Egy-egy összecsapás helyszínén eltérő korszakok kézi tűzfegyvereinek lövedékei keveredhetnek, és a talált lövedéket nem mindig lehet egyértelműen kézi lőfegyvertípushoz kötni. Egy ütközethez vagy csatához köthető kézi tűzfegyver-lövedékletek sorából különösen a nagyobb méretű, nagy biztonsággal muskétagolyóként interpretálható (15 mm-t meghaladó) darabok, illetve az ólom rudakból, illetve hasábokból darabolással kialakított példányok segíthetik az események rekonstrukcióját, illetve a csatater lokalizációját.¹³⁶ A kisebb méretű lövedékek lényegesen nagyobb kaliberű kézi tűzfegyverekhez is felhasználhatóak voltak,¹³⁷ illetve a lövedékek és a használt fegyvercsövek ürmérete közt a ledön-

¹³⁶ A muskéta-, karabély- és pisztolylövedékek méret alapján történő elkülönítéséhez lásd: *André Schürger: Die Schlacht von Lützen 1632: Archäologische Untersuchungen auf dem linken kaiserlichen Flügel. In: Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle. Band 2 / 2009. 141–146. o.*

¹³⁷ A golyó mellé több kisebb méretű (sörét)golyó töltése („buck and ball”) a XVII–XVIII. században általános szokás volt a tüzerő hatékonyságának fokozása céljából. *Smith – Legg – Wilson 2009. 56. o., Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 3. 98. o.*

gölés megkönnyítése miatt 1–2 mm-es eltérés minden esetben tapasztalható volt.¹³⁸ Ha túl kismértékű különbség állt fenn a muskétacső és a golyó átmérője közt, ledöngöléskor a lövedék megszorulhatott a csőben, ebben az esetben (illetve a töltés befulladásáa esetében) a golyót jellegzetes furatnyomot és deformációt okozó eljárással lehetett eltávolítani a csőből. A lövedékek megakadása elleni biztos megoldásként még a XVIII. században is a kisebb méretű golyók öntését javasolta Turpin de Crissé gróf Montecuccoli hadtudományi munkájának kommentárjában: „A gyalogság puskájának, a muskétának és a lovaság pisztolyának kalibere Franciaországban livre-enként 18 golyó, de szokásban van 20 golyót is készíteni livre-enként, azért [tudniillik], hogy a golyónak több hely legyen, és a lövedék könnyebben be tudjon menni a puskacsőbe. Ha 22 golyót készítenének egy livre ólomból, akkor a lövedék egy kicsit kisebb lenne, könnyebben beférne a csőbe, és a golyó [mértetének] javasolt csökkentése sem a lövés távolságát, sem pedig hatékonyságát nem befolyásolná.”¹³⁹

A vizsgált csatatér számos hasonlóságot mutat az 1526. évi mohácsi csata helyszínével: mindkét lelőhelyen évszázadok óta intenzív mezőgazdasági művelés folyik, megtalálhatóak az 1950-es években, a volt Jugoszlávia ellen kiépített védelmi rendszer állásai, terepakadályai,¹⁴⁰ továbbá mindkét lelőhelyben komoly kárt okoznak az illegális relikviagyűjtők. A Harsány-hegyi csata komplex módszereken alapuló régészeti kutatása jól szemlélteti a csataterék régészeti kutatásának nehézségeit, perspektíváit. Jóllehet a leletek nem jól keltezhető, zárt rétegsorokból látnak napvilágot, a meghatározott típusú tárgyi emlékek topográfiai koncentrálódása így is eszköze lehet egy összecsapás eseményei terepen történő lehatárolásának. Végezetül a Harsány-hegyi csatatér példája azt is szemléltetheti, hogy a csataterék a nemzeti és az egyetemes hadtörténeti múlt folyamatosan pusztuló kulturális emlékei (4. ábra).

4. ábra: A csatatér, mint régészeti lelőhely¹⁴¹

¹³⁸ Sivilich 2009. 84–85. o.

¹³⁹ „Le calibre du fusil pour l’infanterie , du mousqueton & du pistolet pour la cavalerie , est en France de dix-huit balles pour la livre de plomb ; mais il est d’usage de faire vingt balles par livre de plomb , pour que la balle ayant plus de jeu , la cartouche puisse entrer facilement dans le canon. Si l’on faisoit vingt-deux balles sur la livre de plomb , la cartouche seroit un peu plus petite , elle enteroit plus facilement dans le canon , & la diminution proposée de la balle n’en apporteroit point à son éloignement ni à son esset ; ...” Montecuccoli 1770. Livre I. chapitre II. Des hommes. 107. o.

¹⁴⁰ Az 1950-es években a volt Jugoszlávia ellen kiépített déli védelmi erődvonal tervezésekor a magyar katonai vezetés Villány, illetve Nagyharsány térségében négy védőkörletet, illetve századponton tervezett kiépíteni, a tervekből végül csupán egy oldalazó géppuskás erőd kiépítése valósult meg Villánytól délnyugati irányba (I-054 1063). *Suba János*: A déli védelmi rendszer. In: Betonba zárt hidegháború. Az 1950-es években épített déli erődrendszer kutatása és feltárása. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2010. 145. o.

¹⁴¹ *John Schofield*: Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict. London, 2005. 19. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Breit* 1941. *Breit József*: A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész. 1683–1699. Budapest, 1941.
- Budától Belgrádig 1987. Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1987.
- Carman* 2013. *John Carman*: Archaeologies of Conflict. Debates in Archaeology. London–New Delhi–New York, 2013.
- Előadások és tanulmányok 1989. Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1989.
- Gaetano Bonono* 1987. *Nagy Lajos*: Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából (1687). In: Budától Belgrádig 1987. 225–238. o.
- Glaser* 1929. *Glaser Lajos*: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok*, 63. (1929.) 138–167, 257–285. o.
- Györffy* 1961. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k. Budapest, 1963.
- Hóvári* 1989. *Hóvári János*: A nagyharsányi csata török szemmel. In: Előadások és tanulmányok 1989. 65–73. o.
- Kalmár* 1971. *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- Kerekes* 2007. *Kerekes Dóra*: Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689). *Documenta Hungarorum in Gallia III*. 2007.
- Lakatos* 1937. *Lakatos Géza*: A második mohácsi csata. *Magyar Katonai Szemle*, 1937. 8. 199–209. o.
- Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Habsburgische Lotharingische Familienarchive, Lotharingische Hausarchive, 50. karton. Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. (Levéltári forrás.)
- Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. Louis Hector Villars ezredes levelei Charles Colbert Marquis de Croissy külügyi államtitkárhoz. In: Budától Belgrádig 1987. 335–386. o.
- Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. *Luigi Ferdinando Marsigli*: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Ford. *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc* és *Domokos György*. Budapest, 2007.
- Marsigli* 1732. L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence par Mr. le comte de *Marsigli*. Seconde Partie. Amsterdam, 1732.
- F. Molnár* 2007. *F. Molnár Mónika*: Egy bolognai gróf az Oszmán Birodalomban. In: Luigi Ferdinando Marsigli, Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Fordította: *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc* és *Domokos György*. Budapest, 2007.

- Montecuccoli* 1770. *Memoires de Montecuccoli, Généralissime des Armées , et Grand-Maître de l'Empereur. Avec les commanteries de Monsieur le Comte Turpin de Crissé.* Amsterdam, 1770.
- Miksa Emánuel hadinaplója 1987. *Nagy Lajos:* Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687). In: *Budától Belgrádig* 1987. 145–174. o.
- Nagy* 1987. *Nagy Lajos:* Az 1686–1687. évi hadjárat. In: *Budától Belgrádig* 1987. 13–51. o.
- Nagy* 1989. *Nagy Lajos:* A nagyharsányi csata. In: *Előadások és tanulmányok* 1989. 43–48. o.
- Németh* 1897. *Németh Béla:* Baranya Szent Istvántól a jelen korig. In: *Baranya múltja és jelene.* II. k. Szerk. *Várady Ferenc.* Pécs, 1897.
- Polgár* 2012. *Polgár Balázs:* The marquis of Villars and the War of the Reoccupation of Hungary (1683–1699). In: *Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola. ELTE BTK Doktori Iskolák Tanulmányai 2.* Főszerk. *Bárdosi Vilmos.* Budapest, 2012. 199–204. o.
- Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. *Szita László:* Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. In: *Budától Belgrádig* 1987. 75–144. o.
- Sivilich* 2009. *Daniel M. Sivilich:* What the Musket Ball Can Tell: Monmouth Battlefield State Park, New Jersey. In: *Field of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War.* Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC., 2009. 84–101. o.
- Smith – Legg – Wilson* 2009. *Steven D. Smith – James B. Legg – Tamara S. Wilson:* The Archaeology of the Camden Battlefield: History, Private Collections and Field Investigations. Washington DC., 2009.
- Szilahtár krónikája 1968. *Káldy-Nagy György (ford.):* Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom tévesztéséről. (Szilahtár: Tárihi. Istanbul, 1928. II. 249-253., 274-277.) In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2.* 1526-1790. Szerk.: Sinkovics István. Budapest, 1968. 680-690. o
- Szita* 1989. *Szita László:* Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéről. In: *Előadások és tanulmányok* 1989. 311-323. o.
- Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. *Szita László:* Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg és főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: *Budától Belgrádig* 1987. 125–223. o.
- Vályi* 1799. *Vályi András:* Magyar Országnak leírása. Buda, 1799.
- Veress* 1987. *Veress D. Csaba:* Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények,* 34. (1987) 4. 691–715. o.
- Veress* 1989. *Veress D. Csaba:* Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsányi-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1687–1688.* Szerk. *Szita László.* Pécs, 1989. 49–61. o.
- Villars* I. 1884. *Mémoires du Maréchal de Villars.* Tome I. Par *Melchior de Vogüé.* Paris, 1884.
- Vogüé* 1884. *Eugene-Melchior de Vogüé:* Notice bibliographique. *Mémoires du Maréchal de Villars.* Tome I. Paris, 1884.

A KARLÓCAI BÉKÉBEN KIJELÖLT HATÁR HATÁRTÉRKÉPE

Border map of the border set by the Karlóca Peace Treaty

The Karlóca Peace Treaty marked the new borders broadly. The interpretation of the treaty and the actual designation of the frontiers was done by a Turkish and an Austrian committee. The leader of the Austrian committee was Marsigli, its map-maker J. C. Müller.

The significance of the border designation between the two empires lies in the fact that it abolished the so-called border region or frontier zone that had been existing for centuries. The borderlines were actually set and made visible in the field for the first time between the two countries/empires. The subject of this paper is the presentation of the map drawn in the course of border designation, including the examination of the map as a cartographical work (naming, legend), and as an implementation (actual line of the border) of the considerations.

There are 39 map sheets representing the approximately 850-kilometre-long borderline and the area on both sides in two-hour-walk distance. This map, dating back to 1701–1703, is one of the first thematic maps which meets all the criteria. As for its significance, it is equivalent with the maps of the Trianon Peace Treaty – just as the Karlóca Peace Treaty, which set the borders of the Austrian Empire (including those of Hungary) for more than two centuries, is equivalent with the Trianon Peace Treaty.

The map, put together under Marsigli's supervision, is a work of high cartographical-technical standard, it is in every respect equivalent with the other cartographical works of the time. It was the first time in the history of European cartography that such detailed, specific and thematic survey was made of such long borderline in such short time. The pieces of information on the map provide a real depository for scholars which comprise historical data and geographical conditions of the recorded border region. The processing of this cartographical work's data has started with this paper.

Suba János PhD, alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár Hadtörténelmi Térképtára vezetője, kutatási területe a történelmi földrajz, a határ- és térképtörténet, e-mail: suba.janos@mail.militaria.hu

Keywords: Karlóca Peace Treaty, Ferdinando Marsigli, Johann Christoph Müller, border, thematic map, borderline map, historical geography

Bevezetés

Az 1683–1699 között lezajlott török elleni visszafoglaló háború, amely alapvetően változtatta meg a Duna-medence erőviszonyait,¹ a karlócai békével ért véget.² Az 1699. január 26-án aláírt békeszerződés csak nagy vonalakban rögzített a határokat.³ A békeszerződés értelmezését és a határok terepi kitűzését két bizottság végezte el, egy török és egy Habs-

¹ A megváltozott geopolitikai helyzetre lásd: *Csüllög Gábor*: Történelmi régiók két földrajzi térben. (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve, 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 268–273. o., továbbá *Csüllög* 2010. 29–37. o.; *Csüllög* 2007. 147. o.

² A karlócai békéről lásd: *Acsády Ignác*: A Karloviczi béke története 1699. Budapest, 1899.; *Szita László – Seewann, Gerhard*: A karlócai béke és Európa. (Okmánytár) Pécs. 1999.

³ A békeszerződés szövegére lásd: *Katona István*: Historia critica Regnum Hungariae. Buda, 1805. 106–125. o.

burg.⁴ Véleményünk szerint a határkitűzés szempontjából – a közös elvek és az egymás közt felosztott munkafolyamatok alapján – a két bizottság voltaképpen egy bizottságnak számít, noha pénzügyi megfontolások alapján külön-külön dolgoztak. A határkijelölés a két birodalom között azért volt nagy jelentőségű, mert felszámolta az addigi, évszázadok óta létező „végvidéket,” a „határvonát”, a terepen viszont kijelölte és láthatóvá is tette a határvonalat, először az érintett országok/birodalmak között.

A Habsburg bizottság vezetője Luigi Ferdinando Marsigli⁵ volt, aki szakértőként is aktívan részt vett a tárgyalásokon. Marsigli térképészeti vonatkozású munkásságát a szakirodalom már ismeri,⁶ térképeinek elemzésével azonban még adós. Marsigli kíséretéhez térképészek és rajzolók tartoztak, akik a jelentések mellé vázlatokat, térképeket készítettek. A legtöbb térképet Marsigli instrukciói alapján Johann Christoph Müller nürnbergi kartográfus rajzolta.⁷

Dolgozatunk témája – terjedelmi korlátok miatt – a határkijelölés során készült térképmű ismertetésére korlátozódik, amelyet részint a munkálatok kartográfiai eredményeként, részint azok gyakorlati megvalósulásaként vizsgálunk meg.

A határtérkép

A határtérképek – a térképek osztályozásában – a tematikus térképek csoportjába tartoznak, vagyis egy meghatározott célból, egy adott szempont szerint készülnek. A tematikus térképek csoportja további alcsoportokra oszlik, ide tartoznak például (többek között) a történeti térképek, ez utóbbi alcsoportba a politikátörténeti térképek, melyeken belül további alcsoportot képeznek a történeti határkijelölések és határfelmérések térképei, a határtérképek.⁸

A térkép egyik információja a határ. A természetben a határ töréspontjait határjelek testesítik meg, amelyeket a térképen is jelölnek. A határtérképek jelentőségének megértéséhez ismerni kell a topográfiai térképek határvonal-ábrázolásának rendszerét, amely méretaránytól függően egyezményes jelekben (jelkulcsban) fejeződik ki. A tematikus térképen a „tárgyakat – a mi esetünkben a határjeleket – elhelyezésük, felismerésük és a határvonal pontos futása bemutatásának céljából ábrázolják. A térképi alap az általános tájékozódást és a „témának a környezetbe való beillesztését szolgálja. Vagyis a tematikus térképek feladatai – korlátozott céljuk ellenére is – hasonlóak a topográfiai térképekéhez.

A tematikus térképeket, többféle szempont alapján vizsgálhatjuk. A határtérképekről elmondhatjuk, hogy kvantitatív (mennyiséget szemléltető), statikus (egy adott időpontra vonatkozó állapotfelvétel eredményét bemutató), analitikus (egy téma elszigetelt, kiraga-

⁴ A témát *F. Molnár Mónika*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701) PhD értekezése dolgozta fel történelmi szempontból 2008-ban.

⁵ A Marsigli-bibliográfiát Kisari Balla György gyűjtötte össze: *Kisari* 2005. 488–500. o. Marsigli Habsburg szolgálatban töltött éveiről és munkásságának európai összefüggéseiről lásd: *Stoye* 1994.

⁶ Marsigli határkijelölésben játszott szerepét és térképészeti tevékenységét *Deák Antal András* tárta fel, valamint ő publikálta Marsigli térképeinek katalógusát. *Deák* 2005.. Ugyanott található a térképek jegyzéke is. Marsigli munkásságával sok térképtörténész is foglalkozott. Lásd *Kisari* 2005. Marsigli-bibliográfiáját.

⁷ Müller munkásságáról és Marsiglihez fűződő kapcsolatáról lásd az előző jegyzetet.

⁸ A tematikus térképek osztályozását lásd *Klinghammer István – Papp Váry Árpád*: Tematikus kartográfia. Budapest, 1980.

dott ábrázolását tartalmazó) alaptérképek (mert közvetlen mérések eredményeit ábrázoló, objektív, nagy méretarányú helyszíni felvételen alapulnak).

Az elmondottakból kiderült, hogy a határtérképeken a legfontosabb elemek a határjelek és az azokat összekötő határvonal pontos ábrázolása. A határjeleket kis kiterjedésű, pontszerű jelformákkal ábrázolják. Kis kiterjedésük és változatosságuk lehetővé teszi a határjelek mellett a háromszögelési pontok típusának és minőségének bemutatását is. A határvonalat vonalszerű elemekkel ábrázolják. Így a határvonalak méretarányosan viszszaadhatók, ami lehetővé teszi az egzakt kartometriai munkákat (például a távolság- és területmérést).⁹

Jelen esetben az első határtérképek egyikéről beszélhetünk, amely megfelel az ismertett ismérveknek. Jelentőségét tekintve egyenrangú a trianoni határok térképeivel – ugyanúgy, mint a karlócai békeszerződés is a trianoni diktátummal, hiszen több mint két évszázadon át biztosította a Habsburg Birodalom (és benne a Magyar Királyság) határát.

A vizsgált térképmű

A 42 darabból álló térképművet (1 áttekintő térkép, 39 szelvény és két [térkép nagyságú] jelmagyarázat) másolatban a Hadtörténeti Térképtár őrzi a B.IX.c.634. jelzeten.¹⁰ A Hadtörténeti Térképtárban található szelvények többsége az eredetiről készült másolat; valószínűleg nem Müller, hanem egy másik rajzoló munkája.

A kb. 850 km hosszú határvonalat két részre osztották: Bécshez (Karlócahoz) viszonyítva Dunán inneni és Dunán túli részt különböztettek meg. A kiindulási pont a Tisza torkolata. Ettől nyugatra „Cisdanubia,” a Dunán inneni terület (a Szerémség, Horvátország és Bosznia) 1–24. szelvényén keresztül, a Habsburg–török–velencei hármashatárig tart. A szelvények számozása jobbról balra növekszik.

A második szakasz, Bécsből nézve „Transdanubia” (a Dunán túli rész), a Tiszától keletre eső terület (Tisza–Maros–Erdély) a 39-től 25-ig terjedő számú szelvényeken, a Habsburg–török–havasalföldi hármashatárig. A szelvények számozása szintén jobbról balra tart.

A térképmű tájolása déli, vagyis a déli irány van fenn a mai északi irányban. Jobboldalt nyugat, lent észak, baloldalt keleti irány található. A térképek déli tájolása a korban elfogadott volt, még a XIX. század első felében is sokszor használták.

⁹ *Suba* 1996.

¹⁰ A térképet a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténeti Térképtár 20 évvel ezelőtt, Deák Antal András kérésére, többször hazahozatta Bécsből. Jelzete az eredeti bécsi jelzet maradt: B.IX.c.634. Érthetetlen, hogy miért maradt ki a *Deák* 2005. CD-n található katalógusából az egész térképmű, noha az áttekintő szelvény a 236. képen szerepel. A sorozat többi 6, bemutatott térképe (236. [I.], 237. [II.], 238. [IV.], 239. [V.], 240. [VI.], 241. [XXIX.] kép [határszakasz]) nem azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévővel. Egyedül a 200. kép (VII. szakasz) – amelyet, ismeretlen okból, Deák a határfolyók térképeinél ismertet – tűnik úgy, hogy azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévő szelvényvel. A térképtári szelvények kidolgozottabbak, színesebbek, a domborzatábrázolásuk bővebb, névrajzuk pontosabb. Látszik, hogy több idő jutott a kidolgozásukra.

Az áttekintő szelvény

1. melléklet. Az áttekintő térképszelvény

Az áttekintő szelvény fekvő téglalap alakú, mérete 48,5×105,5 cm. Kerete kettős: a külső kereten a földrajzi koordináták láthatók, a belső keret maga a térképtükör, mérete: 47,5×103,5cm. A kereten kívül található az égtájak megírása, fenn Meridies = dél, jobboldalt Occidens = nyugat, lent Septentrio = észak, baloldalt Oriens = kelet. A mai ember számára érdekes, hogy az áttekintő szelvény jobb felső sarkában található az Adriai-tenger, bal oldalt lent pedig Csongrád és Gyula városa.

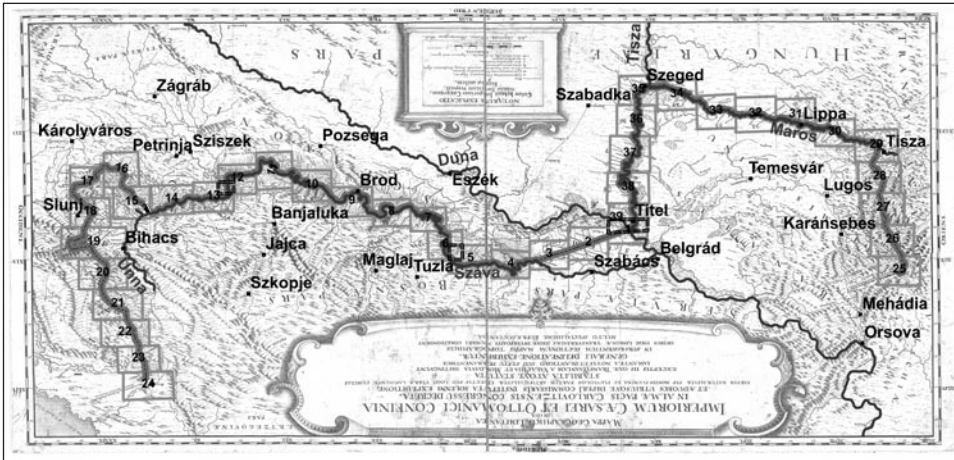
Az érthetőség kedvéért megfordítottuk az áttekintő szelvényt, és berajzoltuk a 39 szelvény határoló vonalát és számát. Látható, hogy az ábrázolt terület határai: északon Csongrád–Varasd vonala, délen Vidin–Sebenico (Sibenik), keleten Az erdélyi Hunyad–Bulgária (Vidintől keletre 5-6 órányira), nyugaton Károlyváros (Carlstadt)–Zára vonala. Ezzel tulajdonképpen elhelyezik az új határvonalat, és kijelölik a határ menti területeket.

A térkép közepén látható a két (piros, sárga) színnel kiemelt határ, – kivéve a ki nem tűzött részeken (Novi táján) – mivel, ott nem született megegyezés a határvonalról – megszakad. A határvonaltól 2–2 óra járásnyi területet ábrázoltak, megegyezés szerint.

Fent, közepén, a kartusban szerepel a latin nyelvű címfelirat, amelynek magyar fordítása következő: „Földrajzi határtérkép, amely az Osztrák és Török császár Birodalmának az áldott karlócai békében megállapított, és mindkét birodalom biztosai által ünnepélyes helyszíni bejárása során meghatározott, részben természetes: hegyekkel, folyókkal és patakokkal, és részben mesterségesen: megfelelő helyeken felállított kövekkel és halmokkal megerősített és kítűzött határokat, a korábbiól már ismert, és régi helyükön megmaradt Erdélyt Oláhországtól és Moldovától elválasztó határokat kivéve, egy összesítő térképen mutatja, amelyen a rájuk merőlegesen behúzott vonalak és a közéjük írt számok azokat a soron következő topográfiai részlettérképeket jelölik, amelyek a területet sokkal részletesebben mutatják be.¹¹

¹¹ A térképek latin szövegét kérésünkre Csóka Ferenc barátunk fordította le, segítségét itt is köszönjük.

2. melléklet. Áttekintő térkép mai, északi tájolásban

Alul, középen, szintén díszes keretben látható a jelmagyarázat, amely szerint a sárga szín a császári, a piros szín a török birodalmat illeti meg. A jelkulcs a következő 9 elemből áll: 1.) utak, 2.) a császári biztosok és a török biztosok határkijelölő táboraik, 3.) a földből vagy kőből emelt mesterséges halmok jelei, 4.) fontosabb városok, 5.) helyőrséggel megerősített helyek, 6.) falvak, vagy puszták, 7.) lerombolt és 8.) elhagyott helyek, valamint 9.) a határőrség faházai. Aláírás: *Joh. Christoph. Müller, Norimbergens. fecit.* (A nürnbergi Johann Christoph Müller munkája.)

Az áttekintő lap méretaránya (*Scala hora pro couitante*): 8 cm = 10 óra lóháton. Számított méretaránya: 1:500 000.

A térképmű alapszíne sárga. Az Adriai-tenger, a folyók és mocsarak zöld, a hegyek, a kartus pereme sötétszürke. A császári birodalom határa sárga, a török határ piros színű. A határkijelölő bizottságok állomáshelyei szintén sárga és piros színnel jelöltek. Ezen az áttekintő térképen a szelvényeket határoló vonalak be vannak rajzolva, és a szelvény-számok is fel vannak tüntetve mellettük. Készült egy olyan másolat is, amelyen csak a szelvény-számok vannak megírva, a külső keret vastag, fekete vonal, és nem a már említett fokbeosztás szerepel rajta.

A határtérképek szelvényei

A határkijelölés után, 1702–1703 között készült térképszelvények latin nyelvűek, méretük 49,5×62,5 cm, a térképtükör mérete 47,5×60,5 cm. A kereten fokbeosztás van. A kereten kívül található az égtájak megírása, sokszor a térkép rajzolójának szignója is.

A térképszelvény címe a kartusban latinul feltünteteti a szelvény számát, római betűvel,¹² (Sectio), valamint az ábrázolt terület(ek) (a Szerémség, Bosznia, Horvátország, stb.) és a folyó(k) nevét. A vízszintes skálán a negyed, fél és az egy óra megtehető távolságok vannak berajzolva. A megegyezés értelmében a határvonaltól 2–2 órányira bejárható területet

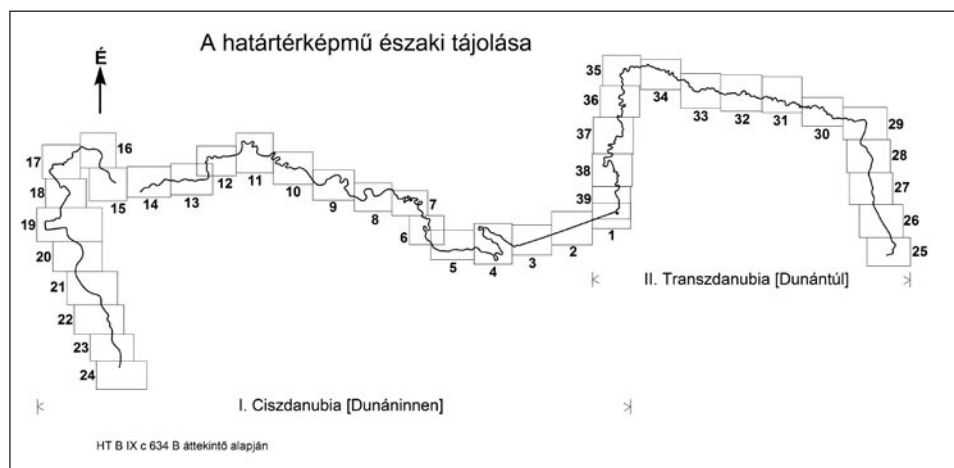
¹² A könnyebbség kedvéért a szelvények számát arab számokkal adjuk meg.

ábrázoltak, természetesen kitöltve (kirajzolva) a térképszelvényt. E szelvények számolt méretaránya 1:37 500.

A 19. számú szelvény mérete eltér a többiétől: 49,5×92,5 cm, térképtükör mérete: 47,5×90,5 cm. Az eltérés oka az, hogy a határvonal U alakot ír le, ezért kellett a térképszelvény szélességét – takarékosági okokból (rajzoló fizetése!) – megváltoztatni.

A szelvények alapszíne sárga, a hegyek szürkék, a fák feketék, a folyók és a nagyobb vízfelületek zöldek. A határvonal sárga és piros színnel jelölt, a települések rajza piros. A határdombok, valamint a határjelek szürke és fekete színűek. A névmegírás fekete.

A könnyebb kezelhetőség kedvéért a határszakaszt a már ismertetett módon megbontottuk. Az I. szakasz Cisdanubia, azaz a Dunán innen terület (a Szerémség, Horvátország és Bosznia) 1–24. szelvénye. A II. szakasz Transdanubia, a Dunán túli terület (Tisza–Maros–Erdély) 39–25. számú szelvénye.

3. melléklet. Határtérképek szelvényezése. Vázlat

A névrajz

A térképek legnagyobb kincse a határvonal pontos ábrázolása mellett a névrajz. Mivel a háború után készült, így nagyon sok elpusztult települést jelölnek rajta. Az I. szakasz 24 szelvényén a települések jellege és száma a következő: összesen 104 település, 1 tanya, 11 elhagyott falu, 1 elhagyott mezőváros, 10 erőd, 4 vár, 47 őrhely, 5 sánc, 3 torony, 14 várrom, 3 rom, 7 toronyrom, 1 romos város, 15 templomrom, 1 kolostorrom, 1 görögkeleti monostor, 1 római sánc, 4 római rom. Összesen 233 jelölt és megnevezett objektum. Csúpan az őrhelyeknél fordul elő, hogy némelyikük megnevezése hiányzik.

A II. szakasz térképszelvényein a következőket találjuk: 57 település, 42 elhagyott falu, 7 vár, 2 sánc, 1 várrom, 3 rom, 1 toronyrom, 2 városrom, 9 templomrom, 1 kolostorrom, 1 római sánc, 1 római rom, 3 görögkeleti monostor, 1 templom, 1 tégláégető, 1 raktár a Duna-parton. Összesen 133 jelölt és megnevezett objektum. Az 1. és a 39. szelvény a határvonal kiindulópontja, ezért átfedés van a kettő között. Így kétszer szerepelnek Szalánkemén város romjai és Titel település (a város rajza mindkét térképen más).

A jelkulcs

Modern értelemben vett jelkulcsról még nem beszélhetünk. A korban a kartográfia még a művészetek csoportjába (is) tartozott. Ezt leginkább a települések ábrázolásában lehet nyomon követni. A városokat – nagyságuktól függően – kis ábrák (szimbólumok) jelölik. A tornyok és a házak nagysága, száma érzékelteti a településhálózatban elfoglalt rangjukat. Elég nehéz két egyforma településábrát találni, ha mégis, akkor a méretben van eltérés. A török uralom alatt lévő városok tornyain természetesen félhold látható.

Az egyházi-vallási építmények osztályozása is kifinomult, nem csak a spirituális jelentősége miatt, hanem mert a határ a két vallás találkozási pontja is. A kolostorokat, monostorokat,¹³ templomokat külön ábrával jelölték, ahol tudták, a templomok rangsorolását is feltüntették. (Itt sem találunk két egyforma ábrázolást.)

A legtöbb település: város, vár, őrhely, torony, templom, görögkeleti monostor, rak-tár, tanya stb. látképszerű megjelenítést kapott. Mindez különösen látványos a lerombolt objektumok esetében. A szimbólumok színe piros, az ókori romok fekete színűek – de az elhagyott falvakat is fekete színnel ábrázolták.

Az államhatár jelölése

Vizsgálódásunk másik szempontja a határ megjelölése, hiszen a térképmű ezért készült. Nem elemezzük a határ – történelmileg változó – fogalmát.¹⁴ Az államhatárokat a XVII–XVIII. században egyrészt írásban – a békeszerződések mellékleteként rögzített határleírásokban –, másrészt vonalként, térképeken rögzítették.

A határ térbeli megjelölése elválaszthatatlan a határjelek fejlődésétől, típusaitól.

Az államhatár határjelei nem különböznek a birtokhatárok megjelölésétől: ezt vették alapul az országhatárok kijelölésénél. A határnak jogelkülönítő szerepe van, ezért szilárd pontokat jelöltek meg. A birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok: fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák mellett, nagy szerepet kaptak a birtok határát jelölő mesterséges jelek: földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek. Később megkettőzték a jeleket, a régiek mellett újakat állítottak fel.¹⁵ A határjelek bizonyos távközökben követtek egymást. Később az égtájak szerint is megjelölték az egyik határjeltől a másikig követendő irányt. A határjelek egyre sűrűbbek lettek, egyre közelebb és közelebb kerültek egymáshoz.

Előfordult, hogy a határjel két szomszéd közös földjén feküdt, tehát az közös birtokukban volt. Ez már jogi problémákat vetett fel. Nem ritkán nagy, fő és közös határjelet külön-

¹³ A kolostor és a monostor elnevezést egyaránt használták. A latin és görög eredetű elnevezések a keleti és nyugati egyház szétválásával magyarázhatók. A monostor a monasztikus rendek templommal egybeépített telepe, amely a rend tagjainak életszükségeit (szállás, étkezés, ima, önellátó ipar, gazdálkodás) hivatott kiszolgálni. A kolostor csak szerzetesi szállásépület, melyhez templom is csatlakozhat (nem fontos egybe építeni), de nem tartalmaz teljes kiszolgáló egységet. *Engel Pál – Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Korai Magyar Történeti Lexikon, IX–XIV. század. Budapest, 1994.

¹⁴ Lásd *Suba János*: Az államhatár fogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban In: Az Integrálódó Európa politikai földrajza III. Magyar politikai földrajzi konferencia, Pécs, 2002. november 7–8. Szerk. *Reményi Péter*. PTE TTK FI. Pécs, 2004. 125–129. o.

¹⁵ *Suba János*: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. különszám, 55–63. o.

böztettek meg a határjelek sorában, azaz a határjelek között rangbeli különbségek voltak. Egyeseket ugyanis *capitalis* vagy *capitaneus* metának, vagyis fő határjelnek neveztek. A többiekhez képest az ilyen nagyobb és kiemelkedőbb határjelek rendszerint a megjárt és leírt határ kezdő vagy végpontján helyezkedtek el. Az is előfordult, hogy két vagy több határ összeszőgellésénél is fő (principalis) határjelet állítottak.¹⁶

A határjelek anyaga általában a helyszínen találtakból került ki, melyeket szükség szerint átalakítottak, hogy alkalmasak legyenek feladatuk betöltésére, tehát „láthatóvá tegyék” a határt. Lehetek természetes vagy mesterséges jelek, de gyakori volt az is, hogy természetes objektumot alakítottak át. Ilyen lehetett például az élő fa, amelybe keresztet véstek, így segítve elő a jobb felismerhetőséget.

A természetes határjelek között kiemelkedő fontosságúak a vízfolyások: folyók, patakok, erek, (*fluvius, rivulus, meatus aque, aqua*). Amikor a határt vízfolyás alkotta, a határvonal a sodorvonalra esett, ám ha a folyó vagy patak idővel megváltoztatta a medrét, birtokzavar keletkezett, akár követte új folyást a határ, akár maradt az elhagyott mederben (*halvány, morotva, holtág, alveus*). Később a vízfolyások mellett, a parton, földkupacot, meta terreát hánytak, így jelezték a határ állandóságát.¹⁷

A hegyek eleve kijelölték a határ futását. Ahol nem volt ilyesmi, ott mesterségesen hoztak létre dombokat, halmokat. A legegyszerűbb mesterséges határjel a földhányás (*meta terrea*) volt. Később a földhányásokat megjelölték, legtöbbször valamilyen jellemző kődarabot rejtettek el bennük, azért hogy, a határjel akkor is a helyén maradjon, ha a földkupac megsemmisül, így a határjel újból „feldombolható” legyen. A halmokban és földhányásokban elhelyezett kövek már formázott kövek, általában malomkövek voltak („*perforata*” kő, „*lyukas*” kő). Az ilyen kövekre könnyen rá lehetett ismerni. Különösen fontos pontokon – általában két-három falu határa találkozásánál – erősítették meg a határt.¹⁸

A határfa a határ megjelölésére szolgáló, megjelölt élő fa. Magyarországon különösen a XIII–XV. században volt elterjedve a kereszttel megjelölt határfák használata. A határ kijelölésekor azokat a fákat használták fel határjelül, melyek a határvonalba estek, és különös, sajátos alakjuknál fogva kiténtek a többi közül, és így magukra vonták a figyelmet. Ilyenek lehetnek az úgynevezett „ikrus, vagy ikerfák (*bifurcata*), vagy egy töről növő hármás (*trifurcata*) fák. A határjelül kijelölt fák között az ország jóformán mindenféle fafajtája előfordult, de a leggyakoribb a tölgyfa volt, három néven is (*quercus, ilex, cherfa*) megnevezték.

Kezdetben a törvénycikkék még összemosták a magánbirtokok és az államhatár megállapítását. A magyar állam határainak fogalma csak a XVIII. századra kristályosodott ki, és a század végére a valóságban is megszilárdult. A határkiigazítás immár nem egyszerűen magánjogi aktus lett, hiszen a magánbirtokhatár (*limes privatus*) megvonása semmiképpen sem befolyásolta az új államhatár vonalának megállapítását.¹⁹

¹⁶ Suba János: Az államhatár és határjelei. In: „Az ezer éves magyar rendvédelem. Rendvédelem-történeti füzetek, XI. évf. 14. sz. Budapest, 2005. 120–126. o.

¹⁷ Suba János: A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Régiók a Kárpát-medencén innen és túl. Szerk. Gulyás László. Eötvös József Főiskola, Baja, 2007. 439–443. o.

¹⁸ Suba János: Államhatárok – a földrajzi tér elválasztása. In: Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára. Szerk. Szabó József, Demeter Gábor. Debrecen, 2008. 381–386. o.

¹⁹ Suba János: A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények. In: „Az ezer éves magyar rendvédelem. Rendvédelem-történeti füzetek, XI. évf. 14. sz. Budapest, 2005. 102–119. o.

A határvonal határjelei

A határjelek képi ábrázolása két külön – számozás nélküli – szelvényen történt. Ezen szelvényeket a 40. és a 41. számmal jelöltük. Ezek segítségével tudjuk könnyen azonosítani a térképen a számozott határjeleket, melyek látrajzai a gyors felismerést szolgálják.

A 40. szelvény külön megmagyarázza, hogy hogyan kell értelmezni a jeleket: a halmokhoz írt számok megegyeznek a szelvényeken található halmok számával, a kisebb szám(ok) pedig, a halmok környezetében egyszerű járólépésben mért távolságokat jeleltik meg stb.

A 40. szelvényen 67 képet, (látrajzot, keresztmetszetet) találunk. A cím mellett, baloldalt, a 3-as térképen lévő határjelcsoportot láthatjuk. (Itt határváltás történik: a határvonal a szárazföldről vízi szakaszra vált.) Ugyancsak a cím mellett jobboldalt tájékoztató szöveget találunk a határ irányának a megmagyarázására.

Középen, az első két sorban a 15. térképszelvényen található határszakasról 21 határjellet találunk. Ez alatt a 16. térkép határszakaszáról két sorban 29 határjel-ábrázolást látunk. Alul baloldalt a 17. szakasz 4 határjele, mellette a 18. szakasz 7 határjel ábrázolása található. Ez alatt pedig a 18. határszakasz keresztmetszeti rajza az 1–29. határjel között, igen érzékletesen.

Jobboldalt alul, találjuk a 19. szakasz 1–10. határjel közötti keresztmetszetét, valamint – ugyancsak a 19 szakasz – két, kör alakú keretbe, rajzolt a 11. és a 12 határjelének keresztmetszetét.

A 41. szelvény összesen 25 ábrájából 15 darab kilenc határszakasz keresztmetszetét mutatja be, 10 darab pedig különböző határjelek látképe. Az ábrázolt szakaszok: a 20. határszakasz 2. és 3. jele, a 21. szakasz 1., 2. és 3. jele, továbbá a 22. szakasz 4–6. jele, illetve (más szemszögből) az 5–6. és a 7–8. határjel. A 23. szakasz határjelzői közül a 2. és 3. határjel elhelyezésének látképét, valamint a 4. és 7. határjel közötti határszakasz keresztmetszetét, a 24. szakaszból az 1–5. határjelek keresztmetszetét, valamint az 5. határjel látképét láthatjuk.

Az erdélyi–marosi határszakaszból, a 26. szakasznál az 1–4. határjel keresztmetszetét, valamint a 8–12. és a 12–13. látképét láthatjuk. A 27 szakaszból a 2., 3., 5., 8., 11. határjel látképét és a 10–12., 12–13. keresztmetszetét találjuk. A leghosszabb keresztmetszet a 28. térkép 1–24. határjelek közé eső szakasza, illetve a 29. térképen a 6–16. határjelig (a Maros folyóig) terjedő határszakaszé.

Határjel – határdomb (határhalom)

A határdombok a valóságban magasabbak voltak egy embernél, a közepükbe pedig fát ültettek, hogy még jobban kiemeljék mesterséges jellegüket. Fele-fele arányban építették őket a Habsburg és török fél munkásai. Sík vidéken egymástól 300 lépés (kb. 200 m) távolságra hányták fel a határhalmokat. Erdős részeken a határvonal töréseit állandósították határhalmokkal.

A térképen szereplő határjelek zöme határdomb, középen fával, találunk azonban olyan határdomb-ábrázolásokat is, amelyek közepéből hiányzik a határfa. Térképi rajzuk néha követi a dombformát, sokszor egyszerűen háromszög alakúak; a fa stilizált képe is látszik rajtuk. Színük általában szürke, de fekete színben is előfordulnak. A rajzok azért

könnyítették meg a határhalmok azonosítását, mert a határjel közvetlen környezetéről is készítettek madártávlati képet, amelyen a jelek melletti fák távolságát és irányát is feltüntették. A keresztmetszetek pedig, a magasságadatok révén, a határvonal irányának és jeleinek további meghatározásához nyújtottak segítséget.

A határvonal leírása²⁰

A cisdanubiai – Dunán inneni – szakasz (Horvátország–Bosznia)

(1.) Szalánkemén (Slankamen) város romjaitól délre indul, nyugati irányba tart, a térképen 51 számozatlan határdomb van. (2.) A határ egyenes vonalként északkelet–dél-nyugati irányba tart, 90 határdomb jelöli, amelyek egyenlő távolságban helyezkednek el. (3.) Irányát tartva Mitrovicától északnyugatra eléri a Száva folyót, egy folyókanyaron át képezi a határt, majd újra a szárazföldre lép. A határváltás a térképen jelölve van (1. a határ jelkulcsát), két fa között tart nyugati irányban, ahol újra eléri a Szávát. A határ töréseit 8 határdombbal jelölték meg. (4.) A határ további északnyugati futásának 17 töréspontját 23 határdomb jelöli. Morovig (Marót) romjainál a Studva patak torkolatánál éri el a Boszut folyót, dél-délkeleti irányban követve azt, a Szávába torkollása után Száva a határ. A déli kanyar és Ratzka (Racs) erődje után nyugati irányban követi a folyót. (5.) A Száva, kanyarok nélkül, az elhagyott falvak és őrhelyek mellett kelet–nyugati irányban halad, a határ a partvonal. (6.) A folyó északra tart, majd, (7.) több kanyart leírva, nyugati, északnyugati irányba, majd (a 8. szelvényen) kelet–nyugati irányba, később, (9.) dél-délkelet felé kanyarogva újra irányt vált, északnyugati irányba tart, és egy újabb kanyar leírása (10.) kelet–nyugati irányban halad tovább. (11.) Ezt az irányt tartva (12.) Jaszenovácánál (Jassenovitz) az Una folyó (mely itt ömlik a Szávába) lesz a határ. Az Una futását követve déli irányban (13.) Dabica (Dubitz) városánál nyugati irányba tart. (14.) Uncsa (Umcsan) városa előtti a Trisna folyó torkolatáig van jelölve a határvonal. A vitatott terület, amelyről nem tudtak megegyezni, nem került kitűzésre, és így ábrázolásra sem.

A kitűzött szakasz (15.) szárazföldön halad tovább, az Una folyótól 1,5 órányi távolságra északra lévő Ktepate-hegységtől indul északnyugatra. A határvonal töréseit 26 számozott és 1 számozatlan határjellel állandósították. (16.) Az északi irányt tartva Boinik várának romjáiig 11 törést 12 számozott határjellel jelöltek meg. Onnan éles fordulattal nyugati irányt vesz. A 11 törést a 13–23. számú határjelek állandósították. Tovább haladva a határ előbb egy név nélküli patak folyását követi, majd újra szárazföldön halad – 9 törését a 24–33. számú jelekkel állandósították –, míg eléri Bukov folyót, amely a Glinába torkollik. A torkolattól 24 számozott határjel sorakozik. (17.) A Glina folyását követve délkeleti irányba tart, majd a Rabna folyó lesz a határ; azt elhagyva déli irányban kétszer törik meg a határvonal, a töréseket 4 számozatlan határdomb jelöli. (18.) A határ délkeleti, déli irányban eléri a Korona folyó egyik mellékfolyóját, azt követve Korona folyó lesz a határ. A szárazföldi határ törését 7 határdomb jelöli. Ahol a mellékfolyó a Koronába ömlik, a parton határdomb emelkedik. Előbb a Korona futását követi, majd szárazföldire

²⁰ A leírásnál a mai északi irányt vettük alapul. A zárójelben írt számok a szelvények számát jelentik, így a térképen nyomon lehet követni a határvonal menetét.

vált, dél-délkeleti irányba tart, ahol 21 számozott határdomb jelöli ki a határt. (19.) Innen a Rakovitzta patak medrét követi délre, majd újra eléri a Korona folyót. Azt követve L alakot ír le nyugatról délre, és eléri Dresnik várának romját. Eddig 10 számozott határdombot jelöl a térkép. A Korona folyó eredetétől (2 számozott határjel) a Plitvicai-tó mellett halad a határ keleti irányban, és fekvő U alakot ír le (emiatt nagyobb a 19. térkép mérete), majd délkeleti irányt vesz fel, (20.) és enyhe görbülettel észak-déli irányban halad tovább. A 2 számozatlan határjel a hegyeken át vezető utak mellett került elhelyezésre. (21.) Az enyhén ívelő határ északnyugat-délkeleti irányban még három utat keresztez, mindegyik mellett határdombot emeltek. (22.) Az észak-déli irányt tartva ötször törik meg, amit 8 számozott határjel tesz láthatóvá. (23.) Ez után nincs éles törés, 7 számozott határjel mutatja a határ menetét. (24.) A Kerka folyó melletti Knin várostól északnyugatra levő hegyen van a végpont. Addig kétszer törik meg, 5 számozott határjel jelzi a töréseket. Az utolsó határjel a Veliko Brdo hegy Medvina Glawitzta (Medvedjak im Debelo brod) nevű csúcsán áll. Elméletileg itt éri el a Habsburg-török-velencei hármass határt. Innen szaggatott vonal jelöli a török-velencei határt, amely délkeleti irányban fut tovább, kikerülve Knin városát. A térképszelvényeken 327 határjel található.

A transdanubiai – Dunán túli – szakasz (Bánát–Erdély)

(39.) Tisza torkolatától, illetve vele átellenben a Duna partján lévő Szalánkemén város romjaitól délre kezdődik, a Szerémségben. Észak-déli irányban a Tisza folyása (38–35.), Szegedtől északra (35.) a Maros folyó a határ (34–29.) kelet-nyugati irányban. (29.) Szamnál éles töréssel szárazföldre vált, iránya észak-déli, menetét 16 számozatlan határjel mutatja. (28.) Az észak-déli irányt tartva éles törésekkel halad tovább, e szakaszon 21 számozott határjel található. (A számozást a rajzoló eltévesztette, egyet nem írt meg, kettőt ugyanazzal a számmal látott el.) (27.) Változatlan irányban hegygerinceken halad tovább, a határvonal éles töréseit 14 számozott határjel emeli ki. (26.) A Bisztra patakig elérve (ahol a Marga patak torkollik bele) 2 számozatlan határjelet látunk. A határ ezután a Marga patakot követi délkeleti irányban, $\frac{3}{4}$ órányira, amíg az két ágra nem oszlik. Onnan szárazföldre vált és egyenes vonallal jelölve, éles törésekkel halad tovább; futását 11 számozatlan és 1 számozott határjel mutatja. (Mintha a rajzoló elkezdte volna megírni a számokat, de abbahagyta.) A jelek közül 6 határdombon nincs fajjelölés. (25.) Ezután éles törésekkel halad dél felé, mígnem eléri a Cserna patak völgyében haladó utat, ahol az Habsburg-török-oláh hármass határba torkollik. Ezen a szakaszon 7 számozatlan határdomb jelöli a határ töréseit. A térképszelvényeken 72 határjel található.

Befejezés

A Marsigli irányításával készült térképmű magas térképészeti-technikai színvonalú munka, minden tekintetben egyenrangú a kortárs térképművekkel. Az európai kartográfia történetében először készült ilyen rövid idő alatt, ilyen hosszú határszakaszról ennyire részletes, speciális, tematikus felmérés. A térképről leolvasható információk az ábrázolt határsáv történeti adatainak és földrajzi viszonyainak valóságos tárházát jelentik a kutatók számára. A térképmű adatainak feldolgozása ezzel a dolgozattal kezdődött el.

BIBLIOGRÁFIA

- Deák* 2005. *Deák Antal András*: Térképek a félhold árnyékából. CD Budapest, 2005.
- Csüllög* 2010. *Csüllög Gábor*: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. *Közép-európai Közlemények*, III. (2010) 2. sz. (No. 9.) 29–37. o.
- Csüllög* 2007. *Csüllög Gábor*: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica*, 18. Debrecen, 2007.
- Kisari* 2005. *Kisari Balla György*: Marsigli tábornok térképei. Budapest, 2005.
- Stoye* 1994. *Stoye, John*: Marsigli's Europe. New Haven and London, 1994.
- Suba* 1996. *Suba János*: Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) II. k. 1996. Doktori értekezés. Kézirat.

MŰHELY

THIELE ÁDÁM – HARAMZA MÁRK

A KÖZÉPKORI DAMASZKOLT PENGÉK ARCHAOMETALLURGIÁJA ÉS MECHANIKAI TULAJDONSÁGAI – FEGYVERTÖRTÉNETI KITEKINTÉS

An outlook on weapon History: the Archaeometallurgy and mechanical Features of Damascus blades in the Middle Ages

Pattern welded items (blades, axes, etc.) are very popular nowadays. Intensive research has been carried out and a considerable amount of information published about the issue of pattern-welding, nevertheless its mechanical properties and role in historical objects, especially swords, is still upon discussion among both specialists and enthusiasts involved in the study of historical swords and related issues. This study reveals the mechanical properties of pattern welded blades referring to the latest scientific results. We also try to introduce the archaeometallurgical background to help to understand the new results.

An interdisciplinary study is needed to answer the questions of what the role of patten welding was, or how the technique developed and became widespread in Europe. Authors: Adam Thiele, mechanical engineer, smith and PhD student (thiele@eik.bme.hu) and Márk Haramza student of history and smith (haramza.m@gmail.com) cooperated to find the answers.

Keywords: damastian steel, pattern welding, weaponhistory, archaeometallurgy, mechanical properties

Bevezetés

Napjainkban sok kutatást, archeometriai vizsgálatot végeznek középkori damaszolt pengéken, az új eredményeket pedig sokszor híres tudományos folyóiratok közlik.¹ Számos vállalkozás specializálódott világszerte damaszolt kések, kardok, török, fejszék stb. előállítására (a történelmi hitelességtől általában nagyon eltávolodva) és forgalmazására. Az ilyen termékek ma már közismertnek mondhatók. Azonban a damaszolt pengékkel kapcsolatban, első sorban azok különleges mechanikai tulajdonságairól, máig nagyon sok mítosz, legenda, sőt, tévedés él a köztudatban. A problémát tovább fokozza, hogy még a magyar szakirodalom sem egységes a damaszkolással, a damaszolt pengékkel kapcsolatos fogalomhasználatban.

Ebben a tudománypopularizáló szánt közleményünkben mindenekelőtt a damaszolt pengékkel kapcsolatos alapvető fogalmakat, terminológiát rendszerezzük, és ismertetjük kialakulásukat. Részletesen bemutatjuk az alapanyagként használt vasötvezetek nem közismert korabeli archeometallurgiáját és a damaszolt pengék maratással történő felületkikészítését. Végül a legújabb kutatási eredményeink alapján ismertetjük a középkori damaszolt pengék szintén kevésbé ismert, ám annál több tévhitel megítélt mechanikai tulajdonságait, és rövid kitekintést teszünk a damaszolt pengék kárpát-medencei kutatásának lehetőségeire és jelentőségére.

¹ A témával foglalkozó egyik legtöbbet idézett cikk: *Reibold, M. et al.* 2006. 286. o.

Terminológia

Mivel a damaszkolt pengékkel kapcsolatban nincs kialakult terminológia a hazai szakirodalomban, célszerűnek látjuk a meglévő fogalmak rendszerezését és a nemzetközi szakirodalom alapján néhány új fogalom bevezetését.

Az *anyagában díszített pengékre* az jellemző, hogy a felületükön valamilyen mintázat vehető észre. Ez maratás után jelenik meg a különböző kémiai összetételű rétegek vagy szövetelemek eltérő korróziós tulajdonságai miatt. Az anyagában díszített pengék közül legismertebb a *damaszkuszi acél* (*damascus steel*) penge, ami alatt azonban két eljárást, két különböző anyagot is értenek, ennek következtében nagyon gyakoriak a félreértések: a damaszkuszi acél fogalom a köztudatban egyet jelent a damaszkolt acéllal és a damaszkolással. Így a damaszkuszi acéllal kapcsolatos minden legenda automatikusan értelmezett a damaszkolt pengékre is.

A damaszkuszi acél egyik fajtája a *wootz*, amely egy állandó karbontartalmú, hipereutektoidos (C>0,86wt%) acél.² A szláv és török területeken *bulat* néven ismert, mely valószínűleg a koraiszlám forrásokban is szereplő arab *fūlad*-ból származik.³ Előállítására a IX–XII. századi szerzők több receptet ismertettek. Mindegyikben közös, hogy lágyvas alapanyagot⁴ helyeztek egy légmentesen elzárt olvasztótégelybe és cementálásra⁵ alkalmas, karbontartalmú anyagokat (balzsamdió, gránátalmahéj), valamint reakciógyorsító szereket (magnezit, bórax) adtak hozzá. A tégelyt felhevítették, nagy hőmérsékleten hőtartották, majd lassú lehűtés következett. Ennek eredményeképpen nagy karbontartalmú (hipereutektoidos) acélt kaptak, amelynek szemcseszerkezete a hosszú hőntartás miatt eldurvult, így a szekunder cementit tűk és háló maratás után jól láthatók voltak.⁶ A wootz mintázatát tehát a maratással láthatóvá tett különleges szövetszerkezet, az ún. *Widmanstätten-szövetszerkezet* adja, amelyben az eldurvult, hálózatos-tűs megjelenésű szekunder cementit szövetelem világos megjelenésű. Ezzel az acéltípussal az európaiak a keresztes hadjáratok során kerülhettek először kapcsolatba (innen származhat a damaszkuszi acél elnevezés),⁷ azonban az anyag előállítása Indiában történt.⁸

² Bronson 1986. 13–51. o.

³ A koraiszlám források, (*Ya'qūb ibn Işhāq al-Kindī*: Kardok és fajtáik, *Abū r-Rayhān al-Bīrūnī*: Gyűjteményes könyv az ékkövek ismeretéről, *Murḍā b. Alī b. Murḍā b. at-Tarsūsī*: Az értelem birtokosainak magyarázata a háborúban a csapásoktól való védelem minőségéről és az eszközeire vonatkozó jellemzők ismeretének ki-terjesztése) alapvetően négy vastípust különítenek el: a *šāburqāni* (lágyvasnál nagyobb karbontar-talommal rendelkező, de nem öntöttvasnak számító acél), a *narmāhani* (lágyvas), a *daust* és a *fūladot*. *Fehér* 2000. 9.; 16.; 21–24.; 26.; 28.; 31.; 34.; 36.; 44.; 46–47.; 49.; 61–62.; 65.; 71.; 73.; 75.; 77. o., vö.: *Fehér* 2001. 5–6.; 23–25. o.

⁴ Található olyan recept is, mely a lágyvasat magasabb széntartalmú acéllal vegyíti (pl: *Fehér* 2000. 62. o.), ez azonban eddigi ismereteink szerint nem vezethet eredményre. Az említett források alapján történtek már kísérletek a damaszkuszi acél rekonstrukciójára, melyeket Haramza Márk A damaszkuszi acél részleges rekonstrukciója címmel publikált. *Haramza* 2012. 81–84. o.

⁵ A fogalom bővebb leírását lásd: A damaszkolt pengékhez használt vasötvözetek archaeometallurgiája c. fejezetben.

⁶ *Allan* 1979. 76–77. o.

⁷ Az anyag típus elnevezése összefüggésbe hozható európai elterjedésével. A keleti nyelvekben a wootz-ot nem kötik Damaszkuszhoz, annak ellenére sem, hogy az arab kardtípológiában számos fajtát neveznek el származási helyéről (pl. *yamāni*, *qala'ti*), többek között magáról Damaszkuszról is. Az általunk damaszkuszi acél néven ismert acéltípust azonban a *fūlad* jelöli.

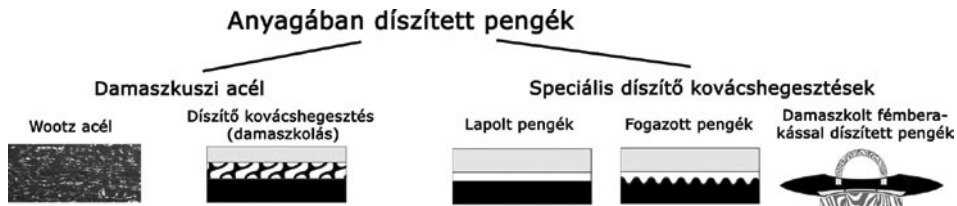
⁸ *Rostoker et al.* 1990. 127. o.

A legújabb kutatások szerint a wootz acélhoz nagyon hasonló anyagból, ún. *tégely-acélből* (*crucible steel*) készültek egyes X. századi viking kardok pengéi (*Ulfberth pengék*, „+VLFBERH+T” féंबरakással díszített pengék).⁹ Tulajdonképpen a wootz acél a tégelyacél egy speciális változatának tekinthető (részletesen lásd később).

A damaszkuszi acél megnevezést használják a *díszítő kovácshegesztéssel* készült fémfém kompozitokra is.¹⁰ A díszítő kovácshegesztés szóösszetételt ebben a dolgozatban az angol archeometallurgiai szakirodalom *pattern-welding* kifejezésének megfelelőjeként használjuk. Ez a szóösszetétel nemcsak az eljárás lényeges technológiai lépésére, a kovácshegesztésre, hanem a funkciójára, a díszítésre is utal. A díszítő kovácshegesztés során különböző kémiai összetételű vasötvözeteket kovácshegesztettek össze, majd a mintázatot az eltérő korróziós tulajdonságokat kihasználva, szintén maratással tették láthatóvá. A középkori damaszkolt kard- és késpengékre jellemző, hogy szinte sohasem a penge teljes keresztmetszete készült damaszkolással, hanem kések esetén általában pengék foka, kardoknál pedig a penge közepe. A díszítő kovácshegesztésre a magyarban a damaszkolt, *damaszk*, *damaszt* és damaszkuszi acél, az angolban szintén *damasc* vagy *damascus steel*, a németben pedig *damast*, *damaszener Stahl* a gyakran használt köznyelvi kifejezés (ezek okozzák a félreértéseket).

Szintén az anyagában díszített pengék közé sorolható néhány, a díszítő kovácshegesztés speciális változataival készült képkori kés, sax, illetve kard pengéje (*lapolt*, *fogazott* és *damaszkolt féंबरakással díszített* pengék).

Az eddig említett fogalmakat az első ábra rendszerezi és illusztrálja.

1. ábra: Az anyagában díszített pengék csoportosítása és illusztrációja
(Minden ábra és táblázat a szerzők saját munkája)

A damaszkolás kialakulása

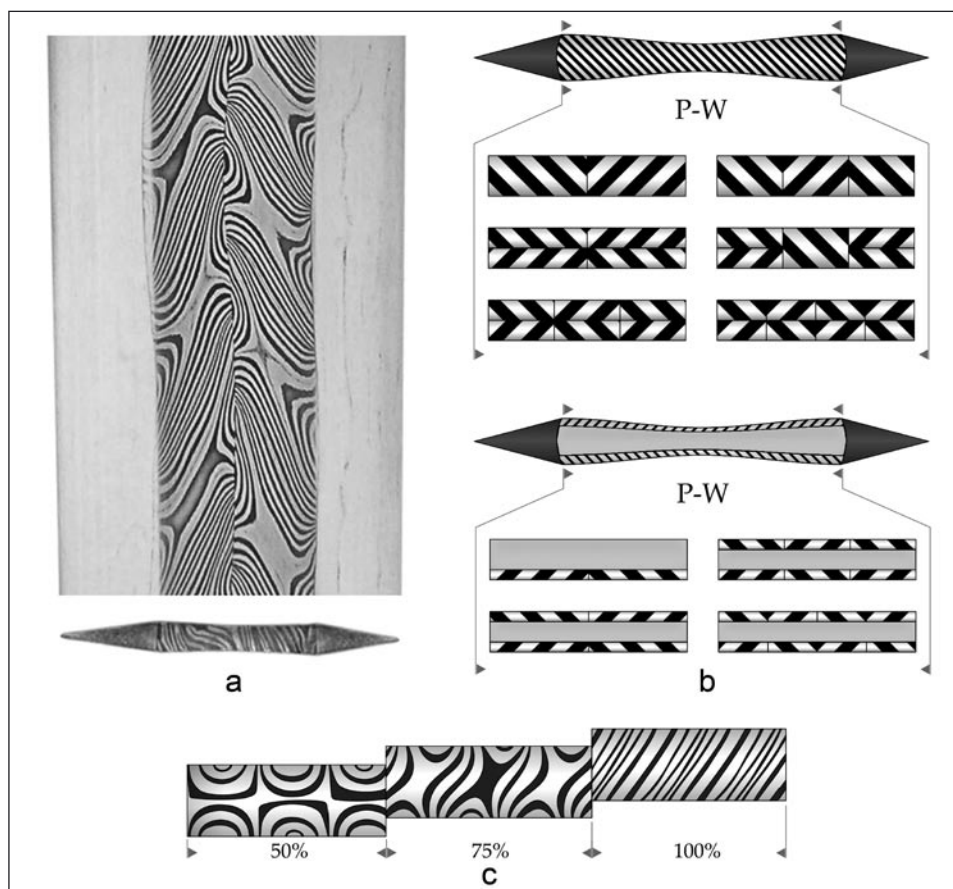
A damaszkolás a La-Téne időkben kezdődött *réteges kompozit készítés* (*piled composites*) eljárásáig vezethető vissza.¹¹ *Lágyvas* ($C < 0,2\text{wt}\%$) és *acél* ($C > 0,2\text{wt}\%$) lapokat felváltva helyeztek egymásra, majd a tömböt kovácshegesztéssel hozták anyagzáró kapcsolatba.¹² Szemben a korabeli vaskohászat primer termékével a vashúccával, az így kapott rúdban már egyenletesebb volt a karbon eloszlása, illetve a nagymértékű átková-

⁹ McNeil 1990. 159–160. o.

¹⁰ William F. Morat híres késkészítő damaszkuszi acél néven mutatta be 1973-ban a díszítő kovácshegesztéssel készült kését. Lewis 1992. 58–64. o., és Kertzman 2007. 224–226. o.

¹¹ Pleiner 1993. 100–109. o., vö.: Williams 2012. 12–86. o.,

¹² Buchwald 2005. 35–38. o., vö.: Anstee et al. 1961. 71–93. o., Williams 1977. 75–101. o., Edge et al. 2003 191–210. o., Lang, J.: The Celtic Sword: a source of practical inspiration. In: Hošek et al. 2011. 263–272. o.

2. ábra:

Kardpengék, amelyek több damaskolt rúd vagy szalag és az élek kovácshegesztésével készültek. A központi mag készülhetett teljes szelvényében (felül baloldalon) rétegelt vagy egy magra rákovácsolt damaskolt szalagokból (felül jobboldalon). Csavarással és anyagválasztással kialakított mintázat (alul).

csolás miatt az éles bemetszést okozó salakzárványok is felaprózódtak. A kezdeti réteges kompozitkészítés célja elsősorban a mechanikai tulajdonságok javítása volt, nem pedig a díszítés.

A damaskolás technológiája akkor fejlődött ki az egyszerű réteges kompozit készítésből, amikor foszforvasat ($P > 0,1 \text{wt}\%$) kezdtek felhasználni a réteges rudak elkészítéséhez. Ezeknek a rudaknak a mintázatát többnyire további megmunkálással (megcsavarhatták őket a hossz tengelyük körül, levághattak vagy forgácsolással anyagot választhattak le róluk a hosszuk mentén stb.) különlegesebbé, maratással pedig láthatóvá tették.¹³ Annak

¹³ Anstee et al. 1961. 71–93. o., vö.: Anteins 1973. 12–19. o., Mäder 2001. 80–81. o., Thålin-Bergman, L.: Blacksmithing in Prehistoric Sweden. In: Calissendorff et al. 1979. 99–133. o.

ellenére, hogy a legtöbben még ma is úgy gondolják, hogy lágyvas és acél rétegek eredményezik a mintázatot, már az 1980-as években kiderült, hogy a damaszkoláskor kizárólag kétféle, foszforvas+lágyvas vagy foszforvas+acél anyagpárosításokat használtak.¹⁴ Damaszkolással első sorban kardpengék magja (amelybe a vércsatorna volt bekovácsolva) készült, mégpedig vagy teljes szelvényében, vagy pedig lágyvas vagy acél magra rétegelt szalagok rákovácsolásával.¹⁵ A kardok központi magja általában maga is több damaszkolt rúd sokféle kombinációban történő kovácshegesztésével készült,¹⁶ amelyben a rudak általában hét rétegből álltak.¹⁷ Ehhez a központi maghoz két oldalról a kard élet szintén kovácshegesztéssel hozták anyagzáró kötésbe.¹⁸

Kardpengék esetében a damaszkolást (főként csavart mintázattal) a II. század végétől a X–XI. század fordulójáig használták,¹⁹ főként az északi germán népek (norvégok, dánok, angol-szászok stb.). A kardnak kivételes szerepe volt a fegyverek között, a harcosnak lehetőleg karddal a kézben kellett meghalnia, ha a Valhallába akart jutni, elvesztése pedig valóságos tragédia volt.²⁰ Ezeknek az igen nagy becsben tartott kardoknak a mintázata is komoly, már-már mitikus szerephez jutott; rendszerint kígyók tekergőzésére, sárkány erőt adó leheletére asszociáltak róla. A damaszkolt kardpengék jellegzetes kialakítását a 2. ábra mutatja.

A damaszkolt pengékhez használt vasötvözetek archaeometallurgiája

Közismert, hogy a középkori Európában használt vasötvözetek szinte kizárólag *bucavasak* voltak (kivétel a speciális tégelyacél, bár ennek alapanyaga szintén bucavas volt). Ennek előállítására bucakemencékben történt, amelyek alacsony, faszén tüzelésű aknás kemencék voltak, bennük a tüzet egészen a XI. században megjelenő vízkerekekig kézi fűjtatókkal szították. A bucakemencékben ún. gyepvasérceket kohósítottak, amely a talajszinthez közel megtalálható, könnyen kifejthető vasércfajta. A kemencékben a pörkölt gyepvasércek vasoxid tartalma a faszén égésével keletkező szénmonoxid hatására színvassá redukálódott, azonban ez a redukció nem volt teljes. A redukálatlan vasoxidokból és a gyepvasércek meddőtartalmából olvadt salak keletkezett. A kemence alján a szilárd halmazállapotú vasszemcsék, vasrögök összehegedtek, így állt össze a szivacsos szerkezetű vasbuca, amely sok olvadt salakot tartalmazott. Nagyon fontos tehát, hogy a vas a bucavaskohászat során nem olvadt meg. A kemencéből kihúzott terméket átkovácsolták, tömörítették, ennek során a salak jelentős része kifröccsent, azonban az összehegedő vasszemcsék és vasrögök között sok salak bezáródott, ezért a bucavas sok salakzárványt tartalmazott. A vasbucakohászat technológiáját részletesen bemutató ismeretterjesztő videofilmet készítettünk a 2012 évi Őskohász Táborban Somogyfajszon.²¹

¹⁴ Tylecote et al. 1986. 146–262. o., vö.: Hoyland et al. 2006.

¹⁵ Jones 1997. 7–11. o., vö.: Jones L. A: Blade Construction and Pattern-Welding. In: Peirce et al. 2002. 145–151. o.

¹⁶ Lang et al. 1989. 85–122. o.

¹⁷ Tylecote et al. 1986. 251–252. o.

¹⁸ Böhne et al. 1961. 107–122. o., vö.: Maryon 1960. 25–37. o.

¹⁹ Hošek, J. – Beran, V. – Komoróczy, B.: The metallography of two Roman swords from Mušov, Czech Republic. In: Hauptmann et al. 2011. 100. o.

²⁰ Magnusson et al. 1969. 272. o.

²¹ A film meglekinthető a www.bucavasyouro.net internetes oldal kezdőlapján.

A tégelyacél készítése során szénporba ágyazott szivacsos, nagy fajlagos felületű vasbucva darabokat hevítettek,²² így a karbon diffúzióval jutott be a vasdarabok felületének néhány mm-es mélységébe, majd további diffúzióval egyenletesen elszórt ezekben. Ezt a hőkezelés-eljárást nevezzük cementálásnak. Elegendően nagy cementálási hőmérséklet esetén a felszenült vasdarabok részben vagy egészben megolvadtak, és egy tömbbé álltak össze. Az olvadékfázis megjelenésének következtében a bucavasban még salakzárványok formájában nagy mennyiségben meglévő, a kohósítás során az ércből és a redukálatlan vasoxidokból származó vassalak képes volt elválni a vasfázistól, így a tégelyacél salakzárványokat már alig tartalmazott.²³

A salakzárványoknak jelentős hatása van a mechanikai tulajdonságokra. Bucavasból és modern acélokból kikovácsolt próbatesteken elvégzett összehasonlító mechanikai anyagvizsgálatokkal megállapítottuk, hogy ezzel az eljárással készült vas szívósságot jellemző mérőszámai (szakadási nyúlás, kontrakció, fajlagos törési munka stb.) jóval alacsonyabbak, mint a modern acéloké.²⁴ Ennek oka a salakzárványok bemetsző hatása, a salakzárványok feszültséggyűjtő helyek, és mikrorepedések kiindulópontjai a fémmátrixban. Itt kell megjegyezni, azt a fontos tényt, hogy a bucavasból kovácsolt fegyverekkel szemben a tégelyacélból vagy a wootz-pengéknek meglévő legendásan jó mechanikai tulajdonságainak első sorban az anyagot rideggé, törékennyé tévő salakzárványok hiánya a magyarázata.²⁵ Fontos tudni továbbá, hogy a mai modern acélok gyakorlatilag szintén nem tartalmaznak salakzárványokat, ezért a mai acélok mechanikai tulajdonságai sokkal jobban a középkori vasötvözetekénél.

A középkorban három vasötvözetet használtak. Ezek a vasötvözetek a nemzetközi archaeometallurgiában használt fogalmakkal: lágyvas, acél és foszforvas. A három középkori vasötvözet definícióját az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat
A három legfontosabb középkori vasötvözet

Vasötvözet	Magyarázat
Lágyvas	Kevés karbont, de egyéb ötvözőket vagy szennyezőket nem tartalmazó vasötvözet. A karbontartalom legfeljebb 0,2wt%. Nem edzhető. Az angol archeometallurgiai szakirodalomban „wrought iron”.
Acél	Nagy karbontartalmú, de egyéb ötvözőket vagy szennyezőket nem tartalmazó vasötvözet. A karbontartalom legalább 0,2wt%, de általában 1wt%-nál nem nagyobb. Edzhető. Az angol archeometallurgiai szakirodalomban „steel”.
Foszforvas	Nagy foszfortartalmú, kevés karbont (és esetleg arzént), de egyéb ötvözőket vagy szennyezőket nem tartalmazó vasötvözet. A karbontartalom legfeljebb 0,2wt%. Nem edzhető. A foszfortartalom 0,1wt% nál nagyobb. Az angol archeometallurgiai szakirodalomban „phosphoric iron”. A foszforvasat első sorban díszítő kovácshegesztésnél használták.

²² Bővebben lásd: Anna Marie Feuerbach doktori disszertációját a tégelyacélról. *Feuerbach* 2002.

²³ A tégelyacél készítésével párhuzamba állítható *aṭ-Ṭarsūsī* leírása, melyben szintén fontos szerepet kap az olvasztott anyag salakmentesítése. Ez utóbbinál egyfajta „gyógyszert” is adnak a fémhez, amely nagy valószínűséggel a vas-oxid folyósítására alkalmas bórax lehet, mivel ennek nyomán „egyenletes lesz [az acél] természete és elhagyja a tönkremenését okozó földesség.” valamint megtisztítja az anyagot „attól, ami hozzá van keveredve az ércben”. *Fehér* 2000. 61. o.

²⁴ *Thiele et al.* [1.]

²⁵ *Peirce et al.* 2002.

Az egyéb vasötvözetek szerepe nem jelentős (esetleg az arzénvasat lehetne még megemlíteni²⁶), a karbonon és a foszforon kívül egyéb ötvözők (vagy szennyezők) olyan mennyiségben, aminek hatása lehetne a mechanikai tulajdonságokra, általában nem jelennek meg a középkori vasötvözetekben, ugyanis tudatos ötvözésről nem beszélhetünk. Egyes régészeti minták esetében találtak a kovácshegesztési vonalakban a leégés miatt vagy a felületi rétegekben a korrózió következtében létrejött Ni, Co, Cu dúsulásokat,²⁷ azonban ezeknek az ötvözőknek a koncentrációja csak helyileg növekedett meg, így a tömbi anyag mechanikai tulajdonságaira nincsenek hatással. 10 morvaországi damaszkolt kard- és késpengéken elvégzett korábbi archaeometriai vizsgálati eredményeink alapján a damaszkolt pengékben használt foszforvas kémiai összetételével kapcsolatban pontosabb adatokhoz jutottunk, SEM-EDS mérésekkel megállapítottuk, hogy a foszfortartalom 0,4–1,4wt% között volt.²⁸

A vasbuca karbontartalmát a kohászat során a befújt levegő mennyiségének hatására történő hőmérsékletváltoztatással vagy pedig a beadott faszén/vasérc aránnyal lehetett befolyásolni.²⁹ Nagyobb hőmérséklet és nagyobb faszén/vasérc arány mellett a keletkezett vas karbonartalma nagyobb lett. A foszfortartalom befolyásolására a legegyszerűbb módszer feltételezhetően a mész vagy valamilyen mésztartalmú anyag (pl. fahamu) beadagolása volt,³⁰ azonban ennek régészeti bizonyítéka egyelőre nem ismert. A vasbucakohászat során a kapott termék kémiai összetétele a teljes térfogatban módosítható, de tömörítése, átkovácsolása után kémiai összetételét már csak a felületi rétegekben van lehetőség módosítani (pl. cementálás).

A felület kikészítése maratással

A damaszkolással készült pengék felületén a mintázatot az előzőleg fémtisztára csiszolt felület savval történő maratásával tették láthatóvá. Egy korábbi kutatásunk maratási kísérletei során felmerült a kérdés, hogy melyek voltak a középkorban ismert savtípusok.³¹

A kénsav („vitriol” – H_2SO_4) már az ókori Európában is használatos volt. A Krisztus utáni I. században említést tesz róla Dioscorides görög orvos és idősebb Plinius is. Szintén az ókortól használtak egy festőnövényt (*Rubia Tinctorum* – festőbuzér), melynek gyökeréből fermentálással és kénsavas vagy lúgos hidrolízissel nyerték ki a színezéket. A festésnél egy VIII. századi luccai kézirat (*Compositiones ad tingenda musiva*) szerint a kénsav közvetlen szerepet is kapott.³² Európán kívül sumér és asszír forrásokban is találkozhatunk a vegyülettel, de a fentebb ismertetett koraiszlám szerzők is írnak róla, kifejezetten kardpenge maratásának céljából. Ya'qūb ibn Işhāq al-Kindī már a IX. században lejegyezte *Kardok és fajtáik című* művében, hogy a kardpengéket vitriollal, azaz

²⁶ Piakowski 1984. 213–226. o.

²⁷ Tylecote et al. 1973. 193–198. o.

²⁸ Thiele, A. – Hosek, J. (in press)

²⁹ Crew, P. – Charlton, M. – Dillmann, P. – Fluzin, P. – Salter, C. – Truffaut, E.: Cast iron from a bloomery furnace. In: Hošek et al. 2011. 239–262. o.; Sauder et al. 2002. 122–131. o.

³⁰ Török et al 2013.

³¹ Thiele et al [2.]

³² Karpenko et al. 2002. 997–998. o.; Theophilus 1986. 51–56. o.; Stillmann 1960. 185. o.

kénsavval vonták be a felületi mintázat előhívása céljából. A X–XI. század fordulóján élő Abū r-Rayhān al-Bīrūnī szintén megemlékezett erről az eljárásról *Gyűjteményes könyv az ékkövek ismeretéről* című írásában.³³

A *salétromsav* (HNO_3) középkori ismertsége párhuzamos lehetett a kénsavével. Mindkettő tudományos igényű beazonosítását Abū Mūsā Jābir ibn Ḥayyān (kb. Kr. u. 721–815, latinosan Geber), a mai Irán területéről származó arabiai tudós, polihisztor, alkimista nevéhez szokás kötni. Geber műveiben találkozhatunk többek között olyan kémiai technológiák korabeli megfogalmazásával, mint a lepárlás, kristályosítás, pörkölés, elgőzölés. Kísérletező munkássága mutatkozik meg abban is, hogy a kénsav, salétromsav, *sósav* (HCl), *citromsav* ($\text{C}_6\text{H}_8\text{O}_7$) és *borkósav* ($\text{C}_4\text{H}_6\text{O}_6$) „felfedezése” mellett ő adta meg az aranyat oldó „királyvíz” (*aqua regia*) három rész sósavat és egy rész salétromsavat tartalmazó receptjét.³⁴ Az európai írásokban ugyanez a XIII. századi Pseudo-Geber néven emlegetett (az elnevezés nem véletlen), ismeretlen alkimista műveiben (*Summa perfectionis magisterii*) jelenik meg, leírva azt is, hogy a királyvizet kénsavban oldott szalmiáksó, ammóniasó („sal ammoniacum” – NH_4Cl) segítségével állították elő.³⁵ Egy korai XIV. századi feljegyzésben is szerepel „sal armoniacum” formában az ammóniasó. A fennmaradt recept arról tanúskodik, hogy az ammóniasó vizes oldata korrodálhatja a vasat. („Aqua corrosiva: Nota quod aqua corrosiva minuens corporum pondera fit ex sale armoniaci et coperosa in equali portione distillando aquam per alembicum [...] Aqua solvens argentum: Aqua solvens argentum et quidem alia metalla fit ex vitriollo romano et sale armoniaci in equali portione et haec aqua dissolvit ferrum...”³⁶)

Az *ecetsav* (CH_3COOH) az ókorban és a középkorban közismert volt. Az orvoslásban többek között fogfájás ellen, vérzés megállítására és sebek fertőtlenítésére használták, míg a gasztronómiában élelmiszerek ízesítésére, befőzésére és tartósítására. Egyszerű előállíthatóságának köszönhetően olcsó és könnyen elérhető volt az alacsonyabb társadalmi rétegek számára is.³⁷

A *csersav*ról ($\text{C}_{14}\text{H}_{10}\text{O}_9 + 2\text{H}_2\text{O}$) Teophilus Presbyter (kb. 1070–125) *De diversibus artibus* című munkájában olvashatunk. Egy tintakészítési receptben lejegyzett növény, a *Ligna Spinarum* egy tüskés fafajtát jelöl, melynek kérgében magas a csersavtartalom.³⁸

A „rozsdáatalakítóként” is ismert *foszforsav* (H_3PO_4) (amely a vöröses-barna rozsdát [Fe_2O_3] fekete ferro-foszfáttá [FePO_4] alakítja) szabad állapotban a természetben nem található meg, de sói gyakoriak. Erős oxidálószer, mint pl. a salétromsav a foszfort foszfoszavvá alakítja.

Természetesen a fent összefoglalt kémiai jellegű írások, művek (amelyek, mint látható, a vizsgált időszakot tekintve alapvetően keletiek) meglete nem ekvivalens a korabeli, fémmaratást végző szakemberek használható savakat illető, alapvetően empirikus ismereteivel. Mindazonáltal a gyümölcsök erjedése által közismert lehetett az ecetsav, citromsav, borkósav (szőlősav), a fák gubacsából a csersav, illetve használhattak kénsavat, salétromsavat, sósavat is, annak pontos definiálása nélkül.

³³ Fehér 2001. 28. o.; Karpenko et al. 2002. 997–998. o.

³⁴ Datta 2005. 40. o.

³⁵ Karpenko et al. 2002. 1002. o.

³⁶ Newman 1991. 73–74. o.

³⁷ Weiss 2004. 337–346. o.

³⁸ Teophilus 1986. 159. o.

A korábbi kutatásunk során damaszkolt próbatesteken végeztünk maratási kísérleteket.³⁹ Dísztítő kovácshegesztéssel egy 8 rétegű, csavart mintázatú, foszforvas + lágyvas anyagpárosítással, valamint két, szintén 8 rétegű, csavart mintázatú foszforvas + acél anyagpárosítással próbatestet kovácsoltunk. Az egyik, foszforvas + acél anyagpárosítással készült próbatestet hőkezelése normalizálás, míg a másiké nemesítés volt. A kísérleteket 2%-os és 10%-os, csapvízzel hígított, 20°C-os és 70°C-os citromsavval, ecetsavval, foszforsavval, kénsavval, salétromsavval és sósavval végeztük el, a mintákat 10, illetve 60 másodpercig maratva. Összesen 114 maratási kísérletet végeztünk. Az eredmények alapján elmondható, hogy a legmarkánsabb, legkontrasztosabb mintázatot a foszforvas és nemesített acél kombinációja, 20%-os töménységű, 70°C-os hőmérsékletű sósavval történő 10 másodperces maratása eredményezte. A 20%-os sósav minden anyagpárosításra markáns mintázatot eredményezett 20°C-os és 70°C-os hőmérsékleten is. A sósav, mint említettük, a középkorban minden bizonnyal elvileg elérhető marószer volt, még ha nem is olyan könnyen, mint például az ecetsav, ezért nem valószínű, hogy gyakran használták. A szintén beszerezhető salétromsav, ugyancsak határozott mintázatot hozott létre, bár az egyes anyagpárosításokra vonatkozóan más-más maratási paraméterek mellett. A kénsav és a foszforsav csak néhány esetben, a citromsav és az ecetsav pedig egy esettől eltekintve kizárólag csak a foszforvas és nemesített acél anyagpárosítás mellett eredményezett markáns mintázatot. A korabeli kardkészítők minden bizonnyal a természetben könnyebben elérhető, relatíve gyenge savakat használták rendszeresebben, mint például az ecetsavat, a megsavanyodott sört, a vizelet savtartalmát, a borkósvat, illetve a cersavat, amely az igen hatásos, kék-fekete színű sávkot eredményezi, és egyfajta rozsdásodás-gátlásként is szolgált.

A damaszkolt pengék mechanikai tulajdonságai

A damaszkuszi pengék jó mechanikai tulajdonságaival kapcsolatban számos legenda ismert. Ilyen például az is, miszerint a Szentföldre érkező kereszties lovagok kardját a muszlim harcosok pengéje valósággal kettészelte⁴⁰ (itt valószínűleg wootz-pengéről van szó). A későbbi magyar irodalom is nagy tisztelettel emlékszik meg a mesébe illő fegyverekről. Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényében például Baradlay Richárd öv gyanánt hajlít a dereka köré egy „damaszkpengét”, amivel aztán egy puskacsövet is kettévág⁴¹ (itt már nem tudni damaszkolt vagy wootz pengéről van-e szó).

Ebben a fejezetben egy korábbi kutatásunk⁴² eredményit mutatjuk be, amelynek célkitűzése az volt, hogy választ adjunk a kérdésre: a damaszkolásnak valóban a mechanikai tulajdonságok javításában vagy csak a szép felületi mintázat létrehozásában volt szerepe? A kérdés megválaszolásához mechanikai anyagvizsgálatokat végeztünk el különböző anyagpárosítással készült damaszkolt próbatesteken. A téma népszerűsége okán korábban már számos hasonló mechanikai anyagvizsgálat-sorozatra került sor,⁴³ azonban a próbatestek mindig modern, ipari acélokból készültek és nem bucavasból, főleg nem foszforvas-

³⁹ Thiele et al [2.]

⁴⁰ Haramza 2013. 2. o.

⁴¹ Gárdonyi híres művében, az Egri csillagok-ban szintén olvashatunk a damaszkuszi acél páratlanságáról. Lendvai 2008. 5–6. o.

⁴² Thiele et al. [3]

⁴³ France-Lanord 1949. 19–45. o.; Salin 1957. 206–208. o.; Lang 2009. 232–240. o. Lásd még: Pelsmaeker 2010.; Williams 2012.

ból, így a kapott eredmények alapján a középkori damaszkolt pengékre tett megállapítások megkérdőjelezhetőek.

Első sorban a kardpengék mechanikai tulajdonságait érdemes tárgyalni, mert ezek a hosszú, karcsú fegyverek valóban nagy mechanikai igénybevételnek voltak kitéve harc közben, szemben a késpengékkel. A kardpengék esetében ütésszerű (dinamikus) hajlító igénybevételről, egyszerű (statikus) hajlító igénybevételről beszélhetünk. A fellépő igénybevételekkel szembeni ellenállást a kardpenge geometriai kialakítása (hossza és keresztmetszete) és a karpenge anyagának anyagjellemzői határozzák meg. Itt nem vizsgáljuk a kardok geometriai kialakításának hatását, hanem kizárólag a kardok anyagjellemzőire fókuszálunk.

A két legfontosabb anyagjellemző a szilárdság és a szívósság. Ezeket különböző mérőszámokkal jellemezhetjük, amelyeket mechanikai anyagvizsgálatok segítségével határozhatunk meg.

A szilárdságot jellemző mérőszámok közül a legfontosabb a folyáshatár (a mi esetünkben az egyezményes folyáshatár, $R_{p0,2}$ (MPa). Minél nagyobb a folyáshatár, annál szilárdabb az anyag, így annál jobban ellenáll a penge a kisebb hajlító igénybevételnek, amelynek eredménye a maradó alakváltozás, azaz a penge elgörbülése lehet. A szakítószilárdság (R_m (MPa) szintén jellemzi a szilárdságot.

A szívósságot, mint anyagjellemzőt szét kell választanunk dinamikus szívósságra és statikus szívósságra. A dinamikus szívósság az ütőmunka mérőszámmal (KV (J)) jellemezhető. Minél nagyobb az ütőmunka, annál szívósabb az anyag, így annál jobban ellenáll a penge az ütésszerű hajlító igénybevételnek, amelynek eredménye törés lehet. A statikus szívósság a fajlagos törési munkával, (W_c , (J/cm³)), a szakadási nyúlással (A (%)) és a kontrakcióval (Z (%)) jellemezhető. Minél nagyobbak ezen mérőszámai az anyagnak, annál jobban ellenáll a penge a nagymértékű hajlító igénybevételnek, amelynek eredménye már a törés lehet.

Az ütőmunkát a szabványos Charpy-féle ütve hajlító vizsgálattal, a többi mérőszámot pedig a szintén szabványos szakítóvizsgálattal határoztuk meg. Az eddig említett fogalmakat a 2. táblázat foglalja össze.

A mechanikai anyagvizsgálatokat olyan próbatesteken készítettük el, amelyekhez a bucavas alapanyagokat, lágyvasat, acél és foszforvasat korhűen állítottuk elő gypvasérc kohósításával. Ezekről a próbakohósításokról és a honfoglalás kori kárpát-medencei vas-kohászatot felelevenítő rekonstrukciós kísérletekről már számos korábbi publikációban beszámoltunk.⁴⁴

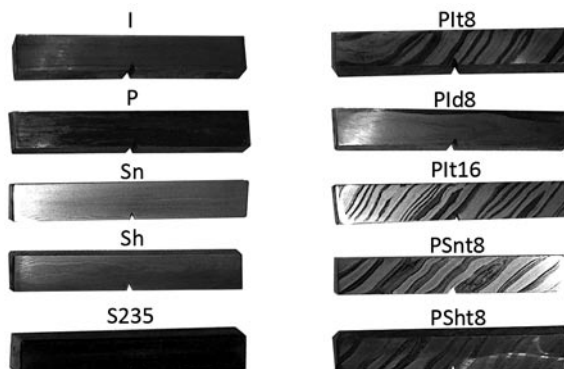
A bucavas alapanyagokból díszítő kovácshegesztéssel 8 és 16 rétegű, csavart és nem csavart mintázatú (párhuzamos rétegek), középkori kard és késpengéknél előforduló, foszforvas és lágyvas (Pit8 és Pid8 és Pit16), foszforvas és normalizált acél (PSnt8), foszforvas és nemesített acél (PSht8) anyagpárosításokkal készítettünk próbatesteket. Kikovácsoltunk továbbá bucavas alapanyagokból is próbatesteket, így készültek lágyvas (I), foszforvas (P), normalizált acél (Sn) és nemesített acél (Sh) próbatestek. Azért, hogy a középkori bucavas anyagokat jobban összehasonlíthassuk a mai modern acélokkal, referencia anyagként modern S235 szerkezeti acélból szintén próbatesteket készítettünk. Min-

⁴⁴ Thiele et al. 2010. 7–12. o.; Thiele 2012. [1.] 99–104. o.; Thiele 2012. [2.] 43–44. o.; Thiele 2010. 395–408. o.; Thiele et al. 2011. 364–367. o.

2. táblázat
A mechanikai anyagvizsgálatok mechanikai háttere

<i>Igénybevétel</i>	<i>Következmény</i>	<i>Anyagjellemző</i>	<i>Mérőszám</i>	<i>Mechanikai anyagvizsgálat</i>
Ütésszerű hajlító igénybevétel	Törés	Dinamikus szívósság	Ütőmunka (KV [J])	Charpy-vizsgálat
Kis hajlító igénybevétel	Maradó alakváltozás	Szilárdság	Egyezményes folyáshatár ($R_{p0.2}$ [MPa]) és szakítószilárdság (R_m [MPa])	Szakító-vizsgálat
Nagy hajlító igénybevétel	Törés	Statikus szívósság	Fajlagos törési munka (W_c [J/cm ³]), szakadási nyúlás (A [%]), Kontrakció (Z[%])	Szakító-vizsgálat

den próbatest típusból 3–5 darabot állítottunk elő, azért hogy a nagyobb számú méréssel a mérési hibákat csökkenthessük, illetve hogy a kapott eredményeket statisztikai módszerekkel értékelhessük. Példaként a Charpy-próbatesteket a 3. ábra mutatja.

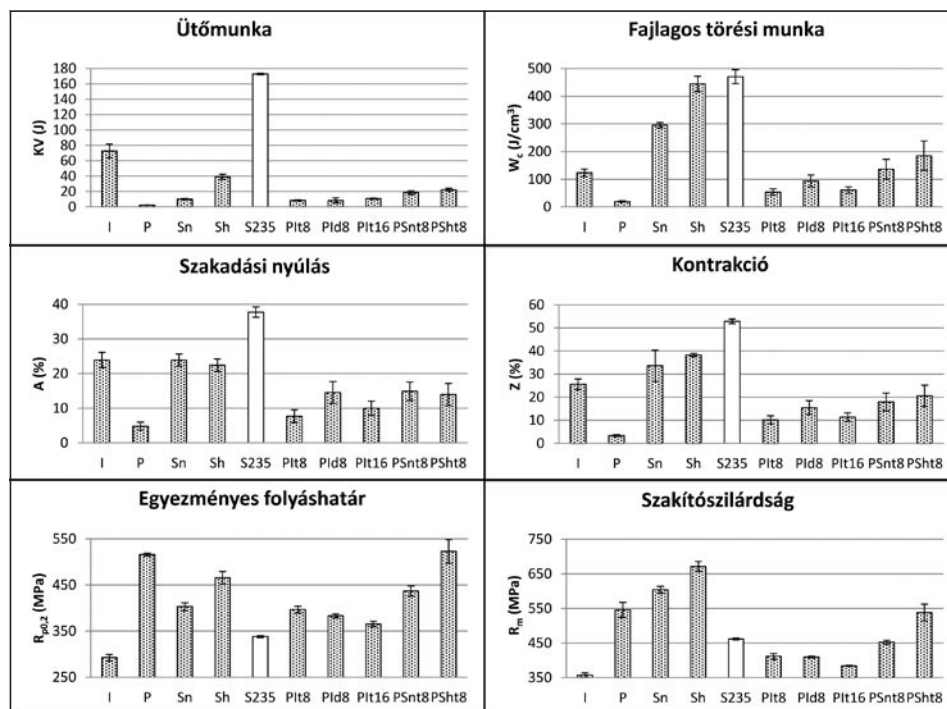

3. ábra:
Bucavastól kovácsolt Charpy próbatestek (reprezentáns darab egy-egy próbatest típusból)
A felület polírozva és 2%-os nitállal maratva

Az elvégzett szabványos Charpy-féle ütve hajlító vizsgálatok⁴⁵ és a szabványos szakítóvizsgálatok⁴⁶ eredményeinek kiértékelése alapján az egyes próbatest-típusokra meghatározott szívóssági és szilárdsági mérőszámokat a 4. ábra foglalja össze

⁴⁵ International Standard ISO 148-2:2008(E)

⁴⁶ International Standard ISO 6892-1:2009(E)

4. ábra:

A mechanikai anyagvizsgálatokkal meghatározott szívóssági és szilárdsági mérőszámok az egyes próbatípusokra a szórások feltüntetésével

Eredmények

A mechanikai anyagvizsgálatok során kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a hasonló kémiai összetételű és mikroszerkezetű, de salakzárványokat tartalmazó bucavas mechanikai tulajdonságai jóval elmaradnak a mai modern acéloktól (amelyekben alig található salakzárvány). A bucavas dinamikus és statikus szívóssága a zárványok bemetsző, feszültséggyűjtő hatása miatt jóval kisebb, mint a mai modern acéloké.⁴⁷ A díszítő kovácshegesztés mechanikai tulajdonságokra gyakorolt hatásával korábban foglalkozó, modern acélokkal dolgozó kutatások eredményei és az azokból levont következtetések éppen ezért kérdőjelezhetők meg.

A mechanikai anyagvizsgálati eredmények alapján az is jól látható, hogy a foszforvas, bár szilárdsága a nemesített acélokéhoz hasonlóan nagy, dinamikus és statikus szívóssága jóval elmarad azokétól (rideg és törekeny). A 4. ábrán látható, hogy az adott típusú damaszolt próbatípusok mechanikai tulajdonságaira jellemző mérőszámok hozzáve-

⁴⁷ Lásd pl. az útőmunka értékeket a 4. ábrán az I jelű és az S235 jelű próbatípusokra, illetve vö.: Tylecote et al 1986. 253–254. o.

tőlegesen a felhasznált alapanyagok mechanikai tulajdonságaira jellemző mérőszámok átlagaként adódtak. Mindezek miatt bizonyítottan tarthatjuk, hogy az eredeti középkori díszítő kovácshegesztés, amelyben foszforvasat használtak fel, nem javította a mechanikai tulajdonságokat, sőt a damaszkolt pengék szívóssága jelentősen csökkent. Ugyanezt a megállapítást sejtésként, bizonyítás nélkül Tylecote és Gilmour már megfogalmazták.⁴⁸

Ha az egyes damaszkolt próbatest-típusokat nézzük, megállapíthatjuk, hogy a mintáznak alig van hatása a mechanikai tulajdonságokra.⁴⁹ Az eredményekből is kiderül, hogy a legjobb mechanikai tulajdonságokkal a foszforvas + nemesített acél (PSht8) anyagkombinációval készült damaszkolt próbatestek rendelkeztek.

Összegzés és kitekintés

A damaszkolt pengék körül számos legenda toposzként maradt fenn. Cikkünk rámutatott arra, hogy ennek oka részben a nem megfelelő fogalomhasználat (damaszusi acél és damaszkolás fogalmak megegyezősége a köztudatban). A fent bemutatott mechanikai anyagvizsgálatok bizonyították, hogy a damaszkolással kapcsolatos közhiedelmek mennyire tévesek. Bár az eljárás saját kora egyik csúcstechnológiájának mondható, az így előállított damaszkolt pengék minősége messze elmarad a mai modern acéloktól. Meg kell viszont jegyezni, hogy ebben a cikkben az európai damaszkolt pengékkel foglalkoztunk, azok mechanikai tulajdonságaira tettünk megállapításokat, nem pedig az ázsiai vagy ázsiai eredetű wootz acélra, amit gyakran tévesztenek össze a damaszkolt pengékkel. A wootz acél mechanikai tulajdonságai a salakzárványok hiánya miatt valóban egészen különlegesek lehettek (de csak a korabeli anyagokhoz, és nem a mai modern acélokhoz képest!), azonban erre vonatkozóan nem végeztünk eddig vizsgálatokat.

Az eddigi eredmények jó alapját képezhetik egy későbbi kutatásnak, mely a hazai damaszkolt pengéjű kardokat, késeket venné részletes vizsgálat alá. Kárpát-medencei viszonylatban eddig csak nagyon kevés fegyvert sikerült ily módon vizsgálni, a legtöbb eredmény külföldi szaktekintélyektől származik, többek között Radomír Pleiner, Jerzy Piakowski, és L'ubomír Mihók, valamint német nyelvterületről Matthias Mehofer és Norbert Hofer kutatóktól. Példának említve az avar kort, melyre a meroving fémművesség is hatással lehetett: mindössze néhány esetben van adatunk damaszkolásra. A Kehidakustány–Kehida–Központi Tsz. Major lelőhely kora avar kori sírjából⁵⁰ egy spatha került elő, melynek középső részén a Meroving-korra jellemző halszálkamintás damaszt nyomát fedezték fel. A környei 97. sírból származó kardot és további két szórványleletet Piakowski szerint többfajta vas- és acélsíkból forrasztottak össze. Az alsógelléri temetőből származó szabvány Pleiner végzett vizsgálatokat. Ennek eredményeképp megállapítható, hogy két anyagból kovácsolták (a penge éle magasabb karbontartalmú), azonban a penge minősége Mehofer szerint jóval alacsonyabb a korabeli spathaknál.⁵¹

Eltökélt szándékunk, hogy az európai damaszkolt pengékkel kapcsolatos kutatásokban továbbra is közreműködjünk a külföldi kollégákkal, ugyanakkor a kárpát-medencei lelet-

⁴⁸ Tylecote et al. 1986. 251. o.

⁴⁹ Vö.: a Pt8, Pt8 és a Pt16 jelű próbatestek mérőszámait.

⁵⁰ 1. számú sír.

⁵¹ Csiky 2009. 193–194. o.

anyag feldolgozását is folytassuk. Ezek a kutatások jobban meghatározzák a damaszkolás Kárpát-medencébe való bekerülésének és elterjedésének módját és mértékét, valamint a damaszkolt pengéjű fegyverek archeometallurgiáját, és újabb fegyver- és technikatörténeti eredményekkel szolgálhatnak majd.

BIBLIOGRÁFIA

- Allan 1979. *Allan, James W.*: Persian Metal Technology 700–1300 AD. Ithaca Press, London, 1979.
- Anstee et al. 1961. *Anstee, J. W. – Biek, L.*: A Study in Pattern-Welding. *Medieval Archaeology*, 5. (1961) 71–93. o.
- Anteins 1973. *Anteins, A.*: Damasskaāstal’ w stranahbassejna Baltijskogo Morā. Izdatel’stvoZinatne, Riga, 1973.
- Böhne et al. 1961. *Böhne, C. – Dannheimer*: Studien an Wurbuntklingen des frühen Mittelalters. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 26. (1961) 107–122. o.
- Bronson 1986. *Bronson, B.*: The Making and Selling of Wootz. *Archeomaterials*, 1. (1986) 13–51. o.
- Buchwald 2005. *Buchwald, Vagn F.*: Iron and steel in ancient times. *Historisk-filosofiske Skrifter* 29, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København, 2005.
- Claissendorff et al. 1979. *Calissendorff, K. – Holmqvist, W. – Hyenstrand, Å. – Serning, I. – Thålin-Bergman, L.*: Iron and Man in Prehistoric Sweden. LTs Förlag, Stockholm, 1979.
- Csiky 2009. *Csiky Gergely*: Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Doktori Disszertáció. Kézirat, Budapest, 2009.
- Datta 2005. *Datta, N. C.*: The story of Chemistry. Universities Press, Újdelhi, 2005.
- Edge et al. 2003. *Edge, D. – Williams, A.*: Some Early Medieval Swords in the Wallace Collection and Elsewhere. *Gladius*, 23. (2003) 191–210. o.
- Fehér 2000. *Fehér Bence*: Források a korai iszlám kardművesség történetéhez. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2000.
- Fehér 2001. *Fehér Bence*: A korai iszlám fémművesség anyagai, forrásai és technikái. Doktori disszertáció. Kézirat, Budapest, 2001.
- Feuerbach 2002. *Feuerbach, A. M.*: Crucible Steel in Central Asia: Production, Use, and Origins. Doktori disszertáció, University of London, London, 2002.
- France-Lanord 1949. *France-Lanord, A.*: La fabrication des épées damassées aux époques mérovingienne et carolingienne. *Le Pays gaulois*, 10/1–3. (1949) 19–45. o.
- Haramza 2012. *Haramza Márk*: A damaszkuszi acél részleges rekonstrukciója. *Orpheus Noster*, IV. (2012) 3. sz. 81–84. o.
- Haramza 2013. *Haramza Márk*: IX–XII. századi iszlám acélgyártási eljárások rekonstrukciója. OTDK-dolgozat. Kézirat, Budapest, 2013.
- Hauptmann et al. 2011. *Hauptmann, A. – Moderressi-Tehrani, D. – Prange, M.* [szerk.]: Archaeometallurgy in Europe III – Abstracts, Deutsches Bergbaumuseum, Bochum 2011.
- Hošek et al. 2011. *Hošek, J. – Cleere, H. – Mihok E.* [szerk.]: The Archaeometallurgy of Iron. Recent Developments in Archaeological and Scientific Research, Institut of Archaeology of the ASCR, Prága, 2011.

- Hoyland et al.* 2006. *Hoyland, R.G. – Gilmour, B.:* Medieval Islamic Swords and Swordmaking. Gibb Memorial Trust, Oxford, 2006.
- Jones* 1997. *Jones, L. A.:* The Serpent in the Sword: Pattern-Welding in Early Medieval Swords. *Park Lane Arms Fair Catalogue*, 4. (1997) 7–11. o.
- Karpenko et al.* 2002. *Karpenko, V – Norris, J. A.:* Virtiol in the History of Chemistry. *Chemicke Listy Journal*, 96. (2002) 997–1005. o.
- Kertzman* 2007. *Kertzman, Joe:* Art of the Knife. Krause Publications, 2007.
- Lang et al.* 1989. *Lang, J. – Ager, B.:* Swords of the Anglo-Saxon and Viking Periods in the British Museum: A Radiographic Study. In: *S. Chadwick Hawkes* [szerk.]: Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 21. (1989), Oxford University Committee for Archaeology, Oxford, 85–122. o.
- Lang* 2009. *Lang, J.:* A consideration of the methods of constructing iron swords blades in the pre-medieval period, In: *Archaeometallurgy in Europe 2007. Proceedings of the 2nd International Conference. Selected Papers. Aquileia, 17–21 June 2007, Milano: Associazione Italiana di Metallurgia, 232–240. o.*
- Lendvai* 2008. *Lendvai Levente:* Az eredeti damaszkuszi acél technológiája. OTDK-dolgozat. Kézirat, Gödöllő, 2008.
- Lewis et al.* 1992. *Lewis, Jack P. – Combs, R.:* Gun digest book of knives. DBI. 1992.
- Mäder* 2001. *Mäder, S.:* Stähle, Steine und Schlangen. Zur kunst-, kultur- und technikgeschichtlichen Einordnung dreier Schwertklingen aus dem alamannischen Siedlungsraum. Doktori Disszertáció. Humboldt Universität, Berlin, 2001.
- Magnusson et al.* 1969. *Magnusson, M. – Palsson, H.:* The Laxdæla Saga. Penguin Classics Book 218., 30. fejezet
- Maryon* 1960. *Maryon, H.:* Pattern-welding and Damascening of Sword-blades – Part I. Pattern-Welding. *Studies in Conservation*, 5/1. (1960) 25–37. o.
- McNeil* 1990. *McNeil, Ian:* An Encyclopedia of the History of Technology. Routledge, London, 1990.
- Newman* 1991. *Newman, W. R.:* The Summa Perfectionis of Pseudo-Geber. Brill, Leiden, 1991.
- Peirce et al.* 2002. *Peirce, I. – Oakeshott E.:* Swords of the Viking Age. The Boydell Press, Woodbridge, 2002.
- Pelsmaeker* 2010. *Pelsmaeker, S. B. M.:* Weapons of Princes, Weapons of War? An experimental analysis of pattern-welded swords from northwestern Europe, 400–1100 AD. Szakdolgozati disszertáció, University os Goringen, Groningen 2010.
- Piadowski* 1984. *Piadowski, J.:* Das Vorkommen von Arsen im antiken und frühmittelalterlichen Gegenständen aus Renneisen. *Archäologie*, 18. (1984) 213–226. o.
- Pleiner* 1993. *Pleiner, R.:* The Celtic Sword. Clarendon Press, Oxford, 1993.
- Reibold et al.* 2006. *Reibold, M. – Paufler, P. – Levin A. A. – Kochann, W. – Pätzke, N – Meyer, D. C.:* Materials: carbon nanotubes in an ancient Damascus sabre. *Nature*, 444. (2006) 286. o.
- Rostoker et al.* 1990. *Rostoker W. – Bronson B.:* Pre-Industrial Iron, Its Technology and Ethnology. In: *Archeomaterial Monograph No. 1 Philadelphia, PA: Archaeomaterials, 1990. 127. o.*
- Salin* 1957. *Salin Édouard:* La Civilisation Mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire. In: *Speculum. The Medieval Academy of America, Cambridge, 1957. 206–208. o.*

- Sauder et al.* 2002. *Sauder, L. – Williams, S.:* A practical treatise on the smelting and smithing of bloomery iron. *Historical Metallurgy*, 36/2. (2002) 122–131. o.
- Stillman* 1960. *Stillman, J. M.:* The story of Alchemy and Early Chemistry. Dover Publ, New York, 1960.
- Teophilus* 1986. *Teophilus Presbyter:* De diversibus artibus. Ford. *Takács Vilmos.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Thiele* 2010. *Thiele Á.:* A kora középkori vaselőállítás technológiája a X. századi fajszi-típusú bucakemencében elvégzett próbakohósítások tükrében. In: *Petkes Zsolt* [szerk.]: Népvándorláskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. 10. 28–30., 395–408. o.
- Thiele* 2012. [1.] *Thiele Á.:* Smelting experiments in the early medieval fajszi-type bloomery furnace and the metallurgy of iron smelting. *Periodica Polytechnica*, 54/2. (2012) 99–104. o.
- Thiele* 2012. [2.] *Thiele, Á.:* Középkori Vasipari Park és Őskohász Tábor Somogyfajszon. *Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat*, 144/1. (2012) 43–44. o.
- Thiele et al.* [1.] *Thiele, Á. – Hosek, J.:* Mechanical properties of medieval bloomery iron materials - comparative tensile and Charpy-tests on bloomery iron samples and S235JRG2. *Material Science Forum* [nyomtatás alatt]
- Thiele et al.* [2.] *Thiele Á. – Török B. – Haramza M. – Juhász G. M.:* A díszítő kovács-hegesztés (pattern-welding) szerepe 2–10. századi kard- és késpengékben – korhűen rekonstruált vasanyagok maratási vizsgálata. *Archaeometriai Műhely* [nyomtatás alatt]
- Thiele et al.* [3.] *Thiele, Á. – Hošek, J. – Kucypera, P. – Dévényi, L.:* The role of pattern-welding in historical swords – mechanical testing of materials used in the manufacture of swords. *Archaeometry* [nyomtatás alatt]
- Thiele et al.* 2010. *Thiele, Á. – Bán, K.:* A bucakohászat kora középkori technológiája a megvalósíthatóság tükrében. *Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat*, 143/2. (2010) 7–12. o.
- Thiele et al.* 2011. *Thiele, Á. – Dévényi, L.:* Rekonstrukciós kísérletek a 10. századi fajszi típusú bucakemencében. In: *Dr Csibi Venczel-J.* [szerk.]: OGÉT 2011–XIX. Nemzetközi Gépészeti Találkozó. Csíksomlyó, Románia, 2011. 04. 28–2011. 05. 01. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, 364–367. o.
- Thiele – Hosek* *Thiele, Á. – Hosek, J.:* Estimation of phosphorus content in archaeological iron objects by means of optical metallography and hardness measurements. *Acta Polytechnica Hungarica* [nyomtatás alatt]
- Török et al.* 2013. *B. – Thiele, Á.:* Extracting phosphoric iron under laboratorial conditions smelting bog iron ores, 2nd International Conference on Competitive Materials and Technological Processes, IOP Publishing, IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 47. (2013) 012034.
- Tylecote et al.* 1973. *Tylecote, R. F. – Thomsen, R.:* The segregation and surface enrichment of arsenic and phosphorus in early iron artefacts. *Archaeometry*, 15/2. (1973) 193–198. o.
- Tylecote et al.* 1986. *Tylecote, R. F. – Gilmour, B. J. J.:* The Metallography of Early Ferrous Edge Tools and Edged Weapons. *BAR British Series*, 155. (1986) 146–262. o.
- Weiss* 2004. *Weiss A. M.:* Food in Medieval Times. Greenwood Press, London, 2004.
- Williams* 1977. *Williams, A.:* Methods of Manufacture of Swords in Medieval Europe Illustrated by the Metallography of some Examples. *Gladius*, 13. (1977) 75–101. o.
- Williams* 2012. *Williams, A.:* The Sword and the Crucible. A History of the Metallurgy of European Swords up to the 16th Century. Brill, London, 2012.

FOSZTOGATÓ MARTALÓCOK, FEGYVERES RABLÓBANDÁK A KÖZÉPKORI BALTIKUMI HADVISELÉSBEN

Plundering marauders, armed robber gangs
in the warfare of the Baltic region in the Middle Ages

The paper examines the role of the plundering and looting freikorps in the warfare in the Baltic region in the Middle Ages. The Christians' continuous war against pagan Prussians, and then against the Lithuanians lasted for one and a half century, creating favourable conditions for the operations of Christian gangs plundering pagan lands. Such marauders, the so-called *struters* did not attack military targets, but defenceless villages and farms. Their operations were more or less controlled by the overlord German Teutonic Order, which occasionally gave them specific tasks, too. Despite this fact, they were not considered as a particularly reliable or truly efficient armed force. The paper also speaks briefly about the fact that such armed gangs, plundering freikorps operated everywhere in Europe where lasting conflicts existed.

Pósán László PhD, történész, a Debreceni Egyetem Egyetemes Történeti Tanszék egyetemi docense, kutatási területe a Német Lovagrend állama, az északi keresztetes hadjáratok, Litvánia története, szerzője: A középkori Európa (Debrecen, 2010), Skandinávia a középkorban (Debrecen, 2012). E-mail: posan.laszlo@arts.unideb.hu

Keywords: struter, latrunculus, marauder, plundering

A Visztula és a Nemunas (Neman) folyók közötti területen élő pogány porosz törzsek meghódításáról beszámoló XIV. századi krónikás, Peter von Dusburg *Chronica terrae Prussiae*¹ című művében a Jó és a Rossz, az Úr és a Sátán szolgáloinak küzdelmeként ábrázolta az 1230–1283 közötti, fél évszázadig tartó háborút. Ebben a küzdelemben a pogányok elleni harcot felvállaló Német Lovagrend és a támogatására ide érkező keresztetek a krónika szerint egyaránt a hit erejének csodáját és tanúságtételét jelentették, az általuk vívott küzdelem pedig szent háború volt, Isten akaratának beteljesülése a Gonosz erői felett.² A porosz földek meghódításáért vívott küzdelmek isteni küldetesként történő értelmezését maga a Szentszék tette meg, amikor a XIII. század folyamán többször is keresztetes hadjáratot hirdetett a pogány poroszok ellen a Német Lovagrend megsegítésére. III. Honorius pápa már 1217-ben engedélyezte Christian missziós püspöknek,³ hogy keresztetes hadat vezessen a poroszok ellen.⁴ Egy évvel később a mainzi, kölni és salzburgi érsekségek területéről a Szentföldre tartó kereszteteket arra szólította fel, hogy inkább a Visztulához menjenek a pogány poroszok megfékezésére.⁵ 1230-ban IX. Gergely pápa a

¹ *Petri de Dusburg: Chronica terrae Prussiae.* In: SRP I. 21–269. o.

² *Helmut Motekat: Ostpreußische Literaturgeschichte mit Danzig und Westpreußen.* München 1972. 21. o.; *Arno Mentzel-Reuters: „Unde den vride machten wider in dem lande” – Kriegsziele in der Historiographie des Deutschen Ordens. Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, XVIII.* (2013) 81–103. o. itt: 82. o.

³ Christian püspökről lásd: *Tadeusz Manteuffel: Próba stworzenia cysterskiego panstwa biskupiego w Prusach. Zapiski Historyczne, 18.* (1953) 157–173. o.; *Max Perlbach: Zur Geschichte der ältesten preußischen Bischöfe. Altpreußische Monatschrift, IX.* (1872).

⁴ PUB I. 1. nr. 15.

⁵ Uo. I. nr. 20.

poroszok elleni keresztes hadjárat meghirdetésére szólította fel Magdeburg, Bréma, Lengyelország, Pomeránia, Morvaország, Holstein és Gotland domonkos rendházait.⁶ A következő években, 1231-ben,⁷ 1232-ben⁸ IX. Gergely több oklevelet is kiadott ugyanilyen tartalommal. IV. Ince is számos alkalommal szólított fel a pogány poroszok elleni harcra: 1244-ben,⁹ 1245-ben¹⁰ és 1250-ben.¹¹ A pápaságnak a poroszok elleni keresztes vállalkozásokat ösztönző aktivitása IV. Sándor idején sem csökkent, s egyedül 1257-ben öt ilyen tartalmú pápai oklevél született.¹² Peter von Dusburg értelmezése szerint Poroszországot az Úr jelölte ki a Német Lovagrend számára, hogy ott beteljesítse küldetését, így ez a föld „szent” lett. A krónikában a „Sancta terre Prussie” kifejezést használta.¹³

Mindazok után, hogy Dusburg a Német Lovagrend harcait, küzdelmeit és a fennhatósága alá került területeket szakrális értékekkel ruházta fel, meglepő és furcsa, hogy krónikájában rablókról, martalócokról, fosztogatókról is írt (*De latrunculis*).¹⁴ Tevékenységüket viszont amiatt, hogy a pogányok földjét dúlták, elnézőbben ítélte meg. A Dusburg latin nyelvű krónikáját német strófákba átültető Nicolaus von Jeroschin ugyanerről a témáról írva a „Diz ist von strüterin” kifejezést használta.¹⁵ A latin *latrunculus* (rabló, zsvány) korabeli német megfelelője a *struter* szó volt.¹⁶ Mindkét krónika olyan fosztogatóként mutatja be a *strutereket*, akiket a politikai hatalom, a tartományúr Német Lovagrend is támogatott, s felettük valamiféle ellenőrzést, kontrollt is gyakorolt. Dusburg és Jeroschin elbeszélése szerint a XIII. század utolsó harmadában a lovagrend fennhatósága alatt álló területeken, a Marin Golin vezette *latrunculus* csapat volt a leghíresebb és legaktívabb. Tanyájuk a lovagok egyik vára, a Kulmerland tartományban lévő Rehden (Radzyń Chelmiński) mellett volt, annak oltalma alatt állt. Innen indították rablóakcióikat a pogány porosz területekre, s ide tértek vissza zsákmányukkal.¹⁷ Nicolaus von Jeroschin krónikája ezeket a rablótámadásokat, portyákat *struterie*-nek nevezte.¹⁸ Ezek olyan fegyveres vállalkozások, rablótámadások voltak, amelyek nem katonai célpontok, hanem védtelen falvak, tanyák ellen irányultak. Az ilyen portyákat kis létszámú csapatokkal hajtották végre. A *struterek* általában könnyűfegyverzetű lovasok voltak, mert akcióik sikeressége szempontjából a gyorsaság kulcsfontosságú tényezőt jelentett. Kisebb létszám esetén mélyebben be lehetett hatolni az ellenséges vidékre, és gyorsabban lehetett mozogni, mert kevesebb szállítóeszközre, málhás állatra volt szükség. Minél kevesebb fegyveresből állt egy csapat,

⁶ Uo. 1. nr. 81.

⁷ Uo. 1. nr. 85.

⁸ Uo. 1. nr. 87., 89.

⁹ Uo. 1. nr. 156.

¹⁰ Uo. 1. nr. 163.

¹¹ Uo. 1. nr. 231.

¹² Uo. 2. nr. 1., 2., 3., 21., 24.

¹³ SRP I. 23. o.

¹⁴ Uo. 139. o. A pozitív értelemben, mintegy fegyvertársként előforduló „latrunculi” kifejezés értelmezése a magyarországi középkori historiográfiában is gondot okoz, vö.: *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit *Elemér Mályusz*, adiuuante *Julius Kristó*. Budapest, 1988. 331. o.

¹⁵ *Nicolaus von Jeroschin*: *Die Kronike von Pruzinlant*. In: SRP I. 291–648. o. itt: 498–499. o. Vers 16927–17000.

¹⁶ *Thomas* 1884. 301–308. o.

¹⁷ SRP I. 74., 385. o. Vers 7141–143.

¹⁸ SRP I. 498. o. Vers 16927.

annál rövidebbre kellett szabni a portyák, rablóakciók idejét. A megtámadottak ugyanis néhány napon belül már képesek lehettek megfelelő katonai ellenerőt kiállítani, s az idő múltával egyre több fegyverest tudtak a támadók ellen felvonultatni.¹⁹ A *struterie*-akciók így alapvetően nem különböztek a kisebb katonai egységekkel végrehajtott lovagrendi hadjáratoktól, amelyek rendszerint csak néhány napig tartottak. A már említett Martin Golin rablócsapata 4 németből és 11, már keresztény hitre tért poroszból állt.²⁰ Egy kisebb lovagrendi kontingens, amely a *struterek*hez hasonlóan szintén csak feldúlta, felperzselt s kirabolta a pogány területeket, ennél azért legalább három-, négyszer annyi vagy annál is több fegyverest jelentett. „Frater Henricus”, Tapiau (Gvardojszk) komturja például 1323-ban 8 lovagrendi testvérrel és 300 főnyi sereggel támadt a litvánokra.²¹ A következő évben Dietrich von Altenburg, Ragnit (Nyeman) komturja a Német Lovagrend 44 lovagjával és 400 keresztény poroszból álló katonai erővel tört be Litvániába, ahol felperzselt és kirabolta egy vár melletti települést (*suburbium*).²² Egy XIV. század végi krónikás, Johann von Posilge *Chronik des landes Preussen* című műve szerint egy 1384. évi litvánok elleni akcióban „50 mann und 10 rueslude” vett részt.²³ Annak ellenére, hogy egy támadó lovagrendi csapat létszáma magasabb volt, mint egy *struter* kompánia, az alkalmazott módszerben semmilyen különbség sem mutatható ki. Az ellenséges területre érve ugyanis a lovagrendi kontingens is 10–20 fős, azaz egy *struter* csapat méretű egységekre oszlott, hogy minél szélesebb területet tudjon feldúlni, kirabolni, megfélemlíteni. Egy falu vagy tanya felperzsélése után a csapatrészek a különböző helyekről a táborba gyűltek, s napnyugta után, lehetőleg még hajnal előtt a sereg a következő célterületre vonult, ahol mindezt újra megismételte. Az ellenség gazdasági és élő erejének gyengítése, a jószágok elhajtása, az élelmiszerek, ruhák, eszközök elrablása vagy tönkretétele, a házak és a téli takarmány elpusztítása általános gyakorlat volt nem csak a középkori balti népek, hanem az egész középkori hadviselésben.²⁴ Egy-egy lovagrendi sereg vagy csapat katonai akciójára mindig konkrét céllal került sor: megelőző támadást indítottak, vagy az ellenség ilyen akcióját akarták megtorolni. Mindemellett persze a megszerezhető zsákmány sem volt közömbös: általában lovakat, szarvasmarhát és rabszolgának eladható foglyokra lehetett szert tenni. A ritkán lakott, gyér népsűrűségű balti térségben a XIII. században a birtokadományok önmagukban még nem sokat értek, mert nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő. Az ilyen földek hasznosításához, megműveléséhez szükség volt szolgákra. A Német Lovagrend a helyi, porosz híveinek és a Poroszországba költözött nyugati nemeseknek a XIII. században gyakran adományozott a birtokokkal együtt szolgálakat is. 1261.

¹⁹ Friedrich Benninghoven: Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum. *Zeitschrift für Ostforschung*, Heft 4. (1970) 632–647. o. itt: 635–636. o.

²⁰ SRP I. 500. o. Vers 17000.

²¹ SRP I. 187. o.

²² SRP I. 189–190. o.

²³ Johann von Posilge: Chronik des Landes Preussen. In: SRP III. 129. o.

²⁴ Vö. pl. F. Benninghoven: Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge i. m. 637–638. o.; Bernhart Jähmig: Memel als Angriffspunkt der Litauer während der Zeit des Deutschen Ordens. In: Memel als Brücke zu den baltischen Ländern. Kulturgeschichte Klaipėdas vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung 26) Hg. Bernhart Jähmig. Osnabrück, 2011. 35–48. o. itt: 42. o.; Otto Brunner: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Darmstadt, 1973. 77–79. o.; Wilhel Beck: Bayerns Heerwesen und Mobilmachung im 15. Jahrhundert. *Archivalische Zeitschrift*, NF 18. (1911) 1–24. o. itt: 19–21. o.

augusztus 19-én például Dietrich, königsbergi (Kalinyingrád) komtúr egy Berischo nevű hű porosz fegyveresnek 11 Haken földet és 5 szolgálaládót adományozott Sunegoge faluban („quinque familias in villa, que appellatur Sunegoge”).²⁵ 1261 októberében egy másik porosz, Scharduno 20 rabszolgát kapott a lovagrendtől.²⁶ 1261 végén Romike és Gilbers hű szolgálataiért 10 szolgálaládót kapott.²⁷ De számos más oklevél is tanúskodik rabszolgák adományozásáról,²⁸ s ily módon a földbirtokhoz vagy jószágokhoz mérhető értékükről. A XIV. századi nagyobb arányú betelepítések²⁹ ellenére sem javult számottevően a térség népsűrűsége, így a lovagrendi államban és a szomszédos litván s orosz területeken még a XV. században is szép számmal fordultak elő rabszolgák, akiknek az utánpótlását a folyamatos háborúk biztosították. Wigand von Marburg krónikája szerint például a Német Lovagrend 1364 telén 521 foglyot ejtett és 715 jószágot zsákmányolt Litvániában.³⁰ Hermann von Wartberge krónikája szerint 1370-ben a keresztetek 8 napos litvániai hadjáratuk során számos pogányt lemészároltak és sok foglyot ejtettek.³¹ Az 1375. évi téli hadjáratot követően a lovagrend 715 litván foglyot hurcolt el Poroszországba.³² 1378-ban a lovagok 521 foglyot ejtettek Litvániában.³³ A példák sorát természetesen lehetne még folytatni, de témánk szempontjából szükségtelen. A forrásokból magától értetődően következik, hogy a jószágok és a rabszolgának eladható emberek jelentették a *struterek* fő zsákmányát is.

A lovagrendtől és a Poroszországba jövő kereszties lovagoktól eltérően a *struterek* rablásból, a pogány területekre vezetett zsákmányszerző portyákból éltek. Akcióik az esetek többségében nem vagy csak részben illeszkedtek a Német Lovagrend konkrét haditerve-
ihez, hadműveleteihez. Tevékenységük ugyanakkor – ami tökéletesen megfelelt a balti népek hadviselési gyakorlatának – hozzájárult az ellenség, a pogány népesség megfélemlítéséhez, erejének gyengítéséhez, ellenállásának megtöréséhez, s ezek így mégis a Rend érdekeit szolgálták. A már említett Martin Golin és kis csapata például az 1260-as évektől rendszeres rablótámadásokat vezetett a lovagrenddel háborúban álló porosz törzsek területeire. Peter von Dusburg beszámolója szerint az egyik ilyen portya során, valamikor az 1270-es években, embereit levágták, ő maga pedig fogságba esett, de valahogyan sikerült megszöknie és visszatérnie Rhedenbe.³⁴ A lovagrendi területeken új rablócsapatot szervezett, és szorosabban együttműködött a lovagokkal. Erre minden bizonnyal az utolsó portyája során elszenvedett veszteségek készítették. Elképzelhető, hogy új csapatának felfegyverzésében még segítséget is kapott a rhedeni komtúrtól, aki viszont ennek fejében konkrét katonai elvárásokat fogalmazott meg. A mazóviai-porosz határterületen fosztogató 20–30 fős porosz csapat felszámolásával bízta meg Martin Golint és 17 főből álló új

²⁵ PUB I. 2. nr. 137.

²⁶ Uo. 2. nr. 138.

²⁷ Uo. 2. nr. 148.

²⁸ Uo. 2. nr. 155., 173., 293.; CDP I. nr. 142.

²⁹ A poroszországi kolonizációról lásd: *Karl Kasiske*: Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preußen bis zum Jahre 1410. Königsberg 1934.; *Karl Kasiske*: Das deutsche Siedelwerk in Pommerellen im Mittelalter. Königsberg 1938.; *Arthur Semrau*: Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Konturei Christburg) im Mittelalter. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, 44. (1936) 1–154. o.

³⁰ Die Chronik Wigands von Marburg. In: SRP II. 429–662., 545. o.

³¹ *Hermann Wartberge*: Chronicon Livoniae. In: SRP II. 21–116. o., itt: 98. o.

³² SRP II. 107. o.

³³ Uo. 115–116. o.

³⁴ SRP I. 124–125. o.; *Jeroschin* 1861. SRP I. 470. o. Vers 14451–14526.

bandáját. A megbízatást azonban nem sikerült teljesíteni: az összecsapásban alulmaradtak, és a poroszok lemészárolták a *strutereket*. A csodával határos módon azonban Martin Golinnak most is sikerült megmenekülnie, s visszatért Rhedenbe.³⁵ Itt hamarosan ismét új csapatot szervezett, és folytatta a pogány porosz törzsek földjeire irányuló rablótámadásokat, sőt már a litván területekre is be-betört.³⁶ Az 1280-as évek végén egy Pelüse nevű litván férfi kalauzolásával (akinek valamiért el kellett menekülnie Litvániából) Martin Golin 20 fős csapatával („...zwēncic man gerbit a struterie”) mélyen benyomult a litván területekre, és egészen a Narew és a Bug folyók vidékéig is eljutott.³⁷ Dusburg a krónikájában Martin Golin emberei közül néhányat név szerint is megnevezett. A litván Pelüse mellett egy Konrad Diabolus nevű németet és egy Stovemele nevű poroszt említett.³⁸ A német Konrad mellékneve vagy ragadványneve az illető külsejére vagy pedig „foglakozására” utalt. A krónikában szereplő Stovemele egy 1299. augusztus 10-én kelt oklevélben is felbukkant.³⁹ A krónikák még két másik XIII. századi poroszországi rablóvezér, *struter* nevét őrizték meg. Mindkettő a Német Lovagrendhez lojális porosz volt: Sudauen tartományban Kudare, Pogesia földjén pedig Nakaim.⁴⁰ Ez utóbbi személy feltehetően azonos volt a bizonyos Nakeym-mel, aki egy oklevél tanúsága szerint feleségül vett egy Katherina nevű, német származású nőt.⁴¹

Azt követően, hogy a Német Lovagrend az utolsó porosz törzsi területet, Sudauen-t is uralma alá hajtotta, és a Memel (Nemunas) alsó folyásvidékéig kiterjeszkedve határossá vált a litvánok lakta Samogitiával (Žemaitija), amely elválasztotta egymástól a lovagrend uralma alá tartozó Poroszországot és Livóniát, a határvidéken megkezdődtek a litvánokkal vívott végeláthatatlan háborúk. A lovagrend külpolitikájának legfőbb célja ugyanis a két országrész közötti szárazföldi összeköttetés megteremtése lett, ugyanakkor a litvánok is egyre fenyegetőbbnek ítélték a Balti-tenger délkeleti és északkeleti területein megerősödő lovagrendi hatalmat.⁴² Ahogyan korábban a poroszokkal vívott harcot, úgy a litvánok elleni küzdelmet is a Német Lovagrend a pogányság elleni keresztes háborúként propagálta, ami a XIV. században egész Európában széles visszhangra talált. 1305 és 1409 között mintegy 300 „expeditio”-t, azaz Litvániába irányuló lovagrendi (keresztes) hadjáratot indítottak.⁴³ A középkori német forrásokban ezek a hadjáratok *reysa*, *reze*, *reise* vagy *herevart* megnevezésekkel szerepeltek.⁴⁴ A XIV. századot a Német Lovagrend és Litvánia

³⁵ SRP I. 125. o.

³⁶ SRP II. 139–140. o.

³⁷ SRP I. 149. o.

³⁸ Uo.

³⁹ PUB I. 2. nr. 718.

⁴⁰ SRP I. 139. o.

⁴¹ PUB I. 2. nr. 814.

⁴² Klaus Militzer: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart, 2005. 78. o.; Tomas Baranauskas: Lietuvos valstybes ištakos. Vilnius, 2000. 245–272. o.; Housley 1992. 338–339. o.; Pósdán 1996. 88. o.

⁴³ Kurt Forstreuter: Deutschland und Litauen im Mittelalter. (Studien zum Deutschtum im Osten) Köln-Graz, 1962. 4–5. o.; Axel Ehlers: Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 64.) Marburg, 2007. 51–52. o.; Werner Paravicini: Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 2. (Beihefte der Francia Bd. 17/2) Sigmaringen, 1995. 19. o.

⁴⁴ Vö. pl. Livländische Reimchronik. Hg. Leo Meyer. Paderborn, 1876. Vers 900: „herevart”, 2870: „reise”, 3936–3941: „herevart”; Das Elbinger Kriegsbuch. Hg. Max Toeppen. Altpreußische Monatschrift, 36. (1899) 224., 225. o.; Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen. Bd. 3: Großschäfferei Marienburg. Hg. Christina Link, Jürgen Sarnowsky. Köln–Weimar–Wien, 2008. 37. o.; Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414 Część 1 (1404–1410) wydał Markian

közötti „százéves háborúnak” is nevezhetjük.⁴⁵ Ez a folyamatos hadiállapot a lovagrendi állam létrejötte, azaz a XIII. század után is kedvező feltételeket kínált az ellenséges területeket fosztogató, zsákmányolásból élő *struterek* számára. Dusburg és Jeroschin krónikája 1324-ben egy Mucko nevű rablóvezért említett, akinek Ermland tartományban volt az otthona, s onnan kiindulva vezetett rablóakciókat Litvániába. Csapata 19 haramiából állt („dictus Mucko cum XIX latrunculis”), akik a mondott évben 45 pogány litvánt vágtak le a portya során.⁴⁶ Ilyen fosztogató szabadcsapatokról a litván háborúk krónikása, Wigand von Marburg is többször tett említést.⁴⁷ Egy 1379. szeptember 29-én kelt oklevélben a *struterek* és más, károkat okozó emberek akcióiról olvashatunk: „herunge von strutern und vor allirhanden luten, di [...] schaden tun mochten”.⁴⁸ A *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae* feljegyzései szerint a XIV. század végén egy Clement nevű, lengyel vagy mazóviai származású rablóvezér vezetett fosztogató akciókat a litván területekre.⁴⁹ Ahogyan a XIII. században, úgy a XIV. és XV. században is a *struterek*, mint a Német Lovagrend fennhatósága alá tartozó szabadcsapatok, nem egy esetben a Rend tisztviselőinek parancsa alapján cselekedtek. 1410. október 21-én például Eberhard von Wallenfels, Ragnit komtúrja arról tájékoztatta a rend vezetését, hogy 100 *strutert* küldött a litván csapatok által fenyegetett Insterburgba (Csernyakovszk), de mire odaértek, annak környékét már felperzselve találták, a litvánok minden szénaboglyát felgyújtottak, hogy megsemmisítsék a lovagrend téli takarmánykészletét. Arról is beszámolt, hogy megparancsolta Rastenburg (Kętrzyn) *provisor*ának, hogy *struterei*, azaz rablóportya céljából állítson ki 100 fegyverest.⁵⁰ A *struterek* alkalomadtán felderítő és hírszerző feladatokat is elláttak. Egy 1407. november 29-én kelt levél tanúsága szerint például a Schalauen tartományban (a litván határvidéken) élő portyázók a rablóakciók mellett felderítő- és erdei kalauz szolgálatot is elláttak.⁵¹ Ugyanerről tanúskodik egy 1410. és 1411. évi adat is.⁵² 1412 nyarán a nagymester utasítására Ragnit komtúrja a határvidékre küldött pár *strutert*, hogy friss híreket hozzanak a litvánokról. A kiküldött haramiák nem csak megbízatásuknak tettek eleget, hanem két lengyelt is magukkal hoztak, akik Kaunasból menekültek a Poroszország és Litvánia közötti nagy erdőkbe: „Ouch zo haben die selbige struttere czwene flüher von kauwen yn der wiltnisse gefangen unde sien beyde Polan”.⁵³ 1419-ben Rhein (Ryn) komtúróságban említettek a források *strutereket*.⁵⁴ Egy 1413. évi oklevél arról rendelkezett, hogy a Ragnit és Tilsit (Szovjetszk) komtúróságokban tevékenykedő *struterek* jogállása, társadalmi státusa nem azonos a lovagrendi állam határvidékén őrszolgálatot és felderítő tevékenységet ellátó, fizetett emberekével.⁵⁵

Pelech (Novus Liber Rationum veteris civitatis Elbingensis) (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72.) Warszawa–Poznań–Toruń, 1987. 47. o. nr. 222 (1405): „von der reyse in Samayten...”

⁴⁵ Housley 1992. 338. o.

⁴⁶ SRP I. 190., 604. o. Vers 26075–26095.

⁴⁷ SRP II. 548. o. (1364), 573. o. (1373), 576. o. (1375), 595. o. (1378), 613. o. (1382), 634. o. (1388), 654. o. (1393), 662. o. (1394)

⁴⁸ CDP III. nr. 134.

⁴⁹ CEV II. 1046–1048. o.

⁵⁰ OBA 1376. o.

⁵¹ OBA 28157. o.

⁵² Uo. 28475. o., 28563. o.

⁵³ Uo. 1715. o.

⁵⁴ Uo. 2973. o.

⁵⁵ CEV I. 840. o.

A források alapján azt mondhatjuk, hogy a lovagrendi állam történetét szinte végigkíséri a *struterek*, a fegyveres rablóbandák létezése, ami szoros összefüggésben állt az a tényvel, hogy a Német Lovagrend 1230-tól, amikor először tette a lábát a Visztula melletti lengyel és porosz földekre, egészen 1409-ig hadakozott a különböző pogány balti népekkel.⁵⁶ Ez a tartós konfliktus, határ menti állóháború, az ezzel járó katonai betörések, támadások, dúlások és fosztogatások kínáltak lehetőséget a *struterek* tevékenységére, az ellenséges területeket prédáló szabadcsapatok létezésére.⁵⁷ A német lovagrendi államban működő *struterek* esete azonban egyáltalán nem számított különlegesnek a középkorban. Fosztogatásból élő martalócok, fegyveres bandák szinte mindenhol előfordultak, ahol tartósabb konfliktushelyzet állt fenn. Ilyen terület volt például az Ibériai-félszigeten a keresztény–moszlim határvidék, amelynek a helye a reconquista során gyakran változott, s ahol a kasztíliai és aragón fegyveresek gyakran rátámadtak a mór falvakra, kereskedőkre (s természetesen azt a másik fél sem hagyta megtorlatlanul).⁵⁸ Gyakorlatilag a skót–angol határvidék is állandó háborús zónának számított, ahol mindennaposak voltak a kölcsönös fosztogató akciók.⁵⁹ De az Anglia és Franciaország közötti százéves háborúban ugyancsak általános volt a fosztogató, prédáló fegyveres bandák tevékenysége.⁶⁰ Azt követően, hogy Luxemburgi Zsigmond a Velencével vívott háborúban (1411–1412) nem tudott sikert elérni,⁶¹ 1413-ban Capodistriában azzal bízta meg itteni híveit, a Lomellino fivéreket, hogy kalózkodjanak és fosztogassák a velencei érdekeltségeket.⁶² A források szerint a XIV. század első harmadában lengyel fosztogató haramiák (*spoliatores*) törtek be Stettin (Szczecin) fejedelmének és Kammin (Kamien) püspökének területeire.⁶³ Egy 1326. január 2-án kelt lovagrendi oklevél szerint litván rablók (*latrunculi*) betörései fenyegették Poroszországot és Mazóviát.⁶⁴ Brandenburg (Usakovo) komtúrja 1329-ben litván martalócokról tájékoztatta a nagymestert: „... latrones, que vocantur struter”.⁶⁵ De számos más adat is tanúskodik arról, hogy litván oldalról szintén gyakran törtek be Poroszországba fosztoga-

⁵⁶ *Alvytas Nikžentaitis*: Die friedliche Periode in den Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen (1345–1360) und das Problem der Christianisierung Litauens. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF. 41. (1993) 1. sz. 1–22. o.

⁵⁷ *Krzysztof Kwiatkowski*: Kulturelle Bedingungen der militärischen Aktivität im Spätmittelalter: der Fall des Preussen(landes) unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. *Ordines Militares*, XVIII. (2013) 105–180. o. itt: 162. o.

⁵⁸ *Joseph F. O’Callaghan*: Reconquest and Crusade in Medieval Spain. New York, 2003. 78–80., 124–126. o.; *David Agustí*: Los almogávares. La expansión mediterránea de la corona de Aragón. Madrid, 2004. 34–35. o.

⁵⁹ *Matthew Strickland*: War and Chivalry. The Conduct and Preception of War in England and Normandy 1066–1217. Cambridge, 1993. 291–294. o.

⁶⁰ *Noël Coulet*: Szerencsétlen idők. In: Franciaország története. I. k. Szerk. *Georges Duby*. Budapest, 2005. 413–450. o. itt: 424–425. o.

⁶¹ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 91. o.; *E. Kovács Péter*: Zsigmond isztriai hadjárata. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadseregvetés és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósán László, Veszprémy László*. Budapest, 2013. 227–252. o. itt: 230–242. o.

⁶² Zsigmondkori Oklevéltár. IV. k. (1413–1414). Összeáll. *Mályusz Elemér, Borsos Iván*. Budapest, 1994. nr. 94.

⁶³ PUB II. nr. 289.

⁶⁴ Uo. 540.

⁶⁵ *Max Perlbach*: Königsberger Correspondenzen aus der Zeit Werner von Orseln. *Altpreußische Monatschrift*, 10. (1873) 79–84. o. itt: 83–84. o. nr. 9.

tó fegyveresek, rablóbandák.⁶⁶ 1380-ban a Német Lovagrend Opuliai László (Władisław, Opolczyk) herceg engedélyével – akit Lajos, Magyarország és Lengyelország királya a lengyel koronához tartozó területek kormányzásával bízott meg⁶⁷ – a lengyelországi Dobrin (Dobrzyń) tartományban is üldözhetette a Poroszországra támadó lengyel haramiákat.⁶⁸ A források tanúsága szerint azonban a Német Lovagrendnek e megállapodás ellenére sem sikerült megfékeznie a határ menti poroszországi falvakat, mezővárosokat fosztogató lengyel rablóbandákat.⁶⁹ A porosz–mázóviai, valamint nyugaton a porosz–pomerán határterületeken szintén előfordultak olyan fosztogatók, akik a lovagrendi állam földjén reméltek maguknak zsákmányt.⁷⁰

Háborús időkben mindegyik hadakozó fél elfogadhatónak, megengedhetőnek tartotta a fosztogató szabadcsapatok tevékenységét. Békekötések után azonban már gyakran kényelmetlenné vált ezeknek a fegyveres bandáknak a léte, mert felettük a tartományúri, politikai hatalom jó esetben is csak esetlegesen tudott kontrollt gyakorolni. II. Mestwin, Pommerellen fejedelme és a Német Lovagrend például 1268. január 3-án abban állapodott meg, hogy kölcsönösen fellépnek a másik fél területére irányuló rablóakciók ellen.⁷¹ Egy 1271. október 31-én kelt oklevél viszont arról számolt be, hogy Pommerellen felől fosztogatók törtek a lovagrend birtokaira.⁷² Ez azt bizonyítja, hogy az 1268. évi megállapodástól eltérően a fejedelem nem tudta (vagy nem akarta) megakadályozni a szabadcsapatok tevékenységét. Saját országában a Német Lovagrend még valamennyire képes volt ellenőrzése alatt tartani a *strutereket* azzal, hogy a litván határvidéken, ahol folyamatosan háború volt, szabad cselekvési lehetőséget kínált számukra, elfoglaltságot biztosított nekik. Azokat a rablókat, akik nem a keresztény – pogány koordináták között helyezték el magukat és tevékenységüket, köztörvényes bűnözőként kezelte. Amikor például az országon belül törtek rá martalócok békés emberekre, a lovagok azonnal s keményen felléptek velük szemben. 1329-ben például Rüdiger von Talhym, brandenburgi komtúr 5 menekülő rabló elfogásáról és megbüntetéséről intézkedett.⁷³ A XV. század elején a lovagrendi állam nyugati határszélén, Bütow (Bytów) környékéről haramiák támadták meg a Stolp (Ślupsk) melletti apácakolostort. Ennek hírére a lovagrend azonnal komoly erőket mozgósított az elkövetők kézre kerítésére.⁷⁴ A porosz városok 1458. november 19-diki elbingi gyűlésükön többek között a gyilkosok és rablók megbüntetésének kérdéséről is tárgyaltak.⁷⁵

⁶⁶ Vö. SRP I. 153. (1290), 167. (1302), 169–170. (1303); SRP II. 545 (1365); SRP II. 102. (1372); Liv- Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Bd. II. Hg. *Friedrich G. Bunge*. Reval, 1855. nr. 1041. (1367).

⁶⁷ *Bertényi Iván*: Nagy Lajos király. Budapest 1989. 105. o.; *Jerzy Sperka*: Władisław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzynski, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2012. 133. o.

⁶⁸ CDP III. nr. 142.

⁶⁹ OBA 1748. o., 3621. o., 27951. o., 28784. o., 28822. o., 28824. o.

⁷⁰ Uo. 2353. o., 27938. o., 28990. o.,

⁷¹ CDP I. nr. 154.

⁷² PUB I. 2. nr. 301.

⁷³ PUB II. nr. 674.

⁷⁴ OBA 28990. o.

⁷⁵ *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Bd. V. Hg. *Max Toeppen*. Leipzig, 1886. nr. 3.

BIBLIOGRÁFIA

- CDP Codex diplomaticus Prussicus. Bde. I–IV. Hg. *Johannes Voigt*. Königsberg, 1836–1861
- CEV Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. In: *Monumenta Medii Aevi Historica* Tom. VI., Pars I–II. Ed. *Antonii Prochaska*. App. 17.
- Dusburg* 1861. *Petri de Dusburg: Chronica terrae Prussiae*. In: SRP I. 21–269. o.
- Housley* 1992. *Norman Housley: The Later Crusades, 1274–1580. From Lyons to Alcazar*. Oxford, 1992.
- Jeroschin* 1861. *Nicolaus von Jeroschin: Die Kronike von Pruzinlant*. In: SRP I. 291–648. o.
- OBA Ordensbriefarchiv. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz
- Pósán* 1996. *Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996.
- PUB Preußisches Urkundenbuch. Bde. I, 1–VI. 2. Hgg. *Rudolf Philippi, Carl Peter Woelky, August Seraphim, Max Hein, Erich Maschke, Hans Koeppen, Klaus Conrad*. Königsberg–Marburg, 1882–2000.
- SRP I. *Petri de Dusburg: Chronica terrae Prussiae*. In: *Scriptores rerum Prussicarum*. Tom. I. Hg. *Max Toeppen, Theodor Hirsch, Ernst Strehlke*. Leipzig, 1861.
- SRP II. *Die Chronik Wigands von Marburg*. In: *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. II. Hg. *Max Toeppen, Theodor Hirsch, Ernst Strehlke*. Leipzig, 1863.
- SRP III. *Johann von Posilge: Chronik des Landes Preussen*. In: *Scriptores rerum Prussicarum*. Tom. III. Hg. *Max Toeppen, Theodor Hirsch, Ernst Strehlke*. Leipzig, 1866.
- Thomas* 1884. *August Thomas: Die Struter. Altpreußische Monatschrift*, 21. (1884) 301–308. o.

NÉV ÉS IDENTITÁSVÁLTÁS – EGY MAGYAR RAB „VISSZAHONOSÍTÁSA” A PORTUGÁL INKVIZÍCIÓ ELŐTT

Changing name and identity – a Hungarian prisoner’s “repatriation” trial before the Portuguese Inquisition

The paper presents the curious life story of a minor character of “microhistory” who simply called himself Jani in front of the Inquisition in Lisbon. János [John] of Hungary, as his interrogators officially recorded his name, was born near Szombathely and fell into Turkish captivity when still a child. Following his military training he got to North Africa, where, according to a curious story which might have been only a cover story, he found one of his siblings, and then wished to return home and to his original Catholic faith. The possibility for this presented itself when he fled from the Islam-ruled Arzila to Portuguese-controlled Mazagão in Morocco, bringing his weaponry and some news with himself. By doing so, his future came to be influenced by a bigger game: it was at that time in August 1578 that the Portuguese expedition army corps, led by King Sebastian, crossed over to North Africa. The king died a little later at Al-Ksar- al-Kebir. With his death there the successful Portuguese monarchy which had conquered the oceans lost its national independence for sixty years. The story of the king’s death in the national myth-making is similar to that of the Battle of Mohács for the Hungarians. The interesting thing about this case study is that it draws a possible direction of the life of the child prisoners who were forced to convert to the Islam, a group generally without names and identities, with the help of some supplemental information recorded in the appendix of an Inquisition file.

Rákóczi István CsC, tanszékvezető egyetemi docens Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Portugál Tanszék, kutatási területe a ibér gyarmatosítástörténet és művelődéstörténet, portugál irodalom, magyar-portugál kapcsolatok története, szerzője: *Tengerek tengelye: Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században* (Budapest, 2006), *Mares Literários Luso-Húngaros* (Lisboa: Edicoes Colibri, 2003) e-mail: irakoczi@gmail.com

Keywords: microhistory, Hungarian child prisoners, Inquisition, Morocco, conversion

A Földközi-tenger medencéje a XVI. század második felében – amelyet Fernand Braudel nem csak a mediterrán ideológiai egyenlítő két oldalán elhelyezkedő két nagy globális birodalom, az oszmán és a katolikus monarchia olyan összeütközésével jellemezett, mint a Lepantói csata (1571), hanem a *petit guerre*, a kalóz- és határmenti „piszkos háborúval” is – a perifériáik révén összekötött még olyan távoli pontokat is, mint az atlanti Portugália vagy a középső-európai Magyarország. E két ország fiai ebben a vásári kaleidoszkópban, amelyet a csillogó kristályok újra s újra átrendeznek, képes és képtelen, de mindig esetleges és véletlenszerű alakzatokban tűnnek elő. A História sorsvetésével, a történelem kis mellékszereplőinek kalandos történeteivel, akiknek sokszor még a nevét sem tudjuk, nem tud sem a szeriális, sem a *makro-History* mit kezdeni. Egyszer csak előbukkannak a levéltárak új „digitális” porából, mint most nekem, amikor a lisszaboni Torre do Tombo online anyagának keresője kidobta a „Hungria” név alatt azokat a Jáno-

sokat, akikről szólni fogok. Mivel iratcsomóikat¹ a portugál inkvizíció lisszaboni hivatala ugyanabban az évben vetette papírra, mi több, ugyanarra az eljáró tisztségviselőre konszignálta, meglehet, utoljára 1578-ban, Diogo de Sousa doktor, esetleg a titoktartásra fel esküdtött tolmács, Afonso de Venezia volt az, akinek a fejében megfordult, Fortuna furcsa játéka lehet, hogy, lám „Ungria” királyság két alattvalója is egyszer csak itt terem nagy hirtelen a semmiből. Ezúttal azonban csak egyikükét követjük nyomon.

Jani útvonala

Joam – akit nemcsak a megkülönböztetés kedvéért nevezünk mi is Janinak –, nem Juan, Giovanni vagy Johann volt. Amikor emlékezetét nevesítjük, és ezzel kiemeljük abból a neve sincs csoportból, ahová tartozott, rögzítsük a nyelvtani valóságot: ezen a beceneven emlékezett ő is arra az egykor volt önmagára, akit „zsenge korában” „tizenkét vagy tizenhárom évesen” foglyul ejtett szülővárosa mellett a török. Az időpontot már nehezebben datálhatjuk. Első vallomása szerint, amelyet 1578. június 22-én tett, és a lisszaboni Szent Inkvizíció hivatalának írnoke, António Pires jegyzett le, ekkor „harminc éves volt, kicsit több vagy kicsit kevesebb”, tehát a XVI. század negyvenes éveinek a végén vagy ötvenes éveinek az elején született. Az akta precíz: „a Magyar Királyságban, a német nációban, Sumbatel városában született”, ami mint információhalmaz, messze meghaladja a megszokott átlagot. Mint azt a Bennassar házaspár klasszikus monográfiája keserűen megállapítja: „gyakran igen nehéz feladat elé állít egy renegát nemzeti hovatartozását meghatározni, különösen, amikor hosszadalmas kutakodás után sem sikerül beazonosítani a születésük helyét.”²

Esetünk kétszeresen is szerencsés, mert a fenti városnév, „Sumbatel” az iratcsomóban azonos verzióban ismétlődik és rögzül, kevés kétséget hagyva afelől, hogy dunántúli városunkról, Szombathelyről van szó. Ezzel a hitehagyott, az iszlámra áttért korabeli foglyok, rabok más, úgynevezett „keleti csoportja” esetében kevésszer találkozunk. „Még ha az általánosságban el is mondható, hogy a görögök szigeteit vagy szülővárosaikat könnyű volt megtalálni, ugyanezt már nem mondhatjuk ugyanakkor el a szlávokra és a magyarokra. Az inkvizíció írnokei keréketörték az orosz, lengyel, bosnyák, szerb–horvát helységek neveit, beazonosításuk felér a találgatással.”³ Nem így esetünkben, amit tovább javít a német – egyben ezért talán városi/polgár – identitás megfogalmazása. Jani, aki keresztnevének becézett alakjával emlékezik vissza a kényszerből feladott és az inkvizíciós hivatal eljárása által is nyomatékosított új „kereszt(ény)sége” nevére, nem árulja el, hogy a törököktől milyen nevet kapott. Ha már az új jelző és a keresztény főnév az előbb egymás mellé került, érdemes megjegyezni azt, hogy a portugál inkvizítorok szemében a moriszkó „új-keresztény”-nek számított, akinek hitélete azért volt egyáltalán vizsgálá-

¹ Arquivo Nacional Torre do Tombo (a továbbiakban: ANTT, Lisboa) TSO/IL/028/1625 illetve, TSO/IL/028/1610 – régi jelzete szerint a 14-es csomó azonos sorszámú dokumentumai.

² B. Bennassar – L. Bennassar 1989. 218. o. A monográfia francia kiadásával egy évben született spanyol fordításából idézek, ami csak a cím jelzős szerkezetében tér el egymástól: míg a francia a „különleges” jelzót helyezi a „történet” elé, addig a spanyol a „lenyűgözőt” használja a „kaland” előtt. A mai kutatónak különleges és lenyűgöző világot tárnak fel az inkvizíciós akták, szereplők azonban aligha ragadtatták magukat ilyen jelzőkre, legfeljebb „sanyarú rabságról” beszéltek életüjükkel kapcsolatban.

³ Uo. 218. o.

lható, mert (esetünkben újra) római katolikusnak vallotta magát. Esete azért sem tipikus, mert az inkvizíciós eljárásra önszántából jelentkezett.⁴ Valójában kivizsgálására a háborús időkben csak mintegy „hivatalból” került sor Lisszabonban, és ha magát a kifejezést nem járatta volna le XX. századi, hazai politikatörténetünk groteszkje (lásd nemzeti szék, háborús igazoló bizottság stb.), azt mondhatnánk, hogy a vizsgálat ellene „igazolójellegű” volt. Ha a másik hispán ország inkvizíciós testülete elé került volna, bizonyára Janit nem is „morisco”-nak nevezik, hiszen ez gyökeresen mást takart, mint portugál tükörfordítása, a „mourisco”. Spanyolországban ugyanis moriskónak az utolsóként 1492-ben Granadából kiűzött araboknak az Ibér-félszigeten maradt leszármazottait tartották – akiket a második Alpujarras háború után (1612) ugyanúgy kiűztek Kasztíliaából, mint százhusz évvel azelőtt a zsidóságot. Az úgynevezett új-keresztényeket tehát – akik csupán a kényszer hatása alatt „tértek be” – ott vagy zsidó kultúrájú, vagy éppen muszlim háttérű friss katekúmenének kell tekintenünk. Portugáliában ezzel szemben a mourisco inkább minden olyan iszlámhívó, aki Berberföldről, Marokkóból vándorolt ide. Tehát a muzulmán idegenek gyűjtőneve volt, akik ugyanolyon okokból katolizáltak, mint általában azok a keresztények a Dar-asz-Iszlám területén, akiket Észak-Afrikában „elche” néven ismertek. Ők is a rab, szolga, rabszolga vagy hadi fogoly stb. léthelyzetüket a többségi vallásra történő áttéréssel kívánták megszüntetni (*conversok*), mint amazok. Janit Portugáliában tehát mouriscónak, azon belül is egyszerűen talán csak „török”-nek tartották. Így vagy úgy, mai szóval egyfajta „idegenrendészeti eljárás” keretében kerül sor az első vallomástételére, hiszen már az úgynevezett vizsgálati szakaszban úgy kerül az Inkvizíció eljáró tanácsa elé, hogy előtte bemutatta a Mazagão-i portugál erőd katonai parancsnokának róla készített levelét, aki rögzítette azt a tényt, hogy Jani „keresztény földre szökött”. Ebből a levélből ugyanaz derül ki, mint a tanúvallomásból, jelesül, hogy egy katonai zsargonnal éljünk, Jani „dobbantott”, és Azamorból Mazagão érintésével jutott el a katolikus Lisszabonba. Az itt lefolytatott eljárás ugyanakkor már nem arra szolgált, hogy kiszűrjék, esetleg nem kém volt-e valójában, hanem arra, hogy keresztényként való reintegrációja hihető és hiteles legyen. Az ibér inkvizíció ugyanis az erkölcs- és vallásrendészeti ügyekben járt el, nem büntetőbírórság volt, és ugyan egyfajta hatóság, de amennyiben nem adta át a gyanúsítottat a „világi karnak”, leginkább spirituális jellegű penitenciát szabhatott ki a megvádolt személyre – mert Jani is az volt immár a második/ harmadik, úgynevezett „ügyési szakasz” után. De ne szaladjunk az események elé, hiszen Francisco de Figueiredo⁵ levele még számos információt tartalmaz vele kapcsolatban.

Jani, a rabszolga

A levél döbbenetes több okból is: ha nem maradt volna fenn, az aktához csatolva az inkvizíció ügyész bürokratái jóvoltából, bármennyire is paradox, sem „a Jani” kereszténynév tételének az indokai nem volnának rekonstruálhatók, sem életpályájának a szakaszai,

⁴ Ez az ítéletében külön is kiemelt „enyhítő körülménynek” számított. ANTT, Lisboa, TSO/IL/028/1625.

⁵ Itt szeretném megköszönni Vitor Gaspar Rodrigues barátomnak, a portugál gyarmati hadtörténet kiváló ismerőjének a levél olvasatához fűzött megjegyzéseit. Francisco de Figueiredo Mazagão kormányzója eredetileg az „adil” – a kormányzó után a legfontosabb (és királyi kinevezéshez kötött) katonai parancsnok tisztét töltötte be 1577. szeptember. 12-ig, amikor is D. Sebastião király a felettesét, Gil Fernandes Carvalhot hazahívja afrikai expedíciós hadtestébe. Vö. *Farinha* 1970. 34. o.

hiszen az inkvizíciós eljárás inkább egy sor panelkérdést feszegetett, és a vizsgálatban egy mechanikus protokoll szerint járt el. Így viszont kiderül, hogy „mintegy tizenöt évvel ezelőtt” – a levelet 1578 májusában írták – „Janit a törökök fogságában egy erődbe vették, aminek Siquetvar volt a neve, s Miksa császár birodalmához tartozott”. A Mazagão-i kapitány és kormányzó felirata, amikor időrendileg igazolja Jani feltételezett születési dátumát, el is bizonytalanít a lehetséges fogságba esés körülményeit illetően, hiszen azt a magyarországi hadjáratok kronológiája nem támasztja alá. Amikor Szigetvárat 1556-ban Ali budai basa ostromolja, a várat nem, csak az óvárost foglalja el, és Jani túl kicsi. Amikor Zrínyi immár felépíti az Újvárost, majd 1566-ban a várat Szulejmán szultánnal szemben védi, Jani túl idős, ha az inkvizíció előtt tett vallomásának „tizenkét vagy tizenhárom éves koromban ejtettek fogságba” kitételét vesszük alapul. Minden esetre – ha a nem a nagy hadjáratok közötti portyák foglyának tekintjük, ami bizony könnyen meglehet –, akkor inkább az utóbbi hadjárat idejére kell tennünk a rabságának kezdetét, aminek apró mozzanatait az inkvizíciós aktából ismerhetjük meg. Első vallomása szerint „akkor lett török, amikor a városát a török ostromolta, és megölték két idősebb testvérét”, majd „megkötözték, és mikor azt kérdezték, akar-e törökké lenni, halálfélelmében mondott igent”. Konstantinápolyba vitték, ahol körül is metélték, és a többiekkel együtt mondta el az iszlámba betérők imáját. Jani, az előbb muszlimmá lett, majd újra visszakeresztelkedett gyanúsított, az eljárás harmadik ülészakán, mindezt azzal toldotta meg, hogy „Konstantinápolyból kétszer kísérelte meg a keresztény földre való szökést, de mindkétszer elfogták és megbüntették. Először megostorozták és a lóistállóba küldték szolgálni, másodszorra meg a gályára.” Észak-Afrikába, ugyancsak az inkvizíciós tanúvallomása szerint, „Muley Maluco seregével érkezett, amikor az segítséget kért a töröktől, és Algirba jött, ahol három évig tartózkodott. Onnan ugyancsak a Malucoval ment Marokkóba tovább.” Történetünknek ezen a pontján érdemes azonban egy kitérőt tenni, és a „nagypolitika” koordinátái közé is elhelyezni a vallomásban elhangzottakat.

Marokkó

Nagyjából Jani születésével egy időben, Észak-Afrikában jelentős átrendeződésnek vagyunk a tanúi. Marokkó újraegyesítése Fez királyságának elfoglalásával (1549. január 29-én kapitulál) lezárul, és egy új dinasztia kezében, mint az lenni szokott, új lendületet kap a hitharc is, az úgynevezett Sádíták idején. A XVI. század portugál forrásai „Xarife” néven említik Marokkó urát, utalva ezzel az új dinasztia legitimitása forrására is. Az arab šarif szó, többes száma ‘ašrāf és šurafā’ – jelentése „nemes, kitűnő” – ugyan tisztséget jelöl, de Mohamed családjának leszármazottjaira volt használatos.⁶ Általánosságban az is elmondható, ha az adott trónutódlás problémás, felbomlik a közrend, vagy katasztrófahelyzet alakul ki, előszeretettel fordulnak a Próféta leszármazottjaihoz. Így volt ez 1465 után, amikor az utolsó merinida uralkodó ‘Abd al-Haqq rituális meggyilkolása után Muhammad ben ‘Imrān „xarife”, az arab örökletes nemességnek ebbe a különleges csoportjába tartozó családjának egy tagja került a trónra. A „marokkói Xarifek” kifejezést leginkább annak az Abū ‘Abd Allāh Muhammad al-Qā’ im bi.amr Allāhnak az ágára értették, akik Suz környékén álltak a portugálok elleni háború élére 1508-ban.

⁶ *Farinha* s. d. 63. o.

Fiai, Ahmad al-A'raj és Muhammad aš –Šajh először még Marrakesh ura ellen viseltek háborút, majd a portugálok ellen voltak győztesek Agadir mellett (1541), de utóbb Fez is az ölükbe hullt. Marokkó de facto egyesítése azonban azért teljes, hogy 1554-ben legyőzi testvérét is, aki vele szemben az utolsó oatácida oldalára áll.⁷ Ekkorra a portugálok, akik a középkori reconquista szellemében 1415-ben Ceuta elfoglalásával Marokkó földközi-tengeri és atlanti partján is kiépítették erődítményeiket a XV. század folyamán, már csak három „foglalásra” – Ceuta, Tanger és Mazagão – voltak kénytelenek korlátozni jelenlétüket.⁸ Mazagão erődjének az 1562. március 4. és május 7. között zajló ostroma ugyan a dzsihád üzenete – amelynek a gyújtópontja a portugál erődöt csak három kilométerre levő Azamor volt –, de Mulej 'Abdalláh al Ghálibnek (1557–1574) a saját hittársai, elsősorban a törökök növekvő befolyásával szemben is sűrűn fel kellett vennie a harcot.⁹ E beavatkozásra Barbáriából, de esetenként akár közvetlenül Konstantinápolyból is sor került, a háborús okot pedig erre a trónutódlás hagyományos rendjétől való eltérés adta meg. Már 1545-ben, Ahmad al-A'raj oldalán is harcoltak Algírból átdobott török csapatok, és 1557-ben újra, hiszen Muhammad aš –Šajh halálakor is megtörik a hagyomány, mi szerint is az elhunyt uralkodó fiverei közül kerül ki az utódja. Mulej' Abdalláh al Ghálib ezzel szemben Muhammad aš –Šajhnak – akit 1557 október 23-án a saját török testőrei gyilkoltak meg – a fia volt, és nem pedig a fivére. Hagyományos módon ő sem vonakodott a saját nagybátyjai életére törni, hogy egyenes ági leszármazottját ültesse maga után a trónra. Egyikük, Mulej 'Abd al-Málik– akit a portugál krónikások Mulei Maluco-nak neveznek el¹⁰ – Algírba menekül. Mulej 'Abd al-Málik, mivel hosszú ideig állt a törökök szolgálatában, közöttük a „Mamluk” nevet kapta¹¹ – ami egyben nyelvi magyarázatul szolgálhat portugál „csúfnevére” – feltétlen elkötelezettje volt új uralkodójának. 1574 augusztusában és szeptemberében a törökök flottájában részt vesz La Goleta és Tunisz spanyoloktól való visszavívásában,¹² ami garantálja számára az új szultán III. Murád támogatását annak a

⁷ Uo. 64–65. o.

⁸ Ezt formailag ugyan a „Licet Apostolicae sedis” bulla tette lehetővé, de 1541. november 18-ára gyakorlatilag már egy sor portugál „praça”-ból evakuálták a katonaságot, amelyet délen, Mazagão-ba irányítanak át. Lásd *Robert Ricard: L' évacuation des places portugaises du Maroc sous Jean III* című munkáját. In: *Etudes sur l'histoire des portugais au Maroc*. Coimbra, 1955. 357–381. o.

⁹ *Rosenberger* 2008. 136–138. o. 1558-ban az uralkodó legyőzi a „törököket”, és ügyes diplomáciával csökkenti az oszmán befolyást.

¹⁰ Mint azt David Lopes jegyzi meg: „Ő »maluco«-nak [portugálul bolond] egyáltalán nem volt mondható, sőt nagyon is eszes, toleráns és előrelátó uralkodó volt. *Lopes* 1989. 79. o. Ugyanígy véli Rosenberg is, aki még egy latin betűkkel [sic!] aláírt az angol Erzsébet királynőnek küldött levelének másolatát is közli, ami egy valóban különleges figurává emeli a személyét. *Rosenberger* 2008. 145. o.

¹¹ A Dictionnaire historique de l'Islam. *Janine Sourdel et Dominique Sourdel*. (Quadrige/PUF, Paris, 1996.) „Mamluk többes számban māmālik” címszava szerint az arab kifejezés „birtokolt dolog” jelentéssel bír, különösen azokra a (hadifogoly) rabszolgákra vonatkoztatták, akik nem kívántak a felszabadítás jogi eszközével élni. A portugálok „Mulei Maluco”-ja erre utal.

¹² Nem tartozik közvetlenül a dolgozat tárgyához a marokkói spanyol „enklávék” előtörténete. Melilla (1497), Mers-el-Kebir (1505), Peñón de Velez (1508), Oran (1509), Mostaganem, Tlemcen, Tunisz, Bugie és Tripoli (1510), illetve az Algír partrjai előtti Peñón elfoglalása 1511-ben minden esetre hasonló „mozgóhatár” mentén történt, mint a portugáloké. A „reconquista” ideológiájától (is) vezérelt harcok sűrűn vezettek egyes erődök ostromához, ami a Duna menti végvári harcokhoz is hasonlította a szinte állandó küzdelmet, amelynek „keresztes jellege” és „dzsihádista” mozzanata egyaránt beleágyazódott a két nagy mediterrán birodalom globális küzdelmébe. Lásd: *Simon Mercieca: Were frontier lands in Central Mediterranean „isolated worlds? The Island of Malta as a case study”*, 132. o., *Maria Grayai Mele: „Frontiere mediterranee della Corona di Spagna nell'età di Carlo V”*. 92–93. o. In: *Frontiere del Mediterraneo* 2003.

marokkói trónnak a megszerzése érdekében, amiről sohasem mondott le.¹³ Több ezer janicsár és algíri katona támogatásával kezdte meg a trónért folytatott küzdelmet 1575 elején – esetleg csak a végén –, amit alátámasztani látszik az a tény, hogy csak 1576 márciusában kerül sor az első komoly összecsapásra Fez mellett Mulej 'Abd al-Mâlik és unokaöccse között.¹⁴

D. Sebastião, az ifjú és keresztes haditettekről álmodozó portugál király levélben fordul tanácsosaihoz. „Tanger kapitányától kézhez vettem a levelet, amiből megtudtam, hogy Mulei Moluco, a Xarife nagybátyja Fez alá vonult 8 vagy 9000 törökkel, akiket Algírból hozott magával a Török utasítására és parancsára, sok hozzá csatlakozó mór kíséretében és tönkrevverte a Xarifet, aki visszavonult Marokkóba, miközben Mulei Moluconak békés fogadtatásban volt része Fez ura és királya részéről. [...] A törökök Fez alá való vonulása nem azért volt csak, hogy a Xarife nagybátyjának kezére juttassa a királyságot, hanem arra szolgált, hogy a hűbéresévé tegye és ura legyen egész Afrikának, amelynek minden tengeri kikötőjéből az egész Spanyolhonra és a kereszténységre nézve végveszélyt hozva támadjon meg minket.”¹⁵

Mivel a trónjától megfosztott Muhhamad al-Mutawakkil előbb II. Fülöp spanyol királyhoz fordul segítségért, majd a portugál Dom Sebastiãohoz (akik 1576-ban Guadelupében találkoznak, és elvi döntést hoznak a marokkói beavatkozás feltételeiről), a tervezett portugál segítségnyújtással párhuzamosan Abd al-Karim bem Tuda, Arzila parancsnoka, aki „Mulei Mohamede” pártjára állt, átengedte ezt a fontos erődítményt a portugálok-nak, amely fontos szerepet kap: a későbbi expedíciós hadtest hídfőállásává válik. Dom Sebastião király partraszállást színelve, egy kisebb flottát Mazagão-ba küldött 1578-ban, és a három királyok csatájában, ez év augusztus 4-én Al-ksar al-Kebir (portugálul Alcácer Qibir) mellett, egyedül a magyar mohácsi csatához hasonlíthatóan katasztrofális és csúfos vereséget szenvedett. Dom Sebastião királyt a csatmezőn érte a halál, Mulei Mohamed-et ellenségei kezéből érte utol a végzete, Mulei Abdelmalaquet (Mulei Maluco) pedig a rögtön csata után a betegség vitte sírba. De lássuk, hogy e forgatagban hol találjuk Janit, a magyar janicsárt!

Jani „fogadtatása”

Jani fogadtatását konkrétan is elősegítette az a levél, amit Mazagão kormányzójától kapott, de elvont szinten az a tény is, hogy a léthelyzet, amibe került, korántsem volt ismeretlen a Hispán-félszigeten. A Malaga városával kapcsolatos, a XVI. század második feléből való dokumentumok például „egyre fokozódó félelemről tanúskodnak, ami az évek multával rettegéssé és pánikká erősödik”.¹⁶ Malaga „határváros”, és egyszerre kellett szembenéznie a török veszéllyel, a kalózkodásával, az idegen flottákkal, miköz-

¹³ Lásd: *Lima Cruz*: 2009. 290. o. A brilliáns történész – akinek e helyütt kívánom megköszönni azt, hogy legutóbbi, 10 hónapos portugál kutatásaimat lehetővé tevő Gulbenkian-ösztöndíjam témavezetője volt – megjegyzi, hogy III. Murád még a II. Szelim alatt kialakított feltételek mellett hajlandó őt támogatni. Jelesül 500 000 font arany ellenében, politikai (szövetségi) függelemben, valamint a törökök marokkói jelenlétének kiterjesztése szempontjából fontos pozíciók átadásáért cserében. Ezek közül Larache átadása volt a döntő követelés, mert azt a törökök atlanti flottabázisául szemelték ki.

¹⁴ Uo. 291. o.

¹⁵ *Lopes* 1989. 78. o.

¹⁶ *Sirio Villas Tinoco*: Malaga cristiana, tierra de frontera. In: *Frontiere del Mediterraneo* 2003. 122. o.

ben direkt módon is hozzájárult az afrikai spanyol erődök védelméhez és ellátásához. A kalózok nemcsak a partszakaszt támadták meg, de gyakran mélyen a belső területekről hajtottak el sok-sokezer foglyot magukkal, ami némileg analóg azzal, ami Janival történt, onnan több ezer kilométerre.¹⁷ Portugália, és különösen déli, Algarve tartománya hasonló veszélyeknek volt kitéve. Talán nem véletlen, hogy a közmondások népi bölcsessége hasonlóan a magyarok török ellenségképéhez, a „mórok járnak a parton” mondásba sűrítik – jogos – félelmeiket. Az érdekesség kedvéért is rögzítsük, hogy például az az „Aliportug pasa”, aki Szigetvár mellett esett el 1566-ban,¹⁸ Janihoz hasonlóan került fogságba. A kiváló műszaki képességgel rendelkező ifjú portugál előbb még fényes katonai karriert futott be a Földközi-tenger keleti medencéjében.¹⁹ Az ilyen karrieréről jól tudunk az ezzel ellentétes földrajzi térből is, elég csak „Tunisz magyar kormányzójára” utalni, akinek személyes történetét L. Nagy László dolgozta fel,²⁰ de akinek egy tágabb kategóriájára, a „szeráji” rabszolga elit azonosságutatóra Fodor Pál is felhívta a figyelmet.²¹ Jani esetében a különös és fontos az, hogy nem ebből a különleges regiszterből való, hanem olyan „rabszolga” „self-made-man”, aki katonai érényei miatt kerül egyfajta középső osztályba a hajdani keresztény gyermek-fogoly sokaságból, akikről már jóval kevesebbet vagy jóformán semmit sem tudunk. Most azonban feltárul egyikük sorsa, amit az is különlegessé tesz, hogy ezt az egykori „ellenség” erőd kapitánya szemszögből láthatjuk.

Jani egy kém fedőtörténete?

A menlevél leginkább figyelemre méltó része az a magyarázó függelék, ami arról szól, hogy miért is állították ki. A portugál eredeti, ha a központosítása egyértelmű volna, arról is árulkodhatna, hogy az úgynevezett „almocadém” kifejezést a megfogalmazója a portugál vagy az arab értelemben használja-e. A felderítő lovas osztag vezetője e szerint állhatott volna a portugálok szolgálatában is – ami jobb magyarázatot adna arra, hogy miért is kellene megbecsülni azt a szpáhít, aki ellenkező esetben csak egy zsoldos az ellenség soraiból, aki Muley Maluco-tól dezertált alig pár héttel azelőtt. Tapasztalt katona voltához azonban nincsen semmiféle kétség: nem véletlen, hogy az inkvizíciós akta szerint ő is gondolt arra, hogy esetleg a portugál korona szolgálatában folytassa „karrier”-jét. Az sem kevésbé kórjelző, hogy Jani végig mint „fogolyról” beszél magáról. Igen ám, de akkor, hogyan értelmezzük a szinte Gárdonyi Géza tollára való mesét a felismert testvéréről, akinek

¹⁷ Uo. 123. o.

¹⁸ Lásd: *Istvánffy Miklós*: Szigetvár ostroma (Tállyai Pál XVII. század eleji fordítása) Pannóniai Istvánffy Miklós magyar dolgozokról való históriáinak huszonharmadik könyve. Közreadja. *Benits Péter*. Szigetvári Füzetek 1. X. Országos Zrínyi konferencia, Különlényomat az *Irodalomismeret*, 1999. évi 1–2. számából, Budapest, 1999. 10. o.

¹⁹ Aliportug bejt gyermekkorában rabolták el tengeri kalózok Portugáliából, hazájából, és Aruds Barbarosszának ajándékoztak: a kalózkirály katonát neveltetett belőle, kiváló bajvívót, hadvezért, ezermestert. A várak ostromában tapasztalt s hadi műszaki ismeretekben járatos. Szigetvár ostromában esett el. Török személynevek szótára. Szerk. *Györkös Attila* <http://gyorkos.uw.hu/szotar/szotar.html>. (A letöltés utolsó időpontja: 2014. február 19.)

²⁰ *J. Nagy László*: Magyar származású kormányzó Algírban 1580–1582. *Világtörténet*, 1998. tavasz–nyár, 45–48. o.

²¹ *Fodor Pál*: Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian frontier in the sixteenth and seventeenth centuries. In: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders Early fifteenth–Early Eighteenth Centurie*. Ed. *Géza Dávid – Pál Fodor*. Brill, Leiden, 2007. 35–84. o.

hála, vágy támad szívében viszontlátni még élő szeretteit? A helyzet feloldása nem egyszerű, már csak azért sem, mert lehet, hogy csupán egy fedőtörténettel állunk szemben: hősünk alkalmasint azért került át Lisszabonba, amiről a dokumentum mélyen hallgat, és amit eljárása jellegénél fogva, az inkvizíció sem nagyon feszeget. Erre nézve mi is csupán egy feltárt párhuzamra utalhatunk.

Az inkvizíciós dokumentumok között Janiéhoz leginkább Jerónimo de Villanova életútja és profilja hasonlít. Ezt azért is tűnik célszerűnek felidézni, mert vele több ponton is párhuzamot mutat. Esetére António Baião²² hívta fel a kutatók figyelmét elsőként, amit Robert Ricard²³ az alábbiakban kivonatol: „vele volt [ti. Muley Malucoval], mint zsoldoskatona három évig, amíg csak nem indult el a csatába Király Urunk ellen Alcácer Quibirbe, ahonnan, a vallomása szerint, az egyik éjjel lovon megszökött és beállított Arzilába, mert keresztény földre akart átjutni, hogy még idejében figyelmeztesse a királyt a rá váró nagy veszélyre, ha partra szállva beljebb nyomul. Az emberek felismerték, hogy a Maluco embere, azt gondolták, hogy kém, ami miatt is börtönbe zárták, majd elengedték Tangerben.” Ennek a normandiai franciának az ügye 1578. szeptember 24-én kerül a lisszaboni inkvizíció elé, nagyjából akkor, mint Janié, ami arra figyelmeztet, hogy nemcsak dokumentumunkat kell értelmezni, de valójában a sorok között sem árt olvasnunk szereplőinkről. Alkalmasint a Jani által hozott információ is olyan volt, ami a legkevésbé sem túrte el a papírt...

A csata előestéjén hemzsegték az ügynökök mindkét oldalon, és ez talán mindennél jobban magyarázhatja a menlevél záró bekezdésének valódi értelmét.²⁴

Utóhang

Ha Jani további sorsát nem is, de ítéletét ismerjük: el kellett szakadnia iszlamizáló múltjától, miután bűnként megbánta azt. Az így abjurálók bűnbánati öltözékben vonultak, és ítéletük az életfogytiglani börtönbüntetés volt. Ez azonban inkább egyfajta formula és nem tényleges gyakorlat lehetett. A nyilvános ceremónia után, az esetek többségében büntetésüket házi őrizetre mérsékeltek. Három év elteltével, ha hitbuzgó katolikusoknak bizonyultak, és a hittanbeli ismereteiket a felügyeletükkel megbízott, kapcsolattartó pap bizonyítványa is tanúsította, elhagyhatták az országot, és visszatérhettek hazájukba is.²⁵ Nem tudjuk, hogy Jani (és testvére?) visszatért-e vajon magyar földre, és nem tudjuk, hogy sors- és honfitársa, a „másik” Magyarországi János, vajon mit gondolhatott felőle, vagy mit érzett a másik, a tolmács, António de Veneza, vagy éppen Sousa doktor, az inkvizítor. Jani sorsa újra apró ponttá zsugorodik össze, újra csak egy név zárványa, mielőtt visszatér az archívum digitális porába, amelyből vétetett.

²² „A Inquisição em Portugal e no Brazil”. *Arquivo Histórico Portuguez*, vol. VIII. Lisboa, 1910. 205. o.

²³ *Robert Ricard: Les Sources Inédites de l’Histoire du Maroc*. t. V. Paris, 1953. (Appendice Documents Inquisitoriaux (1537–1586) 121. o.

²⁴ Maga Mazagão is színtere kisebb összecsapásoknak, aminek a célja az volt, hogy “Mulei Abde Alméliqué”-t összezavarják, honnan is indulhat majd D. Sebastião támadása. A szimulált támadásokhoz lásd *Farinha* 1970. 34. o.

²⁵ Lásd: *João José Alves Dias: Para a história da colonia alemã em Portugal no século XVI, Alguns processos na Inquisição de Lisboa*. Universidade dos Açores, Ponta Delgada, 1995.

Melléklet

Mazagão kapitányának menlevele

„Francisco Figueiredo²⁶ mi Urunk a Királynak Mazagão erődváros kapitánya és kormányzója tudatjuk mindazokkal, akiknek e levelet bemutatja, és akikre tartalma tartozik, hogy e városba jött ez az ember, külföldi, Vidébe²⁷ való, akit egy Sequitvar nevű erődben ejtett fogságba a török Miksa császár földjén és uradalmán. Ennek tizenöt esztendeje. Onnan Marokkónak Fez királyságába jutott el Muley Malucoval, de mert hogy kereszténynek született és felismerte az igazságot, és mert erőnek erejével térítették át hitéről, Marokkóból Azamor²⁸ városába jött. Innen saját lován és fegyverzetével jött át városunkba az ezerötszázhetvennyolc most májusi portyakor²⁹ és kérte a víznek kereszttségét, merthogy keresztény lévén haza akart menni a hazájába, ahol apja, anyja és rokonai élnek. És ez a João nevezetű ember Marokkóban egy másik, fiatalabb testvérét felismerte anyajegyéről, és magával is hozta, és aki a társaságában van. És mert mindezekről a fenti João kérelmezte, hogy e bizonyítvány kiállíttassék, hogy menlevele legyen, ezért aláírásunkkal látjuk el: Miguel Leitão, számvevő írnok és Gaspar Vaz, Mazagão-ban 1578. május 26-án, amikor is innen a Királyságba behajózik.

Én, Miguel Leitão azért állítottam ki ezt a passzust, mert jó, bátor és kiváló lovasról van szó, és mert harmincfős puskás felderítő előőrs kapitánya volt, amit vegyenek figyelembe, és ami miatt személyét igen tisztelni és megbecsülni érdemes.

Francisco Figueiredo és Miguel Leitão”

²⁶ Lásd az 5. jegyzetet és *Farinha* 1970. 34. o.

²⁷ A mai Szombathely közelében fekvő Velem német Sankt Veit helységnév variánsa talán magyarázatot adhat erre a születési hely megjelölésre.

²⁸ Amikor a portugálok dél-marokkói foglalásai Santa Cruz do Cabo de Gué (Agadir) elestével meggyengültek, III. János király elrendelte Azamor és Safim evakuálását. Azt is elhatározta, hogy a portugál erőket Mazagãoba csoportosítja át, még 1541 októberében. Azamorralettől kezdve szüntelen „végvári” harcban állt. Mazagãot egészen csak 1769-ben ürítik ki, lakosai áttelepülnek (!) és azonos néven új kolóniát alkotnak Brazíliában. (Lásd a *Dicionário de História de Portugal*, szerk. *Joel Serrão* vonatkozó címszavát.) „Marokkó a nemzet rákfenéje volt: túl sok embert és pénzt emésztett fel” – állítja az *Os Portugueses no Marrocos no tempo de D. João III.* 78. o. szerzője, ami annál is inkább igaz, mert Azammur, a „zöldelő olajfa” jelentésű erőd, a *The Encyclopedia of Islam* (Leiden, Brill, 1986.) szerint is a „szent háború” fontos tűzfészke volt.

²⁹ A portugál entrada szót, ami be- vagy kitörést jelent attól függően, hogy az ostromlók vagy éppen az ostromlottak szemszögéből nézzük, fordítottam itt a magyar végvári időkből jobban hangzó „portyára”. Lásd a főbb katonai aspektusokhoz *António Ferreira do Amaral: Mazagão – a epopeia portuguesa em Marrocos*. Lisboa, Tribuna, 2007. 66–90. o.

BIBLIOGRÁFIA

- B. Benassar – L. Benassar* 1989. *Bertolome Benassar – Lucile Benassar: Cristianos de Alá – La fascinante aventura de los renegados.* Madrid, 1989.
- Farinha* s. d. *António Dias Farinha: Os xarifes de Marrocos (notas sobre a expansão portuguesa no Norte de África).* Editorial Estampa, Lisboa, s. d.
- Farinha* 1970. *António Dias Farinha: História de Mazagão no período filipino.* Lisboa, C. E. H. U., 1970.
- Frontiere del Mediterraneo 2003. *Frontiere del Mediterraneo, Seminario Internazionale di Studi (Cagliari, 10–12 ottobre 2002).* A cura di *Maria Eugenia Cadeddu e Maria Grazia Mele.* Edizioni ETS, Pisa, 2003.
- Lima Cruz* 2009. *Maria Augusta Lima Cruz: D. Sebastião, Círculo de Leitores/ CEPCEP, Temas e Debates.* Lisboa, 2009.
- Lopes* 1989. *David Lopes: Expansão em Marrocos Teorema. O Jornal,* Lisboa, 1989.
- Rosenberger* 2008. *Bernard Rosenberger: Le Maroc au XVIe siècle Au seuil de la modernité.* Fondation Trois Cultures, 2008.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ZSIDAI ZSUZSANNA

SZEMELVÉNYEK AL-ṬABARĪ ÍJÁSZATRÓL SZÓLÓ KÉZIKÖNYVÉBŐL*

Érdekesség a X. század keleti fegyver- és hadelméleti irodalmából

Excerpts from al-Ṭabarī handbook on archery.

A curiosity from the tenth century Eastern literature of weapons and warfare

Archery was for a long time an important part of warfare, its written traces can be found already in the literature of ancient times, in the descriptions and the terminology of the works on strategics. The paper publishes excerpts from a later Arab manuscript from the second half of the tenth century, from Abú Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad al-Ṭabarī’s *Kitāb al-wādiḥ fi al-Ramī* (The Book of Purity in Archery), in Hungarian translation. There is a short introduction before the translated excerpts where the translator writes down the most important things about the author and the manuscript, and while discussing the cultural background of the work she also gives a summary of the main characteristics of the mamlūk furūsiyya literature. The structure of Al-Ṭabarī’s manuscript is similar to the other works related to this subject: the first part of the work analyses the meaning of archery, and the author cites the traditions of archery as words coming from the Prophet’s mouth; and then comes the main part. The book is divided into chapters: Al-Ṭabarī discusses the elements and techniques of archery first, followed by a treatise on the equipment, the bow and the arrows. Here he gives a detailed description of the different bow types and the names of bow parts. The selected excerpts discuss the basics and the techniques of archery, how it can be instructed (holding and drawing the bow, aiming, holding the string, positioning the fingers, releasing the arrow), and also speaks about the possible injuries and the main parts of the bow.

Keywords: archery, Arab sources, mamlūk, furūsiyya, Islam, al-Ṭabarī, archery schools, bow types

Bevezetés

Az íjat mint fegyvert már régtől fogva ismeri az emberiség,¹ és az íjászat az idők során a harci kultúra fontos részévé vált. Ezzel párhuzamosan az íjászattal kapcsolatos terminológia az ókori irodalomban is megjelent a hadászati leírásoknál.² Ezek a leírások és a később keletkezett munkák jelentős had- és művelődéstörténeti forrásértéket hordoznak, és betekintést nyerhetünk általuk a régi harcosok íjászatról való gondolkodásába.

* A tanulmány az MTA BTK MÓT 28.317/2012. számú programjának támogatásával készült.

¹ Már a Kr. e. III. évezredben adatolható az íj megjelenése a Közel-Keleten, illetve a különböző ókori tárgyi emlékek és ábrázolások is megőrik az íjat és az íjászokat. Bővebben lásd: *Miller – McEwen – Bergman* 1986. 178–195. o.; *Davis* 2013.; *MacKenzie* 1978.; a sztyepei íjászat történetére lásd: *Mizerák* 2005.

² Így például Homérosz, Aiszkülosz és Szophoklész munkáiban. Bővebben lásd: *Davis* 2013. 41–66. o.

A korai magyar történelem szempontjából is igen fontos az íjászat, hiszen a IX–X. század folyamán a harci kultúra a sztyepei lovasíjász taktikára épült, amiről VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912),³ valamint Regino prümi apát (†915) hagyott ránk értékes közléseket: utóbbi hangsúlyozta a magyarokról, hogy „gyermeküket és szolgálikat nagy buzgalommal tanítják lovagolni és íjászni.”⁴ A X. század első felében alkotó híres arab földrajz- és történetíró, Abu’l-Hasan ‘Alī b. al-Ḥusayn al-Mas‘ūdī (†956) a *Kitāb Murūdj al-dḥahab wa-ma‘ādin al-djawhar* („Aranymezők és drágakőbányák”) című világtörténelmében a magyaroknak⁵ és a besenyőknek a H [hidzsra szerinti] 320/934-es, *W.l.n.d.r.* bizánci határváros ellen történt támadásukat írja le részletesen, amikor is a lovasság olyan nyílzáport zúdított a bizánci csapatokra, hogy azok megfutamodtak ettől.⁶ A sztyepei eredetű katonai műveltség oly mélyen élt a magyarságban, hogy századokkal a kereszténység felvétele – és a nyugat-európai nehézlovas harcmodor elsajátítása – után sikerrel alkalmazott és meghatározó jelentőségű maradt a könnyűlovas-íjász fegyvernem.⁷

Az iszlám uralma alatt élő íjások is magas szinten sajátították el e fegyvernem minden csínját-bínját, és felhalmozott elméleti tudásukat utódaikra hagyományozták. Ennek a hagyománynak a része Abū Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad al-Ṭabarī *Kitāb al-wāḍiḥ fi al-Ramī* („Az íjászatról szóló világos könyv”) című összefoglalása: ezt az arab nyelvű, íjászatról szóló egyik legkorábbi munkaként tartják számon, és később is, a mamlúk korban (1250–1517) az íjászatról szóló értekezések alapját képezte.⁸ A szerző a *furūsiyya* irodalom alapítójának, Ibn Akhī Ḥizāmnek (†H III./Kr. u. X. sz. utolsó negyedében) idősebb kortársa volt. Kora kitűnő íjászként emlékeznek meg al-Ṭabarīról, aki Horaszán⁹ és Irak íjásziskoláit is meglátogatta: így a legtöbb mester technikáját megismerte, és e hatalmas gyakorlati tapasztalatból leszűrte tudással formálta ki saját szintézisét és alakította ki saját „stílusát”, amelyet „eklektikus”, vagyis választáson alapuló iskolának (*madḥab al-ikhtiyār*) neveztek.¹⁰ Híres műve, a *Kitāb al-wāḍiḥ fi al-Ramī* (a továbbiakban: *Kitāb al-wāḍiḥ*) eddig kizárólag arabul volt olvasható; magam az alábbi szemelvényes fordítással tudomásom szerint elsőként adok közre részleteket belőle az eredetihez képest idegen nyelven. Mivel e munka a magyar szakmai közönség előtt ismeretlen, nélkülözhetetlen előbb a szerző személyéről, valamint a mű irodalmi és kulturális hátteréről szólnom.

Abū Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad al-Ṭabarī valószínűleg a Kr. u. X. század második felében élt. Születési és halálozási évéről, egyáltalán életpályájáról nem sokat tudunk. Jellemző, hogy a *Kitāb al-wāḍiḥ* szerzősége sem volt mindig egyértelmű. Amint arra a mamlúk és az arab íjászat történetével foglalkozó Shihab al-Sarraf helyesen rámutatott, ezt az íjászatról szóló könyvet a kutatók tévesen tulajdonították Aḥmad ibn ‘Abd

³ Taktika, 452–463. o.

⁴ „Liberos ac servos suos equitare et sagittare magna industria docent.” *Regino*, 133. o.

⁵ *Czeglédy* 1985. 46. o.

⁶ al-Mas‘ūdī, *Murūdj*, I. 201–202. o. Magyar fordítását lásd: HKÍF 52–56. o.

⁷ *Szabados* 2007.; *Veszprémy* 2008.; *B. Szabó* 2010.

⁸ *al-Sarraf* 2004. 164. o.

⁹ Irán egyik keleti tartománya.

¹⁰ *al-Sarraf* 2004. 163. o. A XIV. század második felében alkotó Taybugha is sok helyütt utal al-Ṭabarī könyvére, mint az íjászat tudományának alapvető összefoglalására. A legjelentősebb íjászmesterek technikáit is al-Ṭabarī örökölte át művében az utókor számára. *Latham – Paterson* 1970. 37. o.; *Sudár* 2010. 342. o.

Allāh Muhibb al-Dīn al-Ṭabarīnak,¹¹ aki jóval később, a XIII. században élt és mekkai sejk volt. Szerzőnknek, Abū Muḥammad ‘Abd al-Rahmān Aḥmad al-Ṭabarīnak azonban nem a *Kitāb al-wāḍiḥ fi al-Ramī* a legjelentősebb műve e tárgyról, hanem a *Kitāb al-šhāmīl fi al-Ramī* (Az újászatról szóló teljes könyv), amely a legrégebbi és legrészletesebb fennmaradt összefüggő arab nyelvű értekezés az újászatról; ennek csupán egyetlen kézírata ismert, amely mindmáig kiadatlan.¹² Tekintettel arra, hogy az újászatról szóló értekezések egy tágabb műfajhoz, mégpedig a *furūsiyya* irodalomhoz tartoznak, ezért az újászatot taglaló arab szövegek értelmezéséhez elengedhetetlen e helyt a műfaj keletkezésének, fő irányvonalainak és történetének rövid áttekintése.

A *furūsiyya* az arab *faras* szóból származik, amelynek jelentése ’ló’. A *furūsa* és a *farāsa* szavak a lóval kapcsolatos dolgok alapos ismeretét jelölik,¹³ de maga a *furūsiyya* nemcsak a lovakról szerezhető tudást jelenti, hanem egy tágabb értelemben vett harcászati terminus. A kifejezés az ‘Abbāsida kalifátus idején, Irak területén tűnt fel a H II./Kr. u. VIII. század második felében. A H III./Kr. u. IX. században teljesedett ki a *furūsiyya* szó jelentésköre, amely a lovaglás mellett a különböző fegyvertechnikák alkalmazásának ismeretét is magába foglalta, így a lándzsavetésre, a gyalogos- és a lovasújászatra, lovaspólóra és a vadászatra is kiterjedt; mindemellett az állatorvoslás alapjai is hozzátartoztak.¹⁴ A *furūsiyya* irodalom tulajdonképpen minden, a harcok képzését átfogó témát felölel. Ezek a művek általában külön írnak minden egyes fegyverről és használatáról, de olyan munka is akad, amelyik általánosan tárgyalja a hadművészetet. Erre jó példa a *Nihāya al-Su’l wa’l-umniyya fī ta’līm a’mal al-furūsiyya* (Leghőbb vágy a *furūsiyya* dolgaira való tanításában) című szerzemény, amelyet hagyományosan Muḥammad b. ‘Īsā al-Ḥanafī al-Aḫṣarā’īnak (†H 749/1348) tulajdonítanak, aki ezen írását megmutatta a damaszku-szi helyőrség egyik legtapasztaltabb katonájának is. David Nicolle ennek egy részét publikálta egy tanulmányában, amely A. S. M. Lutful-Huq disszertációja nyomán készült. A szövegrészlet kérdés-felelet formában ad betekintést abba, hogy mi mindenre igyekeztek felkészíteni egy harcost: mit kell tenni, ha jön a hadi jel, hogyan kell készenlétben állni a különböző fegyverekkel, hogyan kell a harci ruházatot fel- és levenni, például a páncélinget vágta közben.¹⁵

A *furūsiyya* irodalmat többféleképpen szokás kategorizálni, de alapvetően kétféle harcművészet létezik: a „felső” (*al-furūsiyya al-‘ulwīyah*) és az „alsó” (*al-furūsiyya al-suflīyah*) kategóriába tartozó. Előbbi azokat a gyakorlatokat foglalja magába, amelyeket lóhátról kell végrehajtani, utóbbi azokat, amelyeket gyalog, mint például a gyalogos újászatot vagy a birkózást. Ezekon kívül még két másik típust is megkülönböztetünk, mégpedig a „nemes” harcművészetet (*al-furūsiyya al-nabīlah*), amely az ‘Abbāsida udvari katonai

¹¹ A kézirat fennmaradt másolatainak jó részében csak a *nisba*, vagyis a származást jelölő név (al-Óabarī) maradt fenn, amely korántsem számított ritkaságnak a korszakban. A téves változat (A’mad ibn ‘Abd Allāh Muhibb al-Dīn al-Ṭabarī) W. Ahlwardt, majd Ritter és Brockelmann nyomán terjedt el, és a népszerű Saracen Archery c. könyv is ezt idézi, lásd: Latham – Paterson 1970. 40. o. A szerző helyes azonosítását a *furūsiyya* irodalom kiváló kutatója és ismerője, Shihab al-Sarraf végezte el. A kérdésről bővebben lásd: al-Sarraf 2004. 163. o.

¹² British Library, MS 9265/1 fol. 1r–55r. Lásd: al-Sarraf 2004. 165. o.

¹³ Bővebben: Ibn Man‘ūr X. 220–221. o.

¹⁴ al-Djāhiz a turkokról szóló írásában külön kiemeli azt, hogy a turkok mellett, hogy kiváló lovasfjászkok, az állatorvosláshoz jobban értenek, mint az állatorvosok. al-Djāhiz, *Rasā’il*. 497. o.

¹⁵ Bővebben lásd: Nicolle 1994.

harcművészetet jelentette – ez iráni hagyományokra nyúlik vissza –,¹⁶ és a „hadi” harcművészet (*al-furūsiyya al-ḥarbiyyah*), ami a lovas harcos kiképzésére összpontosított.¹⁷

A fentiekből egyértelműen látszik, hogy a *furūsiyya* irodalom nem a mamlúk korszakban keletkezett, noha sokan úgy vélik, hogy ez a hadászati irodalom az ‘Ayyūbidák uralma alatt jött létre a H VI./Kr. u. XII. században, majd a H VII/ Kr. u. XIII. században bontakozott ki a keresztes háborúk hatására. Ennek a téves megállapításnak az az alapja, hogy a mamlúk korból származik a legtöbb kézirat. A mamlúk dokumentumok azonban csak egy részét képezik e hatalmas kézíratos anyagnak, amelynek eddig csak a töredékét publikálták. A mamlúk kornál régebbi munkák főként az ‘Abbāsida idők (750–1517) korábbi szakaszából valók. Íróik ismeretlenek, vagy tévesen mamlúk szerzőnek tulajdonították ezeket. Egy-egy kézirat használata során nagy nehézséget okoz a mamlúk-kori és a megelőző időkből való adatok elkülönítése, és ehhez még hozzátevődik az, hogy a pre-mamlúk *furūsiyya* irodalom is régebbi forrásokból merít.¹⁸ A fentebb említett „nemes” harcművészet tradíciói például szászánida gyökerekhez nyúlnak vissza (az iráni Szászánida-dinasztia birodalma Kr. u. 224–651 között állt fenn).

Az íjászat közép-ázsiai hátterére utal a leghíresebb íjászmesterek *nishāja* (személynévhez járuló, eredetre utaló melléknév), valamint az, hogy a különböző íjásztechnikák is közép-ázsiai területről származtak: Merv, *Balkh*, valamint Horaszán és Transzoxánia vidékeiről. A három leghíresebb és a különböző tartatásokban folyamatosan idézett íjászmester Abū Hāshim al-Bāwardī, Ṭāhir al-Balkhī, valamint Ishāq al-Raffā’ volt: őket együttesen úgy is nevezték, hogy az „íjászat imámjai” (*‘aimmat al-ramī*). Az utánuk következő, sorban a negyedik mester volt a lenti szövegrészlet szerzője. Ezen túlmenően a *furūsiyya* irodalom alapítójaként számon tartott Ibn *Akhī Hizām al-Khuttalī* is horaszáni család leszármazottja volt.¹⁹ A közép-ázsiai hagyomány al-Ṭabarīnál is sokszor megjelenik: a lövésmódok és technikák leírásakor találkozunk a régi perzsa vagy Szászánida királyok neveivel.²⁰

Az közép-ázsiai hagyományon kívül természetesen más kultúrák lenyomatait is megtaláljuk a *furūsiyya* irodalomban. Az ‘Umayyād Kalifátus idején (661–750) a bizánci hatások és az iszlám előtti arab törzsek gondolatvilága hatott a hadiművészet, illetve az ideális harcos képnek alakulására,²¹ de nem elhanyagolható az antik örökség szellemi befolyása sem. A már említett, al-Akṣarā’ī munkájaként számon tartott *Nihāya al-Su’l* esetében egy ókori görög nyelvű hadászati mű arab fordítását találhatjuk a 8. és 9. fejezetben. G. Tantum tanulmányában sorra veszi a görög terminusokat és azok arab fordítását (pl. *yaff* – phylé) és arra a következtetésre jut, hogy a forrás Aelianus *Taktikája* volt,²² I. B. Nettles azonban úgy gondolja, hogy e görög nyelvű kútfő Arrianus *Taktikája* lehetett. Érvelését

¹⁶ A források szerint a szászánida világi arisztokrácia neveltetéséhez hozzátartozott a testedzés, és az uralkodói ideál egyik fontos eleme volt a harci művészetekben való jártasság. Bővebben lásd: *Sárközy* 2012. 82–86. o.

¹⁷ *al-Sarraf* 2004. 144. o.

¹⁸ *al-Sarraf* 2004. 142–143. o.; *Sudár* 2010. 340. o.

¹⁹ *al-Sarraf* 2004. 15–149. o. Vö.: *Latham* 1970. 100. o.; *Boudot-Lamotte* 1978. 796–797. o.

²⁰ Lásd lentebb! *Latham* 1970. 100. o.

²¹ *al-Sarraf* 2004. 146. o.

²² *Tantum* 1979. 194–196. o.

azzal támasztja alá, hogy Arrianus nagyobb tudással és tapasztalattal rendelkezhetett, mint Aelianus, hiszen neki a kappadókiai csapatokkal állandóan készen kellett állni az alánok betörése ellen.²³ Tehát akkor, amikor a jórészt arab, görög és szír nyelvet jól ismerő, az iszlám uralma alatt élő keresztények az ókori görög nyelvű munkákat átültették arabra, a filozófiai, matematikai, földrajzi és orvostudománnyal foglalkozó művek mellett a görög nyelvű hadászati irodalmat is forgatták. Ezen fordítások jelentős része is az *Abbāsida* kalifátus ideje alatt keletkezett, amikor al-Ma'mūn kalifa 832-ben létrehozta a „Bölcsesség házát” (*bayt al-ḥikma*).²⁴ A fent említett görög nyelvű hadimunka jó idő elteltével másolók keze nyomán egy viszonylag kései, mamlúk kori traktátusban maradt fenn arab nyelven. Időben előrehaladva nem feledkezhetünk meg a „sztyepei hadviselésről” közismert turkokról sem, akik különösen al-Mu'tasim kalifa (833–842) uralkodásától kezdve szivárogtak be a kalifátus területére. Betelepítésük hosszú távú hadászati és politikai célja az volt, hogy a kevésbé megbízható, akkoriban lázongó horaszáni csapatokat lecseréljék profi, a lovasíjászatban is jártas, Transzoxánia területéről származó török katonákra. Ennek nyomán alakult ki a későbbi *ghilmān* rendszer.²⁵ Természetesen ők is magukkal hozták saját, közép-ázsiai hadviselési hagyományait, melyek szintén nyomot hagytak a későbbi hadászatban, ezáltal pedig az ezzel kapcsolatos irodalomban is. A lovasíjászat egyre nagyobb szerepet kapott a harcosok képzésében és az arab hadászatban is. Kezdetét jól láthatjuk al-Djāḥiẓ kortárs leírása révén, melyen keresztül betekintést nyerhetünk a IX. századi kalifai hadsereg felépítésébe és a különböző csapatok sajátosságaiba, például innen tudjuk, hogy az arabok nem lőttek lóhátról: abban a turkok jeleskedtek.²⁶ A lovasíjászat gyakorlása a mamlúk korra a harcos képzésének egyik alapvető feladatává vált, gazdagítva a hadászati értekezések tárgyát.²⁷ Nem véletlen tehát, hogy a mamlúk korból maradt fenn a *furūsiyya* irodalom jelentős hányada. A mamlúkok uralmát a kereszteseken és a mongolokon aratott győzelmeken túl hosszú távon nem volt mi legitimálja, hiszen nem mondhatták magukat a Próféta leszármazottjának. A kalifátus intézménye már csak névleg maradt fenn, a hatalom a kairói központú mamlúk szultán kezében összpontosult. A mamlúk dinasztia fenntartása nagyban függött tehát a katonai erőtől, így különösen nagy hangsúlyt fektettek a birodalomba bekerülő rabszolgák katonai képzésére és vallási nevelésére. Ebben segítségükre voltak a különböző harci gyakorlatokról szóló összeállítások: ennek köszönhetjük tulajdonképpen a *furūsiyya* irodalom mamlúk kori virágzását.²⁸

²³ Nettles 2001. 117–119. o.

²⁴ Hitti 1946. 310–311., 410. o.; Rosenthal 1965. 6–23. o.

²⁵ Boudot-Lamotte 1978. 796. o.; a turkok hadviselésére és harcászati szerepükre: al-Djāḥiẓ, *Rasā'il*. 495–508. o.; al-Sarraḥ 2004. 147. o. A *ghilmān* a *ghulām* többes száma, amelynek egyik jelentése: fogságba esett, és úgy besorozott katona. Az ún. *ghilmān* rendszer ezeknek a szolgáskorban lévő, uruktól függő katonáknak a besorozásán alapul.

²⁶ al-Djāḥiẓ, *Rasā'il*. 495. o.

²⁷ Bővebben lásd: Latham 1969; Rabie 1986. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy korábban egyáltalán nem ismerték az arabok a lovasíjászatot. Mint említettem, a közép-ázsiai, főként iráni hagyományok az YAbbāsida udvarban továbbra is éltek: al-Mahdī (775–785) volt az első kalifa, aki a „nemes” harci művészet szerint kapta neveltetését, amibe beletartozott a vadászat, a lovaglás, a fegyverek használata is. A lóról való nyílazás kezdetben a vadászat része volt. Több népnél és kultúránál megfigyelhetjük, hogy a harcosok képzés előtt a vadászattal gyakorolták a harci helyzeteket; ez a mamlúk korban is megmaradt, a szultánok kedvelt időtöltése volt a vadászattal töltött gyakorlat.

²⁸ A *furūsiyya* irodalom korszakolására lásd: al-Sarraḥ 2004. 153. o.

Visszatérve most már Abū Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad al-Ṭabarī *Kitāb al-wāḍiḥ* című értekezésére, hasznos néhány filológiai ismértvme rávilágítanom, amelyek hozzásegítenek a minél pontosabb hadtörténelmi értelmezéshez, illetve felhívják a figyelmet a megismerés korlátaira. A kézirat arab nyelven maradt fenn, melynek sokáig csak két változatát idézték, de Shihab al-Sarraf kutatása alapján tíz másolat ismert jelenleg.²⁹ Az alább következő szemelvényes fordítás az isztambuli Nurosmaniyye könyvtár MS 4098 számú kéziratából készült, amit Sudár Balázs kollégám bocsátott rendelkezésemre; a cikkhez nyújtott segítségét ezúton is köszönöm. A kézirat 65 oldal, jól olvasható másolat, azonban sok helyütt találkozunk elírással, valamint perzsa és török eredetű arabosított szavakkal is, amelyek nehezítik az olvasást és a szöveg értelmezését. Jelen forrás a többi, e témában íródott műhöz hasonló felépítésű:³⁰ a munka elején az íjászat jelentését elemzi és a Próféta szájába adott íjászattal kapcsolatos hagyományokat idézi a szerző, majd csak ezt követően tér rá a mű lényegi részére. A könyv fejezetekre van bontva: először az íjászat elemeit, technikáit taglalja al-Ṭabarī, majd áttér az eszközök, vagyis az íj és a vesszők tárgyalására, ahol részletes leírást ad a különböző íjfajtákról, és az íj részeinek elnevezéseiről. Az általam kiválasztott szövegrészlet az íjászat alapjairól és technikájáról, valamint az íj főbb részeiről szól.

Végezetül fontos kitérni a terminológiában rejlő fordítási nehézségekre. Az íjászatról szerzett értekezéseknek ugyanis nagyon speciális szaknyelvezetük van: a szerzők sokszor idegen (perzsa, török vagy görög) eredetű szavakat használnak, de olyan arab szavak is előfordulnak, amelyek szinte jelentéktelennek tűnő technikai részletre vonatkoznak, és az íjászat, s az erről szóló irodalom hanyatlásával és megszűnésével fokozatosan kikoptak a nyelvből; legalábbis azzal a jelentéssel, amelyet a szövegben hordoztak egykor. Emellett számolni kell a másolói hibákkal is: ezek oly mértékű szövegromlást eredményezhettek, hogy némelykor igen nehéz, szinte lehetetlen rekonstruálni az eredeti mondanivalót. Mindezekben túlmenően sajnos előfordulhat a szövegek általunk, vagyis a kutatók által történő félreértelmezése, ezért fontos a meglévő szakirodalom alapos vizsgálata és felülbírálása.³¹ E nehézséggel a szemelvények fordításakor magam is szembesültem. Mivel a kiválasztott forrásrészlet szövegvilágának minél hívebb visszaadására törekedtem, kénytelen voltam lemondani a fordítás magyaros gördülékenységéről. A *furūsiyya* irodalmat, ezen belül is az íjászattal foglalkozó értekezéseket érdemes tehát nagy körültekintéssel és forráskritikával kezelni, mert anélkül téves következtetésekre juthatunk. Napjainkban egyre több a kísérlet a különböző, e kútfők által leírt íjászközlők lövésmódjainak rekonstruálására. Itt szintén óvatosságra hívnám fel a figyelmet a fentebb említettek miatt, valamint azt sem árt szem előtt tartani, hogy ezek az íjászközlők sajnos kihaltak: nincs olyan mester, aki a gyakorlatban ellenőrizhetné a rekonstruáltnak vélt technika helyességét. Úgy látom, e művek egyfajta kultúr- és hadtörténelmi érdekességeként szolgálnak, s minthogy a

²⁹ British Library, MSS Or. 9454, 9265/2, fols. 55r–96r és 3134.; Bayezit Public Library, MSS Veliyüddin Efendi 3175, 3177.; Nurosmaniyye Mosque Library, MS 4098.; Topkapi Sarayı, MS Revan Köskü 1933/2.; Bodleian Library MS 396.; Cairo, al-Azhar Library, MS 6 abazah 7275.; Staatsbibliothek zu Berlin, MS Ahlwardt 5539. Lásd: *al-Sarraf* 2004. 164. o.

³⁰ A Tajbuga al-Asrafí nevéhez fűződő XIV. századi mameluk kézikönyv is jó példa erre. A munka hozzáférhető magyarul is, az eredetiből fordította Sudár Balázs. Lásd: *Sudár* 2010.

³¹ A terminológiai problémákra: *al-Sarraf* 2004. 161. o.; *Tantum* 1979. 188. o. Iráni eredetű szavak fordítására lásd például: *Latham* 1970. 100–103. o.; *Boudot-Lamotte* 1978. 797–798. o.

harcmodorokat jól ismerő, képzett és gyakorlott harcosok írták, s olykor ellenőrizték ezeket, mindenképpen figyelmet érdemelnek, hiszen – a megismerés előbb sorolt buktatóinak dacára – hadtörténeti forrásértékük vitathatatlan. Ennek jegyében nyújtom át az Olvasónak a kiválasztott részletek magyaráztát.

FORRÁSKÖZLÉS

Abū Muḥammad ‘Abd al-Rahmān Aḥmad al-Ṭabarī:
Kitāb al-wādiḥ fi al-Ramī (részletek)

Fejezet az íjászat indítóokairól

Tudd meg, hogy az íjász nem lehet íjász, csak akkor, ha ismeri az íjászat összes alapját, módját és indítóokát (*asbābihi*), [meg tudja megkülönböztetni] a helyest a helytelentől, illetve azt, ami elrontja a helyest és kijavítja a helytelent; és ismeri a mesterei közötti [vélemény]különbséget [is] ezzel kapcsolatban; és azt is tudnia kell, hogy mik az íjászat eszközei. Ezek [a következők]: az íjak, az idegek és a nyilak. Az íjásznak ismernie kell azokat a hibákat, amelyek ezekben előfordulhatnak, és azt is ismernie kell, hogy ezeket, illetve az íj hibáit hogyan szüntesse meg. Mert bizony tudd meg, hogy a „mester” és az „íjász” nevet az összes alap legmélyebb [ismerete] adja. Ezeknek az alapoknak sok kategóriája van, amelyeket ha részletesen vizsgálnánk, bizony hosszúra nyúlna vele a könyv. Mi azonban lerövidítettük ezeket, hogy ez [a könyv] a tanuló számára könnyen érthető legyen. [Ezen okból] fejezetekre bontottam e könyvet, amelyekben a helyest a helytelentől [elválasztva] magyarázom – Allah segítségével sikerülni fog. Tudd meg, hogy az íjászat két alapvető szándékknak az együttese (*wad‘ li-‘illatayn*), ez pedig az ellenségtől való védekezés és a vadászat.³² Ehhez a két alaphoz nem lehet másképpen eljutni, csak két jellemző vonás megismerésének a segítségével, amelyek pedig a mindennemű hib[ák] és sebesülés[ek]. A hibához és az összes [többi elkerüléséhez] két dolog szükségeltetik: a megelőzés és a védelem. Ezeket a pontosság és a szív szilárdsága fejlesztik.

Az éleslátás fejezete

Az első, aminek az ismerete kötelező a mester számára, az éleslátás. [Az éleslátás] pedig nem más], mint a testeknek és az azok különbözőségének alapos ismeretében való jártasság, illetve annak [a felismerése], hogy [a testek] hogyan épülnek fel részleteikben, és hogy egyikük hogyan magasodik a másikkal fölé a hosszúságot és a szélességet, a finomságot és a durvaságot, a merevséget és a rugalmasságot, az erősséget és a gyengeséget tekintve; valamint annak [ismerete], hogy mi [lelhető fel] minden ember természetében az eszességből és a butaságból, az elfogadásból és az elutasításból. A tanításnak [mindig] a [tanítvány] testéhez illőnek [kell lennie], és annak megfelelően kell történnie, ami [a tanítványnak] a természetes adottsága azokból a tulajdonságokból, amelyeket fentebb említettünk. Követelmény a tapasztalt mester részéről az, hogy minden társat (*ṣāḥib*) a fizikai karakterének és természetének megfelelően [olyan mértékben] terheljen a tanítás alatt, amelyre annak teste és szíve képes. És ne vigye el őt [ti. a tanítványt] az erősség helyzeteiből a puhaság [helyzetei] felé, és a puhaság helyzeteiből az erősség felé, a teljesség helyzeteiből a csökkenés felé, és a csökkenés helyzeteiből a teljesség irányába, hanem a tanítás a tanuló testének [a képességei-

³² A harcosokat és az uralkodókat gyakran a vadászattal készítették fel a harcra – ez az ókortól kezdve jellemző volt, és a mamlúk korban is a szultánok kedvelt időtöltése volt a vadászat, ahol harci virtusukat is megmutatták. Bővebben lásd: *May* 2006. 622. o. A vadászat itt átvitt értelemben a támogatást is jelentheti.

nek] megfelelően történjen. Mert [bizony] van olyan az emberek között, aki fizikai adottságainak megfelelően a markolat négyszögformában tartásával (*al-kaḅḁa al-murabba'*) és a két szemével együtt [az íjon kívülről történő]³³ célzással és elfordult testtel [lő] jól, és van olyan is, aki [szintén] fizikai adottságának megfelelően a fogás elfordításával és egy szemmel kifelé célozva az egyenes és elfordult test közötti [pozícióval lő] jól. [Ugyanakkor] olyan is van, aki a fizikai adottságának megfelelően csak az íjon belülről [tud] célozni, a teste elfordul, és a szükséges feszítéssel (*al-madd bi'l-luzūm*) [lő] jól. [Továbbá] olyan is van, akinek fizikai adottsága olyan, hogy [az íjon] belülről és kívülről [is tud célozni] és a markolatot négyszögben [tartja], egyenes tartással. Mindezt a fizikai adottság fejezetében magyarázzuk, ha Allah is úgy akarja.

A fizikai adottságok fejezete

Ha a férfi magas vagy közepes testű, telt nyakú, hajlékony testű, a két kinyújtott karja közti távolság teljes,³⁴ az ujjai pedig hosszúak, akkor számára a [markolat] négyszögben való fogásának tanítása a legalkalmasabb. Ennek az az oka, hogy [az íjász] amennyire az ujjait hosszúra kinyújtja, azok ráfordulnak a fogásra, így a tenyér képes negyedben fogni. A célzás [az íjon] kívülről történik mindkét szemmel együtt. Ez pedig úgy történik, hogy az íjász annyira egyenesíti ki és fordítja el a nyakát, hogy [az] megforduljon, és az állát a bal vállon tudja hagyni. Az [alap]állás így nagymértékben elfordul, úgy, mintha [az íjász] a vállát a cél irányába tartaná; a húzás pedig a szükséges mértékben történik a jobb váll tetejéhez. Ez az oka annak, hogy a hosszú karú és széles mellű [íjász] számára a széles íjak és a hosszú vesszők a legalkalmasabbak [az íjászathoz]. Így nem kell [az alapállásból] elmozdulnia, mivel valahányszor kihúzza [az íjat], a testétől addig a pontig (*niḥāya*) feszíti azt, ameddig szeretné.³⁵ Ha pedig az [íjász a céltől] elfordulva áll, akkor nincs kényszer [a feszítésben], de ha egyenesen alapállásban áll, akkor korlátozva lesz [a feszítésben] és arra kényyszerül, amire a teste nem képes.

Ha a férfi közepes testfelépítésű, vagy kicsi a többi mértéket tekintve, amelyeket korábban említettünk, és közepes hajlású a nyaka; akkor az elfordított fogásnak, [az íjon] belülről és kívülről történő célzásnak vagy pedig az egy szemmel, mégpedig a ballal az íjon kívülről való célzásnak a tanítása a legalkalmasabb a számára. Jobb szeme legyen a markolat közepén, alapállása pedig az elfordult és az irányban történő alapállás³⁶ között.

Ha a férfi zömök testű és kezű, széles mellű, nagyon rövid nyakú és merev nyakszirtű, akkor az elfordított fogás, a belülről történő célzás és a váll tetejéhez való húzás a legalkalmasabb a számára. Ugyanígy a magas [férfiaknak] is [ez alkalmas].

Ha [az íjász] hátában ferde van, akkor [az íjon] belülről történő célzás a legalkalmasabb a testfelépítése számára. A belülről történő célzás mindenféle testfelépítésű [harcos]társ (*ṣāḥib*) számára alkalmas; a kívülről való célzás azonban nem helyes, kivéve a kiemelkedő testfelépítésűek számára. Ha a férfi alacsony testű és rövid kezű, tömzsi ujjú, széles mellű, rövid nyakú, akkor a belülről és kívülről történő célzás, a négyszögben való fogás, az egyenes alapállás és a mellhez való feszítés a legalkalmasabb a számára. Ha pedig [az íjász] tömzsi nyakú, alacsony testű, széles mellű, rövid kezű és ujjú, akkor a két szemmel [az íjon] kívülről történő célzás, [a markolat] négyszögben való fogása, az egyenes alapállás és a fülcimpához, vagy annak közelébe való feszítés [a legalkalmasabb számára].

³³ A Saracen Archery c. munkában a szerzők ezt úgy értelmezik, hogy az íjász akkor céloz „az íjon belül”, ha az íjat tartó keze bal oldalról céloz (jobb kezes íjász esetében), „az íjon kívülről” pedig oly módon, hogy az íjat tartó keze kissé jobb oldalt van, vagyis a másik oldalról, jobbról keresi tekintetével a célt. Lásd: *Latham – Paterson* 1970. 59–63. o.

³⁴ *bā'hu tāmma*. Egy öl kb. 182,9 cm. Itt nyilván arra utal a szerző, hogy az íjász hosszú karú.

³⁵ Itt azt a pontot jelöli a *niḥāya*, ameddig az íjász az íjat feszíti. Lentebb egy külön fejezet szól a különböző „húzáspontokról”.

³⁶ Itt valószínűleg a célnak megfelelően „irányban” történő alapállásról lehet szó.

Ez a fejezet [arról szól], hogy minden [harcos]társnak [különböző] testfelépítése van.

Ha [az íjász] fogása széles és ujjai zömökek, akkor a négyszögben való fogás a legalkalmasabb számára; ha pedig a nyaka teljes hajlású, akkor a kívülről mindkét szemmel történő célzás [helyes].

Ha széles mellű, teljes ölnyi a karjai közti távolság, akkor a váll tetejéhez való, [a lövéshez] szükséges húzáshossz (*al-madd bi'l-luzūm*) a megfelelő neki. Ha közepes testfelépítésű, akkor az elfordított fogás és a belülről és kívülről, valamint a belülről történő célzás és a fülhöz való feszítés a legjobb számára. Ha [az íjász] szűkmarkú és rövid ujjai [vannak], akkor az elfordított fogás; ha nagyon rövid nyakú, akkor a belülről való célzás; ha pedig szűk mellű, rövid [al]karú, akkor pedig a fülcimpához való feszítés a legalkalmasabb számára.

Erről a háromféle testfelépítésről szól ez a fejezet.

Fejezet arról, hogy mi módon kell megfogni az íjat

Tudd meg, hogy az első [dolog], amellyel az íj fogásának tanítása kezdődik [az], hogy egyenletesen és elegánsan [kell történnie], és a fogás [különböző] módjainak és irányelveinek gyakorlata és ismerete benne [kell] legyen [a tanításban]. A mesternek az a kötelessége, ha egy embert el akar kezdeni az íjászatra tanítani, hogy két könnyű³⁷ (*layyin*) íjjal gyakoroltasson, amelyek nagyon rugalmasak (*mufriṭuhu al-layyin*). Az egyiket fogja a saját kezébe, a másikat pedig adja annak a kezébe, akit tanít, majd mutassa meg, hogy [a tanítvány] miként fogja meg az íjat mozgékonyasága és ügyessége szerint. És tegyen ugyanígy az íjászat többi részénél is. Ha a tanítvány helyesen használta azt a gyakorlatot, amit a mesterétől látott, [akkor] tökéletesítse azt gyakorlatban és elméletben is. Láttam olyan embert is, aki a tanítást szóban adta át gyakorlat nélkül, és a tanítvány hallotta azt, de nem értette meg a gyakorlat lényegét, [mert] mestere hibázott és tévesen [tanított]. A mesterek megegyeztek abban, hogy ha a férfi azt mondja a tanítványának: „Csináld úgy, ahogyan én csinálom!”, akkor már túlzásba esett a tanításban, azonban a tanítvány elfogadhatja a tanítását [ha akarja]. A mesterek között vannak olyanok [is], akik elsődlegesen úgy vélik, hogy amikor embert íjászatra akarnak tanítani, kezdetben egy hosszú pálcát (*khashba*) kell adni [neki], amelynek 4 arasznyi³⁸ a hossza és a közepén egy kör alakú markolathoz hasonló [fogás található], a szélein fonállal [bandázs] erősítve. Ezt követően megmutatják neki, hogyan kell megfogni a fát. [A tanítvány] ezzel hosszú ideig küszködik, mielőtt [megfogná] a *rakmán*³⁹ íjat. [Ezt] hosszú ideig [tanítják], amíg meg nem ismerik a természetét. Ezt hasadt pálcának nevezik. Ha a tanítvány már rutinszerűen végzi ezt a gyakorlatot és az alapjait, akkor megtanulta az íj fogását. Ez az [a tanítási mód], amely sokáig tart, és erre annak van szüksége, akinek nincs tehetsége.

Az íjnak ötféle fogása létezik. Az első ezek közül az íj átfordított fogása (*taḡlib*).⁴⁰ a második a méretek ismeretének megfelelő fogás, a harmadik a földről felajzott íj fogása, a negyedik a kézbe adott felajzott íj fogása és az ötödik az ideg fogása. Ezen módszerek közül minden egyes módszer a fogással kezdődik, melynek lényege a könnyedség és az ügyesség. Ami az elsőt, vagyis az íj átfordított fogását illeti, annak kétféle módja van. Az első, hogy ha egy [felajzott] íjat adnak Neked, akkor át kell fordítanod. Ha nincsen felajzva, akkor nyújtsd ki a jobb karodat, és fogd meg az alsó kar tövét (*aṣl al-siyāh*) az íjkarnak⁴¹ (*bayt*) belsejéből és tedd hozzá a bal [kezedet], erősen tartva az [íj] nyakát. Ezután nézd meg alaposan [az íjat] a felső íjkar nyakának a tetjétől a markolat szélén át az alsó íjnyak töve felé. Gondosan vizsgálj meg kívül és belül is az íj hátát és hasát, és akkor az átfordítás könnyedén [fog történni]. Ha pedig látsz valami nehézséget vagy jelet az egyik helyen ezek közül, tisztázd le azt, majd fogd meg úgy a felső kar tövét, ahogyan az alsóval is tetted, és

³⁷ Latham – Paterson 1970. 185. o. Az az íj, amelyet nagyon könnyű kihúzni. A *layyin* jelentése még: hajlékony, rugalmas.

³⁸ *ashbār* – arasz, 1 coll (a kinyújtott hüvelykujj és a kisujj közti távolság).

³⁹ Valószínűleg perzsa eredetű szó, számunkra nem azonosítható speciális íjfajtát jelöl.

⁴⁰ Nem tisztázza a szerző, hogy mit ért „átfordított” fogás alatt.

⁴¹ Latham – Paterson 1970. 180. o. A *bayt* a markolat és az íjkar közti rész.

vizsgáld meg úgy, ahogyan ezt tetted az első alkalommal is, egészen addig, amíg megfelelő nem lesz számodra az íj.

Ha felajzott íjat adnak a kezdedbe, akkor fogj rá a felső kar nyakára négy ujjaddal és vezesd vissza a hüvelykujjat az idegre, majd zárd be az ideget [ti. az ujjaiddal] addig, amíg megérezed [az íj] nyakának a keménységét. Ezután fogj rá az alsó kar nyakára a bal kezdeddel, és tartsd erősen, de könnyedén, majd a jobb kezdet tedd vissza a balhoz, és tartsd erősen az íjkar tövét mindkét kezdeddel. Ha csak a jobb kezdeddel akarod [tartani], és visszavezeted a tekinteted az [íj] hosszában az ideggel [együtt], amikor pedig látod [a hibát], erősítsd meg [a fogást]. Így az ideg átszeli az [íj] közepét, ekkor érintsd meg a kezdeddel mindkét részt, ami az íjkar és a markolat között van, majd vizsgálj meg az íj két nyakának (*kard*)⁴² arányát. Mert bizony miután felajzzák az íjat, világossá válik az, hogy mi található meg benne a finomságból és a darabosságból. Szerencsétlen [az íj] akkor, ha bőség van benne [valamiből]. Ha pedig világossá válik ez [ti. hogy valamiből főleg van az íjban], akkor vezesd vissza [az íjat] úgy, ahogyan a második módszer szerint fogtad a méretek ismeretének [megfelelő fogásnál]. Ha azok közül való vagy, aki ismeri íjának mértékeit a *Tāhīr* iskolája⁴³ szerinti fogással, akkor fogd meg az íjat úgy, ahogyan azt meg kell fogni az íjászathoz. A markolat belseje mutasson feléd, majd állítsd fel az íjat egyenesen, és az alsó íjkarral üss a földre egy közepes ütéssel. Amikor megremegett [az íj], akkor megismerted az íjnak a mértékeit az erősséget és a puhaságot tekintve. Ha nem hagy fel [az íj] a földön a remegéssel, akkor megsérül, mert az íj, ha erősen megremeget a földön, akkor megsérül és tönkremegy, különösen akkor, ha már régóta használatban van. Egy törzs említette, hogy Zāhīr felajzotta az íjat, majd kiegyenesítette és megrázta.

A harmadik módszer az idegek fogása. Ha a két kezded közé dobnak egy íjat, és annak a belső része veled szemben van, akkor fordítsd el azt, majd a külső részét fordítsd a saját irányodba – akkor az [íj] a föld felé [fog nézni], és ha jónak tűnik, fogd meg az íjat és ajzd fel.

A negyedik fogás az íjnak a földről való fogása a húzáshoz felajzva (*muwattara li'l-madd*). Ha feléd dobnak egy felajzott íjat és az ideg veled szemben van, akkor a kezdet vedd el az ideg alatt és úgy fogd meg az íjat, majd fordítsd könnyedén a kezdedbe. Ezután húzd ki, miután alaposan szemügyre vetted [a mértékeit] és megismerted az íj erősségét és a közte lévő arányokat. Ha pedig feléd dobnak egy íjat, és a külső része feléd [néz], akkor fordítsd el az íjat és tedd az ideget magad elé. A fogást pedig végezd úgy, ahogyan azt már leírtam neked.

Az ötödik a húzáshoz felajzott íj [fogása]. Ha felajzott íjat adnak a kezdedbe, akkor fogd meg azt négy ujjaddal a felső kar tövével, és csavard a hüvelykujjat az idegre, majd zárd össze azt azért, hogy megvédjed az íjnyak kidörzsölésétől oly módon, ahogy először leírtam neked. Aztán fogd meg a markolatot a jobb kezdeddel egyenesen és könnyedén, majd vedd szemügyre alaposan a markolat és az íjkar közti részt (*bayt*) és a markolatot. Ha megismerted a [fogás] helyességét és az [íj] arányait, akkor húzd ki [az íjat] erősen azért, hogy megismerd: mértékeidnek megfelelő-e vagy nem. Ha az [íj] mértékeidnek megfelelő, akkor feszítsd ki azt, de ha nem, akkor ne harcolj vele semmilyen körülmények között, mert az bűn [lenne].

Fejezet az íj felajzásának [módjairól]

A korábbi és a későbbi [szerzők] is többféleképpen vélekednek az íj felajzását illetően. Van köztük olyan, aki úgy véli, hogy az íj felajzásának harminc féle módja létezik. Van olyan, aki szerint hatvan módozat van, de van [olyan is] köztük, aki azt mondja, hogy százhusz [mód létezik]. Ő pedig egyedül *Abū Dja'far Muḥammad b. al-Ḥusain al-Harawī*.⁴⁴ Említik, hogy van neki

⁴² Ibn Manẓūr, *Lisān*. XII. 26. o.

⁴³ A híres íjászkolák alapítóikról kapták a nevüket. Itt a szerző valószínűleg Tāhīr al-Balkhīra utal, aki Horaszánból származott, kitűnő íjász volt, és minden későbbi szerző az íjászat nagy mesterei közt emlegeti. A kéziratban néhol Zāhīrnek írja – ez elírás lehet. Az íjászat mestereiről lásd még: *Latham – Paterson* 1970. 37–40. o.; *Sudār* 2010. 339–343. o.

⁴⁴ al-Harawī is egyike a nagyobb íjászkolák alapítójainak. Bővebben lásd mint fentebb.

ezzel kapcsolatban egy külön könyve, ami hosszú és messzire nyúlik, és hogy bizony megtalálható benne a [felajzás] kategóriáinak osztályozása is. Mi az alábbiakat választottuk ki és azt a tíz módszert ismertetjük, amely hasznunkra válik, és amelyeket nem lehetséges, hogy ne ismerjen az íjász. A tíz módszer közül kétféle létezik, ami a háború (*harb*) és a bőrpajzs (*daraka*)⁴⁵ alatt értendő, ez a tanítás első [része]. A pajzzsal való küzdelemnél is kétféle változat van: állva és ülve. A lóhátról való felajzásnak három módozata [van], a mértéken felüli nehéz íj⁴⁶ (*al-ḳaws al-ṣalba*) felajzása, amely mértéken felüli, a vízben történő felajzás, és az egy kézzel való felajzás. Tudd meg, hogy az íj felajzásának és a helyességének hat jellemző tulajdonsága van, amit ismernie kell annak, aki be akar kapcsolódni a mesterek és az íjások témáinak [megvitatásába]. Aki pedig csak egyetlen ilyen jellegzetességtől is eltekint e jellemzők közül, az a felajzás tudásának egészétől tekint el. Ezek a jellemzők a következők: a bal lábnak kissé behajlítva előrébbvaló helyezése, a felső íjkarnak⁴⁷ (*dustār*) a jobb térd magasságába való helyezése, az [íjnak] a singsconttal történő nyomása, az idegnek a hüvelykujjal és a mutatóujjal való vezetése, a két könyék kiegyenesítése és a fejnek a felajzásnál történő elfordítása. Ha fel akarsz ajzani egy íjat és mezítláb vagy, akkor fogd meg a markolatot a bal kezeddal, és helyezd az [íj] alsó karját a bal lábad ujjai alá. Ha [pedig] cipőben vagy, akkor tedd a talpmélyedésed közepébe, majd helyezd a felső íjkar legfelső szélét a jobb térded magasságába és fogd meg az végét a kisujjaddal, majd nehezedj rá az [íj]nyakra a singscontoddal és vezesd ki az ideget az ujjaddal addig, amíg az húrakasztóba (*fard*) nem esik. Tartsd így az [íjat] egyik kezeddal, majd hajlítsd be mindkét kezedet, a fejed pedig legyen az íjkar tetejétől elfordítva. Ha megmarad az ideg, akkor tapasztalhatod, hogy az íj stabilá vált. Ezután könnyedén fordítsd el a markolatot és nézd meg az íjnak mindkét, a markolat és az íjkar közötti részét azért, hogy megtudd, helyesen [van e felajzva az íj].

A felajzás második [módja] álló [helyzetből] történik], amikor is az alsó íjkart a jobb combodra helyezed, majd felajzod [az íjat], és úgy teszel [a továbbiakban], ahogyan azt először leírtam neked.

A harmadik [módozat] a pajzs alól, ülve történő felajzás. Ez pedig [az, mikor] az íjnak azt a két részét, amely az íjkar és a markolat között van, a két térdedre teszed és megfogod a két íjkarnak a tövét a két markoddal, majd nyomást gyakorolsz az íjra és felajzod azt. Ily módon rejtve maradsz az ellenséged elől.

A negyedik [mód], hogy az íj alsó karját a bal térded alá helyezed, a bal [kezedet] előre hozod a melledhez, a jobb kezeddal ránehezedsz, és [így] ajzod fel – [ekkor is] rejtve vagy az ellenség [szeme] elől az íjaddal együtt.

Az ötödik [mód] a lovon történő felajzás, ami [úgy történik], hogy az alsó íjkart a jobb lábad külső részéhez teszed, és az íj a combod külső szélénél [van]. Az íj markolatát a jobb oldaladhoz vezeted, összefonod a két kezedet és felajzod [az íjat].

A hatodik [mód], hogy a kart a jobb combodra helyezed, egymásba rakod a kezeidet és felajzod az íjadat.

A hetedik [mód], amikor az íjkart a hátasállatod [lovad] nyaka alá teszed és felajzod [az íjat].

A nyolcadik [mód] az erős íjnak (*al-ḳaws al-ṣalba*) a felajzása. Ez úgy történik, hogy az alsó íjkart megfogod a bal kezeddal, a jobb [kezeddal] pedig megfogod a felső íjkar és markolat közötti résznek a közepét, a lábadat az idegre teszed (*tadkhul ridjilak fi'l-watr*), ránehezedsz a jobb lábad belső részével és kihúzod az íjat, akkor bizony felajzod azt.

A kilencedik a vízben [történő] felajzás. Ez az a mód, amikor a fejedet az ideg és az íj közé rakod be, a markolatot [pedig] a nyakszirtekre helyezed és az ideg a szemöldököd felé néz. Az íj felső karja a jobboldal felé, míg alsó karja a bal kezéd felé [néz]. A jobb [kezeddal] megfogod az ideg felső részét az íjhurokja mögött, és a húrt addig emeled, amíg fel nem ajzod az íjat, és az íjat így nem éri a víz.

⁴⁵ Itt a bőrpajzs (*daraka*) átvitt értelemben védekezést is jelenthet, a háború (*harb*) pedig támadást.

⁴⁶ *ṣalīb* – nehéz íj (a *layyin*, vagyis a könnyű íjnak az ellentéte). Latham – Paterson 1970. 180. o. A szó jelentése még: kereszt.

⁴⁷ *Dustār*: az íjkarnak a mozgó része. Lásd: Latham – Paterson 1970. 181. o.

A felajzás tizedik [módja] egy kézzel történik. Ez pedig az, hogy a lábadat és a jobb combodat az ideg és az íj közé teszed, majd az alsó íjkart a lábadd alá helyezed, a felső íjkarnak a belső részét pedig a combodra és a jobb [kezdeddel] felajzod. Ez az a tíz módszer, amelynek ismerete feltétlenül szükséges.

Az íj leajzásának fejezete

Tudd meg, hogy az íj leajzásának hat jellemzője van. [Ezek közül] az első az az, hogy az íj alsó karját a bal combodra helyezed és a felső kar szélét megfogod a jobb kezdednek három ujjával a bevágás alól (farḍ). [Ezután] a bal kezdet erősen a markolathoz nyomod lefelé, a jobb kezdet pedig szintén erősen a felső íjkkal felemeled. Ha leajzod az íjat és az ideg előremozdul, fogd meg a hurok tövét a hüvelykujjal, majd ajzd le az ideg legfelsőbb [részét] a mutatóujjal, ereszd le a hurkot finoman az [íj]karnak a külső részére addig, amíg stabil nem lesz az íj.

Az íjászat határainak (hudūd) a fejezete

Tudd meg, hogy az íjászatnak öt határa van, ezek közül négy az oszlopa, az alapja és a pillére. Az íjászat és a gyakorlása nem történhet másképp helyesen, mint [ezeket] egyensúlyban és arányosan [használva], egyiket a másikhoz fűzve. Az ötödik az íj felajzása és minden, ami ehhez kapcsolódik. Ezeket nem lehet gyakorolni mással, csak magával [az íjászattal] és nem lehet másképpen helyes, csak az [alapok] alapos előkészítésével. Ezek közül az első az íj egyenes fogása, a helyes célzás, a vessző gyors ráhelyezése az idegre; a hatvanhárom oldás⁴⁸ erőssége és a sorozatosan történő kitűnő oldás. Az ötödik pedig az alapok jó előkészítése és az összes alap helyességének kitűnő ismerete, valamint a szív. Valójában a szívvel nem utalunk másra, mint [arra a dologra] ami azonos jelentésű az értelemmel és amelynek a princípiumai a szívben, akkcidenciái pedig az agyban találhatóak. Ezek közül valók a célzás szubsztanciái és azok helyessége is. A célzás (nazar) összefügg a fogással (ḳabda), a célzás (i'timād) kapcsolatban van a céltáblára való célzással (nazar), a nyílnak az idegre helyezésével; az idegnek a fogása ('akḍ) összefügg az íj fogásával (ḳabda), az oldás összefügg a nyílnak az idegre helyezésével. Sorra fogjuk venni mindegyiket: a szabályos és a helytelen alapokat is ezen jellemzők közül, és azt is, ami elrontja a szabályosat és kijavítja a hibásat.

Fejezet arról, hogy hogyan [kell] megfogni a markolatot az íjászathoz

Tudd meg, hogy az íj íjászathoz való fogásának három módja létezik. Ami Zāhir b. 'Abd Allāh al-Balkhī iskoláját illeti, [arról] néhány íjász azt meséli: úgy mondják, hogy Zāhir az íjat jobb [kezével] fogta meg, és a markolatot egyenesen a bal keze ujjainak a tövéhez helyezte, majd egész kezével ráfogott. Ez jó megfigyelés és a legtöbb íjász emellett foglal állást. Ami Abū Hāshim al-Bāwardī iskoláját illeti, ő az íj markolatát a gyűrűsujjal, a kisujjal és a középső ujjal fogta meg. A kisujj erősebb a gyűrűsujjnál, a gyűrűsujj erősebb a középső ujjnál, a középső ujj erősebb a mutatóujjnál, a hüvelykujjnak pedig nincsen ereje. [Al-Bāwardī] azt mondta, hogy a hüvelykujjnak olyannak kell lennie, mint a holtak, aminek nincsen ereje, és az valójában nem való másra, mint a tűnő kivezetésére. Azzal érvelt [emellett] hogy a gyűrűsujj, a kisujj és a középső ujj a kéz gyökere; a mutatóujj és a hüvelykujj [pedig olyan], mint két gally a kéz ágacskáik közül. Nem lehet másként helyes a fogás, csak ily módon. A harmadik irányzat Abū Dja'far al-Harawī iskolája. Ő [pedig] azt állítja, hogy úgy helyes [a fogás], hogy a markolatot a kisujjal és a mutatóujjal kell megfogni, majd ezután az egész marokkal ráfogni.

⁴⁸ Közelebről ma már meg nem határozható oldásmód.

Fejezet az íj fogásáról

Az íjászok a fogást tekintve három csoportba tartoznak. Ami Zāhīrt és társait illeti, ők a négyszögben való fogást támogatják, és [Zāhīrt] eszerint tanította a tanítványait, és soha nem lőtt elfordított fogással. Ez [azonban] a tanítványnak nem hasznos. Ami Abū Hāšim iskoláját illeti, ő a fogás elfordítása mellett [foglalt állást]. Ő, amikor megfogta az íjat, úgy tette, ahogyan azt korábban említettük a markolat megfogásánál, vagyis kiegyenesítette a mutatóujját és a hüvelykujjat a középső ujjára rányújtotta, a mutatóujját pedig úgy, mint egy gyűrűt, a hüvelykujj fölé helyezte, mintha az íjat négy ujjal fogná meg: a kisujjal, a gyűrűsujjal, a középső ujjal és a hüvelykujjal, a mutatóujját pedig a hüvelykujj fölött bezárja úgy, mint a hatvanast. Úgy vélik, hogy Khoszrau leszármazottai⁴⁹ ily módon fogták meg [az íjat], és úgy vélik, hogy az íjászat az íj közepéről [történik]. Ha pedig a férfi öt ujjával fogja meg [az íjat], akkor a nyílvevő az [íj] közepéig emelkedik fel, és így a nyílvevő az íj középső részéről távozik. Ami pedig al-Zarādi iskoláját illeti, ő középen fogott, nem a Zāhīr [féle iskola] négyszögben való tartása, és nem az Abū Hāšim [féle iskola] elfordított [fogása] szerint, és [vannak akik] ezt támogatják.

Az [íjon] belüli célzás fejezete

Tudd meg, hogy a belülről történő célzásnak kétféle módja van. Ezek közül az egyik a Bahrām⁵⁰ féle célzás, ami pedig három kategóriára osztható. Ez az iskolák közül a legteljesebb a nyílvevők [tárgyának] tekintetében, a legprecízebb az íjászatban, és a legharmonikusabb az íjászatnál gyakorolt testtartások beosztásait illetően. Korábban a perzsák egy csoportja azt említette Bahrām Djūrīn Yazdadjird ibn Shābūrdī Al-Aknāfról hogy ő bizony az összes iskola szerint lőtt. Nem található [olyan] iskola, amely helyesebb, teljesebb, és finomabb lenne az íjászat tekintetében, mint az övé. [Azonban ez az iskola] ellentmondásban volt Khoszrau őseinek [az iskoláit tekintve] Ardashīr és követőinek idejétől kezdve.⁵¹ [Bahrām] olyan magas fokozatot ért el ebben [ti. az íjászatban], amelyet senki sem szerzett a királyokhoz hasonló [emberek] közül sem, olyannyira, hogy ő a mesemondó férfiak [történeteiben] sok helyen úgy tűnik fel az íjszarvával [íjával], hogy ráló a tanbak szélére azt megdörzsölve úgy, hogy közben az [állat] a kezei közé kerül. Erről [a lövésmódról] neveztek el a tanbakot tanbūknak.⁵²

Bahrām Djūr iskolájában az volt [a jellemző], hogy amikor lőtt, három ujjal fogta meg az íjat: a gyűrűsujjal, a kisujjal és a középső ujjal, majd ezekre kinyújtotta a hüvelykujjat és a mutatóujjat a hüvelykujjhoz tette hozzá a 60-as fogásnak megfelelően, majd az idegre helyezte a nyílvevőt. Ha pedig az idegre fogott, akkor állát a mellére helyezte olyannyira, hogy annak a mellkashoz hozzá kellett tapadnia, majd ezután arra a jelre nézett, amely a mutató és a hüvelykujj között [volt]. Ezután a bal pupilláját visszafordította a bal szemének a széléhez és így a két fény egy fénné vált a nyílhegytől kezdve a célíg, és nem tűnt el onnét. Majd a jobb szemöldökéhez húzott, a fogást a jobb váll tetején rögzítette, és [a célzást] így vezette addig, amíg a többi testrésznek is megszűnt a mozgása; a szíve találkozott a célzással és a [markolat] fogásával; a nyílhegy pedig az íj közepén, a nyílvevőt kivezető részén⁵³ (*dīmak*) stabilá vált. Köztudott, hogy ez így minden bizonyonnal helyenvaló. Majd

⁴⁹ *al-Akāsira*.

⁵⁰ V. Bahrām Szászánida uralkodó (421–438).

⁵¹ Az említett Szászánida uralkodók: I. Ardasír (224–242) a Szászánida Birodalom megalapítója, valamint II. Khoszrau (590–628).

⁵² V. Bahrām Szászánida uralkodóról sok legenda maradt fenn, amelyben kora kiváló íjászként ábrázolják. Ez a történet ebben a szövegben hiányos és nehezen értelmezhető, de valószínűleg arra utal, amikor Bahrām Ázadeh társaságában vadászott egy vadzamárra és a lány kérésére az alábbi módon terítette le az állatot: az első lövésnél a fülét érintette a nyílvevő, ekkor az állat oldalra dőlt és a lábát felemelte hogy megdörzsölhesse a fülét – így a második kilőtt vessző egyszerre fúrta át a lábát, vállát és a fejét. Véleményem szerint a tanbak itt erre a lövésmódra utal, és talán a fül szélét jelenti itt, de más elképzelés is lehetséges a szöveg erős töredezettsége miatt. Firdauszī Királyok könyvéből a vonatkozó rész angol nyelvű fordítását lásd: *Modī* 1905. 70. o.

⁵³ *Latham – Paterson* 1970. 181. o.

a a singsontját a vállától kicsit a szélre toltá, és oldott, a jobb tenyere az ég felé nézett, bal kezét pedig nem mozgatta. Ez az ő lövésének módja.

A Bahrām féle második módszer az, hogy minden gyakorlatot változtatás nélkül ugyanúgy végez, és amikor feszít és a nyílhegy az íjnak ahhoz a részéhez ér, ahol kifut a nyílvevő – ekkor visszavezeti a célzást a nyílhegyhez, és amikor azt már stabilan látja benne, visszatéríti a tekintetét a célra. Amikor a tekintete a nyílhegy csúcsától a célig ér, és mindez sugárrá válik, akkor a jobb kézzel old anélkül, hogy kivezetné vagy mozgatná is azt – kivéve hogy könnyedén megérinti vállá alsó részét. Ebben követték őt al-Tanābik és al-Raḡḡa népei és al-L.m.dj íjásza is. Ezek az iskolák teljesebbek az elsónél mellett, hogy az al-l.m.djok [tehnikájában] a hiba és a siker [is benne] van. Al-L.m.dj [íjásza] már támadtak és győztek le [más] népet korábban.

A Bahrām-féle harmadik módszer az, hogy a bajusza és a szakállá felé húz kissé a bal melle felé hajolva és javítja a célzást oly módon, ahogyan azt kezdetben említettük, és addig feszít, amíg [az ideg] fogása a váll elülső részéhez nem ér, majd mind a két kezével old, az „inogás” (*khātratuḥu*)⁵⁴ pedig bal kezével történik a jobb kezét követve egyenes vonalban; olyannyira, hogy ha kifeszítene egy fonalat az íj fogásának [irányából] az íjának a nyílvevő kivezető része felé, odáig, ahol a jobb keze az ideget fogja, akkor az egyenes lenne: [a fogás tehát] nem ereszkedik le és nem emelkedik fel, az oldás pedig a jobb [kezével] történik, [ami] az ég felé [néz]. Az „inogás” pedig a bal kezével történik a singsontja felől. Ez az iskola károsítja a legkevésbé a vesszőket, de a legrosszabb az összes [többi szempontot] tekintve az első irányzathoz képest. Az íjon belülről való célzás második módja az egy szemmel történő [célzás]. Ez az, amikor az [íjász] az állat a melléhez helyezi úgy, hogy az hozzáérjen, elfordítván a melle felé. A bal szemét az íj markolatára helyezi, a jobb tekintete pedig az íjon belülről átfogja a nyílhegy csúcsát egészen a [cél] magasságáig. A jobb szemöldökéhez feszít, a vállának a teteje felé, és ezután oly módon old, ahogyan azt már említettük. Úgy vélik, ez a [technika] a leghelyesebb és a legteljesebb a célzás szempontjából. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a célzás egy szemmel történik, akkor a tekintet átfogja a [cél] magasságát és azt, ami [a cél] és a nyílhegy csúcsa között van. Ám ha két szemmel céloz és így tekintete külön [a cél] magasságába és más [irányba] esik, akkor nem tükröződik vissza a jobb szem fénye a bal szemben addig, amíg egy összeérő fénné nem válik; ez pedig a legrosszabb célzás. Allah minden dolgot tudója.

Az [íjon] kívülről történő célzás

Az íjások az íjon kívülről történő célzást illetően kétféle irányzathoz tartoznak. Vannak közöttük olyanok, akik úgy vélik, hogy az egy szemmel történik. Mindkét irányzatot említik Ardashīr-ról, azonban a két irányzat jelentését illetően különböznek. Van olyan, aki úgy véli, hogy Ardashīr egy szemmel célzott [oly módon], hogy a bal szemével az íjon kívülről [célzott], a jobb szeme az íjon volt, öt ujjal fogott, a fülcimpájához feszített, és [így] oldott. Néhányan azt mondták, hogy Ardashīr az íjat egyenesen magasan fogta, a két szeme az íj markolatán volt, majd feszített. Ha pedig azt akarta [elérni], hogy legjobban kihasználja [az íj erejét], akkor az íjat ugyanannyira hajlította el, amennyire a bal keze elrejtette [a célt], és egyharmad részt a bal szemével célzott a [cél] jobb oldaláról, és oldott. Néhányan pedig azt mondták, hogy Ardashīr mindkét szemével az íjon kívülről célzott, és fejét addig billentette, amíg a vállához nem ért, majd az [ideget] a fülcimpájához húzta, oldott, az íj pedig meg volt döntve. Azt mesélik ÚÁhīrról, hogy ő azt mondta: a két szemmel, az íjon kívülről történő célzás nem lehet másképpen helyes, csak a nyak hajlításával és az íj megdöntésével. [Zāhīr] iskolája az íjon kívülről történő célzást [úgy gyakorolta], hogy bal [kezét] a célra emelte, majd fejét annyira fordította el, amennyi része a célnak rejtve volt [előtte], majd feszített és oldott, a célzás bal szemével történt, jobb szeme pedig az íjon volt.

⁵⁴ Latham – Paterson 1970. 185. o. Ez a kifejezés a csuklóból való lendületes lövésre utal, amely úgy történhet, hogy az íjat tartó kéz előre- és hátrazog a lövés pillanatában, így az íj kicsit előrebukik.

Az íjon belülről és kívülről való célzás fejezete

A perzsa és más [népek] mesterei is megegyeztek abban, hogy az íjon belülről és kívülről való célzás a lényegi dolog] (*al-ḥaḳīka*), és az íjászat mérlege és harmóniája. [Különböző] változatai vannak. [A mesterek] nem értenek egyet az íjon belülről és kívülről történő célzás módjait illetően, amelyek pedig három részre [bonthatók]. Ami *Zāhīr* illeti, ő elfordulva fogott és állt, a *bursūk*⁵⁵ a két szemöldöke közé irányította, a fejét pedig nem hajlította sem jobbra, sem balra. [Zāhīr] azzal érvelt, hogy a szem a mérleg, a [többi] testrész feladata pedig az, hogy kövesse a szemet. [Zāhīr] törökülésben ült, lövése elfordult volt, és testéből nem mozgott semmi más, csak a jobb keze, íja egyenes volt, és a két szemmel való célzás [is] egyenesen történt; így mindkét szeme egészével látott mindent. A markolat pedig így nem rejtett el semmit a szeme elől, és célzása ferde volt, és [a cél] széléről célzott. Abū al-Ḥasan azt mondta: „Nem ismerek az összes iskola közül olyat, amely helyesebb lenne, mint ez az iskola a kiegyensúlyozott felépítése miatt. [Ez] nem alkalmas, csak a tapasztaltak számára, mert [a tanításban megtalálható] a nehézség és finomság is.”

A második módszer, amikor [az íjász] a fejével egy kissé elhajol és bal kezét kicsit előre hozza, a *bursūk* a két szeme közé helyezi, [így] a célzás egyharmada a jobb szemmel, kétharmada pedig a bal szemmel történik. Azzal érvelnek emellett, hogy ez a közép[út] a célzást illetően, és az, ami legközelebb [áll] a tanulóhoz és alkalmas a sisakban való lövésre is. Így tanítja Abū Mūsā al-Sarḥasī és Abū Ḥāshim is. A harmadik módszer az a Abū'l-Ḥasan al-Kānhidī [féle mód], aki azt mondta, hogy a férfinak szükséges, hogy bal vállát a cél felé helyezze és a nyakát addig fordítsa, amíg az végül a vállhoz nem ér, a *bursūk* pedig a két szem közé esik. Ebben az az érv, hogy bizony az íjászat nem más, mint amire szükség van az ellenség gyengítéséhez. Amikor [az íjász] előlről szembe lő, akkor eleve pajzsként állítja magát az ellenséggel szemben. [Ezért aztán] szükséges, hogy elfordulva üljön le és a válla és térde mögé csoportosítsa [teste súlyát] és elrejtözve lőjön. És ha páncélos (*ṣāhib djuṣhan*), akkor is az elfordulás a legalkalmasabb számára, ha pedig pajzsa van, akkor is jó [így], [mert] akkor [is] érdekelt az elfordulásban.

Az [ideg] megfogásának és a fogásnak (al-'akhdh wa'l-'aḳd) fejezete

Az ideg fogásának alapvetően hat [olyan] módja létezik, amelyben a mesterek egyetértenek. Ezek a következők: a hatvanhármás, a hatvankilences, a hetvenhármás, a nyolcvanas, a régi *khisrawāni* módszer – ez a huszonnégyes fogás –, és az *al-radīf* szerinti fogás.⁵⁶ Továbbá vannak olyan fogások is, amelyek alkalmasak a gyors [célra való] pillantásra (*lamḥ*), de nem felelnek meg a célzott lövésnek (*li-al-ramī fī'l-ishārāt*). Ami azt a régi fogást illeti, amelyet a régi perzsa királyok gondosan őriztek Ardashēr ibn BĀbak korából, az a hatvanhármás [fogás]. Ez a [módszer eredményezi] a legerősebb feszítést, a legjobb az oldást tekintve, és emellett foglal állást az íjászok legnagyobb része. Ami a hatvankilences [fogás]t illeti, van olyan nép, amely ezt a [fogás]t választotta, [mert] úgy gondolták, hogy ez a legkönnyebb az oldást (*aslasa li-l-iṭlāk*) tekintve, a legerősebb a hüvelykujj erejét nézve és legrobbanékonnyabb a vesszőnek. Ezen a véleményen volt Abū Dja'far al-Harawī [is]. A hetvenhármás [fogás] a leggyengébb a feszítést és leggyorsabb az oldást tekintve. Ami a nyolcvanhármás [fogás]t illeti, az a feszítést tekintve erősebb a hetvenesnél, de hasonló ahhoz az oldásban. Ami pedig az *al-radīf* szerinti [fogás]t illeti, az különösen a perzsáknál [használatos], és az alkotóelemek ebben háromféleképpen vannak meg, amit ott fogunk magyarázni, ahol a mutatóujjnak a hüvelykujjra való helyezésének [módjait] említjük. Ez lassú az oldást tekintve; kivéve annak számára, aki már megszokta [ezt a fogást].

⁵⁵ *Barsūk* vagy *bursūk*. Ismeretlen jelentésű, valószínűleg török eredetű szó.

⁵⁶ Közelebbről meg nem határozott fogás. Az *al-radīf* tartalékost jelent, így fordítható esetleg „tartalékos fogásnak”, én inkább az eredeti terminust hagytam meg. A fogásra vonatkozó utalásokat lásd a szöveg további részében, rekonstrukcióját pedig: *Latham – Paterson* 1970. 52–53. o.

Fejezet a mutatóujj hüvelykujjra való helyezéséről

Ami Ardashīr ibn Bābak iskoláját illeti, ő bizony a Kutub al-buhlūl⁵⁷ című írásban azt mondta: „A rövidet hosszabbítsd meg, és a hosszút rövidítsd meg!” A rövidnek a hosszításával a hüvelykujjra, a hosszú megrövidítésével pedig a mutatóujjra célzott. Mások úgy mondják, hogy [Ardashīr] a rövid meghosszabbításán a mutatóujj fejt értette; a hosszú megrövidítésével pedig a [mutatóujj] tövére akart célozni, [és] oly módon [fogott], mintha az [ujjait] összezárná. Ez a [módszer] a leggyorsabb a vessző számára és a legjobb a [vessző] kilövését (khalās) tekintve [is]. Ami Zāhir iskoláját illeti, ő a mutatóujjat az idegen kívülről helyezte el, [mert] úgy gondolta, hogy ez a legrobbanékonyabb (aḥadd) a vesszőnek. Azt beszélnek, hogy Ardashīr is így fogott. Ami pedig Abū Hāshim al-Bāwardīt illeti, ő a mutatóujjat az idegen belülről helyezte el, és úgy vélik, hogy ezt [a módszert] alkalmazta Bahrām Djūr iskolája is. A lényege az, hogy az oldás így akadálymentes, ami két dolgot jelent: a helyességet és a rövidséget. Én [a magam részéről] a hüvelykujj behajlítása és a mutatóujj kinyújtása mellett [foglak állást], mert ez a [módszer] a legerősebb oldást eredményezi, a nyílvesző számára [ez a mód] a leghelyesebb, valamint ez egyszerű (salis) az íjásznak [is]. A legtöbb íjász azt vallja, hogy a mutatóujj végének az idegen kell elhelyezkednie, és úgy vélik, hogy ez a [módszer] az iskolák közül a középutat [képviseli]. Ami Ibn Anbārt illeti, ő azt mondta, hogy a hüvelykujj és a mutatóujj tövének az a szerepe, hogy egymással szemben álljanak, és hogy a mutatóujj feje az ideget a köröm tövénél fogja. Ez a mód közelít Ardashīr iskolájához. Ami pedig a mervieket illeti, az [ő iskolájukban] a jobb singsont kiegyenesítése mellett állnak ki csakúgy, mint Zāhir. Ő azt is mondja, hogy a kézfejnek az ég felé kell néznie. Abū al-Ḥasan azon a véleményen van, hogy a mesternek az embert annak fizikai adottságainak mértéke szerint kell tanítani. Ha [a tanítvány] hosszú ujjakkal rendelkezik, akkor a Zāhir féle iskola a legmegfelelőbb számára a mutatóujjnak az idegen kívülről történő helyezésével. Ha [a tanítványnak] közepes [hosszúságúak az ujjai], akkor Abū Hāshim iskolája [a legmegfelelőbb] az [ujjnak] az idegen belülről való elhelyezésével, ha pedig rövidnek az ujjai, akkor úgy kell tanítani, ahogy Ardashīr [fogott] és [az ujjait] elfordítva, mert amikor a rövidet [ti. a hüvelykujját] arra biztatja, hogy a mutatóujjra helyezze az idegen kívülről és [így] bezárja a fogást, akkor azt erőlteti, amire pedig nem képesek az ujjai, ezáltal [túlásagosan nagy] nyomást gyakorol a nyílajakra⁵⁸ (al-fūḳ) és így rossz lesz a fogás. [A mesterek] egyetértenek a hüvelykujj erősségét és a mutatóujj gyengeségét illetően, és e tekintetben nincs közöttük véleménykülönbség. Az [íjász] mutatóujjának az a feladata, hogy olyan legyen, mint a bal kezének a hüvelykujja, mert a mutatóujj erőtlén. A bal mutatóujjnak pedig olyanannak kell lennie, mint a jobb hüvelykujjnak: erősnek a cselekvésben. Ha mindkettő ujj így van, akkor helyes az íj fogása és az ideg fogása (al-ḳabḍa wa'l-‘aḳḍ). Ez okból mesélik Bahrām Djūrról is, hogy azt mondta: a lövés helytelensége a két mutatóujj rossz [elhelyezése] miatt van. Ezen a következőt érti: az íjász megerősíti azt, aminek az a feladata, hogy gyenge legyen, és gyengíti azt, aminek az a feladata, hogy erős legyen. Ez valóban úgy van, ahogyan mondja, és a mesterek egyet is értenek a jobb gyűrűsujj, kisujj és a középső ujj erősségét illetően. Néhányuk [azonban] azt mondja, hogy a [mutatóujj] belseje üres kell legyen [az erőtlől]. Ugyanígy véli az is, aki a kilences fogás mellett foglalt állást, és [az íjászok] legtöbbször azt mondja, hogy a [mutatóujj] feladata, hogy erősen átölelje [az ideget], és ez az, ami helyes.

Ami pedig az al-radīf szerinti fogást illeti, abban háromféle összetevő található meg. Néhány [mester] azt mondja, hogy a feszítés kezdete a al-radīf [fogással] történik, majd ezután következik [az ideg] kifeszítése, amikor is a középső ujjat a hüvelykujjra kell fogni az oldás pillanatában. Ez al-Ḥasan iskolája. A második módszer a perzsáké [al-‘adjam], akik az al-radīf szerinti fogással feszítenek és ugyanígy al-radīf fogással oldanak. Ez lassú az oldást tekintve, kivéve annak, aki már megszokta. A harmadik mód: [az íjász] a al-radīf [fogást] alkalmazza, majd mikor feszít és oldani akar, akkor elengedi a középső ujjat és [így] old. Az erő így a feszítésben gyűlik össze, az oldás pedig akadálymentesen történik. Ami a könyök tartását illeti, azzal kapcsolatban nincs egyforma

⁵⁷ Szó szerint: A bohóc könyvei.

⁵⁸ Idegen eredetű szóval: nock.

[vélemény]. Van olyan, aki azt mondja, hogy az ő iskolájában [az íjások] felemelik a könyöküket (mirfaḳ). Ami Zāhīrt illeti, ő a könyék kiegyenesítése mellett van, a merviek pedig a könyék leengedését vallják.

A köröm fejezete

Van aki azt mondja, hogy a körömök feladata az, hogy kétharmaduk fel legyen fedve. A felfedésnek három módja van. Ami a szélsőséget illeti, ők azt [mondják], hogy az ideg fogása a köröm végére kell eszen. Így a köröm fel van fedve a körömvégtől a mutatóujj fejének tövéig, [oly módon], hogy egyharmada [van felfedve] a köröm aljától, kétharmada pedig a fejtől kezdve [van felfedve]. A harmadik módszer az, amikor a fogás részben a köröm tövére esik, illetve az egyharmad belőle; a mutatóujj pedig az idegen kívülről [helyezkedik el]. Van olyan [íjász is], aki az ideg fogását a körömré zárja, mutatóujja pedig az idegen belülről [helyezkedik el] és nem látszódik belőle semmi sem. Van közöttük olyan is, aki a nyolcvanas és a hetvenes fogásnak megfelelően fog, így pedig a mutatóujj egyáltalán nem ér a körömhöz.

Az oldás fejezete

Tudd meg, hogy az oldásnak tíz féle módozata létezik, ebből hat ajánlatos, négy pedig elkerülendő. Az íjások különböző véleményen vannak ezek értelmezését illetően. Ami Khoszrau leszármazottait, Zāhīrt és a wāsiṭiakat illeti, ők a jobb [kéz] kivezetése (ikhrādj) mellett foglalnak állást, ami pedig a perzsák és a Horaszán népének iskoláját illeti, ők nem vallják a jobb kéz kivezetését, és náluk [az a hiba, hogy] az új fogásával eleve helytelen lesz a vessző útja. A dícséretes oldásról szóló tanítások közül három a jobb kéz kivezetésével, három pedig a körkörös (iṭlāk al-mudawwara) oldással kapcsolatos. Ami pedig azt illeti, amit a jobb kéz kivezetésével kapcsolatban [mondanak], az a felfelé történő oldással kezdődik. Ez Khoszrau leszármazottjainak és a wāsiṭiaknak az iskolája. A második [mód] a hátrafelé egyenesen történő oldás. Ez az, ami kívánatos és ami a cél[ja lehet az íjásznak]. A harmadik [mód] a két kézzel együtt hátrafelé történő oldás, addig, amíg nem találkozik a két lapocka két oldala. Ami [ezt, vagyis] a harmadik oldásmódot illeti, amely körkörösén történik, az első [ennek változatai] közül a merviek iskolája, akik odáig mennek el [ezt illetően], hogy a férfi feladata, amikor old, hogy a jobb [kezét] addig közelítse [magához], amíg a mutatóujja el nem éri a fülcimpáját olyan mértékben, hogy ha legfelülre (vagyis a többi ujjá fölé) teszi a mutatóujját, akkor minden [ujja] a fülcimpához [esik], egyik a másikra. Ami Abū Amūsī al-Sarkhasīt illeti, ő azt mondja: bölcs dolog, ha [az íjász] egyenesen old, a mutatóujját pedig hozzáérinti a jobb vállá tetejéhez, így az egyik pont a másikra illeszkedik. Ami Fars⁵⁹ népét és Horaszán népét illeti, ők azt mondják, bölcs dolog az, hogy amikor [az íjász] old, akkor a kezével könnyedén megérinti [az ideget] oly mértékben, amilyen [erővel] elengedi az ideget. Amellett érvelnek, hogy ez az a [mód], ami a legteljesebb és a legcélravezetőbb a vesszőnek. A négy elkerülendő oldás tanítása közül az első az, amikor [az íjász] a jobb kezét az alsó íjkar felé vezeti ki – [ez] az összes iskolában elkerülendő [mód]. A második az előre felé való oldás; ez az, amit a legtöbb ember gyakorol. A harmadik a szélesen jobbra történő oldás, a negyedik pedig a balra való oldás az ideg archoz való érintésével.

A négy elkerülendő oldásmód kijavításának fejezete

Al-Ḥasan azt tanította: ha e [négy rossz] oldás egyikét el akarod hagyni, akkor a férfinak kötelező hosszú időre felhagyni az íjászattal, hogy a rossz gyakorlat túlzott megszokása csökkenjen és elfelejtse azt. Ez az [egyik] alap a helytelen íjászat kijavításának fejezeteiből. Ami azt [az íjászt] illeti, aki a jobb karját az oldásnál leengedi, és hozzászoktatja magát a jobb kéznek a fölfelé való kivezetéséhez anélkül, hogy az újra húzna, akkor annak huzamosan hosszú időre fel kell hagynia

⁵⁹ A mai Irán déli tartománya.

az íjászattal. Ha már hozzászokott [vagyis elszokott a helytelen oldástól], akkor a barmikmān vagy a djarām⁶⁰ íjat add neki és kezdjen újra lőni. Azt az instrukciót kell neki adni, hogy úgy vezesse el a jobb [kezét], ahogyan megszokta az íjászat elhagyása alatt. Ne hagyjon fel ezzel addig, amíg [ez] természetessé nem válik [számára]. Ha pedig nem hagyja el [ezt a rossz szokást], akkor támaszkod-jék egy fára, ami a kezében van, de úgy, hogy ne észlelje ezt [lövés közben]. Ezért a fát a jobb keze alá kell tenni az oldásnál, és [így] kell neki utasítást adni a lövésre. Ha lefelé old, akkor a jobb keze erősen a fára esik és az megbeszíti. Ha visszatér [a régi rossz] oldás, akkor a helyzete riadalommal fogja eltölteni és félni fog [a rossz oldástól] és elhagyja azt. Ami az előre való oldást illeti, akkor azt az utasítást kell neki adni, hogy hosszú időre hagyjon fel az íjászattal, a jobb [kéz] kivezetésével és kinyújtásával. Amikor megszokta, [hogy nem lő], akkor a barmikmān íjat kell neki adni, és mindig a jobb [kéz] hátrafelé való kivezetésével lőjön egyenesen addig, amíg ez stabilan a természetévé nem válik. Ha ezután lő, akkor rövidítse meg a jobb kéz kivezetését és kinyújtását, [ez] pedig a körkörös (mudawwar) lövést eredményezi [majd], és [így] a hiba megszűnik nála. Azt, aki szélesen jobbra old, utasítsd, hogy a két keze között húzzon, az íjtól [távol] és hozza előre az ideget az arcához, egészen addig, amíg a távolság egy ujnyi⁶¹ nem lesz köztük. Ha így tett és stabilá vált a teste is ennek a húzásnak megfelelően, és ez természetessé vált, akkor parancsold meg neki, hogy oldjon felfelé, mert [akkor] fog egyenesen oldani. A szélesen jobbra történő oldásnak az a jellegzetessége, hogy az íjász az ideget túlságosan az arcától [távol] engedi el, és így a jobb kezének az oldásnál nincs lehetősége arra, hogy jobb felé húzza az ideget. Így aztán a férfi az a ideg elengedés[ének] erejét túlságosan távol összpontosítja az arcától, és a jobb kéz húzza az ideget, az oldás szélesen (bi'l-'-arad) fog történni. Ha pedig az ideg az archoz kerül vagy közel van hozzá, akkor jó az oldás. Aki bal felé old, annak két jellegzetessége van. Az egyik, hogy az ideget mértéken felül az arcához és a melléhez helyezi, a másik, hogy a bal keze erősebb, mint a jobb, és így a jobb [kéz] gyönges lesz. Ha az ideg eleje (dukhūl al-watr) találkozik az arccal és a bal kéz ereje a jobbra erőt fejt ki, akkor a jobb kéz követi mindkettőt [ti. az ideget és a bal kezét] és gyengés lesz. [Az íjász így] balra fog oldani, mert az íja vele hajlik. Ha el akarja ezt hagyni, akkor utasítsd, hogy az ideget húzza el messzebbre az arcától és a bal kézzel ne fejtse ki erőt az új fogására úgy, ahogy előtte tette, hanem koncentráljon a jobb kéz erősségére az oldásnál. Ha napokig így tesz, akkor az oldás közéről fog történni és elhagyja [a rossz szokást].

A cseles oldás (khaṭra)⁶² fejezete

Az emberek a bal [kézzel] való ötletes oldással kapcsolatban háromféle nézetet vallanak. Ami Zāhīrt és Khoszrau népét illeti, ők nem vallják az oldásnál a bal [kéz] elmozdítását, hanem annak mozdulatlansága és a jobb kéz hirtelen mozdítása mellett állnak ki. Ami a mervieket illeti, ők az íj mozgását tanítják, addig, amíg a felső íjkar legmagasabb része nem találkozik a földdel. Ami Abū Hāshim al-Bāwardīt illeti, ő addig moztatja [az íjat], amíg vállmagasságban nem lesz az íjkar. Az a cseles lövés, aminek a helyességében az íjászok egyetértének, a singcsonttól való cseles lövés, a bal kéz pedig stabil és nem mozdul. Ez a [módszer] az, ami kívánatos minden vessző szempont-jából is.

A célzás (al-'itimād) fejezete

A célzásnak ötféle módja létezik. Ami Abū Hāshim al-Bāwardīt illeti, ő a közeli, pajzs alóli célzást vallja. [Ez a mód az], hogy a vesszőt az idegre teszi, majd a jobb és a bal kezét is a mellére helyezi, és az íj mindkét kezében marad egészen addig, amíg teljesen ki nem húzza az ideget és stabil nem lesz [a célzás], majd pedig old. Ami Zāhīrt illeti, ő azt mondta, hogy a feszítés végéről történő célzás a helyes a céltáblára való célzással (al-naẓar) együtt. A [feszítés] elejéről történő

⁶⁰ Mindkettő speciális íjfajta, nincs magyar megfelelőjük.

⁶¹ 3,25 cm.

⁶² Az oldáskor egy lökéssel az íjat tartó kéz előre-hátra mozog, vagyis a csukló az íjat egy előre-irányú mozgással „forgatja”. Latham – Paterson 1970. 185. o.

célzás nem vehető figyelembe, mert már az elejétől a végéig történő célzás sikerült és stabil lett [a feszítés]. Miután ez így történt, a célzás a feszítés végéről ment végbe a céltáblára való célzással együtt, és ez az [a módszer], ami helyes. Ami Abū Mūsā al-Sarkhasī illeti, ő azt mondja, hogy a célzás a feszítés elejétől a vége felé történik, pontos oldással. Ő úgy véli, hogy a célzás első része a céltáblára való célzás, majd a bal [kéz] követi a céltáblára való célzást. Amikor elsőként a céltáblára való célzás már helyessé válik, majd [ezt, vagyis a célzást] követi a bal kéz [is],⁶³ akkor a feszítés érzéssel [történik] az elejétől a vége felé irányozva. A férfi nem [tud] teljesen [célozni], kivéve ezzel a móddal. A negyedik [módszer] a bandzsítással történő célzás, ami nem helyes, csak a feszítés végéről az oldással. Ennek megfelelően a célra tartás először két szemmel, a céltáblára való célzásnak megfelelően történik, és [ez a mód] nem lesz helyes addig, amíg [az íjász] ki nem feszíti [az íjat]. Ezt követően az egyik tekintetét elfordítja a másik [szeme] felé, majd bal kezét a két szeme felé emeli, stabilá teszi balját a helyes céltáblára való célzással együtt, és [ily módon] old. Az ötödik [módozat] az, hogy az [íjász] a célnak a jobb oldaláról céloz vagy a bal oldaláról kifelé. Amikor pedig feszít és teljes [hosszában] kihúzza [az ideget] és oldani akar, akkor a bal [kezét] a cél felé visszavezeti és [így] old. Abū'l-Ḥasan azt mondta: az oldás véleményem szerint kétféle módon [történhet]. Ami a gyenge testűek oldását illeti, az a feszítés végével [történik] azért, mert [az íjász] ily módon gyengíti azt, ami stabilá teszi a bal kezét a feszítés elejétől a végéig. [Így tesz az íjász] szorgalmasan egészen az oldás határáig. Amikor pedig [az erős testű íjász céloz], akkor a célzása helyes lesz a feszítés, illetve annak a vége előtt, [ami] egy [és ugyanaz]. Ez azért történik, mert a testében olyan erőtöbblet van, ami nem mozdítja el a bal kezét a [a célzásra való] feszítésnél; így a [feszítés] kezdete és a vége a az oldásban egy és ugyanaz.

A feszítés fejezete

Tudd meg, hogy a feszítés határa az [a pont], ami a szemöldök és a jobb mell között [található]. Annak a résznek, ami a szemöldök fölött vagy a mell alatt van, nincsen húzáspontja.⁶⁴ [A feszítésnek] ötféle módja létezik, ami az öt testrészt követi. Ami a [feszítés] módszereit illeti, azok közül az első a szemöldökhöz való feszítés – ez Khoszrau leszármazottainak és a wāsitiak iskolája. Ez a [mód] alkalmas a legkevésbé a célzásra. Ez [a feszítés] a 25 dhirā⁶⁵ [hosszú], vagy annál nagyobb távolság[ra] való célzáshoz alkalmas]. A második módszer az orr széléhez való feszítés, ami a közeli és távoli [célzásra] is alkalmas. [A harmadik mód] a szájhoz való feszítés. Ez a távoli [célzáshoz] megfelelő, és a legtöbb íjász ennek megfelelően [lól]. A negyedik [mód] az állhoz való feszítés, ami a távolra [való célzáshoz] megfelelő. Az ötödik a jobb mellhez történő húzás, ami a legtávolabbi célra való lövéshez alkalmas. Ez pedig 300 dhirā⁶⁶ [távolságot jelent], amelyben az íjások egyet-értének. 300 dhirā'n felül nem létezik cél az íjászatban. A feszítésben a mell alatt nincs határ [a célzást tekintve]. Ezt az ötféle módszert a nihāya fejezetében tárgyaljuk.

A nihāya⁶⁶ fejezete

Tizenkét húzáspont létezik, amelyben a mesterek egyetértének. Ezek közül öt a férfi bal [karján], négy a jobb [karján] és a testén, három pedig az arcán található. Van az emberek között olyan, akinek a húzáspontja a nyílhegy kezdetétől (*dukhūl al-naṣl*) a bal hüvelykujj izületének a végéig tart. Van olyan is, akinek a nihāyaja ott van, ahol a jobb [keze] az ideget fogja, és az a jobb kezének egy pontján található – ezt el fogjuk magyarázni. Ami a férfi balján [való] nihāyat illeti, annak az első része a körömről történő oldás: ez nem más, mint Abū Mūsā al-Sarkhasī iskolája. Ő azt mondja, hogy bizony ez a [módszer] a legdinamikusabb a vessző számára, mert eleve egy erős helyzetből fut ki. A második az ideg hüvelykujjal való fogásának megfelelő oldás – ez al-Zarrād al-Harawī iskolája.

⁶³ Vagyis az íjat tartó kéz.

⁶⁴ Itt azokról a végpontokról van szó, amelyekhez az ideget húzza az íjász.

⁶⁵ Egy kar hosszúságú: 0,58–0,68 méter.

⁶⁶ Nincs magyar megfelelője, a húzáspontokkal illetve a húzáshosszal kapcsolatba hozható kifejezés.

Ő úgy gondolta, hogy ez a legrobbanékonyabb (ahadd) a vessző számára. Ő [al-Harawī] a hüvelykujjára egy vastag gyűszűt rakott, amelyen a vessző kifutott. A harmadik oldás az idegnek a hüvelykujj középrésze és töve közti részről történő fogással való oldás – ezt „búvárnak” nevezik. Azt mondják ugyanis, hogy lebukik a vessződ, ha [e közé] a két fogás közé kerül. A negyedik az a hüvelykujj tövéről való fogással [történő oldás]. Ez nehéz akkor, ha a hüvelykujj a mutatóujj felett helyezkedik el mert így egy lökéssel mindkettő készen áll az oldásra. Ha a hüvelykujj a középső [ujjon] van, akkor készen kell állnia arra, hogy egy lökéssel oldjon. Ez a módszer alkalmas a távolra [való oldásra]. Az ötödik oldás az a singesonról [történik]. Ez nehéz, és nem alkalmas csak a könnyű íj [használatánál] – ez pedig a tengerészekhez [hasonló erejű] (aṣḥāb al-milḥ) férfiak számára van. Ami pedig a jobb oldalon elhelyezkedő húzáspontokat illeti, abból az első az, hogy a férfi addig feszít, amíg az alkarja nem találkozik a felkarjával és össze nem ér vele. Ha ez [így] történik, akkor old. Ez a legkényeszebb húzáspontok közül, és alkalmas a test számára is, így nincs kényszer [az oldásban]. A második [mód] az, amikor az ideg fogása a fülcimpa és a váll teteje között marad, de ebben van némi kényszer. A harmadik a váll tetjéhez történő feszítés, majd [a kifeszített íj] mozdulatlanul tartása a váll tetjén – ez Khoszrau utódainak, Zāhirnak és a wāsiṭiának az iskolája. A negyedik a jobb melléhez való feszítés, de ez nem éri el az íjászat célját. Ami az arc és a fül szélső pontjait illeti, abból az első a fülnek a felső cimpájához való feszítés. Ez a legkevesebb 25 dhirā’ távolságra levő célzásra alkalmas. A másik a fül középső részéhez történő feszítés, és ez 100 dhirā’ [távolság]. A harmadik feszítési [mód] a jobb fülcimpához való feszítés és a [fül középső része] között történő oldás. Ez az oldások közül a középút. Ott ami a fül teteje felett található, nincs húzáspon és a mell alatt sincs húzáspon.

A fondorlat (al-ikhtilās) fejezete

Az emberek különböző véleményt vallanak a fondorlattal való íjászatról, [ami] négy féle módon történhet. Ami Balkh népét és al-Nahr íjászai közül sokat illet, ők azt vallják, hogy a feszítés addig történik, amíg a díszes ruhájuk (*al-tillī*) feléig nem érnek, [és ekként] fondorlattal feszítenek és így oldanak. Ezt azzal indokolják, hogy ez [a mód] a legrobbanékonyabb a vessző számára. Ők megalakították a feszítés elejéről és végéről történő fondorlat szintézisét is – ez al-Mu’atašid választása. Ami Abū Ḥāšimot és iskoláját illeti, a fondorlat mindkét kézzel történik a [feszítés] kezdetétől addig, amíg a feszítés végénél nem marad, és ha a nyílhegy fele a markolathoz ér, akkor old. Ezt tanítja Abū Mūsa al-Sarkhasī, néhányuk pedig amellett van, hogy a jobb [kezet] nem szabad mozgatni; illetve a balnak a fondorlata mellett egészen addig, amíg [az íjász]teljesen ki nem [feszíti az íjat], így tartja, majd old. Van köztük olyan is, aki mindkét kézzel fondorlatot követ el, és ha a feszítés eléri a díszruhának a felét, akkor kihúzza teljesen [az íjat], majd old. Abū’l-Hasan azt mondta: „A [helyes] választás véleményem szerint az, amit Balkh népe is vall a ruha feléig történő feszítést illetően, és az onnan való fondorlatot.” Ez az, ami a leghelyesebb [módszer].

A sérülések fejezete

A sérülés az, ami kínozza az íjászt a két kezében és a testében. Ezt [a következők okozhatják]: az ideg pereme (ṭaraf al-watr), a mutatóujj vége, mutatóujj szélén a bőr sérülése az oldásnál, a köröm betörése és felhasadása, a vér felgyülemzése a hüvelykujj végében, a hús felgyülemzése a hüvelykujj felső részén. Sebesülést okozhat a vessző akkor [is], amikor kifut a hüvelykujjról. [Továbbá sérülésnek számít] a fülek, a homlok a mell, az alkarnek és a csuklónak az ideg által történő csapása, a [rossz] fogás és a hús felgyülemzése az ujjakban – ennek következtében pedig a tenyér is sérülhet.

Fejezet arról, hogy az ideg [hogyan] csapja meg a mutatóujj tetejét

A mutatóujj tetejének idegtől való csapásához három alapvető jellemző tartozik. Az első ezek közül az erős hideg, [ami] lelassítja az [íjász] ujjainak kinyitását és bezárását. A második az íj

[íjász] teste feletti erőssége, mert így az oldás [az íjász] ellenállása nélkül [történik]. A harmadik a mutatóujj kinyújtása. Amennyiben [az íjász] nem távolítja el azt az oldás pillanatában a hüvelykujj tetejétől, akkor [az ideg] távolítja el azt [és így megsebesül]. Hogyha az erős hidegtől [van az ideg csapása], akkor az íjász nem azon fáradozik, hogy lőjön; kivéve ha már a testrészei felhevültek és meleg a teste, mert a hideg előzőleg már átjárta [a testét]. Az íjászat [során az ideg mutatóujj tetejének megcsapásai] közül az első akkor fordul elő, amikor a hüvelykujj erősebb a mutatóujjnál, mert ez okból, amikor [az íjász] erősíti azt [ti. a hüvelykujjat], majd kilövi a nyilat, akkor [az ujjak] keresztezik egymást, és [a mutatóujj teteje] megsebesül. Azonban a hüvelykujj szerepe az, hogy a mutatóujj felett úgy [helyezkedjék el], mint egy halott dolog [és akkor nem sebesül meg]. A második [sérülés] a toll durvaságától történő sebesülés. A harmadik [sérülés] a nyílajak elmozdításából adódik. A negyedik az, amikor az [ideg] megsebesíti a hüvelykujj felső ízét; ez a nyílajak szűköségétől adódik. Márpedig ha [keskeny a nyílajak], akkor az nehezíti a vessző kimenetelét az idegről, és [az íjász] megsérül. Az ötödik attól van, hogy az alsó íjkar erősebb a felső íjknárnál, így amikor az [íjász] old, akkor erősebben tér vissza [az ideg], a felső [íjkar] pedig leereszkedik az oldásnál, és így megsérül [az íjász].

Fejezet arról, hogy az ideg megcsapja a füleket

Ahhoz, hogy az ideg megcsapja a fület, három alapvető dolog tartozik. Az első ezek közül a gyenge oldás, [a második] az, hogy [az íjász] az íj alját túlságosan kivezeti, [a harmadik pedig], hogy az íjász a fejével elhajol. [Ha a csapás] az oldás gyengesége miatt történik, akkor az íjásznak meg kell erősítenie a kezét az oldásnál. Ha azért történik a csapás, mert az íj alját túlságosan kivezeti, akkor tartsa az íját egyenesen és [maradjon is így]. Ha pedig a csapás azért történik, mert az [íjász] a fejével elhajol az idegen kívülre, akkor vissza kell húznia a fejét és az arcát az íjhoz azért, hogy eltávolítsa a fülét az idegtől. Így [az ideg] távol esik a fülkagylótól.

Fejezet az ideg homlokhoz csapódásáról

Annak, hogy az ideg megcsapja a homlokot, alapvetően két jellegzetessége van. Ezek közül az egyik a fej búbjának az elmozdítása. Ugyanis ha [az íjász] túlságosan elmozdítja a fejét, akkor a homloka az ideg alá kerül, és az megcsapja őt. Ha az ideg [ily módon] megcsapja őt, akkor emelje fel a fejét egyenesen, az íját [is tartsa] egyenesen, majd pedig engedje el az ideget kissé az arca felől. [A másik jellemzője az ideg homlokcsapásának], hogy az íj alja visszatér. Az [íjász] ugyanis ha az íj alját kivezeti,⁶⁷ akkor [az íj] magasabbra kerül, és [az ideg] megcsapja a homlokát. [Ez esetben] az a feladata az íjásznak, hogy addig vizsgálja meg az íját, amíg az íj és a feszítése is egyenes, a kilövése pedig tökéletes nem lesz.

Fejezet arról, hogy az ideg megcsapja a mellét

Ennek négy jellegzetessége van: ezek egyike jobb vállának a leengedése, [a második] az, amikor [az íjász] az íj alsó részét (ridj] pawsihi) az alkarja alá engedi, [a harmadik] az oldás helytelensége miatt, [s a negyedik azért.] mert a testét addig fordítja el, hogy a [vessző] a mellénél [távozik]. Ha a vállnak a leengedése miatt [történik a csapás], akkor egyenesítse ki azt és emelje fel. Ha a helytelen kilövés és a gyengesége miatt van, akkor javítsa ki azt és erősítse meg. Ha az íj alja az alkarja alatt van, akkor vezesse ki egy kicsit az íjat onnan. Ha pedig a test elfordítása és a mell kinyomása miatt, akkor [az íjász] rögzítse az állását és húzza be a mellét, mert így bizony megszünteti a rossz szokást.

⁶⁷ Vagyis az íj elmozdul abból az eredeti helyzetéből, ahonnan a helyes oldás történik.

Fejezet arról, hogy az ideg megcsapja az alkart, a csuklót és a tenyeret

Ennek három alapvető jellegzetessége van. Ha az ideg megcsapja az alkart, az a két fogás [ti. az új fogása és az ideg fogása] gyengesége és a bal kar kicsavarása miatt történik. Ez esetben az íjásznak meg kell erősítenie mindkét fogást és vissza kell vinnie a bal karját. [A második] a csukló megcsapása: ez a markolat rossz megfogásától és a singsontnak a markolattól való elmozdítása miatt van. Ekkor [az íjász] helyesbítse a fogást és vigye vissza a singsontot [a helyére]. [A harmadik] a tenyér megcsapása, ami pedig az ideg hossza miatt történik; ez esetben [az íjász] rövidítse meg az ideget addig, amíg az helyes nem lesz.

Fejezet arról, hogy a vér összegyűlik az ujjak tenyérhez közeli részeiben

Ennek két jellegzetessége van. Az egyik a fogás eleresztése az oldásnál, vagyis mikor [az íjász] old, akkor visszatér az új markolata⁶⁸ és megsebesíti őt. A másik az, hogy az új alsó része felépítésben erősebb, mint a felső része, így gyorsabban tér vissza [az oldásnál] és megsebesíti az íjászt. Ugyanígy a felső íjkar és a markolat közötti rész is erősebb és megsebesíti a tenyér felső részét. [Ha a sebesülés] a fogás lazasága miatt van, akkor [az íjász] gyakorolja azt, hogy ne fogja lazán [az új egyik részét sem]. Ha az új egyik részének, amely a markolat és az íjkar között található (bayt) erőtöbblete van és emiatt [történik sérülés], akkor [az íjász] helyezze egyensúlyba ezt a két részt, és akkor megszűnik [a bántalom].

Az új felépítése

A mesterek egyetértenek abban, hogy az új felépítése megfelel az emberi test négy alapvető alkotóelemének (tabāī). Az első dolog, amely az emberben megtalálható, az a csont. Ennek a megfelelője az íjnál a fa. Az ember[ben megtalálható] továbbá a hús – ez az íjnál a szaru (kurūn). Az embernél [ami] az artéria (‘urūk) és a véna (‘aşab), az az íjnál az ín (‘akab).⁶⁹ Az ember[ben megtalálható] vérnek megfelelője az íjnál az enyv. Ha az új arányos felépítésű, akkor az arányos testfelépítésű emberek számára megfelelő, ha pedig az alkotóelemek egyike felülmúlja a másikat, akkor a kiválóbb testfelépítésűek számára alkalmas.

Az új részeinek elnevezése

Feltétlenül szükséges az íjász számára, hogy ismerje az újat, az új részeinek az elnevezéseit, és hogy ugyanígy a nyílvessző [megnevezéseit is tudja]. Az araboknak és a perzsáknak is különböző elnevezéseik vannak [ezekre vonatkozólag]. Mi [ezek közül] azokat vesszük sorra, amelyeket minden nép emleget ezzel [ti. az íjászzal] kapcsolatosan. Ezt [azért tesszük], hogy többet tudjon minderről az, aki [az íjászatot] érteni akarja. Az első, ami az újban megtalálható, az a végső pontja a fard⁷⁰ legmagasabb [részétől] kezdődően, majd [ezt] a fard követi, amelyben az ideg hurka (‘urwa) [található] – ezt az arabok al-kazrīmnak⁷¹ nevezik.

A kazrīm [után] az íjkar (siya) [következik], [amely egészen] az inazás (‘akab) széléig ér. Ezt követi az[új]nyak, amelyen a bandázs van, majd az íjkar és a marolat közötti rész (bayt), amely négy ujjnyi [távolságra van] a markolat felső részétől. Az arabok [ezt] „körbefutó” karnak (al-bayt al-tā’if)⁷² nevezik. Ezt követi a felső íjkar (dustār), ezt pedig a bursük a felső íjkar alatt. Ezután a mar-

⁶⁸ Itt arra utalhat a szerző, hogy ha gyengén fogja a markolatot az íjász, akkor az oldás erejétől elmozdul a kezében a markolat és így az megsérti őt.

⁶⁹ *al-‘a‘abu alladhī tu‘amalu minhu al-‘awtār, al-wāhida ‘a‘aba*. Ibn Manzūr, *Lisān*. IX. 307. o.

⁷⁰ Az a bevágás, amelybe bele kell helyezni az ideget. Ibn Manzūr, *Lisān*. X. 232–233. o.

⁷¹ *al-kuzr*. Lásd: Ibn Manzūr, *Lisān*. XII. 104. o.

⁷² A *bait* a fenti kézirat fordítása szerint a *siyah* és a markolat közötti részt jelenti.

kolat (maḅbid) következik, amit az arabok ‘udjsunnak vagy ma’djisunak neveznek.⁷³ A markolaton a dḌmak található, amely a vessző kivezetésének helye: ezt az arabok al-abharnak⁷⁴ hívják. Majd a szarv (ḅarn) következik, amely összeilleszti az íjkart (ṭākāt),⁷⁵ az ibrandjakot⁷⁶ és a yāmūrt,⁷⁷ amely a markolat mindkét oldalát határolja. Ezt a kāt, vagyis az íj közepe követi, ami a markolat széle és a két feszítő íjkar fájának szélei között [található]. A két íjkar peremét a két íjkar azon szélétől kezdve, amely elválasztja az íj hasát és hátát (kunār)⁷⁸ is kātnek [nevezzük]. Az ínt ‘aḳab), amely az íj hátán található, al-zūrnek mondják. Minden olyan ínt, amely az [íj] hátán hosszában [van felrakva], zadrnak nevezik. Az ín, amely az íj hasán [fekszik] szélétében, az al-afrīd. Az íj nyakára feltekert bandázsolt ínt pedig az arabok na’lnak⁷⁹ hívják.

Az íj legmagasabb pontja a felső íjkar széle, a lába az íjkar lenti része, a közepe pedig a vessző kifutásának [helye]. Ha az íj markolata olyannyira támaszkodik és elér [az íj] hátára (‘alā zuhr al-mādkā),⁸⁰ hogy nincs bevezetése, akkor az a kundjuk.⁸¹ Ha pedig van bevezetése, akkor az a barmādidj.⁸² A kundjuk jobb, mint a barmādidj. Allah minden dolgok tudója.

⁷³ Ibn Manẓūr, *Lisān*. IX. 60–61. o.

⁷⁴ Ibn Manẓūr, *Lisān*. I. 517. o. Az *abhar* a perzsa nyelvben az íj hátát jelöli. Lásd: *Steingass* 1892. I. k. 11. o.

⁷⁵ Ibn Manẓūr, *Lisān*. VIII. 226. o.

⁷⁶ A Saracen archery c. könyvben azt találjuk, hogy kemény anyagból készült tömítőanyag, egy nagyjából félkör alakú alátét, amely a markolat hasán található, és az íj alsó és felső része közti űrt tölti ki. *Latham – Paterson* 1970. 182. o. Sudár Balázs mutatott rá, hogy az *ibrandjak* ma használatos török neve: cselik, és ez a markolaton a szarulemezek közé illesztett kis csontlemez. *Yücel* 1999. 399. o.

⁷⁷ Kőszáli kecskeszarv. *Latham – Paterson* 1970. 194. o.

⁷⁸ *Latham – Paterson* 1970. 184. o.

⁷⁹ Az ín, amely az íjkar külső részét borítja. Úgy is mondják, hogy a bőr ami az íjkar hátán van, vagy minden részen. Ibn Manẓūr, *Lisān*. XIX. 207. o. Perzsában az íjkar hátát borító membrán. *Steingass* 1892. II. k. 1411. o.

⁸⁰ Nem világos a szöveg jelentése, a szövegösszefüggés alapján a *mādkah* az íjkart jelentheti.

⁸¹ A *kandjak* perzsául egy bizonyos *pashshaghāl* nevű fát jelent, aminek vastag, sima törzse és sűrű lombja van. *Steingass* 1892. II. k. 1053. o. Talán itt arra utal a szöveg, hogy az íjnek ez a része ilyen fából készült.

⁸² Ismeretlen jelentésű szó, talán ez is egy fafajtát jelölhet.

IRODALOM, RÖVIDÍTÉSEK

- Boudot-Lamotte* 1978. *Boudot-Lamotte, A.*: ṭaws. In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. 4. Eds.: C. E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat. Leiden, 1978. 795–803. o.
- B. Szabó* 2010. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori Magyar könnyűlovasságról. Budapest, 2010.
- Czeplédy* 1985. *Czeplédy Károly*: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. In: *Czeplédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok Budapest, 1985. 33–55. o.
- Davis* 2013. *Davis, T.*: Archery in Archaic Greece. (PhD-értekezés, kézirat.) Columbia University, 2013.
- al-Djāhiz Rasāʿil *al-Djāhiz*: al-Rasāʿil al-siyāsiyya. Ed. *ʿAlī Abū Mulḥim*. Bayrūt, 1995.
- Hitti* 1946. *Hitti, Ph. K.*: History of the Arabs. London, 1946.
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1995.
- al-Sarraf* 2004. *al-Sarraf, S.*: Mamluk Furūsīyah Literature and Its Antecedents. *Mamluk Studies Review*, VIII. (2004) 1. sz. 141–200. o.
- Latham* 1969. *Latham, J. D.*: Notes on Mamlūk Horse-Archers. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 32. (1969) 2. sz. 257–267. o.
- Latham* 1970. *Latham, J. D.*: The Archers of the Middle East: The Turco-Iranian Background. Iran, 1970. 97–103. o.
- Latham – Paterson* 1970. *Latham, J. D. – Paterson, W. F.*: Saracen Archery. An English Version and Exposition of a Mameluke Work on Archery (ca. A. D. 1368). With Introduction, Glossary, and Illustrations. London, 1970.
- May* 2006. *May, T.*: The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period. *The Journal of Military History*, 70. (2006) 3. sz. 617–635. o.
- MacKenzie* 1978. *MacKenzie, D. N.*: Shapur's Shooting. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 41. (1978) 3. sz. 499–511. o.
- Ibn Manzūr, Lisān *Ibn Manzūr, Lisān al-ʿArab*. Vol. I–XVIII. Taṣḥīḥ: Muḥammad ʿAbd al-Wahhāb, Muḥammad al-Šādiḳ al-ʿUbaydī. al-Ṭabʿa al-Thālitha. Bayrūt, é. n.
- Mardi* 1905. *Mardi, J. J.*: The Bas-Relief of BehĀram Gour (Behāram V.) at Naksh-i Rostam, and his Marriage with an Indian Princess. In: Asiatic Papers. Papers Read before the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Bombay, 1905. 67–85. o.
- al-Masʿūdī, Murūdj *Abū al-Ḥasan ʿAlī b. al-Ḥusayn b. ʿAlī al-Masʿūdī, Murūdj al-dhahab wa-mʿādin al-djawhar. al-Djuzʿ al-Awwal*. Bayrūt, é. n.
- Miller – McEwen – Bergman* 1986. *Miller, R. – McEwen, E. – Bergman, C.*: Experimental Approaches to Ancient near Eastern Archery. *World Archaeology*, 18. (Weaponry and Warfare, Oct., 1986) 2. sz. 178–195. o.

- Mizerák* 2005. *Mizerák Katalin*: A belső-ázsiai mongol népek sporttörténete a kulturális gyökerektől a 20. századi olimpiai versenysport mozgalomig. (PhD értekezés, kézirat.) Budapest, 2005.
- Nettles* 2001. *Nettles, I. B.*: Mamluk Cavalry Practices: Evolution and Influence. (PhD értekezés, kézirat.) The University of Arizona, 2001.
- Nicolle* 1994. *Nicolle, D.*: The Reality of Mamluk Warfare: Weapons, Armour and Tactics. In: Masāḳ. *Studia Arabo-Islamica Mediterranea*. Ed. *Agius, Dinisius A.*. Vol. 7. 1994. 77–110. o.
- Rabie* 1986. *Rabie, H.*: The Training of the Mamlūk Fāris. In: War, Technology and Society in the Middle East. Ed. *Parry, V. J.* and *Yapp, M. E.* Oxford, 1986.
- Regino* *Reginonis abbatiss Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi. Recognovit Fridericus Kurze.* (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi, L.) Hannoverae, 1890.
- Rosenthal* 1965. *Franz Rosenthal*: Das Fortleben der Antike in Islam. (Die Bibliothek des Morgenlandes.) Zürich, 1965.
- Sárközy* 2012. *Sárközy Miklós*: Neveléstudomány és neveléselmélet a későszászánida Iránban. A Xusrāw ī Kawādān ud rēdag-ē adatai (fordítás és kommentár). *Orpheus Noster*, V. (2012) 4. sz. 76–90. o.
- Steingass* 1892. *Steingass, F.*: A comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian Literature. Vol. I–II. London, 1892.
- Sudár* 2010. *Sudár Balázs*: Az írászat tudományának könyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az írásatról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1. sz. 338–352. o.
- Szabados* 2007. *Szabados György*: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 475–500. o.
- Taktika *The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary by Dennis, George.* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XLIX.) Washington DC, 2010.
- Tantum* 1979. *Tantum, G.*: Muslim warfare: A Study of a Medieval Muslim Treatise on the Art of War. In: Islamic Arms and Armours. Ed. *Elgood, R.* London, 1979. 188–201. o.
- Yücel* 1999. *Yücel, Ü.*: Türk okçuluğu. Ankara, 1999.
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2008.

ÚJABB FRANCIA FORRÁSOK A SZENTGOTTHÁRDI CSATÁRÓL¹

New French sources on the Battle of Szentgotthárd

The nearing anniversary of the military events in Hungary in the year 1664, including the Battle of Szentgotthárd, has drawn the attention to the Hungarian and international sources of these events again.

Louis XIV promised to send a French auxiliary army to Hungary upon the request of Emperor Leopold I's envoy Count and Lieutenant General Peter Strozzi on 12 January 1664. The French king, as an active member of the League of the Rhine and as the Count of Alsace, sent a 6,000-strong French army and several volunteering young noblemen to help the emperor. The commander of the French auxiliary army was Count Jean de Coligny-Saligny.

There are many similarities between the two sources published in the section *Source Publications*. First, both texts contain the accounts of French participants of the campaign in Hungary, and second, the unidentified authors of both texts might have arrived in Hungary together with the Italian troops, that is with the French cavalry; and they might have reached the French infantry gathering in the main army under Montecuccoli's high command at Szentgotthárd. Their reports summarize mainly the events after this date. It was probably for the authors' anonymity that the texts hitherto escaped the attention of scholars and explorations. The first manuscript can be found in a bound collection of manuscripts in the collection of Bibliothèque de l'Arsenal, an institute affiliated to Bibliothèque Nationale de France. The other, more extensive source is kept in the ground forces archive of Service Historique de la Défense in the fortress of Vincennes near Paris.

Tóth Ferenc, DsC, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, kutatási területe a XVII–XVIII. század had- és diplomáciatörténete, szerző: Saint Gotthard 1664 – Une bataille européenne (Paris, 2007), Un diplomate militaire à la fin de l'ancien régime. François de Tott 1733–1793 (Paris, 2011). E-mail: toth.ferenc@btk.mta.hu

Keywords: Battle of Szentgotthárd, Louis XIV, French auxiliary armies, Jean de Coligny-Saligny, La Feuillade, Raimondo Montecuccoli

Az 1664. évi magyarországi hadiesemények – köztük a szentgotthárdi csata – közelgő évfordulója ismét ráirányította a figyelmet azok hazai és külhoni forrásaira. A közelmúltban elsősorban R. Várkonyi Ágnes összefoglaló jellegű műveit és átfogó tanulmányait,² Etényi Nóra sajtó- és kommunikációtörténet szempontjából jelentős monográfiáját,³ Pálffy Géza Zrínyi Miklós fővezéri címére⁴ és Négyesi Lajos csataterkutatóra irányuló kutatási

¹ Jelen írásom elkészítéséhez nagy mértékben hozzájárultak az MTA Lendület programja, a Klebelsberg-ösztöndíj és a Collegium Hungaricum ösztöndíjprogram keretében Párizsban és Bécsben végzett kutatásaim. A támogatásért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az adományozó szervezeteknek.

² R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.; R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994.; R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010.

³ G. Etényi 2003.; *Uő.*: Reprezentáció Regensburgban 1664-ben. In: Baráth Magdolna, Molnár Antal (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest–Győr (Magyar Országos Levéltár), 2012. 133–148. o.

⁴ Pálffy Géza: Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. A Marcal menti hadimustra 350. évfordulójának emlékére. Pápa, 2013.

eredményeit⁵ szeretném kiemelni. Hasonlóan mérföldkő jelentőségűnek nevezhető az a többéves interdiszciplináris kutatások eredményeként létrejött kötet, amely meggyőzően és tudományos alapossággal foglalja össze Zrínyi-Újvár történetét.⁶ A külhoni szakirodalom elsősorban a forrásközlés terén hozott jelentős eredményeket, amelyek közül itt első sorban az 1664-es hadjárat egyik fontos szemtanúja, Le Maistre abbé British Library-ben található részletes útleírásának kritikai kiadását kell megemlíteni.⁷ Ez utóbbi kiadvány témájához kapcsolódó két kisebb forrást is sikerült találnom az elmúlt évek során két fontos francia közgyűjteményben – a francia központi hadilevéltárban (Service Historique de la Défense, Vincennes) és a francia nemzeti könyvtárban (Bibliothèque Nationale de France, Párizs) – amelyeket itt szeretnék magyar fordításban közölni.

A francia segélyhad Magyarországra való küldését I. Lipót császár követe, Peter Strozzi gróf altábornagy kérésére ígérte meg XIV. Lajos 1664. január 12-én. A francia király, mint a Rajnai Szövetség aktív tagja – Elzász grófjaként – 6000 fős francia haderőt, valamint számos önkéntes nemesifjút küldött a császár megsegítésére. A francia segélyhaderő parancsnoka Jean de Coligny-Saligny gróf volt. Családja a hugenotta háborúból ismert Coligny admirálistól származott. Jean de Coligny-Saligny, akit röviden csak Coligny grófként emlegetnek a források, 1617-ben született a család Saligny kastélyában. Tanulmányai után apja Richelieu bíboros apródjaként az udvari karrier felé irányította, ahol hamarosan az Alexandre Dumas által elhíresedett királyi muskétások soraiba lépett. A harmincéves háború végén Condé herceg szolgálatába állt, és részt vett a híres lens-i csatában is (1648. augusztus 26.). A Fronde alatt és azt követően Condé kíséretében tartózkodott, és csak 1659-ben tért vissza a herceggel Franciaországba. XIV. Lajos megkülönböztetett kegyei-vel igyekezett leválasztani a lázadó szellemű Condé herceg társaságáról. Ezért bízta meg az 1664-es magyarországi hadjárat francia segélycsapatainak parancsnokságával is. 1670 után betegsége miatt visszavonult, és Motte-Saint-Jean-i kastélyában hunyt el 1683. április 16-án.⁸ Visszaemlékezéseiben részletesen beszámolt a magyarországi hadjárat eseményeiről is.

Az általam vizsgált két forrás között számos hasonlóság fedezhető fel, amelyek miatt úgy döntöttem, hogy érdemes azokat együtt közölni. Egyrészt mindkét szöveg a magyarországi hadjárat francia résztvevőinek elbeszélését tartalmazza, másrészt pedig mindkét jelentős ismeretlen szerzője az itáliai csapatokkal – vagyis a francia lovassággal együtt – érkezhettek Magyarországra, és Szentgotthárdnál érthették el a Montecuccoli főparancsnoksága alatt gyülekező főeregben található francia gyalogságot. A jelentésük szövege főleg az ezt követő eseményeket foglalja össze. Valószínűleg éppen az anonimitásuk miatt kerültek el ezidáig a kutatók figyelmét és a tudományos feldolgozást. Az első kézirat a Bibliothèque Nationale de France-hoz tartozó Bibliothèque de l’Arsenal kéziratárában lévő egybekötött kéziratgyűjteményhez tartozik.⁹ A másik, terjedelmesebb forrásunk a

⁵ Négyesi 1998. 40–57. o.; *Uő*: Válasz Dénes Józsefnek, avagy hitelesek-e a veduták? *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1998. 4. sz. 77–81. o.

⁶ Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Zrínyi-Újvár emlékezete*. Budapest, 2012.

⁷ *Le Maistre* 2003. A szöveg magyar vonatkozásaira először Kosáry Domokos hívta fel a figyelmet: *Kosáry* 1946. (Magyarul megjelent Tóth Réka fordításában a *Zrínyi-Dolgozatok* VI. kötetében. Budapest, 1989. Szerk. Kovács Sándor Iván. 1–75. o.)

⁸ Coligny gróf életrajzához lásd: *Mémoires du comte Coligny-Saligny* 1841. I–XXXIII. o.

⁹ Bibliothèque de l’Arsenal, série MS 5426 Recueil de pièces manuscrites tome XVII pp. 395–400. *Relation de la défaite des Turcs, au passage de la rivière de Raab. Du camp de St. Godart, le 4 Aoust 1664.*

Párizs melletti Vincennes-i erődben elhelyezett Service Historique de la Défense (Francia Hadtörténeti Levéltár) szárazföldi haderőre vonatkozó archívumában található.¹⁰ A források magyarrá fordított változataihoz fűzött magyarázataimat és megjegyzéseimet először külön-külön igyekszem kifejteni, majd az összegzésben szeretnék kitérni azok jellegzetességeire és hasonlóságaira.

A Bibliothèque de l’Arsenal kéziratárában található *Relation de la défaite des Turcs, au passage de la rivière de Raab. Du camp de St. Godart, le 4 Aoust 1664. (Jelentés a török sereg vereségéről a Rábán való átkelés során. Kelt a szentgotthárdi táborban 1664. augusztus 4-én)* című szöveg két részből áll: egy 1664. augusztus 4-i jelentésből és egy két nappal későbbi kiegészítésből. A jelentés az események elbeszélését július 28-án kezdi, amikor is a La Feuillade gróf¹¹ vezette francia gyalogezredek egyesültek a Montecuccoli parancsnoksága alatt álló császári és birodalmi csapatokkal. Körmendi sikertelen átkelésük után a törökök Csákánynál próbálkoztak meg még egyszer a Rábán való átjutással. A kézirat szerzője itt tévesen a Lapincs folyót említi. A július 31-ről augusztus elsejére virradó kritikus éjszaka eseményeit sem említi, amely során a Rábán átkelő janicsárok elfoglalták a Nagyfaluval szemben elhelyezkedő folyóhurok jól védhető területét. A kézirat szerzője szintén átsiklik a csata kezdetét jelentő délelőtti események – nevezetesen Nagyfalu elfoglalása és a birodalmi csapatok megtámadása – felett. A francia csapatok bevetését és az ezzel járó győzelem dicsőségét a szöveg egyértelműen La Feuillade grófnak tulajdonítja, ami ellentmond Montecuccoli főparancsnok és a francia kontingens vezére, Coligny gróf visszaemlékezéseinek.¹² La Feuillade szerepét még színpadi módon megrendezett belépőnek beillő történettel is megtoldja, amely szerint a gróf XIV. Lajost dicsőítő szöveget is intézett a francia harcosokhoz. A csata döntő mozzanatait szintén La Feuillade hadvezéri érdemeinek és bátorságának tulajdonítja; a csataleírásból szinte logikusan következik a sommás megállapítás: „a franciák és La Feuillade gróf úr mentették meg a Birodalmat.” Az oszmán hadsereg leírása, valamint a nagyvezír kegyetlen és egyben értelmetlen megtorlásai a korban egyre inkább elterjedő keleti despotizmus mítoszát erősítik.¹³ A szerző – aki egyébként magát a Gassion ezred egyik kompániájában szolgáló katonának tartja, és identitását „A”-val jelzi – a jelentés végén külön kihangsúlyozza, hogy a leírtakat szigorúan saját tapasztalatai alapján készítette el.

A következő jelentés részben utal a körmendi összecsapásban részt vett franciák hősiességére. Érdekes, hogy a szöveg az előző jelentés egyes információit megismétli, más tényeket pedig tévesen közöl. Példaképpen hozhatjuk azon állítást, amely szerint a Rába folyó Szentgotthárdnál két ágra szakad (!), ugyanakkor nem említi a Lapincs folyót. A szentgotthárdi csata egyes elemeinek más szemszögből való ábrázolása is arra utalhat, hogy a szöveg más – szintén ismeretlen – szerzőtől származik. Az aláírást szintén egy „A” szignó jelzi, amely valószínűleg a névtelenséget (anonyme, anonymus) jelképezi. Nem tudunk meg sokkal többet a levél címzettjéről sem, bár a megszólítás szerint férjezett

¹⁰ Service Historique de la Défense, série 1 M 56 II Voyage d’Hongrie en 1664 (sans nom d’auteur).

¹¹ François III d’Aubusson, La Feuillade grófja, majd hercege (1631–1691), XIV. Lajos marsallja.

¹² Tóth 2007. 96–97. o.

¹³ Lásd e témáról: *Lucette Valensi*: Venise et la Sublime Porte. La naissance du despotisme. Paris, 1987. Vö. *Alain Grosrichard*: Structure du sérail, La fiction du despotisme asiatique dans l’Occident classique. Paris, 1979.

nemesasszony lehet, sőt a szöveg alapján az is sejthető, hogy Canaples márki¹⁴ közeli rokonáról vagy jó ismerőséről van szó. A levél végén annak írója részletesen megemlékezik a csatában részt vevő francia önkéntesek hőstetteiről, köztük kiemeli a hősi halált halt legendás fiatal zászlótartót, Charles-Henri Brulart de Sillery-t,¹⁵ aki a szentgotthárdi csata szimbolikus alakjává formálódott.

A forráscsoport utolsó irata 1664. augusztus 6-án keletkezett, és kronológiailag jól illeszkedik a többi jelentéshez. Ugyanakkor a körmendi és szentgotthárd-nagyfalui hadiesemények ismételt említései alapján arra lehet következtetni, hogy – a korábbiakhoz hasonlóan – itt is más szerzőtől átvett szövegről van szó. A zsákmányolt ágyúkról is megemlékezik, külön kihangsúlyozva, hogy a piemonti ezred – vagyis a későbbi neves Carignan-Salières ezred – nem tudott semmilyen győzelmi zsákmányt szerezni. Az ezredet egyébként nem sokkal a magyarországi hadjárat után XIV. Lajos Új-Franciaországba – vagyis a mai Kanada területére – küldte, ahol az ezred katonái letelepedtek és beleolvadtak a gyarmati lakosságba.¹⁶ A szöveg folytatása a harcokban elesett és megsebesült francia nemesek névsorát tartalmazza, és említést tesz a hír Franciaországba küldésének körülményeiről is. A forrásgyűjtemény nagy valószínűséggel a magyarországi hadjáratban részt vevő különböző francia nemesek levélrészleteinek kompilációja, amelyet bizonyos szempontok alapján válogattak össze. Fontos szempont lehetett a kézirat elkészítése során, hogy La Feuillade szerepének túldimenzionálásával és a szentgotthárdi csatában részt vevő francia önkéntes nemesifjak heroizáló ábrázolásával a karrierista La Feuillade gróf egyéni ambícióit és a köréhez tartozó csoportok udvari előmenetelét elősegítsék. A szövegben található királyi hatalomra irányuló utalások, mint például a XIV. Lajos nevében győzelmet arató francia hadsereg elsöprő ereje a későbbi évtizedek francia királyi hatalmi reprezentációját vetítik előre. Itt jegyezném meg, hogy a korában gátlástalan

¹⁴ Alphonse de Créqui (1628–1711), Canaples márkija, François de Créqui francia marsall testvére.

¹⁵ Charles-Henri Brulart de Sillery (1651–1664), Briançon ura, a Turenne ezred zászlótartója volt. Lásd *François-Alexandre Aubert de La Chesnaye des Bois*: Dictionnaire de la noblesse, contenant les généalogies, l'histoire... 3. k. Paris, 1771. 293. o.; *Louis Moréri*: Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée... 2. k. Paris, 1724. 511. o.; *Anselme de Sainte-Marie – Ange de Sainte-Rosalie*: Histoire de la Maison Royale de France, et des grands officiers de la Couronne. Paris, 1730. 528. o. Nem tévesztendő össze a La Ferté ezred szintén hasonló körülmények között elesett tizenkilenc éves zászlótartójával, Pierre de Rougé, Plessis-Bellière márkijával, akivel egy sorban szerepel a *Gazette de France* 1664. szeptember 5-i csataleírásában: « Si ceux qui sont demeurez en cette belle occasion, ont combattu avec moins de bonne fortune, ils n'ont pas combattu avec moins d'honneur : & l'on ne pourroit leur dénier la place qu'ils ont méritée dans l'histoire, si la renommée nous avoit rendu compte de leurs noms. Mais elle n'a remarqué de personnes considérables, que les comtes de Nassaw, Fugger général de l'artillerie des troupes de l'Empire, & de Trautmansdorf, capitaine des gardes du corps de l'Empereur : & des troupes françoises, outre ceux dont il a esté parlé, le marquis de Mouchy frère de la duchesse de Noailles, le Sieur de Briançon enseigne du régiment colonel de Turenne, qui n'avoit que 14 ans, le marquis du Plessys Bellière, & le Sieur Richard capitaine de cavalerie. » Les particularitez du combat donné entre les troupes impériales, & celles des Turcs, proche la rivière de Râab, en Hongrie : le tout contenu en la lettre d'un officier de l'armée. *Gazette de France*, N° 106/1664. 874–875. o. Vö. *Jean-Baptiste-Pierre-Julien de Courcelles*: Histoire généalogique et héraldique des pairs de France, des grands dignitaires de la Couronne... 11. k. Paris, 1831. 39–40. o.

¹⁶ A szentgotthárdi harcokból kimaradt ezrednek a története a mai kanadai francia nyelvű lakosság eredettörténete fontos részét képezi. Lásd *Benjamin Sulte*: Le Régiment de Carignan. *Mélanges Historiques*, VIII. Montréal, 1922.; *Germain Lesage*: L'arrivée du Régiment de Carignan. *Revue de l'Université d'Ottawa*, 1/XXXV. (1965) 11–34. o.; *Gabriella Massa*: L'histoire du régiment de Carignan : lecture critique des hypothèses interprétatives. In: *Anna Paola Mossetto – Jean-François Plamondon* (szerk.): Lectures de Québec. Bologna (Pendragon), 2009. 79–92. o.

karrieristának tartott La Feuillade gróf alakíttatta ki Párizs központjában azt a XIV. Lajos kultuszának szentelt teret (a mai place des Victoires), amelynek középpontjában a király szobra állt, és a különféle győzelmeket nagy méretű érmeiken és domborműveken ábrázolták.¹⁷ A szentgotthárdi győzelem allegóriáját ábrázoló grandiózus érmen – amely ma a Louvre-ban látható – egy török fegyvereket taposó szárnyas angyalfigura található, aki jobb kezében egy harci sisakot, a balban pedig egy olajágot tart.¹⁸

A második forrás (*Voyage d'Hongrie en 1664 – Az 1664. évi magyarországi utazás*) sokkal bővebben fejt ki az eseményeket, és számos érdekes részletet is közöl a magyarországi hadjáratban részt vevő francia segédc csapatok útjáról, a harcokról és az oszmán csapatokról. Az adatokban és információkban gazdag szöveg stílusa választékos, helyenként egyes irodalmi értékű, mindenképpen figyelemre méltó alkotás. A szerző a forrás elején felvázolja, hogy milyen körülmények között került sor a francia segélycsapatok felállítására és Magyarországra való eljuttatására. A leírás tanúsága szerint a szerző – bár erre konkrétan nem hivatkozik – az Itálián keresztülmenetelő lovassággal érkezett magyar földre. Ez a kontingens részben egy másik katonai feladatot is végrehajtott, amelynek célja francia diplomáciai sérelmekért való elégtétel volt. Az események 1662. augusztus 20-ára vezethetők vissza, amikor is Rómában a pápa korzikai testőrei a francia követ, Créqui herceg¹⁹ kíséretéhez tartozó több személyt megöltek és megsebesítettek. A diplomáciai incidenst végül a katonai jelenlét hatására a – szövegben egyébként pontatlan dátummal említett²⁰ – pisai szerződés simította el, amely egyértelműen XIV. Lajos egyik első külpolitikai sikerének tekinthető.²¹ Az itáliai sereg itineráriuma elég részletesen nyomon követhető a leírásból, de még azt is megtudhatjuk, hogy milyen logisztikai feladatokat kellett megoldani az Itáliából magyar földre vezényelt lovasság megfelelő felszerelése érdekében. A gyülekezőhelyül kijelölt Marburg (ma Maribor Szlovéniában) helyett végül egy muravidéki kis horvát faluban találkoztak a Bissy brigadéros vezette itáliai lovasc csapatok a Coligny gróf vezetésével idevonuló gyalogsággal, hogy onnan indulva csatlakozhassanak a Montecuccoli vezette fősereghez, amely ekkorra már a Rábához sietett az ellenség feltartóztatására. A leírás ábrázolja az oszmán hadsereget megelőző akindzsik és tatárok pusztítását a Rábától délre eső területeken: amerre a szem ellátott csak füstöt lehetett látni... E pusztítás demográfiai és történelmi-földrajzi vonatkozásainak vizsgálatával még adós a történettudomány. A fővezér logikusan a stratégiai fontosságú körmendi hidat foglalta el, amely a Szombathelytől délre vezető legfontosabb út átkelője volt. A nevezetes hídról viszonylag részletes leírást is kaphatunk, amely alapján egy fából készült, ágyúkkal is ellátott felvonóhidat képzelhetünk el, amelyet – részben az azt védő franciák elszántsá-

¹⁷ A tér történetéhez lásd: *Claude Mignot – Isabelle Dubois – Alexandre Gady – Hendrik Ziegler* (szerk.): *Place des Victoires : histoire, architecture, société*. Paris (Éditions de la Maison des sciences de l'homme), 2003.

¹⁸ Az érem (*La Victoire de Saint-Gotthard*) készítői Jean Arnoud vagy művésznevén Jean Regnaud (1612–1695) és Pierre Le Nègre (alkotott: 1682–1699) szobrászok voltak. A Musée du Louvre 2007-ben vásárolta meg a műalkotást. Vö. Académie des inscriptions et belles-lettres: *Medailles sur les principaux evenemens du regne de Louis le Grand, avec des explications historiques*. Par l'Académie Royale des Médailles & des Inscriptions. Imprimerie Royale, Paris, 1702. 78r.

¹⁹ Charles III de Blanchefort-Créquy (1623–1687), Créqui lovagja majd hercege, 1662-ben római nagykövet.

²⁰ A helyes dátum: 1664. február 12.

²¹ *Haffemayer* 2010. 306. o.

gának köszönhetően – sikerült megvédeni a török támadásoktól. De segítséget kaptak a védők az égből is, hiszen a leírás szerint a bőséges eső is megemelte a folyó vízszintjét.

A körmendi csatározás leírása során a szerző nagy hangsúlyt fektet az ellenség harcászati módszereinek és fegyvereinek leírása mellett a harc lélektani ábrázolására. A túlerőben lévő, ünnepi ruhát öltött janicsárok és a „napfényben varázslatosan csillogó” ezüstlemezekkel fedett lovú szpáhik látványa káprázatos volt azon francia hadsereg katonái számára, amely – a szerző megállapítása szerint is – évszázadok óta nem ütközött meg az oszmán hadsereggel. Az állandó tüzelés mellett a törökök a lélektani hadviselés eszközeit is bevetették: a kiáltozásuk hangja szinte megbénította a tapasztalatlan katonákat. Névtelen szerzőnk már a körmendi összecsapás alkalmából is kiemeli a harcedzettebb francia katonák magasabb harcértékét – különösen a tapasztalatlanabb német birodalmi segélycsapatok katonáival összehasonlítva –, előrevetítve ezzel a későbbi szentgotthárdi ütközetben játszott fontos szerepüket. Itt estek el az első francia önkéntesek, köztük Saint-Aignan herceg²² fia, akinek emlékére Cotti abbé egy madrigált írt.²³

A szövetséges keresztény csapatok gyülekezését leírva, a kézirat szerzője megemlékezik Robert intendáns logisztikai erőfeszítéseiről, amelyek tábori kórház, valamint a sebesült és lábadozó katonák ellátására alkalmas központok és raktárak felállítására irányultak. E részletnek tűnő információ nagyon fontos, és tükrözi az ún. „hadügyi forradalom” nyugat-európai reformjainak közép-európai hatását is. Ne felejtjük el, hogy XIV. Lajos uralkodása során óriási fejlődés zajlott le a katonák egészségügyi ellátása terén. Valamennyi ezred saját sebészorvossal indult a hadjáratra, és a hadműveletek során – elsősorban spanyol mintára – nagy jelentőséget tulajdonított a katonai kórházaknak. Hadjáratainak előkészítése során a francia hadvezetés a seregeit mindig ellátta tábori kórházakkal, a csapatai háta mögött pedig állandó kórházakat állíttatott fel.²⁴ A szöveg alapján az 1664-es magyarországi hadjárat során – igaz, kisebb méretekben – már megfigyelhető a későbbi nagy háborúk során alkalmazott francia tábori kórházi rendszer. Mivel a csatajelentésekben fontos szerepet játszott a sebesültek felsorolása, a Napkirály már uralkodásának elején elhatározta, hogy a háborúban megsérült és harcképtelenné vált katonái számára nagyméretű kórházat hoz létre. 1670. február 24-én kelt rendeletével megalapította a neves Hôtel des Invalides intézményt, amely számos híres európai katonai kórház – köztük a chelsea-i királyi kórház (Royal Hospital Chelsea) vagy a dublini Kilmainham kórház (Royal Hospital Kilmainham) – példaképévé vált.²⁵ A franciák egészségügyi elővigyázatossága nagyon is indokolt volt. Jól jellemzi a szentgotthárdi csata utáni helyzetet Coligny gróf Montecuccolihoz írt 1664. augusztus 14-i levele, amelyben így jellemezte a csapatai kritikus állapotát: „Megkaptam Méltóságod levelét, amelyben megparancsolja, hogy küldjem el mindazok listáját, akik harc képes állapotban vannak, mire én összehívtam a főtisztjeinket és csapataink ezredeseit, és úgy láttuk, hogy seregeinket a nyomorúság és szükség oly mértékben sújtotta, hogy naponta annyi

²² François de Beauvilliers, Saint-Aignan első hercege (1610–1687), katona és mecénás. A Francia Akadémia tagja.

²³ Bibliothèque de l'Institut de France, série MS Fonds Godefroy 217 Recueil de vers fol. 485. L'ombre du chevalier de St. Agnan tué par les Turcs en Hongrie en juillet 1664 à Mr. le Duc de St. Agnan (son père).

²⁴ Lynn 2010. 67–68. o.

²⁵ Bély 2001. 318. o.

beteg katona esik ágyának, hogy lehetetlenség megmondani, hogy mennyi, mivel minden pillanatban újabbak esnek le a lábukról és tegnap óta több mint kétszázan betegedtek meg a lovasságnál és a gyalogságnál...²⁶

A Rába mentén az oszmán sereget követő francia csapatok azonban nemcsak a modern nyugati hadszervezésre nyújtottak jó példát, hanem arra is, hogy képesek voltak alkalmazkodni a helyi környezethez és az ellenség különleges harcászataból fakadó kihívásokhoz. A szentgotthárdi csatát megelőző csatározásokban a franciák meglepően gyorsan adaptálták a később elsősorban a magyarok nevéhez fűződő ún. portyázó vagy más néven kisháborús taktikát. A kisháborús taktika (*tactique de la petite guerre*) virágkora kétségtelenül a felvilágosodás századára esett, de a legújabb kutatások eredményeinek tükrében megállapítható, hogy a jelenség és a fogalom – alapvetően más néven – létezett a XVII. században is.²⁷ Jó példát szolgáltatnak e korból Raimondo Montecuccoli és Zrínyi Miklós e témára vonatkozó gondolatai.²⁸ A Foucauld kapitány vezette különítmény küldetésének leírása, a különböző kisháborús harcászatra utaló kifejezések – mint például a „nyelvet fogni” – alapján a szöveg akár egy kuruc portya elbeszélése is lehetett volna.

A leírás szövege igyekszik pontosan ábrázolni a szövetséges csapatok és az oszmánok hadrendjét és a Rába folyó mentén való vonulásait a csatát megelőző napokban. A szövetségesek az ütközetig folyamatosan fenntartották a Montecuccoli által választott hadrendet. Ennek lényege az volt, hogy a tapasztaltabb és harcedzettebb császári és francia csapatok a jobb-, illetve balszárnyon helyezkedtek el, közrevéve a tapasztalatlanabb és csekélyebb harcértékű birodalmi segélycsapatokat. A csatát követően Coligny és Montecuccoli a visszaemlékezéseiben más-más módon értékeli e hadállás jelentőségét. Coligny gróf szemrehányólag ír arról, hogy a franciákat Montecuccoli fel akarta áldozni a saját serege védelmében.²⁹ A neves olasz hadvezér pedig a francia kontingens vezérének akadémikuskodására panaszkodott.³⁰ A hadjárat és a csata egyik későbbi elemzője kiemelte, hogy Montecuccoli szerencsésen jelölte ki a szövetséges csapatok helyzetét, mivel egyrészt a gyengébb csapatokat közrefogták a harcedzettebb franciák és császáriak, másrészt pedig a különféle nemzetek egymás között is versengtek a küzdelemben a nagyobb dicsőségért.³¹ Ez utóbbi versengésre számos utalást találhatunk mindkét szövegiünkben, amelyek elég jól mutatják a franciák nemzeti büszkeségének megnyilvánulásait. Az ellenség táborának leírásánál a francia szerző Párizshoz hasonlítja a török sátrak óriási tömegét, amelynek monumentalitását még inkább fokozta a stílusos elbeszélő az imádkozó törökök retentő kiáltásának felidézésével.

A csata előtti nap eseményeit részletezve a szerző feleleveníti a folyóparton zajló védelmi munkálatokat és a harcok fő helyszínéül szolgáló Rába-folyóhurok felderítését. A forrás információi alapján pontosabban értékelhetjük az 1664. július 31-i eseménye-

²⁶ Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs, Ausztria) Alte Feldakten 1664 – Karton 163 (Türkenkrieg VIII) fol. 713–714. Vö. Tóth Ferenc: Coligny és Montecuccoli Szombathelyen 1664-ben. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 3. sz. 32–35. o.

²⁷ Picaud-Monnerat 2010. 107–131. o.

²⁸ Tóth Ferenc: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle : le débat entre Zrínyi et Montecuccoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, N° 85/2009. 175–190. o.

²⁹ Mémoires du comte de Coligny-Saligny 1841. 93–94. o.

³⁰ Mémoires de Montecuculi 1740. 478–479. o.

³¹ Mémoires de Montecuculi 1770. 485. o.

ket. Perjés Géza a szentgotthárdi csata történetét bemutató nagy hatású tanulmányában hosszasan elmélkedett azon a problémán, hogy a keresztény hadvezetés milyen tévesen ismerte fel e folyószakasz átkelésre szolgáló előnyeit, amelyeket a török hadvezetés tökéletesen kihasználta.³² Perjés rámutatott arra is, hogy a folyóhurok előnye elsősorban abban rejlett, hogy a hurokban kialakított hídfőállás a túlpartról támogató tüzéségnek és muskétásoknak köszönhetően kiemelt védetségét. E meglátás olyannyira igaz, hogy egyes XVIII. századi katonai szakkönyvekben éppen a szentgotthárdi csata példáján keresztül tanították a folyón való átkelés e módját.³³ A szövegeünk alapján azonban el kell oszlatni azt a téves meglátást, miszerint a szövetségesek nem vették volna észre ennek lehetőségét. Névtelen francia szerzőnk e téves döntést igyekszik megmagyarázni visszaemlékezéseiben, amikor arra hivatkozik, hogy a keresztény táborban „lőpor és ágyúgolyók hiányában csak négy hitvány üteg volt használható...” Ezek felállítására a folyóhurokban a törökök tizennégy keresztitűzet ontó ütegeivel szemben nyilvánvaló esztelenység lett volna. Így kerültek szembe ezek az ütegek a folyóhuroktól északra az ellenség várt támadásával, ami végeredményben logikus döntésnek tekinthető. Ellentétben több honfitársával, a francia szerző Montecuccoli előkészületeit megfelelőnek tartotta, bár a keresztény sereg védelmét nem kis mértékben az isteni gondviselés által felduzzasztott Rábának tulajdonította. A csata napjára kiadott Sancta Maria Victoria jelszót is ennek jegyében vélte jó előjelnek. A barokk Mária-kultusz egyébként sok szempontból meghatározó elemévé vált az 1664-es törökellenes küzdelmeknek. Ennek legszimbolikusabb példája az a Grazban ma is álló fogadalmi Mária szobor, amelyet a hagyomány szerint a szentgotthárdi csatában zsákmányolt török ágyúkból öntöttek.³⁴

A csata leírása viszonylag rövid, tömör tényeket tartalmaz, de hadtörténeti szempontból mindenképpen hasznos és új információkat szolgáltat. Az oszmánok fergeteges rohamát és kegyetlen szokásait a kor neves hadtudósainak (Montecuccoli, Marsigli stb.) művei alapján is megismerhetjük. A francia jelentés írója mindezt érzékletesen mutatja be a szerencsétlenül járt nassau-i ezred példáján. A keresztény haderő központi birodalmi csapatainak részleges összeomlása után került sor a francia csapatok mozgósítására és bevetésére. Az ötletet a szöveg szerint Ligneville (sic!) gróf adta Montecuccoli főparancsnoknak. Itt valószínűleg Philippe-Emmanuel de Ligniville (1611–1664) grófról,³⁵ IV. Károly lotharingiai herceg hadvezéréről lehet szó, aki a csata után részletes beszámolót készített, és nem sokkal később Bécsben meghalt.³⁶

A francia ellentámadás több lépésben zajlott: először Nagyfalut (Mogersdorf) foglalták el, majd a folyóhurok szélén elterülő erdősáv következett. A meglepetésszerű támadás és a feltűnő létszámkülönbség leplezése szempontjából fontos erdősáv katonai jelentőség-

³² Perjés 1981. 136–138. o.

³³ *Guy-Auguste de Rohan-Chabot: Abrégé des Commentaires de M. de Folard sur l'Histoire de Polybe.* Paris, 1754. 428–429. o.

³⁴ *Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Türkenbilder und Türkengedächtnis in Graz und in der Steiermark. Katalog zu einer Ausstellung aus Anlass des Jubiläums „40 Jahre Südosteuropäische Geschichte an der Karl-Franzens-Universität Graz”, Universitätsbibliothek – 10. Juni – 31. Oktober 2010.* Graz, 2010. 27–29. o.

³⁵ Philippe-Emmanuel de Ligniville gróf életére lásd: *François-Henri Turpin: Histoire ou éloge historique de Philippe-Emmanuel, comte de Ligniville.* Paris, 1777. ; *Léon Germain: Philippe-Emmanuel comte de Ligniville. Renseignements bibliographiques,* Nancy, 1884.

³⁶ *Stéphane Gaber: Et Charles V arrêta la marche des Turcs... Un Lorrain sauveur de l'Occident chrétien.* Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1986. 29. o.

gére már Négyesi Lajos terepkutatásai is felhívták a figyelmet.³⁷ Ezt követően elkeseredett küzdelem alakult ki, amely végül megállította az ellenség előrenyomulását, és védekezésre kényszerítette a hídfőállásban összezsúfolódtott tömeget. Ekkor került sor a döntő rohamra, amelyet a törökök többsoros sáncrendszere sem volt képes megállítani. Perjés Géza számításai szerint a folyóhurokban a törökök összesen több mint két kilométeres 8–10 lépcsős árokrendszert hoztak létre.³⁸ E védelmi vonal minőségére vonatkozólag igen hasznos a francia szerző adatközlése, amely szerint „elég különös sáncolási módszerük volt, miszerint minden egyes katona egy kútszerű mélyedést ásott, és nem volt még elég idejük arra, hogy a támadás ellen megfelelően kialakítsák azokat...” Mindezek alapján jobban megérthető az a döntés, hogy a három francia zászlóalj és a melléjük rendelt 400 lovast egyenesen a hídfőállás ellen indították. A szembeötlő létszámkülönbséget – hasonlóan az erdősávhoz – tüzek gyújtásával igyekeztek elrejtetni, illetve ezzel erőt felmutatni. Rövid lovassági összecsapás után a gyalogság és a lovasság zárt alakzatban való határozott és bátor fellépése hamarosan kizozdította az ellenséget hevenyészett állásaiból. Ezek után a tömött sorokban kaotikusan lökdösődő ellenség a szabályos alakzatban előrenyomuló franciák számára nem jelentett komoly akadályt, és hamarosan a folyómederbe szorult. A csata ezzel a gyors eseménnyel gyakorlatilag eldőlt, és a francia csapatok tevékenysége a menekülő ellenség mérsárlására korlátozódott. A szöveg írója a győzelem számadatainak ismertetése (elesett török főtisztek, zászmányolt ágyúk stb.) és a vert ellenség lehangoló képének bemutatása mellett összegzésül megállapítja, hogy a nyugati hadviseléssel szemben az oszmánok „nem művelik a hadművészet szabályait, és minden hadműveletet elképesztő arcátlansággal és borzasztó kegyetlenséggel hajtanak végre...”

A szövetségesek veszteségeinek felsorolása során elsősorban a tisztek és önkéntes nemesek hősiességét emelte ki a szerző, aki valószínűleg szintén közéjük tartozott. A már említett Charles-Henri Brulart de Sillery hősiességét a szemtanú érzékletességével adja vissza. A történet valószínűleg több változatban is terjedt e korban, és még évszázadokkal később is részét képezte a csatához kapcsolódó történeteknek.³⁹ A költő Rainer Maria Rilket talán az ő története is inspirálta, amikor egyik őst megmintázni akaró versében a szentgotthárdi csatában elesett fiatal zászlótartó hősi halálának témáját dolgozta fel.⁴⁰ A szövegi szerzője egyébként a későbbiekben megemlítette, hogy a csata végére az „összes kornétás harcképtelen állapotba került”. A neves önkéntesek sorában említést érdemel két, később fényes karriert befutott nemesifjú neve. Az egyikük Lotharingiai Károly lovag – a későbbi Lotharingiai V. Károly herceg –, akinek személye szorosan összefonódik a kora újkori Magyar Királyság történetével, elsősorban a Buda visszavétele (1686) és Magyarország török hódoltság alóli visszavívásában játszott császári fővezéri szerepe miatt. Noha a neves lotharingiai hercegi címet viselte, soha nem uralkodott saját hazájában, s méltán nevezték a „hercegség nélküli herceg”-nek. Lotharingiai Károly szentgotthárdi csatában tanúsított hősiességéről több forrás is megemlékezik.⁴¹

³⁷ Négyesi 1998. 1. sz. 40–57. o.

³⁸ Perjés 1981. 158–160. o.

³⁹ Lásd a 15. jegyzetet. Vö. *Clément Plomteux*: Encyclopédie méthodique. Histoire supplément, Paris, 1804. 78. o.

⁴⁰ *Barota Mária*: R. M. Rilke kornétása a szentgotthárdi csatában. In: *Tóth – Zágórhidi* 2004. 139–149. o.

⁴¹ *Jean de Labruno*: La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar et généralissime des troupes impériales. Amsterdam, 1691. 138–144. o.; *Mémoires du marquis de Beauvau, pour servir à l'histoire de Charles V neveu de Charles IV, duc de Lorraine et de Bar*. Cologne, 1689. 253–254. o.

A fiatal herceg életében nagy jelentőségű volt ez az ütközet és a Montecuccolival való találkozás. A későbbiekben a modern hadtudomány e neves képviselőjének számos kéziratát őrizte, és amikor 1685-ben Conti herceg és La Roche-sur-Yon hercege XIV. Lajos engedélye nélkül Magyarországra jöttek a török ellen harcolni, Lotharingiai Károly a Napkirály unokatestvérének ajándékozta Montecuccoli két híres kéziratát.⁴² Conti herceg a kéziratot lefordíttatta franciára, és az ebből készült könyv lett a neves itáliai hadvezér gondolatainak legjelentősebb európai közvetítője. A szövegben szereplő másik neves személy François de Neufville, Villeroy herceg volt, a későbbi Villeroy marsall.⁴³

Noha a szöveg számos helyen következetesen lebecsüli az oszmán hadsereg harcértékét, a sereg elvonulását szinte csodálattal mutatja be. A leírás csúcspontját a nagyvezír vonulása képezi. A keleti hadúr pompás öltözetben, díszes lovon, testőrök, szolgák és zenészek hadával együtt szinte győzelmi menetben távozott a vesztes ütközetrel szemben fekvő táborából. A Rába mentén Pápa felé vonuló hatalmas hadsereg részei sajátos módon kommunikáltak egymással: puskapor égetésével adtak jeleket. A szerző megállapítása szerint a szövetségesek igen komoly ellátási problémákkal küszködtek. Részben ezzel magyarázható, hogy a keresztény hadsereg miért nem igyekezett kihasználni az augusztus 1-jei győzelmét, és miért is sietett még előnytelen feltételek mellett is békét kötni a császári diplomácia. A francia kontingens parancsnoka, Coligny gróf már említett augusztus 14-i levele is alátámasztja e tényt.⁴⁴

A szöveg utolsó része egy másik érdekes epizód részleteit osztja meg az olvasóval. A franciák által zsákmányul ejtett török zászlók Párizsba juttatásának körülményeit ismerhetjük meg belőle anekdota-szerűen elbeszélve. A hírvivő Du Clot Destouches kincstárnok személyére vonatkozólag nincsenek információink. Alacsony származására történik utalás a szövegben is, ami a valószínűleg nemesi származású szövegíró részéről alig leplezett rosszállást váltott ki. A történet jól rámutat a hírek korabeli terjedésének nehézségeire – mivel először a keresztény sereg vereségéről érkezett hír Párizsba –, és megerősíti ama közmondás igazságát is, amely szerint a rossz hír szárnyakon jár... A Szentgotthárdnál zsákmányolt török zászlók nemcsak győzelmi trófeaként, hanem az uralkodó hatalmi reprezentációjának részeként is fontos szerepet játszottak a francia fővárosban. Fennmaradt egy korabeli verses röplap is a török zászlók felvonultatásának tiszteletére, amely bizonyára nagy esemény lehetett Párizsban. Sajnos ez idáig nem találtam erre vonatkozó ikonográfiai emléket.⁴⁵ Létezik viszont egy metszet a párizsi Bibliothèque Nationale de France művészeti gyűjteményében, amely az észak-afrikai kalózok elleni hadjáratban Beaufort herceg által zsákmányolt zászlók bemutatását ábrázolja, ahogyan azokat 1664. október

⁴² Tóth Ferenc: Les Mémoires de Raimondo Montecuccoli. *Cahiers Saint-Simon*, n° 40. (2012) 77. o.

⁴³ Lásd Fadi El Hage: Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne. Nouveau Monde, Paris, 2012. Vö. Michael Hochedlinger: Die Gefangenschaft des François de Neufville, Herzog von Villeroy, Marschall von Frankreich in Graz 1702. *Blätter für Heimatkunde* 68. Jahrgang, Heft 4, Graz, 1994. 122–138. o.

⁴⁴ Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs, Ausztria) Alte Feldakten 1664 – Karton 163 (Türkenkrieg VIII) fol. 713–714.

⁴⁵ Les drapeaux des Turcs envoyez au Roy, ou les adventures de Cleandre. E. Redouté, Paris 1664. (BNF: YE- 2607, elektronikus változata: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5602566j>)

21-én ünnepélyes menetben a párizsi Notre-Dame-hoz vitték.⁴⁶ A metszet alapján hasonló felvonulást képzelhetünk el a szentgotthárdi török zászlók esetében is.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a mellékletben közölt források újabb érdekes adalékokkal gazdagíthatják az 1664. évi magyarországi hadjárat francia segélycsapatainak történetét. Egyrészt a két szöveg számos olyan katonai megfigyelést tartalmaz, amelyek segítségével pontosabban értékelhető a szentgotthárdi csata és az azt megelőző napok hadműveleteinek története. A francia szemtanúk – igaz, gyakran túlzásoktól sem mentes – hiteles információkat közölnek, és igyekeznek objektív módon bemutatni az ütközet jelentőségét. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a francia segélycsapatok döntő szerepet játszottak a csata kimenetelében. A kora újkor történetének ritka pillanata volt ez a hadjárat, amikor a francia–Habsburg küzdelmek korábbi és későbbi gyakorlatától eltérően, a franciák az oszmánok ellen fordították a fegyvereiket. Az esemény háttérében két nagy jelentőségű jelenség állt: egyrészt a francia külpolitika kontinuitása, másrészt pedig a francia hadsereg átalakulása és reformfolyamata. XIV. Lajos egyéni uralmának kezdetén még ragaszkodott Mazarin bíboros törökellenes külpolitikai elveihez, és „törökverő” hírnevének öregbítésével igyekezett rokonszenvet éleszteni a keresztény európai közvéleményben nagyhatalmi politikája iránt. A hadsereg irányítása terén sokkal kevésbé figyelhető meg kontinuitás. Az 1661-es fordulatot kihasználva, a francia király azonnal hozzálátott egy ütőképes és minden tekintetben a személyes politikájának megfelelő hadsereg létrehozásának. Egyik első intézkedése volt a gyalogsági ezredek mindenható főparancsnoki tisztjének (*colonel général*) megszüntetése, és hozzálátott a hadseregben uralkodó átláthatatlan feudalisztikus szokásjogok felszámolásának. Ennek megfelelően több királyi rendelettel sikerült elérnie, hogy – legalábbis elvi szinten – a hadseregében az ezredek és kompániák, valamint a bennük szolgáló tisztek egységes hierarchia és szolgálati előmeneteli rendszer alapján tevékenykedtek. E folyamat legfontosabb állomása az az 1664. július 22-i – vagyis a szentgotthárdi csata előtt csupán egy héttel korábban kelt – rendelet volt, amely a kapitányi és főhadnagyi rangok általános rendszerét szabályozta.⁴⁷ Ha a rendszer nem is küszöbölte ki a legtöbb rendellenességet – gondoljunk a vizsgált szövegekben is tapasztalható különféle ezredek közötti feszültségekre –, a nagyhatalmú hadvezérek ideje örökre lejárt. A francia királyi hadsereg a hajdani Fronde időszakának széthúzó és erőskezü hadvezéreinek játékszeréből a királyi hatalom legszilárdabb támaszává vált. Le Tellier,⁴⁸ majd fia Louvois⁴⁹ és nem utolsósorban Chamlay márkija⁵⁰ reformjainak köszönhetően, a Napkirály uralkodása során folyamatosan egy olyan óriási, kiválóan szervezett és központosított hadigépezet jött létre, amelyet az uralkodó versailles-i dolgozószobájából irányíthatott. A „kabinetháború” természetesen sokkal később alakult ki, de már az 1664-es magyarországi hadjárat idején megfigyelhetőek voltak e folyamat első eredményei. A francia csapatok a királyt éltetve fegyelmetlenül küzdöttek, a hadvezérek (Coligny, La Feuillade) szerepe elmosódott a király kultuszának árnyékában.

⁴⁶ Les drapeaux pris sur les Turcs par Mr. le D. de Beaufort envoie au Roy et portez à Nostre Dame de Paris le XXI octobre, s. l. n. d. (BNF: RESERVE QB- 201 (47) -FOL, elektronikus változata: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=IFN-8404800&I=1&M=chemindefer>)

⁴⁷ Drévilion 2005. 52. o.

⁴⁸ Michel Le Tellier (1603–1685), 1643-tól XIV. Lajos hadügyminisztere.

⁴⁹ François Michel Le Tellier, Louvois márkija (1641–1691), XIV. Lajos hadügyminisztere.

⁵⁰ Jules-Louis Bolé de Chamlay (1650–1719), francia államférfi és katonai tanácsadó.

A francia egységek határozott fejlettebb taktikai és logisztikai szervezethez képest tették tanúságot annak ellenére, hogy hazájuktól igen távol harcoltak. Ha elfogadjuk azt a vélelményt, hogy az 1664-es magyarországi hadjáratba XIV. Lajos presztízsből és erődemonstráció céljából küldött csapatokat, ezt a célt részben sikerült elérnie, hiszen a távoli Rába parton a törökök felett aratott győzelem nagy hatással volt a francia közvéleményre is.⁵¹ Ennek ellenére a hadjárat katonai eredményeiből nem tudott külpolitikai tőkét kovácsolni a Habsburg–Bourbon ellentétek későbbi rendezése szempontjából.⁵²

A szövegeket legjobb tudomásom szerint magyar fordításban eddig még nem adta ki senki. A francia szöveg magyarra fordítása során elsősorban a szövegek érthetőséget igyekeztem szem előtt tartani, és az archaikus fordulatokat is megpróbáltam modern, közérthető módon visszaadni.

FORRÁSOK

1.

Jelentés a török sereg vereségéről a Rábán való átkelés során.

Kelt a szentgotthárdi táborban 1664. augusztus 4-én.

(Bibliothèque de l’Arsenal, série MS 5426 Recueil de pièces manuscrites tome XVII pp. 395–400.)

Csapataink csak a múlt hónap 28-án egyesültek Szentgotthárdnál, ahol igencsak meggyűlt a bajuk azzal a tízezer tatárral, akik a La Feuillade gróf úr által vezetett gyalogságunkat kívánták meglepni, amely a Coligny úrral lévő egész lovasságunkhoz és a Holac⁵³ gróf úr csapataihoz akartak csatlakozni, hogy megakadályozzák a törökök behatolását, illetve a Lappincson folyón való átkelését. Lovasság nélkül, igen nehéz terepen La Feuillade úr végül hat vagy hét nap menetelés után sikeresen elérte a birodalmi csapatsági csapatokat. Szentgotthárd előtt táboroztak és La Feuillade úr megtudván, hogy mi is a nyomában járunk és csatlakozni kívánunk hozzá, mind a 14, Gassion úr által vezényelt kompániánkkal, megüzente a tatár csapatok hadmozdulatainak irányát és a legbiztonságosabb útvonalat, amelynek segítségével megmentettük a lovasságunkat és málháinkat, amelyek biztosan elvesztettünk, vagy elhagytunk volna, amint azt megállapítottuk. Végül sikeresen egyesültünk velük Szentgotthárdnál, ahol ő táborozott a Spar úr vezénylete alatt álló birodalmi gyalogsági csapatokkal együtt, és e két nagy gyalogságból álló hadtestet ketten kommandírozták. Elképzelheti mekkora örömmel fogadtak minket, amikor meglátták, hogy szerencsésen megérkeztünk, és megnyugodtak, mivel azt hallották, hogy a nyolcvanezer fős török sereg egyenesen ellenük jön, mivel nem tudtak átkelni a Lappincson, amelyet Montecuccoli, Holac és Coligny urak tizenennyolcezer lovassal erősen tartottak és ellenálltak. A francia lovasság szinte csodát művelt. St.

⁵¹ A XVIII. század elején még a népszerű író, Robert Challe (1659–1721) is megemlékezik róla *Illustres Françaises* című regényében: „Monsieur de Lancy, lui et moi allâmes en Hongrie. L’envie que j’avois de trouver la mort, me fit passer pour un déterminé; on donna à une valeur surnaturelle des actions qui n’étoient dues qu’à mon désespoir. Nous y vîmes la défaite des Turcs au passage du Raab. J’y acquis assez de réputation, si j’y avais été sensible; mais ne cherchant qu’à périr, et la paix de l’Empereur et du Turc étant faite, je passai en Portugal où la guerre étoit allumée contre l’Espagne.” *Robert Challe: Les Illustres Françaises. Livre de Poche, Paris, 1996. 493. o.*

⁵² *Cénat* 2010. 90. o.

⁵³ Wolfgang Julius von Hohenlohe-Neuenstein (1622–1698), német hadvezér a Rajnai Szövetség haderejének vezére.

Aignan lovagot megölték, Chateaufeur úr, Saux gróf úr, Trimblay úr és még sokan mások megsebesültek. Olyan jól ellenálltak az átkelőknek, hogy végül nem tudtak átjönni a túlpartra. Gondolom részletesen is hallani fog még erről.

Mialatt, a gyalogságunk Szentgotthárd előtt táborozott, Spar és La Feuillade urak megtudták, hogy a törökök egy másik helyen akarnak átkelni, és átvitették a málháikat, majd az egész gyalogságuk reggel nyolcra Szentgotthárdra, és a török hadsereg a folyómentén harcra készen állásokat épített ki Szentgotthárd alatt. A harcállásuk kétmérföldnyi hosszú és egymérföldnyi mélységű volt. Másnap, 30-án, teljes erejükkel megpróbálták átkelni a folyón a táborhelyünkkel szemben, de csak ágyúzásra került sor. A következő napon, a hónap utolsó napján, egész éjjeli menetelés után letáboroztak a Rába folyó partján, Szentgotthárd felett, [hiányzó rész – T. F.] mellett. A seregünk folyamatosan követte őket, és megakadályozta az átkelésüket. Végül, elhatározták, hogy augusztus 1-jén átkelnek és kierőszakolják az átkelést. A seregünk az egész éjjeli menet után, reggel 6-kor érte el a törökökét. A császár serege a jobbszárnyon foglalt helyet, a szövetséges csapatok a balszárnyon, ahol mi a balszélen voltunk, Szentgotthárd közelében, a Rába és a Lapincs folyók között.

Ugyanaznap, augusztus 1-jén, a törökök felállítottak három, 13 ágyúból álló üteget a Rába folyó partján, hogy megakadályozzák Holac és Bádeni németjeinek a folyópart megerősítésére és az átkelés megakadályozására irányuló tevékenységét. Az egész délelőtt ágyúzással és csatározással telt el, de a folyóparton álló németek nem tudták megakadályozni, hogy a török gyalogság és lovasság átkeljen és elfoglalja a folyópartot. Oly mértékben hagyták neki ezt, hogy mintegy 8–10 ezer harcos átjutott és rögtön elsáncolta magát. A helyet védő badeni csapatok nem álltak ellen, és az egész seregben rémületet keltenek. Az igazság az, Uram, hogy már elveszettnek hitték magukat, és bizonyára így is történt volna a franciák segítségével nélkülük. Majd a többi jelentés alapján is megtudhatja, hogy ez, mint egy égből hulló csapás mentette meg a sereget.

La Feuillade úr a közelben tartózkodott, és látta, hogy a császár csapatai megtörnek, és hogy minden elvész, ha nem állunk ellen a törököknek, akik egy óra alatt akár harmincezer katonát is átküldhettek volna a folyón, és azonmód a seregeink között lévő faluban állást építhettek volna. Ezt látván, La Feuillade úr értesítette Montecuccolit és Holac grófot, hogy a németek megfutamodása után nincs más megoldás, mint hogy a franciákat kellett bevetni mindenképpen. Annnyira sikerült meggyőznie őket a helyzet válságos voltáról, hogy mindenben igazat adtak neki és a tanácsai szerint cselekedtek.

Ekkor elővezették a gyalogságunkat: az Epagny ezred ment elől, és igyekezett megnyugtatni a német ezredek, amelyek nehezen szánták rá magukat a harcra. Ilyenténképpen La Feuillade úr kénytelen volt elővezetni a Turenne és Grancey ezredet is, valamint a támogatásukra a La Ferté ezredet is. Ezután három francia lovassvadront is bevetettek: a Beauvoisy, Richan és Bissy svadronokat. Miután La Feuillade gróf kiadatta a parancsokat, azonnal jelzett a harcosoknak. Ekkor levette a kalapját és így szólt hozzájuk: Uraim, gondoljanak arra, hogy 300 mérföldre vagyunk az országunktól. Nézzenek ezekre a törökök által levágott német fejekre, és mutassuk meg, hogy méltóak vagyunk a francia névre. Szolgáljuk a királyunkat bátran és erősen. Végezetül feldobta a kalapját és így kiáltott: Éljen XIV. Lajos! Ezt követően minden francia így tett. A Lajos szó új bátorsággal töltötte el őket, és megsokszorozta harci kedvüket. Hatalmas örömmel egyenesen a törökökre zúdultak. Az Epagny, Turenne, Grancey és La Ferté svadron harcrendben vonulva, apró léptekben és alakzatban közelítette meg a törökök sáncait, akiket hét-nyolcezer lovas is támogatott. Némi ellenállás után, a törökök a támadók elszántságát látva, hamarosan meghátráltak. Eközben La Feuillade gróf úr lassan, de biztosan üldözte őket a három zászlóalj és a svadronok élén, hogy nehogy a számbeli fölényben lévő török lovasság bekerítse. Olyan ügyesen és határozottan üldözte, hogy hamarosan a folyóba szorította őket, ahol a legtöbbet vagy belefulladtak, vagy megölték őket. Három basa esett el a harcban, és több mint hétezer legyilkolt vagy vízbefulladt törököt számláltak, illetve nagyszámú lovat sikerült zsákmányolni. Végezetül az összecsapás olyan jól sikerült, hogy az ellenségnek arra sem jutott ideje, hogy elvigye a folyóparton felállított ágyúit. Ezután La Feuillade úr katonákat küldött át a folyó túloldalára, hogy az ágyúkat beszögezzék és a folyóba tegyék. Az ágyúkat felfordította és a partra fektette, mivel nem tudtuk azokat a harc utáni nagy esőzések miatt a mi oldalunkra áthozni.

Az igazat megvallva, ez egyike volt a néhány éve kivívott legszebb győzelmeinknek, és talán nem is nagyon lesz alkalmunk ilyen szép diadalt aratni. Ebben a szegény németországi seregben hangosan állítják, hogy a franciák és La Feuillade gróf úr mentették meg a Birodalmat, mivel az ütközet igen nagy jelentőségű volt. Több mint kétezer levágott német fej maradt a csatatéren, de a franciák sem mutattak több kíméletet az ellenséggel szemben. A hadseregük színe-java itt volt, köztük a legbátrabb harcosaik. Miután három basát megöltünk, nem sok híja volt, hogy a többi fűbe nem harapott. A nagyvezír megfojtatott nyolc főemberüket, akik megfutamodtak a harcban, és volt, akit saját kezűleg ölt meg. Viszont a franciák fejét nehezebben lehetett levágni, mint a németekét.

A hadseregük hatalmas, mintegy 80–100 ezer főre rúg a katonáik száma. Van még velük 25 ezer tatár is, akik csak lándzsával és nyíllal harcolnak. Amikor a seregük harcba indul, olyan harci üvöltésbe kezdenek, hogy a föld beléremeg. Ugyanakkor, hiába mondják azt, hogy a törökök nem hátrálnak meg soha, most mégis megtették.

Azt gondolom, hogy ez a hadjárat nagyon nehéz lesz még nekünk, mivel különös emberekkel vagyunk itt. Az egész gyalogság rendezetlenül vonul, és közben úgy hullanak, mint a legyek. Az újdonsült csapatok semmit sem érnek: a fáradtságot nem bírják, de a harcban sem jeleskednek. Csak Waldeck úr csapatait dicsérték, mégis ők is megfutamodtak.

A törökök serege most hagyja el a táborát. Nem tudjuk, hogy melyik úton mennek tovább, de biztosnak látszik, hogy Kanizsa irányába vonulnak.

Valamennyi önkéntesünk csodákra volt képes. Bouillon herceg, Sully herceg és Crussol gróf mindkét ütközetben bátor vitéz módjára viselkedett. Mouchy márki, az auvergne-i ezred ezredese a gyalogsági harcokban elesett. Richard és Du Plessis urakat szintén megölték. Villeroi úr, Rochefort és Canaples úr, St. Eloy gróf, St. Etienne és Montilier úr, valamint az utóbbi főhadnagya megsebesült. Jól tudom, hogy már elmondták Önnek mindezeket részletesen is, jómagam csak olyat írtam, amit saját szememmel láttam és saját kezemmel tapintottam (A.)

A Szentgotthárd melletti Rába menti táborból, Magyarországon 1664. augusztus 3-án

Már jelentettem Önnek a gyalogságunk és az Itáliából érkező lovasságunk csatlakozását a császár seregéhez, és egyúttal azt is, hogy a lovasságunkat elkülönítve bevetették a Körmendnél lévő hídon átkelni szándékozó törökök ellen. Némelyikük július 27-én át is kelt. Kétszer támadtak, először az erdőnél, utána pedig az őrség helyénél, de a 26 lovaskompániánk mindannyiszor visszaverte a támadást, ezután az ellenség táborát bontott, és a folyó mentén haladt tovább. Mi követtük őket, és hamarosan elértük a gyalogságunkat és a lovasságunk maradékát is, akik szerencsésen átkeltek a folyón. Szentgotthárdnál a folyó két ágra szakad, amitől feljebb több gázlón át csaknem mindenütt át lehet kelni rajta. A törökök a folyó egyik partján táboroztak, mi pedig követve őket, a másikon egy fél ágyúlovásnyire tőlük. E hó elsején megtámadták a bádeni örgróf csapatai által védett részt, ahonnan őket öldökölve egy erdőig űzték, és ezáltal elfoglaltak egy síkságot, ahol több mint nyolcezren gyűltek össze. Miután a terület az uralmuk alá került, a franciák segítségét kérték, akik azonnal odavonultak. Az ott lévő La Feuillade úr azt javasolta, hogy támadják meg őket három zászlóalj gyalogsággal – nevezetesen az egyik az Epagny és Grancey ezredből állt, a másik kettő a Turenne és a La Ferté ezredéből alakult – és Bissy úr svadronjával, valamint a Bovize (Beauvezé) úr által idevezetett Estrades svadronnal. Átkeltünk az erdőn, és az ellenség láttára harcrendbe álltunk, és hamarosan a folyóig szorítottuk őket, ahol úgy vadásztunk rájuk, mint a kacsákra. Alapos rendet vágunk a soraikban, sok főemberük esett el, a díszes szabályák, dárdák és különféle parancsnoki jelvények alapján. Visszaszereztük a németek által rútul elhagyott két ágyút, és még kettőt zászmányoltunk az ellenségtől. A folyóvízből még kihúztunk három vagy négy, korábban pariton elhelyezett ágyút. Miután e kis részletet elmeséltem, meg kell, hogy valljam, Asszonyom, hogy ez a győzelem egy isteni közbenjárás eredménye volt, és hogy Franciaország soha nem szerzett oly nagy elismerést, mint e csatában, ahol La Feuillade, Bissy és Bovize (Beauvezé) parancsnok urak dicsőséggel álltak helyt. A Bisy svadron olyan vitézül küzdött, hogy szinte minden tisztje megsebesült a harcban. Richard csodálatosan küzdött és elesett, Canaples úr és St. Jean úr, valamint a főhadnagya és őrmestere is megsebesültek, a kornétása alól pedig kilőtték a lovát. Huszonkét további lovas esett

el, sebesült meg, vagy veszítette el a lovát. Az önkéntesek közül a vitézül küzdő Villeroy márki karján sebesült meg egy nyílvesszőtől. Sénecey márki szerencsésebb volt, a bivalybőr megmentette a lovát egy nyíllövéstől, és így csak csekély sérülést szenvedett. Most jól van, és a nagy fáradtság ellenére minden tőle telhetőt megtett. Canaples úr nagy megtiszteltetésben részesített: kiemelt a svadronomból és rám bízta a kompániája vezetését. Ettől függetlenül nem veszítettem szem elől a márki urat, akire büszke lehet Ön, Asszonyom és az egész családja. Kívánom neki, hogy legyen olyan erős teste, mint amilyen a szíve. Ebben a svadronban sebesült meg az arcán Rochefort úr egy muskétalövéstől. Montellier úr és az összes tisztje szintén muskétalövést kapott, és ezért kénytelen volt megkérni Champelon urat, aki Lesdiguières urékkal együtt jött ide, hogy vegye át a kompániája parancsnokságát. Saut gróf úr a sebesülése ellenére továbbra is a svadronban szolgál. Bouillon úrék nem sebesültek meg. Ez volt a legbátrabb és legszebb hadított, amit valaha is láttunk. Canaples, Villeroy, Rochefort és Sery gróf urak tegnap elindultak Bécsbe, hogy ott kezeltesék a sebesüléseiket. Nem tudok részletesen beszámolni az összes halotról és sebesültről. Siley úr fiát megölték, ő volt az a kicsi, aki a Turenne-ezredben zászlótartóként szolgált, és aki beletekerzte magát a zászlóba. Canaples úr török üstdobjaira én vigyázok. Az ellenség még mindig a helyén tartózkodik, de a táborát egy kissé szorosabbra húzta össze. Úgy tűnik, hogy készülnek valamire. Ha olyanok lennének, mint a mi csapataink, akkor nem kellene félnünk tőlük, de elég különös emberekkel van dolgunk. A béarni jól szolgálta a gazdáját, hordta a fegyvereit, amit nyolc órán át viselnie kellett. Nagyon nehéz próbaidő volt. A lotharingiai lovag és Coalin lovag a svadronunkból nem sérültek meg. (A)

1664. augusztus 6-án

Az ellenség két napig ismét menetelt ugyanazon az úton, amin jöttek, emiatt mi is átkeltünk a Lappincson, amely a Rábába folyik. Jelenleg e folyó mögött, Szentgotthárd és Körmend között vagyunk. Az esőzés megnövelte a víz szintjét, és csekély a valószínűsége, hogy a törökök ismét át akarnának kelni rajta. Azok a törökök, akik megadták magukat, és a foglyok is azt állítják, hogy Kanizsa felé vonulnak vissza. Több mint négyezer embert és tizenkét ágyút veszítettek, amiket a gyalogságunk a folyómederbe húzott át kivételével, ezeket áthozták és a zászlóaljuk élére állították. Csak a piemonti ezred nem zsákmányolt semmit, és nagyon dühösek voltak, hogy őket nem indították rohamra. A Rába mentén haladunk a Szigetköz felőli oldalon. E szép nap után, az önkénteseink kezdenek már a visszatérésre gondolni, ha az ellenség is hazavonul. A márki úr nem az első távozók között lesz, de nem fogja az utolsókat sem megvárni. E küzdelemben La Feuillade úr elnyerte mindenki elismerését és rokonszenvét. A.

Az első Coligny gróftól származó hírt egy nemes hozta július 30-án, az első napon, amikor a franciák megütköztek a törökökkel. Ebben az állt, hogy a törökök elkergették a folyó átkelőhelyét őrző németeket, és elraboltak tőlük néhány előre helyezett ágyút is. A császári szolgálatban harcoló bádeni őrgróf Coligny úrhoz ment, és azt mondta neki, hogy minden elveszett, ha a franciák nem szorítják vissza a törököket. Erre ő három francia svadront és három zászlóaljat indított meg, amelyek amint a törökök közelébe értek, olyan erőteljesen rohanták meg őket, hogy e hitetlenek meghátráltak, és a németektől elvett ágyút hátrahagyva visszavonultak. Miután ez megtörtént, a franciákat visszavonták, és a németek ismét elfoglalták a franciák által a törököktől megtisztított állásaikat. Erre a törökök gyorsan ismét támadni kezdtek, és a németek másodszor is megfutamodtak, és megint a franciák segítségét kellett kérni, és visszafordítani a csapataikat erre a helyszínre. Ismét legyőzték a törököket, kiverték őket állásaikból és a folyón túl kergették őket. A franciák itt kétszáz zászlót és harminc török főemberek által hordott díszes botot zsákmányoltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a folyón a janicsárok keltek át. Azt hiszem, hogy a franciák öt-hatezer embert öltek meg, és hogy Plessis-Billièrre márki és Mouchy úr, Noilles asszony fivére is elesett a harcban. Villeroy márki a karján sérült meg egy nyílvesszőtől, Canaples és Rochefort urak szintén megsebesültek. Sénecey márkit a pánccélján érte nyíllövés, és egy másik nyílvessző pedig a bivalybőrön keresztül sebesítette meg a lovát. Troisvilles gróf túl van az életveszélyen.

2.

*Az 1664. évi magyarországi utazás
(Service Historique de la Défense, série I M 56 II pp. 1–41.)*

Az oszmán hadaktól szorongatott császár a keresztény uralkodókhöz – köztük a [francia – T. F.] királyhoz is – fordult segítségért, melyet Ófelsége meg is adott számára, négyezer fő gyalogos és tíz brigadéros vagy ezredes által vezényelt svadronba szervezett negyven kompánia lovascsapat formájában. A gyalogságot a Piemont, Epagny, Turaine, Laferte és Grancey ezredek alkották, s az mindösszesen negyven kompániát tett ki négy zászlóaljban. A király valamennyi svadron számára a parancsnokoknak írt pecsétes levélben határozta meg a zászlójuk színét. Ófelsége megparancsolta a csapataival együtt utazó előkelő önkéntesek mindenikének, hogy válasszanak maguknak egy svadront, amelyben azontúl szolgálni fognak. Ezzel azt kívánta elérni, hogy az önkéntesek csak olyan helyzetekben kockáztassák magukat, amelyekben a svadronjukkal együtt tartózkodnak, azzal együtt táborozva, vonulva és harcolva, és amelyektől csak a parancsnok engedélyével távozhattak. Mindezt annak ellenére is betartották, hogy az önkéntesek között a királyság legelőkelőbb tagjai is helyet foglaltak.

Valamennyi, Ófelsége által a császárnak nyújtott csapatot még az év májusában kiválasztották és elindították a Rajnán irányába, miközben a sereg egy része Itáliában vonult, a Créquy herceget, Ófelsége római nagykövetét ért sérelem megtorlása céljából. Mivel a pápa már sejtette, hogy mi a látogatásuk célja, és miután azok Párma, Mantova és Modena hercegségeibe értek, ezek seregei rögtön a szomszédos pápai állam területére léptek, mire Ószentsége rögtön megtalálta annak módját, hogy a királyt békére engesztelje, amelyet a pisai szerződéssel 1664. április havában azonnali módon meg is pecsételtek. Miután a király felmérte, hogy az Itáliában tartózkodó csapatai jóval előbbre jártak, mint a többiek, arra a döntésre jutott, hogy onnan indítja tovább őket az itáliai tartományokban meghatározott útvonalon. Az erre a háborúra kiválasztott gyalogság menetben haladt Franciaországból, majd később az Ófelsége által eltervezett módon a Dunán vízi úton, Donnaverben hajóra szállt és Ausztriáig hajózott, majd Bécs közelében szállt partra. Mivel az Itáliában állomásozó lovasságnak csak huszonhat kornétása volt, Ófelsége Németországon keresztül, a bajorországi útvonalon még tizennégyet küldött utána, hogy így a Császárnak ígért teljes negyven főt kiállíthassa. A király Coligny királyi helytartót nevezte ki a csapatai parancsnokának, amelyeknek csatlakozniuk kellett a Haulac gróf által vezetett szövetséges seregekhez.

Bellefont márki helytartó, a tél beállta előtt elindítandó itáliai csapatok parancsnoka Ófelségétől parancsot kapott, hogy vegye át a neki szánt főudvarnoki posztot, amely Vervins márki halálával megüresedett, és a helyére Bissy gróf brigadérost nevezte ki azzal a parancsral, hogy a nevezett csapatokat vezesse Magyarországra, és csatlakozzon Coligny grófhhoz a stájerországi Dráva folyó mentén található Marburgban, ahová a király csapatainak gyülekező helyét kijelölték a regensburgi birodalmi gyűlésen. A csapatok elindultak Németországon és Itálián keresztül, de a németországi útvonalon haladók utazásának részleteivel nem untatnám az olvasót. Az Itálián keresztül vonulóknak ezen év májusában hagyták el téli állomáshelyüket, hogy a Pó folyón Viadagnánál átkelve, a mantovai herceg területeihez tartozó városnál belépjenek a Velencei Köztársaság területére, majd azon keresztül mintegy húsz napig Est, Padoue [Padova], Treviso [Treviso], Friuli síkság, Spilimbergo [Spilimbergo] és Lapontebac [Pontebba] helységek érintésével haladjanak. A köztársaság területén végezetül ezen utóbbi helységben szálltak meg, amelynek egy része már a császár örökös tartományaihoz tartozik Karintiában, míg a másik része a velencei területen fekszik, és a kettőt egy kis folyó választja el egymástól. A folyón egy hídon lehet átkelni, melyen a császár, illetve Velence címerével ellátott sorompó van. E helyen fogadták a császár megbízottai a király csapatait, és itt bícsúzták el a velenceiek csapataitól, akik igen elégedetten és csodálattal távoztak, látván, hogy ezek a pompás alakulatok milyen fegyelmezetten viselkedtek.

A huszonhat kompániából álló királyi sereg a karintiai és krajnai tartományok felől, Szlavónia érintésével érkezett meg Stájerországba, majd az első ottani városban, a Dráva menti Klemfurban szállt meg, és onnan néhány napi menet után ért el Marburgba, a kijelölt gyülekező helyre, amely a Dráva folyó partján helyezkedik el. A szállást egyrészt a városban, másrészt pedig a folyó túlsó partján

elhelyezkedő horvátországi falvakban foglalták el a csapatok, mivel Stájerország határát is e folyó jelöli ki.

A király Ausztria felől érkező csapatai nem haladtak ilyen gyorsan, és csak három héttel az itáliai csapatok megérkezése után csatlakoztak hozzájuk. A huszonhat kornétás nem vesztegette idejét Marburgban, hiszen szükség volt a lovak megerősítésére és a német minta szerinti felszerelés beszerzésére, amelyre a tiszteknek nagy szükségük volt, mivel mindezzel senki sem törődött akkor, amikor őket a pápa elleni itáliai hadjáratra elküldték.

A gyalogság Coligny gróffal együtt érkezett, és velük jött az önkéntesek egy része is, megelőzve a Franciaországból érkező lovasságot. Egy Raquelsbourg [Radkersburg] melletti kis horvát Mura vidéki faluban találkoztak azzal a huszonhat kompániával, amelyeket Bissy gróf vezetett ideig, majd azután együtt haladtak tovább másnap 22-én, a tőlük két mérföldre táborozó császári sereghöz.

Itt értesült Montecuccoli gróf, a keresztény sereg fővezére, hogy a török sereg át akart kelni a Rába folyón, hogy elérje a Szigetközt. Ez arra készítette Montecuccoli tábornokot, hogy az egész lovasságot, a horvátokat és a dragonosokat, összesen mintegy 12–15 ezer lovast a folyó túloldalára vezényelje át, hogy így akadályozza meg az ellenség átkelését. Ennek megfelelően július 24-én pirkadatkor gyorsan el is indult a sereggel. A menet hosszú és nehéz volt, a sereg utóvédje csak másnap érkezett meg a táborba. Kis pihenés után a csapatok átkeltek a Rábán, egy részük a szentgotthárdi hídon, a maradék pedig az egy mérföldre lejjebb található másik hídon keresztül. Ezután az egész lovasság egy vonalban táborozott, és várta az ellenség híreit, amelyről eddig csak az előrenyomulásukat kísérő gyűjtogatásaik füstje alapján tájékozódhattak. A füst pedig minden irányban látható volt, bármerre fordult az ember, nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy merre járnak. Végül is a területet és az átkelőhelyeket jól ismerő Montecuccoli tábornok úgy döntött, hogy elfoglalja a körmendi átkelőt, amely egy felvonóhíddal ellátott fahíd volt, s ahhoz csatoltan egy négy pilléres, fából készült városkapu is állt. A kapuhoz két ágyú is tartozott, amelyek 26-án kezdtek el tüzelni az ellenségre, miközben a sereg már vonult, hogy ezen a helyen felálljon, néhány magyar paraszt is megjelent a felvonóhíd felőli kapunál és Lanson kapitány is odaért a lovasaival. A török előőrs szintén ott termett, és szokásához híven, igyekezett megfélemlíteni a lakosságot, hogy a Rába folyón való átkelést előkészítse. A nevezett Lanson úr harcállásba rendezte a katonáit a folyó partján, amelynek vízállása az előző éjszakai és az aznapi bőséges esők következtében jelentősen megemelkedett. Ott csatározásba kezdett, mialatt a sereg előőrsét alkotó francia lovasság is megérkezett, de végül az áradás – az álló nap ömlő esővel egyetemben – a két harcoló felet arra készítette, hogy visszavonuljon a táborába.

A törökök tábora egy dombon helyezkedett el, mintegy ágyúlövésznyire a miénktől. A kettő között egyenlő távolságra helyezkedett el a Rába folyó. A császári lovasság a jobbszárnyon foglalt helyet, míg a francia lovasság a balszárnyon. A nap végén áttekintették azokat az őrhelyeket és partszakaszokat, ahol az ellenség átkelhetett és megtámadhatta a keresztény csapatokat. Az éjszaka rendkívül nyugodtan telt el, és másnap, 27-én a jó idő is visszatért. Az ellenséges táborban nem történt semmi egészen a délelőtti tizenegy órai támadásig, amikor is látni lehetett, ahogyan a támadók tömege megindult a domboldalon lefelé a táborukat részben eltakaró fenyvesen keresztül. Mindenki éppen ebédelt, amikor az ellenséges sereg megérkezett, és a már említett kapuágyúk megszólaltak. Rögtön lóra szálltak, de nem elég gyorsan, mivel addigra már a törökök a felvonóhíd láncbaiba kapaszkodtak, és a híd másik felén már számos helyen kitértek zászlóikat. Ekkor a közelben tartózkodó Coligny gróf az őrséggel és néhány tiszttel és önkéntessel, akik vele ebédeltek, megindult a hídra. Menet közben olyan sikeresen nyitottak tüzet az ellenségre, hogy az hamarosan a híd mögött mintegy húszlépcsényire található szétszórt szalmakötegek mögé menekült. Itt esett el Château neuf Sainteran, Coligny gróf hadsegédje. A maradék ellenséges erők a Rába vonalán lefelé vonultak addig a helyig, amelyet a Sr. de la Chau [?] Montauban kapitány parancsnoksága alatt álló francia lovasság őrzött. A kapitány nagyon vitézül végezte dolgát, hasonlóan ahhoz a főhadnagyhoz, aki a harminc lovasból álló parti őrség élén állt, amelyen az ellenség megpróbált időről-időre átkelni, de mindig heves tüzzel fogadták. Az előző napi nagy esőzés miatt a folyó vize annyira felduzzadt, hogy az összes gázlót elmosta, az ellenség pedig nem tudott megbirkózni az erős árral és a heves tüzzel, ami minden egyes átkelési kísérletét fogadta.

Ezalatt az egész lovasság kedvező harcállásba helyezkedett, hogy szembeszálljon a magát megmakacsoló ellenséggel, amit az meg is próbált többször is. Eközben a túlparton elhelyezkedő janicsárok folyamatosan lőtték a Bissy gróf parancsnoksága alatt Itáliából érkezett huszonhat kompániát, amelyek a balszárnyat védték, miközben a császári lovasság a jobbszárnyon helyezkedett el.

A janicsárok heves tüzelése sem volt képes kimozdítani a helyéről a francia lovasságot, amely egyedül állt ellen az ellenséges támadásoknak. Bissy gróf leszállított hatszáz lovas, és sorban felállította őket a karabélyakkal az ellenséggel szemben, a folyóparton lévő kis úton. A különbség óriási volt a janicsárok muskétáinak és a lovasok karabélyainak tűzeje között, nem beszélve a törökök számbeli fölényéről. Ennek ellenére sikerült visszaverni a janicsárokat a folyópart mögé, ahol a lovasságuk földet is eltakaró tömege gyülekezett. Mivel vasárnap volt, mindannyian pompázatosan kiöltöztek. A mentéjük kínai tafotából készült, a lovaikat majdnem mindannyian aranyozott brokáttakaróval fedték be, és a lószerszámaikat aranyozott ezüstlemezekkel és karikákkal díszítették, amelyek a napfényben varázslatosan csillogtak.

A csatározás kezdett mindkét fél részéről alábbhagyni, és az ellenséges erők lassan megindultak a táboruk felé. Sokkal nyugodtabban vonultak, mint a támadáskor, amikor a zuhatagként lefelé zúduló tömegben Allah! Allah! kiáltásaikat három mérföldre is hallani lehetett. E tapasztalatok alapján a csapataink megértették, hogy ez az elretentő harcmódor nem igazán borzalmasabb a miénknél, hiszen csak el kellett érni, hogy a katonáink ne remegjenek meg tőle. Az a páni félelem sem fogja el őket, mint amelyet a német csapatoknál a szablys ívöltöző és győzelemittas törökök pusztá látványa kivált, amelyre Szentgotthárdnál még e hét péntekén sor került, amint arról majd később szólni fogok. St. Aignan lovag elesett a csatározás során.

Ez a nap végül is szerencsésen végződött a francia nemzet fiai számára, akik már évszázadok óta nem ütköztek az oszmán hadsereggel. Amint már említettem, csak a Bissy gróf által Itáliából hozott huszonhat kompánia vett részt az összecsapásban, mivel Coligny gróf nem akart egy pillanatot sem elvesztegetni a csapatainak bevására. A francia gyalogság a császáriakkal és a sereg máháival együtt követett minket egészen a szintén e folyó partján elhelyezkedő Szentgotthárdnál lévő táborig. Mindez nagyon nehéz és veszélyes menet volt, mivel az ellenség – látva, hogy Körmendnél nem tud átkelni a folyón – szintén a folyásiránnyal szemben vonult a nevezett Szentgotthárd helységen túlra, ahol a Lappincs folyó torkolatán túli, kevésbé széles szakaszon akart átkelni. Kis híján a francia és német gyalogság is a törökök kezébe került, akik szerencsére e napon félmérföldnyivel lejjebb táboroztak Szentgotthárdtól. Mivel a törököknek nincsenek előreküldött különítményeik és felderítőik – megpillantva őket rögtön az egész hadsereget látni – így nem tudtak a gyalogságunkról sem, amely Lafeuillade gróf parancsnoksága alatt a Montecuccoli tábornok által hátrahagyott német főtisztekkel együtt szerencsésen megérkezett e napon a nevezett Szentgotthárdra. Valamennyien hozzáálltak, hogy elsáncolják magukat és felkészüljenek az ellenség támadásaival szembeni védekezésre, míg nem a lovasság utol nem érte őket e hó 29-én, mivel a 28-i körmendi csatározás másnapján az ellenség már Szentgotthárd felé vonult. Montecuccoli tábornok ugyanazon az úton haladt vissza Körmendről, amelyen érkezett, és amely igen nehezen volt járható a vízmósások, erdők és az állandó esőzések hatására megduzzadt kis folyók miatt. Aznap csak a császári lovasságot hozta magával, másnap 29-én Haulac és Coligny grófok a szövetségesek hadtestével vonultak, amelyben csak a franciák és a mainzi választó csekély számú lovassága vettek részt. Ezen a napon könnyebben haladtak és estére meg is érkeztek a Szentgotthárd mellett található táborba, ahová Montecuccoli tábornok már reggel megérkezett. Ugyanabban az órában a törökök is elfoglalták a táborhelyüket a keresztényekkel szemben, a két tábor csak a Rába folyó választotta el egymástól. A francia és német gyalogságnak nem volt ellenére az egyesítés, ugyanakkor mielőtt tovább folytatnám az elbeszélést, el kellene mesélnem, hogy milyen veszélyek leselkedtek arra a tizennégy francia lovassági kornétásra, akik Gassion brigadéros és lovassági ezredes vezetésével érkeztek meg a sereghez.

A stájerországi rossz hegyi utak, illetve a felszerelés hiányosságai miatt, a nevezett tizennégy kornétás nem tudta elérni a sereget olyan gyorsan, mint ahogyan azt remélték. A Mura folyó menti Raquelbourban kapták kézhez Coligny gróf levelét, amelyben megparancsolta nekik, hogy csatlakozzanak a Rába folyó mellett állomásozó sereghez. Robert úr, a királyi seregek bírósági intendánsa a sereg távozása után néhány napra még az említett Raquelbourban maradt. Innen a tizennégy kornétás kíséretében haladt tovább, és vitt magával a királyi parancsára előkészített mindféle gyógy-

szert és egyéb, az Ófelsége csapatainak ellátására és fenntartásához szükséges szereket, amelyekkel egy kórházat, illetve a betegek és sebesültek ápolására leginkább alkalmas városokat és falvakat igyekezett felszerelni a hadjárat során.

A Gassion parancsnoksága alatt álló tizennégy kompánia elindult Raquelbourgból a hadsereg nyomában. Szentgotthárdtól három vagy négy mérföldre észlelték, hogy körös-körül a vidék lánokban állt, noha mindenütt erdők övezték.

Ekkor a lovasságot vezető Gassion kinevezte Foucault svalziszér kapitányt egy ötven lovasból álló különítmény élére, hogy közelítse meg Szentgotthárdot, fogjon nyelvet az ellenségtől. Végül ezt nem tudta megtenni, mert itt találta elsáncolva a teljes német és francia gyalogságot, akik igyekeztek elkerülni a veszélyt, ami egyébként menet közben is leselkedett rájuk. A szintén ezen az úton haladó tizennégy kornétásra is ugyanolyan veszély várt, ezért Foucault gyorsan visszafordult ötven lovasával, és tájékoztatta az őt türelmetlenül váró Gassion-t: csak az Isten mentheti meg őket attól, hogy a törökök kezére kerüljenek. Mindez annyira valószínű volt, hogy a tatárok már egészen közel kerültek Szentgotthárdhoz, és már minden utat elfoglaltak, amikor Foucault visszatért.

Ugyanakkor a Gassion vezénylete alá tartozó tizennégy lovaskompánia parancsnokai – mind tapasztalt francia tiszték – arra az elhatározásra jutottak, hogy a málhát hátrahagyva szorosan egymás mellett haladnak a Szentgotthárdra vezető legrövidebb úton, és megtámadnak bárkit, akivel találkoznak. Ez a módszer végül kiválóan bevált, mivel a törökök általában nem távolodnak el éjszaka a táboruktól. Így a tizennégy kompánia az ellenséges hadsereg balszárnyától mintegy ágyúfövényire vonult el, anélkül hogy a legkisebb zajt is keltette volna.

E két-három szerencsésen végződött kalandot a csapataink jó előjelnek vélték arra vonatkozólag, ami néhány nap múlva várt rájuk, és úgy gondolták, hogy Isten a keresztény sereget, különösen Ófelsége csapatait a védelme alá vette a hitetlenek elleni harcban.

Így hát a mintegy 25–30 ezer fős, több nemzet fiaiból összegyűlt hadsereg egy vonalban táborozott az ellenséggel szemben, és a két tábor csak a Rába folyó választotta el egymástól. A harcállás alapján a császári csapatok mindig a birodalmi és szövetséges csapatok jobboldalán helyezkedtek el, a franciák pedig a balszárnyon voltak.

A keresztény sereg jobbszárnya Szentgotthárd várossal szemben helyezkedett el a Rábába torkolló Lapincs folyó egyik hídjának közelében, a balszárny pedig megközelítőleg az ellenség a keresztény sereget meg nem haladó frontvonalának jobbszárnyával szemben ért véget. Az ellenség szabálytalanul helyezkedett el a dombon és a völgyben, helyenként pedig félmérföldre is hátranyúlta az állásai. A két tábor közelsége miatt jól kivehetők voltak a törökök különféle, szebbnél szebb sátrai, amelyek a táborba érkezésük után egy szempillantás alatt nőttek ki a földből, és az embert egy Párizsnál is nagyobb város látványával gyönyörködtették.

Amikor beesteledett, a keresztény táborban a szokásos Ave Maria imádságot mondtuk, amit megtoldottunk a király éltetésével is. Mindez a mi seregünkben elég hangosnak tűnt, de semmi volt ahhoz képest, ahogyan a törökök szinte ugyanabban az órában elkezdték az imádságukat. Amikor pedig Allah nevét kiáltották, az olyan erőteljesen, messze hatóan és hosszasan zengett, hogy a keresztény táboron egy pillanatra a megdöbbenés lett úrrá, hogy milyen nagy hatalommal is kell majd megküzdenie.

Másnap, folyó hó 30-án a mindkét részről megszólaló tüzérség ébresztette a két tábor. A lovasság parancsot kapott, hogy gyűjtsön vesszőket a leginkább veszélyeztetett csapatok védelmére szolgáló gabion sáncok építéséhez. Az egész nap ágyúzással telt, amely során csak néhány szerencsétlen áldozat esett el vagy sebesült meg, köztük nem volt egy kiválóság sem.

Másnap, 31-én a törökök már napkelte előtt nagy zajt csaptak a táborukban, ami alapján arra lehetett következtetni, hogy hamarosan elindulnak. Pirkadatkor erről megbizonyosodván, a keresztény sereg is útnak indult: a Lapincs folyón a Szentgotthárdhoz közel eső hídon átkelve a Rába mentén követte az ellenséges sereget, amely Szentgotthárdtól mintegy órányi járásra táborozott le. Montecuccoli tábornok szintén letáboroztatta ugyanott a csapatait, a két tábor továbbra is Rába választotta el egymástól. A csapatok ugyanabban a harcállásban helyezkedtek el, mint korábban: a két tábor délre teljesen felépült, és a két sereg a nap hátralévő részét a lehetőségeik felderítésére fordította. A törökök még aznap este ágyúkat állítottak fel azon partszakaszra, ahol a folyó egy kanyarulatot alkotott. A keresztény seregnek is voltak ágyúi, de a hadianyag-ellátás olyan nehézségekbe ütközött, hogy a negyven ágyúból, amelyek igen hasznosak lettek volna a folyóátkelés

megakadályozására, lőpor és ágyúgolyók hiányában csak négy hitvány üteg volt használható. Ezek a Nassau-i gróf állásai mellett helyezkedtek el, éppen ott, ahol az ellenség a támadást elhatározta.

Montecuccoli tábornok, miután kiadta az utasításokat, megvizsgálta a tábor állásait és a folyó átkelőit, ahonnan az ellenséges támadás várható volt. Az este folyamán megparancsolta, hogy a csapatok legyenek harcra kész állapotban, annak megfelelően, hogy a törökök két lehetséges irányban fognak másnap elindulni. Egyrészt elindulhatnak a Mura menti Raquelbourg felé, hogy azt megostromolják, másrészt pedig a folyón átkelvéen megtámadhatják a keresztény sereget, amely a Rába medrének e szakaszán elég egyszerűnek tűnt. Ugyanakkor az isteni gondviselésnek köszönhetően a folyó hatalmasra duzzadt. Montecuccoli tábornok a harckészültségi parancshoz még egy győzelmi előjelnek számító jelszót is hozzátett: Sancta Maria Victoria.

Másnap, augusztus elsején, már égtünk a türelmetlenségtől, hogy megtudjuk az ellenség szándékát. Alig jött fel a nap, máris látni lehetett a keresztény táborból, hogy a törökök nagy számban vonulnak le a domboldalról és masíroznak a Rába partja felé a síkságon, hogy harcállást foglaljanak el, és megkíséreljék az átkelést azon a helyen, ahol előző nap próbálkoztak, és ahová 14 ágyúüteget építettek ki. E helyet Nassau grófja védte egy kétezer fős német gyalogsági ezred élén. Őt a badeni örgróf is támogatta, aki a hadrendnek megfelelően szintén ott táborozott. A császári csapatok a jobboldalon, a Haulac gróf által vezetett szövetséges csapatok pedig a balszárnyon helyezkedtek el.

A török támadás tizenegy óra tájban indult meg olyan hevességgel, ami e barbár nemzet fiaitól megszokott volt. Az áttörés helyét védő németek sorai már régóta szétzilálódtak, és amint a törökök megjelentek előttük, csak nagyon gyenge ellenállást tanúsítottak. Az átkelt ellenség nem túl nagy számban támadta Nassau gróf ezredét, de az mégis visszavonult a folyópartról egy erdő irányába és a tábor felé. Az ezred nem tudott elég gyorsan visszavonulni, így a törökök mind egy szálig kardélre hányták őket. A kétezer katonából egy sem tudta elkülni a sorsát: mindegyiküknek levágták a fejét. Mivel a törökök délután öt óráig a helyzet urai voltak, elég idejük maradt arra, hogy befejezzék ezt – az általuk a harcokban mindig gondosan elvégzett – műveletet, amiért cserébe levágtott fejeként egy dukátot kaptak jutalmul.

De az oszmánok orcátlansága nem ismert határt: nyomultak előre a folyón a már említett helyen folyamatosan átkelő, egyre növekvő tömegük támogatásával. Meg sem álltak egészen a tábor előtt harcrendbe állt birodalmi csapatok hadtestéig, akik, mint már mondtam, a tábort védték. E csapatok az ellenség első rohamára vagy inkább rettentő kiáltozására feladták az ellenállást. A helyzet úgy alakult, hogy a törökök a császári és szövetséges csapatok közé kerülve, már győzelmet arattak a keresztény sereg java felett, és a védőket miszlikbe vágva uralták a Rábán való átkelőhelyet is.

A fővezér Montecuccoli, látva, hogy csapatainak egyharmada megfutamodott vagy harc nélkül vereséget szenvedett, nagyon elbizonytalonodott. De egy isteni szikra és Ligneville gróf tanácsa, miszerint a sereg balszárnyán lévő francia csapatokat vesse be, akiket lelkes és minden lehetséges alkalom kihasználva a többi nemzet fiai közül kitűnni vágyó katonáknak ismert. Erre Montecuccoli tábornok tűstént a király csapatait vezető Coligny grófhoz küldetett, és kérte, hogy azonnal küldjön három zászlóalj és három lovassvadront, lehetőleg a balszárny jobboldali részéből, hogy a segítség minél gyorsabban érkezen a birodalmi csapatok által okozott zűrzavar helyreállítására.

E parancsot azonnal végre is hajtották. A három zászlóalj – nevezetesen az egyik a d’Espagny és Grancey ezredekéből, a másik kettő a Turenne és La Ferté ezredekéből állt – La Feuillade gróf vezetésével alatt megindult a Bissy, Beauvezet és Masanne lovassvadronnal együtt egyenesen a birodalmi csapatok által elhagyott helyre. Itt először a falut foglalták el, amely a tábor a Rábától elválasztó erdősáv szélén helyezkedett el, és ahonnan a törökök a hátráló birodalmi csapatokat kivetették. A törökök visszavonultak az erdőn át, és eközben a folyón átkelt harcosokkal egyesülve csapatokat alkottak az erdősáv és a folyó közötti elég széles síkságon. Onnan újabb erőkkel igyekeztek támadni minket az erdő szélén lévő réten, mire mi a gyalogság egy részét és két svadron lovaszt állítottunk fel ellenük. Erre a törökök még hangosabb kiáltozásba kezdtek. Néhány pillanat múlva az ágakon keresztül megpillantottuk a minket fenyegető turbánokat és szabályakat, ahogyan nagy büszkén haladtak előre. Ám sem a zajtól, sem a furcsa arcoktól nem rettent meg senki, az embereink határozott sortűzzel fogadták őket. Ahogy kijöttek az erdőből rögtön megtámadták őket, időt sem hagyva nekik arra, hogy felismerjék az általuk megtámadott csapatok gyengeségeit. Mindez olyan jól sikerült, hogy a támadókat nagy veszteséggel viaszorítottuk az erdőbe és on-

nan az erdőn túli síkságra, ahol a csapataik zöme és a támogatásukra érkező erők gyülekeztek. Valahányszor visszafordultak támadni, minden esetben éppoly szabályosan vertük vissza őket, mint az első alkalommal. Itt történt meg, hogy a három roham során Sault gróf, Rochefort és Villeroy Canaples, valamint Saint Esteve márkí megsebesültek.

Az ellenség belefáradt abba, hogy semmiféle előnyt nem képes elérni, és csak a vereségeket halmozza. Kezdett ráébredni, hogy másfajta harcosokkal van dolga, mint általában, és hogy az egész seregét át kell hoznia, azt estig hadtestté alakítania, hogy minket megtámadhasson. A terv végrehajtása érdekében elkezdte elsáncolni magát a saját módszerük alapján a folyóparton, amely, mint már szoltam róla, egy hurkot alkotott. Az erdősáv és a partszakasz közötti síkságon éppen annyi hely maradt, hogy három zászlóalj elférhetett.

Eközben az ellenség részéről eddig alig háborgatott keresztény jobbszárny, amely harcedzett császári csapatokból állt, és ahol Montecuccoli tábornok személyesen is jelen volt, elkezdett terepet rendezni, igyekezvén kiaknázni azokat az előnyöket, amelyeket a táborhoz közeli vízmóság nyújtott. Ligny gróf a balszárnyon szintén hasonló munkálatokat tervezett, ám jól tudta, hogy hacsak valami rendkívüli hadiszerecsében nem lesz része, nehezen fog majd ellenállni a fenyegető támadásnak.

Ezalatt La Feuillade gróf szilárdan tartotta magát csapataival, vagy jobban mondva a főszereg érdekében feláldozott harcosaival. Mindenesetre ha vereséget szenvedett volna, a főszereg akkor sem sokáig tudta volna magát tartani. Ekkor összehívta a vele együtt lévő főtisztokat, hogy eldöntsem, hogyan folytassák tovább a küzdelmet. A helyzetet áttekintve, úgy ítélték meg, hogy a hadrendben való támadásra a folyó és az erdő közötti részen csak az a terület felel meg, ahol a törökök elsáncolták magukat. Ama körülmény, hogy elég különös sáncolási módszerük volt, miszerint minden egyes katona egy kútszerű mélyedést ásott, és nem volt még elég idejük arra, hogy a támadás ellen megfelelően kialakítsák azokat, nagyon fontos szerepet játszott a támadás eldöntésében.

A francia csapatok imént említett harcrendje, amelyet egész Európa csodált, annál inkább figyelemreméltó és vakmerő volt, hogy 400 lovassal és 1500, három zászlóaljra osztott gyalogossal támadtak meg egy 12 000 fős, a harcmezőn hat órája diadalmas sereget, amelyet egy 80 000 fős hadsereg az e célra épített hídon folyamatosan átkelő hadereje támogatott.

Ugyanakkor, mivel a háborúban a rendkívüli veszélyhelyzetekben jó döntéseket kell hozni, e kis csapat élén álló vezér elég okos és vitéz is volt ehhez. Ennek megfelelően ki is adta a parancsot, hogy az Espagny, Turenne és La Ferté ezredekéből alkotott három zászlóalj vonuljon az ellenséggel szemben a falu melletti fűzeseken át, és gyűjtsön nagy tüzeket, hogy az ellenség ne láthassa, vannak-e mögöttük támogató erők. Jobbra tőlünk az erdősáv szintén eltakarta a csapataink gyengeségét. A gyalogságot a Bissy és Massane lovasszadronok támogatták, a Bauvezet svadront pedig a falutól balra, a folyópartra rendelték annak megakadályozására, hogy elvágják a csapatainkat. Ezután pedig az „Éljen XIV. Lajos” kiáltásra megindult az élen álló gyalogság a már említett sáncok megtámadására. Mivel a menet nem haladt megfelelően, a lovasságot is bevetették, ugyanis a támadás során nem szabad gyengének mutatkozni, különösen ez alkalommal. Bissy gróf svadronja haladéktalanul előre nyomult a Turenne és La Ferté zászlóaljak között, és azonnal az élre tört. Az Estrade és Lanson vezette Massane svadron követte, és a két svadron együtt tört az ellenségre, amely a tökéletlen sánckokat védte. Az ellenség az első lövések leadása után hamarosan kiszorult a sáncközből, és a folyóparton lévő nádasba rohant. Ezt a túlparton elhelyezkedő 14 ágyú és 2000 elsáncolt janicsára tüzereje védte, ahol a csapatainknak mindenképpen át kellett haladniuk ahhoz, hogy az ellenség részébe elérhessenek.

Itt volt igazán szükség az elszántságra, mivel csapataink gyakorlatilag becsukott szemmel haladtak, hogy ne vegyenek tudomást a rájuk leselkedő veszedelemről. Bissy gróf a sáncon való átkelést követően megálljt parancsolt, hogy összeszedje és rendezze a svadronját és bevárja a gyorsan közeledő gyalogságot La Feuillade gróffal az élén. A véletlen úgy hozta, hogy a lovasság pihenője éppen azon a helyen esett, ahol a kétezer katona teste feküdt, kivet a törökök a csataterén mind lefejezték. E nemzet fia igencsak gyakran élnek ezzel a furcsa szokással, amit az ezért járó jutalom magyaráz, mint már mondtam. A lovasságunk megvetéssel taposta őket, és minden igyekezetével a megtámadott szörnyeteg legyőzéséért és elpusztításáért küzdött.

Az ellenség nem tudta, mi lehetett e kis megtorpanás oka, és úgy gondolta, hogy tőle ijedtek meg a csapataink. Hogy még biztosabb legyen benne, előreküldött a két svadron megtámadására

öt-hatszáz lovas, kiket mi egyszerűen „csahosoknak” neveztünk. Hamarosan nyílzáport zúdítottak ránk, és hozzá hangosan üvöltözték. Erre mi anélkül, hogy megváltoztattuk volna állásainkat, jól irányzott karabélylövésekkel válaszoltunk az első sorból. De mivel ez az állás sokkal inkább ki volt téve a túlparton elhelyezkedő 14 ágyú és 2000 janicsár tűzerejének, mint a velünk szemben álló ellenségnek, így elkezdtünk előrenyomulni szorosan egymás mellett, és lassan neki az ellenség főerejének. Eközben szóltak a dobok, üstdobok és trombiták, hogy még nagyobb büszkeség töltson el minket. Ekkor mintha az ellenség egy kicsit megtört volna, alábbhagyott a kiáltozás, amely ezidáig velőt rázó volt. Egyre csak mentünk feljűk addig, amíg a közelükbe érve az első sorok leadták sortüzeiket, amitől ők sokkal jobban féltek, mint mi az ő lövéseiktől vagy nyilaiktól.

Még el sem kezdődött a közelharc, de az ellenség első sorai már teljesen megzavarodtak. Mivel nem volt a soraik között távolság, meg sem tudtak fordulni a meneküléshez. Ezáltal a hátráló első, második, harmadik, negyedik és ötödik sor az utánuk jövőket fellökte, ami ezen a helyen annyit tett, hogy beletaszították őket mind a folyóba. Mivel mindannyian kapkodtak, a túlerejük nem használt semmit, mert nem volt arra helyük, hogy alakzatba álljanak, és a legbátrabbakat is elragadta a rémület heve.

Ebből az átkelt nagy ellenséges hadtestből, amelyet három basa és a janicsáraga vezetett, senki sem tudott elmenekülni: vagy a harcban esett el, vagy a folyóban lelte halálát, minék a vízszintje nagyon megemelkedett, mégis szinte száraz lábbal lehetett járni ezen az ezer lépés hosszan hőmpölygő ember- és lótomegen. A gyalogságunk nem mulasztott el sortüzeiket leadni azokra a fantomszerű alakokra, akik még életjelet mutattak. Egyesek nádszálakba kapaszkodtak, mások felemelt kezűkkel Krisztus után kiáltottak, így remélve keresztényi könyörületet. A lovasok és gyalogosok egyaránt felbőszültek a társaik halálán, és midőn a törökök nyeregtáskáiban megtalálták azok levágott fejeit és füleit, a bosszúvágyuk annyira feléledt, hogy nem kegyelmeztek senkinek, holott e mézszárlás helyett igencsak szép váltságdíjat zsebelhetek volna be.

A nagyvezír a folyó másik oldalán annyira megrémült, hogy seregével együtt fejvesztve menekült vissza a domb tetején található táborába, amely a csata helyétől mintegy ágyúlövésnyi távolságra helyezkedett el. Félelmében még a 14 ágyút is otthagya. Azokat másnap átvitték a túlpartra, miután még aznap este az ellenség számára szállíthatatlanná tették őket, hiszen nem lehetett tudni, hogy az nem tér-e vissza értük. A Rába túloldalán lévő réten álló hatalmas sereg többet meg sem próbált a folyóparthoz közelíteni. Pedig az nagy segítség lehetett volna a vereséget szenvedett csapataik számára, amelyek a megjelenésükkel és a miénknél erősebb tűzerejükkel eltávolíthattak volna minket a folyóparttól, és segíthettek volna az övéinknek, akik a vízbe fűltek vagy a csapásaink alatt pusztultak el.

Ez utolsó küzdelem alatt mindkét fél hosszasan és hevesen tüzelt, és az ellenség harci kiáltásai három mérföldnyire is hallatszottak. Montecuccoli tábornok a keresztény hadsereg jobbszárnyán, Haulac gróf és Coligny gróf pedig a balszárnyon nagyon nyugtalanul és türelmetlenül várták a siker biztos hírét, hiszen mindannyian órányi távolságra voltak a harc helyszínétől.

Coligny gróf, az ellenség támadásától tartva nem merte őrizet nélkül hagyni a Szentgotthárd melletti hidat. A támadás meg is történhetett volna, ha valódi katonákkal álltunk volna szemben, akik értenek annyira a hadi mesterséghez, hogy nem vetik be az összes erejüket egy ponton. De minden ilyen összehasonlítás teljesen haszontalan, hiszen ezek az emberek nem művelik a hadművészet szabályait, és minden hadműveletet elképesztő arcátlansággal és borzasztó kegyetlenséggel hajtanak végre. Az olyan csapatokban, melyek az ilyesmire nem szoktak vagy nem elég fegyelmezten várják e gőgös áradatot, mindez nagy félelmet kelt.

E napon Foucault lovaskapitány állt őrséget a Rába partján, Szentgotthárd közelében a bal-szárny élén, ahol a király csapatai is elhelyezkedtek, és ő tájékoztatta először a mögötte hadrendben álló Coligny gróftól a sikerről. Amint meglátta a folyón úszó turbánok tömegét, azonnal elmondta a grófnak mindazt, amit a kíséretében lévő tisztekkel együtt fel is derített. Ezután a gróf parancsot adott a csapatainak, hogy gyorsan lovagoljanak a csata helyszínére. Útközben a gróf sok halottat látott, és találkozott sebesültekkel is, akik megosztották vele a csata első híreit.

Montecuccoli tábornok a jobbszárnyról Coligny grófhhoz hasonló érdeklődéstől fűtve érkezett meg. Mindketten nagyon elégedetten nyugtázták az eseményeket, és csak azt sajnálták, hogy nem vettek részt bennük. Mindez jó leckéül szolgál majd más tábornokok számára is arra, hogy soha

nem szabad kétségbe esni, amíg jó csapatok és alkalmas vezérek állnak a rendelkezésükre. Különösen igaz ez akkor, ha Isten ügyéről vagy a nemzet becsületéről van szó.

Este hat-hét óra lehetett, amikor kezdett lecsillapodni a harc, és a délelőtti tizenegy óra óta a túlérővel küzdő kis csapataink is megpihenhettek. Ám az első frissítő egy olyan heves eső volt, hogy alig két óra múlva mindenki térdig járt a vízben. A nagy küzdelem utáni gyors lehűléstől sokan megbetegedtek, sokan pedig csak napok múlva éreztek fájdalmat a csata során szerzett kisebb sérüléseik miatt.

A harcoló gyalogsági csapatok közül leginkább az Espagny zászlóalj szenvedett: több mint hatvan halott vagy sebesült tisztet veszítettek. Amint már említettem, a Grancey zászlóalj a Espagny zászlóaljjal harcolt, a Turenne és Laferté zászlóalj pedig szintén sok embert veszített, de nem annyit mint az első.

Itt kell megemlékeznünk arról a Turenne ezredbeli kis zászlótartóról, aki a Sillery családból származó tizennégy-tizenöt éves korú gyerek volt. Az egyik testvére, Pisieux kapitány ugyanebben az ezredben szolgált. Az ifjú mellé rendelt katonák a közelharc során vagy elesetek, vagy más okból eltávolodtak, és ő egymagában az ellenségtől körülvéve, hősiességgel védte magát. Többen hallották is vékony kis hangját, amikor kiabálta: „Hozzám, hozzám! Mentsétek meg a zászlót!” Csak egyetlen katona maradt mellette, s miután legyilkolták a kis zászlótartót, ő magát halottnak tetteve, egy óvatlan pillanatban elragadta a zászlót, amivel a kis zászlótartó korábban magát körbetekerte. A visszatérő csapataink rohamra lehetővé tette, hogy felálljon és a visszaszerzett zászlót felmutassa. Azóta a katonát vitézségéért megdicsérték és bőségesen megjutalmazták. Ez egyébként a legelső támadásaink során történt.

A három csatában részt vevő svadronból Bissy volt a legerendesebb, mivel az egyetlen olyan tiszt volt, aki megúszta sebesülés vagy halál nélkül. Canaples márki, St. Esteve és Montellier volt az a három ezredes és kapitány, kik vele harcoltak. Canaples márkit, amint már említettem, az első rohamok egyikében egy nyílvesző sebesítette meg, St. Esteve egy kopjától sérült meg súlyosan, Montellier kapitány és St. Jean Champouilloux főhadnagy az utolsó rohamban sebesültek meg, és utóbb meghaltak. Az összes kornétás harcképtelen állapotba került. Bissy gróf mellett csak egy szolgálatra képes tiszt maradt: Liautour főhadnagy St. Esteve ezredes egységéből.

Ez a svadron – akárcsak a többi – négy kompániára osztott kétszáz lovasból állt. Hozzájuk csatlakoztak még a királyság legkiválóbb önkéntesei, akik e napon mindannyian elismerést vívtak ki maguknak érdemeikkel és fegyverzettségükkel. Mindenképpen fontos megneveznünk őket, hogy e jelentésben is elnyerjék mindazon általános elismerést, amelyet megérdemeltek.

E híres és bátor önkéntesek listáját Lotharingiai [Károly – T. F.] lovag úrral szeretném kezdeni, aki nem érezte rangon alulinak Bissy gróf egyik svalizsérének karabélyával harcolni, akinek a sebesült kornétás zászlaját adták át. Bouillon herceg és Auvergne grófja alól kiölték a lovat. Sault grófja és Rany márki testvérek közül az első nyílveszőtől sérült. Villeroy márkit és Foix herceget szintén nyílvesző sebesítette meg. Rochefort márkit egy pisztolylövés érte az arcán. Corcelles Gergey és Valin márki, Béthune és Coaslin lovag együtt küzdöttek az első sorban a lovassággal elvegyülve. A második és harmadik sorban pedig a személyükhöz tartozó nemesifjak küzdöttek, akik mind tökéletesen tették a dolgukat.

Miután a dolgok az említettek szerint alakultak, a keresztény és a török sereg egyaránt visszavonult a táborába, és csak a helyszínen harcoló alakulatok maradtak a csatatéren. Innen csak éjfélkor váltották fel őket a saját nemzetükből való csapatok.

A Massane svadron a többihez hasonlóan négy kompániából állt. A Massane, Estrade, Lançon és Ille kompániák kiválóan harcoltak. Massane úr nem vett részt a hadjáratban, ezért a svadron vezetését a fiatal Estrade kapitányra bízta, aki ebben a veszélyes, de nagy lehetőséget kínáló vállalkozásban szeretne volna bizonyítani vitézségét, a bátor és bölcs Lançon kapitány tanácsait követve. Lançon ennek megfelelően a nap folyamán mindenütt kiemelkedően küzdött, miközben a svadron több tisztje és lovasa is elesett vagy megsebesült.

A Beauvezé svadron, amelyről legutoljára ejtek szót, mint már említettem, a folyópart baloldali részén többször is kudarcot vallott a rohamok során. E svadron a Beauvezet, St. Cierge, Richard és Prouville kompániákból állt, amelyek tökéletesen végezték feladataikat a támadások során. Richard úr és a mellette harcoló Duplessis Beliere márki, a csata elején megfutamodó birodalmi csapatok kapitánya, egyaránt elesetek az egyik rohamban.

A következő nap főleg azzal telt, hogy az ellenség ágyúit a folyó egyik partjáról átszállítsák a másikra. Montecuccoli tábornok mind a tizennégy ágyút a király csapatainak ajándékozta, ahogyan rengeteg más hadi trófeát is, köztük zászlókat, üstdobokat és mindenféle hangszereket, amelyekkel e barbár nemzet zenészei a csapatait lelkesítették a csata során. A föld tele volt szablyákkal, nyilakkal, tegezekkel, lándzsákkal, kopjákkal, dárdákkal s mindazokkal a fegyverekkel, amelyekkel a törökök bámulatosan tudnak bánni. A csataterén rengeteg ember és ló teteme feküdt, és a folyó is tele volt velük. E látvány a győztesekből biztosan együttérzést váltott volna ki, ha egy más nemzet fiáról lett volna szó.

Szombaton és augusztus 3-án vasárnap az ellenség a sebeit nyalogatta, és a táboruk fölöttébb nyugodtnak tűnt.

A vasárnapról hétfőre virradó éjjel éjfélről hallani lehetett a törökök mindenféle hangszerrel keltett zenebonáját, ami arra utalt, hogy másnap elindulnak. Erről végül csak hajnalban győződhettünk meg, amikor láttuk, ahogy megindulnak azon az úton amilyen jöttek. A nap folyamán csak annyit tettek, hogy a táboruk balszárnya átköltözött oda, ahonnan a jobbszárny eltávozott.

A Bissy svadron e napon olyan helyen állt őrt, hogy előérsei megszemlélhették e roppant nagy hadsereg vonulását. Mintegy puskalövésnyire vonultak tőlük a folyón túl, és pontosan ki lehetett venni őket a távolban. Talán semmi nem volt olyan szép, mint amikor a nagyvezír elkezdett imígyen vonulni.

Pompázatos öltözetben díszelgett, és a lova is ennek megfelelően aranykarikákkal, aranyozott ezüsttel és drágakövekkel volt díszítve, amelyek több helyen is csillogtak rajta. A turbánja magasabbnak tűnt, mint a többieké, és egy nagy tollforgó volt rajta, amin egy hatalmas karbunkulus drágakő díszelgett. Körülötte több fegyveres szolga helyezkedett el, és jó pár hangszeres zenész és énekes kísérte. A legfurcsább az előtte haladó kongó harang volt, jó néhány pazarul feldíszített lóval. Utána egy nagy csapat lovas következett, amely mintegy ezeröttszáz-ezerhatszáz fős svadront alkotott. Valamennyien gyönyörű öltözetben, a lovak szépen felszerszámozva vonultak. A lovasok kezében egy lándzsa volt, amilyen egy kis sárga vagy citromsárga tafota zászlócska lobogott. Így vonultak vissza a törökök, a magyarok és a keresztény sereg nagy örömére, amely már két hete nem kapott megfelelő ételmezt, és fölöttébb kimerült volt.

E sokadalomban a nagyvezír helye a serege közepén volt. Úgy láttuk, hogy e hatalmas hadsereg vonulására a jelzések puskapor égetésével adták meg. Időről időre az előőrstől az utóvédig a füstjelzéseket követve irányították a menetet, amely így haladt a Rába folyó mentén lefelé.

Augusztus hónap 5-én a keresztény hadsereg elkezdte az átkelést a Lapincs folyón, és a csata előtti útvonalán haladt visszafelé, az ellenséges sereg vonulását követve. Am a Lapincs folyón átívelő híd összetört, miután a sereg fele áthaladt, s ez jó egy nappal meghosszabbította a keresztény sereg vonulását. 7-én befejeztük a Lapincson való átkelést. A sereg folytatta útját, még mindig a folyó két partján követve az ellenséget, amely a népes serege nehézkes tömegénél fogva nem nagyon tudott haladni. De mivel a törököket rendkívüli módon bosszantotta, hogy a keresztény sereg csupán látótávolságra volt tőlük, és köztük folyt a Rába, ezért inkább eltávolodtak a folyótól és visszavonultak Pápa felé, amely az első hódoltsági magyar város volt.

Ez idáig nem küldtünk futárt az udvarba, mivel azt gondoltuk, hogy hamarosan újabb alkalom nyílik majd a jó híreink gyarapítására. De amint az ellenség eltávolodott a szemünk elől, Coligny gróf útnak indította Du Clot Destouches urat, a király csapatainak rendkívüli kincstárnokát, hogy vigye meg Ófelségének a győzelem hírért, a Montecuccoli tábornok által neki adott zsákmányolt zászlókkal együtt.

Sokan nehezményezték, hogy Coligny gróf egy hivatalnokot választott, hogy az örömhírt a királynak megvigye. Erre jó oka volt, hiszen ezáltal szerette volna még jobban meggyorsítani a csapatai kifizetéséhez szükséges királyi váltóleveleket, hogy a kincstárnokot küldte.

Párizsba megérkezvén, Duclot úr először is szokás szerint Le Tellier hadügyi államtitkárhoz ment, aki éppen elindult Vincennes-be, ahol a király akkortájt tartózkodott. Olyan sebesen rohant utána, hogy a vincennes-i vár bejáratánál utol is érte. Amaz igencsak meglepődött az érkezésén, és nem merte kérdezni a jövetele okát. Tudniillik néhány napja egy kereskedő hírnök érkezett Bécsből Párizsba, aki akkor indult el, amikor a császárhoz egy olyan hír érkezett, hogy a csata elveszett, és az egész keresztény hadsereg vereséget szenvedett, különösen pedig az egyébként nagyon sikeres franciák. A hír közben elterjedt egész Párizsban, és a hírvivő továbbment anélkül, hogy bármiféle

részletet közölt volna a hírrel kapcsolatban. Az igaz, hogy egy ilyen hírt valóban vittek a császárnak, így az még jobban örült, amikor a Montecuccoli tábornok által küldött hírnök az ellenkező hírrel megérkezett.

Le Tellier úrnak nem kellett sokat faggatni Du Clot urat, aki inkább örömtől sugárzó arccal, mintsem búskomoran lépett felé. Miután röviden összefoglalta a csata szerencsés kimenetelét, és Ófelsége csapatainak dicsőséges szereplését, rögtön a királyhoz mentek, aki éppen akkor lépett a tanácsterembe.

Du Clot úr kinyitott egy nagy utazóládát, ami a postakocsival érkezett, és amely telis-tele volt a neves napon zsákmányolt zászlókkal. Ezeket bemutatták a királynak oly módon, hogy Le Tellier úr egészen a király szobájának ajtajáig ment, majd belépett az Ófelségének szóló levelekkel, majd rögtön utána hívatta Du Clot urat, aki a postakocsissal együtt belépett, a karjaikban a zászlókkal. A király nagy meglepettséggel nyugtázta, maga saját maga a minisztereivel együtt vitte be a zászlókat az anyakirálynőnek bemutatni, aki ekkor éppen a tükörösszobájában tartózkodott. Nézze Madame – mondta neki –, imhol a csapataim által az Ön legnagyobb ellenségein aratott győzelmek jelképei.

Az egész napot azzal töltötték, hogy e neves eseményt leíró jelentéseket olvassák, és az udvarban nagyon sokáig másról nem is esett szó. Az esemény annál dicsőségesebb volt, mivel olyan időszakban zajlott, amikor Európában már néhány éve általános béke volt, roppant nyugalmat hozva a királyságnak, amihez a franciák nem igen voltak hozzászokva.

BIBLIOGRÁFIA

- Bély* 2001. *Lucien Bély*: Histoire des relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles. PUF, Paris, 2001.
- Cénat* 2010. *Jean-Philippe Cénat*: Le roi stratège. Louis XIV et la direction de la guerre 1661–1715. PUR, Rennes, 2010.
- Drévilion* 2005. *Hervé Drévilion*: L'impôt du sang. Le métier des armées sous Louis XIV. Tallandier, Paris, 2005.
- G. Etényi* 2003. *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003.
- Haffemayer* 2010. *Stéphane Haffemayer*: L'affaire des gardes corses et l'opinion publique (20 août 1662 – 12 février 1664). In: *Lucien Bély – Géraud Poumarède (szerk.)*: L'incident diplomatique XVIe–XVIIIe siècle. Éd. Pedone, Paris, 2010. 306. o.
- Kosáry* 1946. *Kosáry Domokos*: Français en Hongrie 1664. *Revue d'Histoire Comparé*, 1946. 29–65. o.
- Le Maistre* 2003. *Charles Le Maistre*: Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie 1664–1665. Éd. L'Insulaire, Paris, 2003.
- Lynn* 2010. *John A. Lynn*: Les guerres de Louis XIV 1667–1714. Éd. Perrin, Paris, 2010.
- Picaud-Monnerat* 2010. *Sandrine Picaud-Monnerat*: La petite guerre au XVIIIe siècle. Economica, Paris, 2010.
- Mémoires du comte Coligny-Saligny 1841. Mémoires du comte Coligny-Saligny publiés par *M. Mommerque*. Paris, 1841.
- Mémoires de Montecuculi 1740. Mémoires de Montecuculi, généralissime des troupes de l'empereur. Paris, 1740.

- Memoires de Montecuculi 1770. *Memoires de Montecuculi, généralissime des Armées, et Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur avec les Commentaires de Monsieur le Comte Turpin De Crissé, Maréchal des Camps & Armées du Roi, Inspecteur Général de Cavalerie & de Dragons, des Académies Royales des Sciences & Belles-Lettres de Berlin & de Nancy. Tome III. A Amsterdam et à Leipzig, 1770.*
- Négyesi* 1998. *Négyesi Lajos: Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998. 1. sz. 40–57. o.*
- Perjés* 1981. *Perjés Géza: A szentgotthárdi csata. In: Kuntár Lajos – Szabó László (szerk.): Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981.*
- Tóth Ferenc – Zágórhidi* 2004. *Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk.): Háború és béke a XVII. Század második felében. Tanulmányok. Szentgotthárd, 2004.*
- Tóth* 2007. *Tóth Ferenc: Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Ed. Lavauzelle, Paris, 2007.*

SZEMLE

J. F. BÖHMER

**REGESTA IMPERII I. DIE REGESTEN DES KAISERREICHS UNTER DEN
KAROLINGERN 751–918 (987/1032)
BAND 3: DIE REGESTEN DES REGNUM ITALIAE UND DER
BURGUNDISCHEN REGNA. TEIL 4. 855–1032
FASZIKEL 1: NIEDERBURGUND BIS ZUR VEREINIGUNG MIT
HOCHBURGUND (855–940ER JAHRE)**

(Bearbeitet von Herbert Zielinski. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2013. 343 o.
ISBN 978-3-412-21069-4. EUR 61,60)

Minden idők egyik legnagyobb és szerencsére mindmáig élő, a *Monumenta Germaniae Historica* indulásához kapcsolódó vállalkozása a német-római királyokra és kiegészítőleg a pápákra is vonatkozó, az elbeszélő forrásokra is reflektáló okleveles forrásai regesztáinak a gyűjteménye a Karolingoktól I. Miksaig, 751-től 1519-ig. A vállalkozáshoz máig nevét adó frankfurti városi levéltáros és könyvtáros, Johann Friedrich Böhrer (1795–1863) kezdeményezése 1832-ben a 911 és 1313 közötti időszak regesztáival indult, hogy aztán fokozatosan alakítsa ki az azóta is finomodó szerkesztési elveket. Számos szervezeti változás után 1967-ben alakult újjá a kiadást felügyelő szerkesztőség 'Deutschen Kommission für die Bearbeitung der Regesta Imperii', ami 1980-tól a mainzi Akadémia, illetve a berlini Akadémia mellett működik. A munkamegosztás jegyében 1939-ben létrehozott bécsi bizottság 1998-tól 'Arbeitsgruppe Regesta Imperii'-ként az osztrák Akadémia mellett működik.

A kötetek magyar szempontból is rendkívül fontosak, hiszen részben maguk az oklevelek regesztái, részben a feldolgozott és hivatkozott szakirodalom és azok értékelése hoz új eredményeket. A hazai kutatás, de nemcsak a magyar, sajnálatos módon szem elől veszítette a vállalkozást, s mint „elavult” kiadványokra nem szoktak hivatkozni.¹ Altmann Zsigmond-kori kötetei eddig is kivételt jelentettek, s a sorozat legújabb kötetéről már beszámolt Lakatos Bálint a *Történelmi Szemlében* (2013. 519–525. o.). Ismertetése annál is fontosabb, mivel a Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport által megjelentetett Zsigmond-kori oklevéltár éppen a Regesta Imperii magyarországi szerkesztőségének is tekinthető. A nyomtatott kiadások mellett a regeszták on line is hozzáférhetőek, kereshetők és nyomtathatók, ami 150 000-es számukat tekintve nem kis előnyökkel kecsegtet (www.regesta-imperii.de). Nem egészen közismert az sem, hogy az adatbázis bibliográfiai szekciójában 1,6 millió adat hozzáférhető, ami a kurrens magyar történeti bibliográfia hiányában egyúttal a középkori magyar történeti bibliográfiát is helyettesíti, s a magyar szerzők külföldi megjelenéseit illetően legpontosabb forrásunk.²

Magyar hadtörténeti vonatkozásban sem lebecsülendő, hiszen például a kalandozások korára a legújabb szakirodalom számbavételével számos időpont pontosítását tesz lehetővé, amire lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* jelen számában olvasható tanulmányomat (Itt a magyar, hol a ma-

¹ Erre lásd *Johannes Bernwieser*: Les Regesta Imperii – un recueil des sources sur l’histoire du Moyen Âge européen, Francia. *Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 40. (2013) 189–205. o.

² *Dieter Rübsamen – Andreas Kuczera*: Verborgen, vergessen, verloren? Perspektiven der Quellener-schließung durch die digitalen Regesta Imperii. In: *Rainer Hering – Jürgen Sarnowsky – Christoph Schäfer und Udo Schäfer* (Hg.): *Forschung in der digitalen Welt. Sicherung, Erschließung und Aufbereitung von Wissensbeständen. Tagung des Staatsarchivs Hamburg und des Zentrums ‚Geisteswissenschaften in der digitalen Welt‘ an der Universität Hamburg am 10. und 11. April 2006. Hamburg, 2006. 109–123. o.* (Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg, Bd. 20.)

gyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez). Jelen kötet a sorozat korábbi köteteinek új, bővített kiadására vállalkozik (vö. Böhmer, J. F.: *Regesta Imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*. Bearbeitet von Engelbert Mühlbacher und Johann Lechner. Nachdruck der 2. Aufl. Innsbruck (1908), Hildesheim 1966). A kötet 571 regesztát tartalmaz Provence-i Károly (855–863), alsó burgundiai vonatkozásban II. Lothar és II. Lajos császár (863–869), Vienne-i Bosdo időszakából (869–887), Vak Lajos időszakából (887–938) egészen a Felső Burgundiával való egyesítésig. Az anyag negyedét a királyi oklevelek teszik ki a *deperditákkal* együtt, s ami a kutatás számára éppoly fontos, a történeti, leginkább Flodoard és Reimsi Hincmar évkönyvein alapuló regeszták száma a 40%-ot is eléri. A nem királyi oklevelek száma 15% (chartae, püspöki és grófi oklevelek), a fennmaradó rész pedig a pápai és zsinati emlékeknek jut.

Az időkeretéből következően a magyar vonatkozások ebben a kötetben kis számúak, így Flodoardnak a merseburgi német győzelemre tett említése (3015), valamint 924 március–áprilisban értesülünk arról, hogy Vienne-i Hugó II. Rudolf felső burgundi királlyal az Itáliából betörő magyarok ellen vonul, aminek részletes kifejtése az RI I,3,3-ban 1471 alatt olvasható.

A könyvtárak számára a kézikönyvsorozat nyomtatott példányainak beszerzését mindenképpen javasolni tudjuk. A sorozatban szintén Zielenskitől megjelent és magyar vonatkozásokban sokkal gazdagabb előző kötete (RI I,3,3 *Das Regnum Italiae vom Regierungsantritt Hugos von Vienne bis zur Kaiserkrönung Ottos des Großen*, 2006) a központi katalógus szerint nem jutott be az ország nyilvános könyvtáraiba.

Veszprémy László

B. SZABÓ JÁNOS

HÁBORÚBAN BIZÁNCCAL. MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN A 11–12. SZÁZADBAN

(*Corvina Tudástár. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 245 o.*)

Az ismert hadtörténész, a középkori Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség haderejének kutatója, B. Szabó János ezúttal a XI–XII. századi magyar–bizánci háborúk történetét vette tollára. A témaválasztása nem lehetett véletlen, hiszen a szerző első, még Somogyi Győzővel közösen jegyzett kötete is a fent említett eseményeket dolgozta fel, annak idején *Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században* címmel jelent meg. Mindezek fényében aligha meglepő, hogy B. Szabó János a bizánci hadtörténelem elmélyült kutatójaként pályáját kezdő kiváló festőnek és grafikusnak, Somogyi Győzőnek ajánlotta legújabb kötetét.

A kötet a magyar–bizánci kapcsolatok taglalását a 970-es arkadiopoliszi magyar vereség utáni politikai szituációval kezdi meg, amely után a Balkán felé, tehát bizánci területre irányuló magyar kalandozó hadjáratoknak is vége szakadt. A kötet ezen része a XI. század közepéig ismerteti az eseményeket, kiválóan jellemezve az alcímmel is (*Nagy két császár birodalma között*) azt a szituációt, melyet a korabeli magyar államnak a Bizánci Birodalom és a Német-római Császárság között kellett megélnie. A szerző az eseményeket ezen túl kronológiai sorrendben és a magyar és bizánci történéseket egymással párhuzamba állítva mutatja be. Ritka erénye a tudományos ismeretterjesztő kötetnek, hogy különböző vitás kérdésekben említést tesz a szakirodalomban található eltérő vélekedésekről is. A Quedlinburg-i birodalmi gyűlés kapcsán, a magyar külpolitika alakulásának okait elemezve, Makk Ferenc és Bóna István eltérő nézőpontjait ismerhetjük meg. Mindezek figyelembe vételével, csak elírásnak tűnhet, hogy az említett birodalmi gyűlés, ahova Géza fejedelem is elküldte a követeit, nem 972, hanem 973 folyamán zajlott le (15. o.).

A következő fejezet a magyar–bizánci háborúk hadszínterét és annak természeti adottságait vezzi górcső alá, külön kiemelve az utak és a folyami átkelők rendkívüli fontosságát. A folyami átkelők kiemelt szerepét jelzi, hogy aki bírta őket, az nem csak a vámbevételekre tehetett szert, hanem

a Balkánon is jelentős területekre, ugyanis egy észak felől támadó seregnek Naisszosz városáig nem jelentett már semmi sem komoly akadályt. Mindezek következményeként a térség az állandó várháborúk színterévé vált, ez lett a meghatározó haditevékenység. A Komnénoszok alatt amúgy is felértékelődött az ostromok szerepe a bizánci hadviselésben. A későbbiekben is, a XV–XVI. században a magyar–oszmán összecsapások során is a várharok maradnak a térségben a jellemzőek. A csaták ostromokéhoz képest elenyésző száma is a korábbi, kissé egysíkú, csataközpontú középkori hadtörténetírás tarthatatlansága mellett szól.

A szerző külön fejezetet szentel a szembenálló haderők bemutatásának is. A magyar királyok haderejét tárgyaló fejezet alcímét nagyon is találóan választotta a szerző, a XII. századi muszlim utazó, Abu Hamid al-Garnáti II. Géza seregének erejéről írott soraival jellemezve azt: „Megszámlálhatatlanul sok katonája van.” Ennek a seregnek az összetétele azonban igen sokszínű volt. A magyar had gerincét a királyi várszervezet által kiállított csapatok alkották, nagyon helyesen tesz különbséget a kötet a vármegye és a várispánság között: ma már egyértelműen látszik, hogy nem minden vármegyéhez tartozott ispánság, amelyek száma hetven fölött is lehetett. A kötet szól még az úgynevezett keltjobbágyfiúkról is (*iobagiones exempti*), akik mint a várnépek tagjai katonáskodtak, és az elnevezésük is „hadra kelésre”, tehát katonai szolgálatukra utal (34. o.). Talán érdemes lett volna a keltjobbágyfiúkkal kapcsolatban Varga János által képviselt érvelést is figyelembe venni, miszerint a keltjobbágyfiúk társadalmi rétege nem létezett, mindössze egyetlen kifejezés téves olvasata teremtette meg történetírásunkban őket, ami a későbbiekben meg is gyökeresedett (Varga János: *A keltjobbágyfiúk legendája. Forrástanulmány az Árpád-kori társadalom történetéhez*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 2009.). A kiadvány alaposan vázolja a korabeli magyar hadszervezetet, ezen belül a határőrszervezetet, a különböző keleti és nyugati jövevények által kiállított csapatokat, és említést tesz az egyházak által kiállított egységekről is. A szerző által említett óvatos megfogalmazás, mely szerint egy-egy püspök vagy apát akár 100–200 lovas felett is rendelkezett, talán még inkább árnyalandó (42. o.). A magyar–bizánci háborúk idején a forrásanyagunk csak a somogyvári apátság 1091-es alapítólevele esetében szól 100 harcosról (*centum militum domus*), más intézményekben ennél kisebb létszámokról van csak adatunk: például a százdi apátság alapítólevele mindössze húsz magyar és tíz besenyő lovasról szól. Mindezek mellett figyelembe véve azt a folyamatot is, ami szerint az egyházak famíliateremtő akarata leginkább az 1260-as évektől adatható – ahogy erről Kristó Gyula is részletesen értekezett, kiemelve az ebben a folyamatban élen járó esztergomi érsekséget és zágrábi püspökséget (Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 173–175. o.) –, talán a létszám említésének elhagyása lett volna a helyesebb megoldás, mivel az egyháznagyok döntő többsége ekkor még nagy valószínűséggel nem rendelkezett ekkora fegyveres kontingenssel. Említést érdemel még az a 700 „frank” is, akiket még II. István fogadott fel, és ostromgépeikkel pusztította Bulgáriát. Felmerült azonban, hogy a „frankok” között nehézlovak is találhatóak voltak, nem csak az ostromgépek kezelői (Borosy András: *Lovagi haditechnika és lovagság Magyarországon az Árpád-korban*. In: *Uő: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2010. 13. o.). A szerző felhívja a figyelmet a magyar seregek eltérő taktikájára a nyugati és a bizánci hadakkal szemben, valamint arra a körülményre is, hogy a magyarok előszeretettel kezdeményeztek ütközetet erőfölényük tudatában, valamint, hogy a sebezhető ellenséget gyakran támadták meg folyón való átkelés közben. Itt kapott szerepet Szent László híres – Janus Pannonius által is megénekelte – bárdjának értelmezése is, mely szerint az ábrázolásokon egy skandináv típusú fegyver látható. Érdemes lett volna megemlíteni, hogy az 1068. évi kerlési csatában említett „kunok” azonosításával kapcsolatban felmerült új értelmezést, ami szerint – a korábbi besenyő értelmezés mellett – leginkább úzokat kell értenünk alattunk (Kiss Attila: *Úzok a Képes Krónikában. A nyugati ogúz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények*, 2007. 2. sz. 567–569. o.), valamint Szent László Szög nevű lova kapcsán, a név sárgás lószínre utalását is meg lehetett volna említeni, amely már a XIII. század utolsó évtizedében az okleveles anyagban is megjelenik. A Szent László bárdjához köthető, a Névtelen Minorita által lejegyzett, az 1345-ös erdélyi tatár betörés idején játszódó legendát is meg lehetett volna említeni.

A bizánci haderő bemutatása a *themák* és a *tagmaták* egységeinek bemutatásával kezdődik. Míg az előbbieket sokféle etnikumú tartományi csapatok voltak, addig az utóbbiak alatt a császár személyes testőrségét kell értenünk, akiket a kincstár látott el felszereléssel és élelemmel. Későbbiekben

a „Hallhatatlanok” lovascsapata és a varáng gárda is bővítette ezt az egységet. A könyv izgalmas sorokat szentel a leghíresebb testőr életrajzának is, jelen esetben nem másról van itt szó, mint I. András magyar király sógoráról, Harald Sigurdson norvég királyról.

A könyv szerzője bemutatja azt a folyamatot is, mely során bizánci hadak egyre inkább zsoldos-seregekké válnak, mindezek mellett szól a magyarokkal szembeni bizánci flotta fölényéről, illetve a lovas és gyalogos egységeket kombináló taktikájukról is, melyben a lesvetés, az éjszakai harc és a színlelt visszavonulás is bevett, gyakran alkalmazott szokás volt. Szót kell ejteni a „bizánci huszárokról” is, akik kapcsán még Gáldi László nyelvész 1939-es hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a *khószáriosz*-nak nevezett könnyűfegyverzetű lovasok már a X. században is léteztek, feladatuk a felderítés, portyázás és zsákmányolás volt, az ilyen típusú csapatok pedig még XIII–XIV. század folyamán is külön csapatokba voltak osztva. A balkáni népek bizánci hadszervezetből származó hagyományai továbbéltek, és majd a XV. századi Magyar Királyság keretein belül is rendkívül értékes fegyvernemévé tették az ilyen jellegű csapatokat.

B. Szabó János könyve mindezek után a XI–XII. századi magyar–bizánci háborúk sűrű hadi és politikai eseményeit mutatja be. A hosszú háborúkat Salamon király Száván túlra vezetett hadjárata nyitja meg. A hadjárat legfontosabb eseménye az 1071. évi nándorfehérvári magyar ostrom volt, melynek szerencsés módon a XIV. századi krónikaszerkesztésben szereplő leírása hadtörténeti kifejezések (például: *balista, manipulus*) szempontjából is rendkívül gazdag szövegnek mondható. A fejezet ezek után vázolja a magyar és bizánci fél közötti hosszú háborúk sorát, egészen III. Béla Andronikosz elleni háborújáig. Annyit érdemes megjegyezni azonban, hogy a Barbarossa Frigyes német-római császár számára küldött mintegy fél ezer főnyi izmaelita segédcsoport nem csak az 1161. évi hadjáratban vett részt (129. o.), hanem már 1158 óta harcol az itáliai hadszíntéren, és valószínűleg Jasomirgott Henrik osztrák herceg seregtestében kaptak helyet. A szerző külön figyelmet szentel az 1167. évi zimonyi ütközetnek, amely azon Árpád-kori csaták egyike, amelyről az összecsapás menetére vonatkozó csataleírásokat is ismerünk. A bizánci győzelemmel végződött zimonyi csata alkalmas arra, hogy a magyar és bizánci fél egymástól eltérő taktikája bemutatható legyen. A magyar hadrend élére Dénes ispán nehézlovas csapatokat állított, bízva azok rohamának elsőpró fölényében, a magyar íjász lovaság pedig a hátuk mögül támogatta volna őket. A bizánciak hadrendje valamennyivel tagoltabb volt, a magyarokkal szemben két harcrendet alakítottak ki. Az első harcrend szárnyait tartományi lovasok alkották, míg annak közepén kun és szeldzsuk íjász könnyűlovasok szerepeltek, a második harcrend centrumában nehézgyalogos és gyalogos íjások voltak, míg a szárnyakon válogatott német, szeldzsuk és bizánci lovaság helyezkedett el. A zimonyi ütközet leírásában felmerült a magyar gyalogság esetleges jelenléte is. Az Árpád-kori gyalogság kérdésköréről egy forrástanulmány keretében legutóbb Borosy András értekezett, aki még az 1071. évi nándorfehérvári ostrom esetében cáfolta azok jelenlétét (Borosy András: *Gyalogosokkal vette e köztül Belgrád városát 1071-ben az ostromló hadsereg? Hadtörténelmi Közlemények*, 1987. 744–745. o.). B. Szabó János is arra következtetésre jut, hogy bár a korabeli forrásokban a gyalogság, mint fegyvernem nem bukkan fel, ennek ellenére a sereget kísérő szolgaszemélyzet, az úgynevezett „hadtáp” természetesen lehetett gyalogos. Mindemellett az 1167-es összecsapásban alkalmazott itáliai eredetű, leginkább gyalogság esetében használt zászlóskocsi is elgondoltató, amire még Veszprémy László hívta fel a figyelmet (Veszprémy László: *Az 1167-es magyar zászlóskocsitól [caroccio] a székesfehérvári zászlóbotlásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdeti. Történelmi Szemle*, 1995. 2. sz. 209–216. o.). Mindezek mellett Anonymus *pedites*-einek jelenléte is elgondolkodtató a kérdéskörrel kapcsolatosan, amelynek tisztázása – a szűkös forrásdottságok ellenére is – remélhetőleg nem várat már sokáig magára.

A szerző a magyar–bizánci kapcsolatok alakulását a XIII. század első feléig követi részleteiben, amikor is a Magyar Királyság próbálja átvenni a meggyengült Bizánc szerepét a Balkán északi területein, leginkább a katolikus térítés zászlóvivőjeként.

A kiadványt fegyvertörténeti összefoglaló tanulmány is gazdagítja, amit a bizánci fegyvertörténet kutatója, Boldog Tamás jegyez. A fejezet részletesen mutatja be a két szembenálló fél által leginkább használt védő- és támadófegyverzet legfontosabb, darabjait és azok jellemzőit. Két „legendás” fegyver bemutatása is külön figyelmet kapott a fejezetben – talán alkalmasak lehetnek az említett sorok bizonyos berögződött közhelyek eloszlására –, ezek közül a magyar és bizánci seregben is nagymértékben elterjedt összetett reflexíj az egyik. A botíjjal szemben a kisebb méretű,

összetett reflexíj nagy előnye volt, hogy lóról is használható fegyvernek bizonyult. Nem volt „csodafegyver”, hiszen csak magas szintű lovas tudással, valamint íjászyakorlattal egybevetve lehetett igazán hatékony. Nagy valószínűséggel ezeknek köszönhető az is, hogy a sztyeppei nomád népek váltak e fegyver és a lovasíjász fegyvernem leghatékonyabb képviselőivé. A bizánci görögtűz összetétele régóta foglalkoztatja a fegyvertörténészeket. Ennek a folyékony gyújtóelegynek a receptje sajnálatos módon nem maradt ránk, annak idején az még a Bizánci Birodalom területén is államtitkot képezett. A leginkább a bizánci flotta által használt félelmetes hatású görögtűz a XIII. század első felére eltűnik a harcerekéről, receptje is vélhetőleg örökre elveszett. Későbbiekben a görögtűz már csak különböző olajos gyújtólövedékek gyújtónevévé vált.

B. Szabó János legújabb könyve illeszkedik a Corvina Tudástár keretein belül már megjelent, a tatárjárás és a mohácsi csata témáját feldolgozó, sikeres tudományos ismeretterjesztő munkáihoz. A hadtörténész frissen megjelent kötetét ismételtelen könnyed és olvasmányos stílus jellemzi, melybe a modern forráskiadványokból származó forrásidézetek is tökéletesen illeszkednek. Az igényes kiadványt térképek, valamint Boldog Zoltán rajzai is színesítik. A különböző fejezetekbe tagolt fogalommagyarázatok (Szent László bárdja, görögtűz, reflexíj, harcos eunuchok, keleti angolok legendája stb.) segítik a korszakban való tájékozódást az olvasó számára.

A kötet végén a téma iránt továbbra is érdeklődő olvasót jól tagolt, a magyar és nemzetközi szakirodalom fontos munkáira egyaránt a figyelmet felhívó válogatott bibliográfia is található. Mindezek mellett a valóban hiánypótló munka méltán válhat a középkori magyar és bizánci hadtörténelem iránt érdeklő szakmai közönség számára is hasznos, a téma kutatói számára gondolatébresztő kiadvánnyá, valamint akár az egyetemi oktatásban is hasznosítható kézikönyvé. Az utóbbi időben szerencsés módon hazánkban is egyre népszerűbbek a bizantinológiai kutatások, melyek további előremozdulásához remélhetőleg a bemutatott kötet is hozzá fog járulni.

Farkas Péter

ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA (SZERK.)

IDENTITÁS ÉS KULTÚRA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

(Balassi Kiadó, Budapest, [2012.] 566 o.)

A 2008-ban Esztergomban a hódoltság korának művelődéstörténetéről rendezett konferencia előadásai nyomán készült tanulmánykötet a szerkesztői szándék szerint a kulturális, nemzeti és vallási identitás problematikáját vizsgálja a történettudomány, a művészettörténet, az irodalomtudomány, a vallástörténet és a folklór szemszögéből. Az Ács Pál előszavával együtt 36 szerző írását kilenc tematikai egységben tartalmazó kötet a téma egyik alapvető kézikönyve lehet. Egy jól szerkesztett, rövidítésjegyzékkel, jó minőségű fekete-fehér képekkel, külön képjegyzékkel ellátott, szép kiállítási, színvonalas kiadvány. Nagyon sok szempontból kötődik a kor hadtörténetéhez is.

A konferencia és a kötet indíttatásának gyökerei Klaniczay Tibor irodalomtörténész közel három évtizeddel ezelőtti felvetéséhez kapcsolódnak, mely szerint a hódoltság korát interdiszciplináris, nemzetközi szintű kutatásokkal kell feltárni. Az oszmán hódítás kutatása e szellemiség nyomán haladt az elmúlt évtizedekben Magyarországon, s a legújabb kutatási eredmények beépültek jelen kötetbe is. A szerkesztők a hódoltság korát egymás mellett élő közösségek kulturális identitásának szüntelen átalakulásaként definiálják. A szokványos ellenségkép mellett szándékuk szerint egy összetett, az azonosságtudat változásait is figyelembe vevő, pozitív oszmánképet is megjelenítő tanulmánykötetet kívántak összeállítani, melyben Ács Pál az oszmán hódítást mint identitásformáló tényezőt, a magyar nemzeti azonosságtudat lassú és fokozatos kialakulását is alapvetően meghatározó jelenséget definiálta. A hódoltság korát egy sajátos jelenségként, az egyének és közösségek többszörös identitásváltásaként is értelmezi. Eltérően a „kereszténység muzulmán »összességének« sok évszázados közhelyétől”, ahogyan a szerkesztői előszó fogalmaz, az oszmán–magyar

együttélés kulturális értékeit is feltáró történetírás eredményei fogalmazódnak meg a könyvben. S a kérdésre, hogy volt-e valamiféle pozitív hozadéka az oszmán hódoltságnak, felfogható-e a hódoltatás korszaka – annak szinte állandó háborús viszonyai, pusztításai közepette – a kölcsönös elfogadás egyfajta időszakának, ami szó szerint (ahogyan az egyik tanulmány címében, Erdélyi Gabriella írásában megfogalmazza) a hódoltatottak szempontjából folyamatos „túlélési stratégiát” jelentett, vagy a manapság korszerűnek tartott fogalmak és tartalmak (identitás, többszörös identitás, változó identitás, nemzeti elzárkózás, népek és kultúrák együttélése) aktuális tartalma visszavetítésének, vizsgálatának van-e létjogosultsága, mert ezáltal többet tudunk meg a hódoltság koráról is, a kötet tanulmányai adnak több vonatkozásban is egymásnak ellentmondó válaszokat.

A kötet első fejezetének írásai az oszmán identitás alapformáit határozzák meg. Fodor Pál *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* című nyitó tanulmánya az egész kötet számára jelent egyfajta elméleti alapvetést. Kifejti: négy évszázad alatt az oszmán világban rendkívül sokféle identitás létezett, melyek mindegyike számtalan, folyamatos változáson ment át. Hogy ez a szerteágazó jelenség mégis megragadható legyen, a szerző Benedict Anderson Cornellii professzor modelljének felhasználásával egyrészt a vallást, másrészt azt az önértelmezési módot vizsgálja, amelyik a mindenkori hatalmi központhoz köthető, ugyanis az oszmán társadalom arcukat alapvetően meghatározta a birodalmi dinasztia és udvartartása. Részletesen feltárja, analizálja és jellemzi a közös eredet hitével, a vallás, a szakásjog és a közös nyelv ismérvével jellemezhető közösségi tudatot, melynek statikus változásai közepette értelmezhető „az oszmánok világába történő integráció és az oszmán identitásba való feloldódás” is.

Sudár Balázs a magyarországi hódítás folyamatát a hódítók szemszögéből vizsgálja: hogyan gondolkodtak az oszmánok Magyarországról? A hódítók is ápolták a hajdani egységes Magyarország emlékét, valamint „mindig is létezett egy törökkel kiegyező, az aktuális erőviszonyokat elfogadó politikai csoportosulás”, az erdélyi fejedelmek – vazallus kényszerhelyzetük miatt – a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárataikban rendre igénybe vették a török hadak segítségét. A fegyveres hódítás után az oszmánok azonnal dzsámivá alakították az egyik, lehetőleg legjelentősebb templomot – úgy vélem, ez elsősorban azt jelenti, hogy erőszakkal elveszik az identitás őrzésének egyik legfontosabb helyét, a vallási élet közösségi színterét. Ennek jelentőségét egyébként a hódoltak azonnal megértették: „az a település, ahol egyszer elhangzott a pénteki ima, már nem kerülhetett újra a hitetlenek kezébe.” A hódítók másik identitásformáló intézménye a derviskolostor volt, amely szálláshelyként, katonai gyűlekezőhelyként és a közbiztonság erősítése céljából támaszpontként szolgált azon túl, hogy a vidéki harcosok lelki gondozásának helye volt. Identitás „meggyökereztető helyek” voltak a hódítók számára a temetők, szent sírok is. Szellemi expanziójukban a hatalmi legitimizáció egyik fontos eleme volt, hogy birodalmukat Nagy Sándor impériuma folytatásának tekintették, aki szerintük már járt hadaival Pannónia területén, így saját hódításaikat a már megszerzett javak visszaszerzésének tekintették. Másfelől úgy vélték, hogy a Szent Korona Iránból származik, eredendően a szászánida Hoszrau Anúsírván koronája volt a VI. században; amikor Szülejmán kezébe került, ő maga adta azt Szapolyainak – és Ferdinándnak –, vagyis a Habsburg legitimitást is önmaguktól eredeztették. Végül, mivel a magyarok keleti eredetű nép, rokonai az oszmánoknak, akik megsegítik őket a nyugatiak ellenében. Így válik érthetővé, hogy magukat miért is nem tekintették ideiglenes hódítóknak.

Kovács Zsuzsa a bolognai Marsigli-gyűjteményben a budai mufti könyvtárának eredt nyomába, illetve a Marsigli-féle könyvgyűjtemény és katalógusai magyarországi eredetű vonatkozásait vette számba. Tanulmánya hézagpótló, mert nemcsak rekonstruálja a mufti könyvtárát, feltárja és leírja a hagyatékban szereplő összes magyar vonatkozású gyűjteményi egységet, többek között az 1686-os budai, az 1687-es nagyharsányi hadizsákmányt, a Belgrád 1688-as bevételekor zsákmányolt török kéziratok listáját stb., s minden olyan katalógust, amely Marsigli hagyatékáról készült, valamint bemutatja a gyűjtemény katalógusainak sorsát Marsigli halála után, hanem mellékletben közli azt az 1689-ben, az inkvizíció számára összeállított könyvjegyzéket is, amely a kizárólag a magyar hódoltság területén zsákmányolt könyveket tartalmazza.

A kötet *Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában* címet viselő fejezete hat olyan szerző tanulmányát foglalja magába, akiknek kiindulópontja, hogy az oszmánok a meghódított magyar területeket birodalmuk határ-, illetve peremvidékének tekintették. Erdélyi Gabriella a meghódítottak szemszögéből látta a hódoltság időszakát. Azokat a túlélési stratégiákat veszi számba

forrásszintű hivatkozásokkal, melyek gyakorlatilag egy-egy közösség, de inkább maga az egyén pusztá fizikai túlélését eredményezhették: a menekülést, az önkéntes renegát sorsot, a keresztény–pogány házassági stratégiákat.

Sz. Simon Éva gondolatgazdag tanulmánya az egyik legfontosabb példa arra, hogy a hódítás idején fennálló „egymásmellettiség”, a másik fél identitásának befogadása, az ahhoz kapcsolódó alkalmazkodási képesség, mint mai fogalmak a gyakorlatban annak idején mit is jelenthettek: a muzulmán ősellenség-kép nemcsak egy történeti toposz, hanem maga a történeti valóság volt. Írása alapján levonhatjuk a tanulságot: a tolerancia szellemiségét sugalló tartalmak túlzó, túlzottan megengedő alkalmazása, mai értelmezésének visszavetítése torz történeti képet eredményezhet. Hiszen Simon Éva is túlélési stratégiákról beszél, melyek összes fontos elemét számba veszi, meggyőző példákkal, eddig feltáratlan források bevonásával. Melyek ezek az elemek, illetve stratégiák? A menekülés: a jobbágyok menekülése a peremvidékről az ország belseje felé, a bujdosó életforma, a nemesség menekülése a peremvidékről, akik a menedéért cserébe szarvatori szolgálatra kényszerültek, a kurialista falvak túlélési próbálkozásai, majd a helyben maradás. Récsa falu példáján bemutatja a jobbágyok ellehetetlenülését, ha azok nem a menekülést választják (kettős adóztatás kényszere), s a középbirtokosság lehetőségeit a Háshágyiak példáján. Megállapítja, hogy szó sincs a kurialista falvak esetében erősödő vagy gyengülő nemzeti identitásról, amikor tetteik, viszonyrendszerük gyökereit vizsgáljuk földesuraikhoz és a hódítókhoz (melyikhez mikor „hűségesek”), hanem pusztán a fizikai létükért való harcra és egzisztenciális küzdelmük kényszeréről. A Háshágyiak kapcsán pedig bemutat egy hosszú távú, csak a hódoltakra jellemző identitáselemet, a fennmaradás kényszeréből származó „alkalmazkodást”: miután a családfőt, Háshágyi Imrét a törökök megölték, feleségét és gyermekeit fogságra vetették, a feleség személyével megzsarolták a hódolt falvakat, hogy fizessenek adót, jegyeztessék be magukat defterekbe.

Kovács József László egy hódoltsági jegyző, Váradi György változatos életútját ismertette a XVII. századból, Kármán Gábor pedig Harsányi Nagy Jakab, előbb kancelláriai írnok, majd ún. török deák, diplomata, majd a nagyváradi kollégium rektorának változó törökképét sorsa alakulásának, pályája sokszínűségének tükrében. A dolgozat kiindulási alapja a „másikról alkotott képek” történeti jelenségének utóbbi időben elterjedt vizsgálata. Ennek a magyarországi kutatásban is fontos eredményei születtek, korrekt lett volna legalább a Miskolczy Ambrus által szerkesztett, nagyon beszedéses című tanulmánykötetet (bár az némiképp megtévesztő, mert nem egy szöveggyűjteményről van szó: *Szomszédok világa: kép, önkép és a másiktól alkotott kép: szöveggyűjtemény*. KSH Könyvtár és Levéltár, 2006.) egy jegyzetben megemlíteni, mint a téma egyik módszertani szempontból alapvető irodalmát. Jakó Klára *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban* című tanulmánya az erdélyi fejedelemség külpolitikai szervezetének keleti vonatkozásait vizsgálja Moldvával és Havasalfölddel, mely kapcsolatrendszer elválaszthatatlan volt a korban a portai diplomáciától. A rendkívül informatív diplomáciatörténeti és politikai viszonyrendszerket vizsgáló tanulmány tematikáját illetve a kötet kulturális vonatkozásokat vizsgáló írásainak sorába illeszkedik. Az írás egy további, nagyobb kutatás kiindulópontja ugyanakkor, melynek során az erdélyi fejedelemség portai külpolitikájának személyi kérdései is feltárhatók lesznek a szerző által a kutatásba újonnan bevont romániai levéltári források rendszerezése után, ahogyan ezt zárszavában írja. Végül Szabó Péter Károly egy látszólag mikrotörténeti momentum, Vác hovatarozásának ügye (a XVII. század első évtizedeiben), illetve ehhez kapcsolódóan a felek által a pro és kontra felsorakoztatott ideológiai és jogi érvek alapján vizsgálja, hogyan illeszkedik „Bécs és Konstantinápoly Erdély kérdésében nyitott nagypolitikai játszámájához”.

A *Vallási viszonyok a török hódoltságban* című fejezetbe sorolt két tanulmány, Csepregi Zoltán: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1652) új kiadásának tanulságai* és Molnár Antal: *Velence és a hódoltsági missziók...* című közleményének közös vonásai, hogy az identitás kérdését annak kulturális aspektusai felől közelítik meg, és írásaik forrásfeltáráson alapulnak. Előbbi tanulmány a *Hitvallás (Confessio catholica, 1526.)* kritikai kiadásának tanulságait foglalja össze. Az eddigi vélekedéssel szemben Melius Juhász Péter püspök helyett Czeglédi György nagyváradi lelkész szerkesztői szerepét hangsúlyozza, majd tisztázza a keletkezéstörténet forrásait. Ezt követően Csepregi Zoltán – Őze Sándor: *A határ és a hatalom* című 2006-ban megjelent könyve méltatásának apropóján – a délvidéki, végvári katonaság reformáció tanaira nyitott fogékonyságának jelenségét exponálja, melynek megértéséhez a *Hitvallás* analízise is fogódzót ad. Molnár Antal egy 1624-

ben Marnavics Tomkó János által készített javaslatot ismertet és közöl a katolikus bosnyákok és horvátok által lakott balkáni területek egyházi újjászervezéséről. Az irat érdekessége abban áll, hogy a reorganizációt a korábbi tervezetektől eltérően nem bécsi vagy raguzai, hanem velencei és dalmáciai központtal javasolta. A tanulmányban a szerző körülhatárolja Velence határait gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból, kijelöli vonzáskörzetét a köztársaság határain kívül eső, oszmán uralom alatt álló, meghódított területeken. Oliver Jens Schmitt bécsi kutató álláspontjával szemben, aki úgy vélte, hogy a Balkán-félsziget belsejében Velence hatása csak nagyon kis mértékben érvényesült (kapu szerep a keresztény világ felé), Molnár Antal Tomkó javaslata és az azt megelőző állásfoglalások alapján megkérdőjelezi ezt. Sorra veszi a XVII. század elején született balkáni missziós elképzeléseket, összeveti ezeket Tomkó elképzelésével, és ez által vizsgálja annak realitását. Megállapítja, hogy miután Velence és Bosznia között szoros volt a gazdasági és társadalmi kapcsolat, a bosnyák ferencesek számára Velence jelentette a legfontosabb nyugat-európai központot (többek között Velence látta el a franciák mellett az Oszmán Birodalom katolikusainak védelmét), és a velencei nuncius a XVI. század végén a Szentszék számára a legfontosabb kapcsolódási pontot jelentette a Balkán-félsziget felé. Tomkó javaslatai ugyanakkor azért nem valósultak meg, mert azok a XVI. század végi viszonyok ismereti szintjén alapultak, a XVII. század harmadik évtizedében pedig már idejétmúltak voltak, mert Róma egy erőteljes egyházpolitikai összpontosító koncepciójában Velence már nem kapott kiemelt szerepet.

A *Művészet a hódoltság korában* című fejezet a korabeli kultúra tárgyi emlékeit kutató hat tanulmánya közül Mikó Árpád a késő-középkori székesegyházak liturgikus felszereléseinek eredt nyomába, Kiss Erika a XVII. századi hódoltsági területek ötvösművészetét kutatta, Gerelyes Ibolya a törökös-balkáni ékszertípusok elterjedését, Pásztor Emese pedig azokat a korabeli magyar nyelvű forrástípusokat, kifejezéseket szedte egybe, melyek a kor iparművészet-történetének feltárását alapozzák meg. Gulyás Borbála a Habsburgok XVI. századi udvari ünnepeire kalauzol el bennünket, ahol a XV. századtól burgundiai mintára rendeztek jelmezes lovagi tornákat. A törököket ezen előbb mint egy egzotikus nemzet képviselőit, majd 1541 után egyértelműen negatív figuraként szerepeltették, sőt ez a beállítást Rudolf császár törökellenes propagandájának meghatározó eleme volt. Ács Pál a művelt és sokoldalú, művészi ambíciókkal is rendelkező Esterházy Pál (1635–1713) egyik ifjúkori verses művét, az *Egy csudálatos ének* című, 112 versszakos ún. katalógusverset és annak forrásműveit ismerteti, mely különleges, „szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcok felsorolása...”, egy egyetemes, a világ egészét felölelő katalógus”. Mitikus geográfia, megszemélyesített természeti jelenségek: szelek, virágok és bolygók, valóságos és képzeletbeli állatok, szörnyetegek, krokodilsárkány csudálatos lények theatruma. Ács Pál felfedezi, hogy a műben hosszú versrészeket követően érvényesül egyfajta Zrínyi-imitáció az apokaliptikus szörnyeteg legyőzésének motívumában, melynek forrása, hogy Esterházy Pál gyermekkorától fogva bálványozta a költő-hadvezér Zrínyi Miklóst. Elemzése alapján úgy vélem, hogy a török elleni heroikus küzdelem költői műben való allegorikus leképeződéséről van szó, melyben a fiatal Esterházy saját érzéseit és törekvéseit jeleníti meg, melyek őt ezáltal a példakép, Zrínyi törekvéseivel rokonítják.

A kötet következő két nagy fejezete: *Változó törökkép az irodalomban* és *A török hódoltság visszhangja a folklórban* címmel a magyarországi és európai kultúrában megjelenő és azokra építően ható török kultúra sokféleségét tanúsítja. Az ide sorolt tanulmányok inkább kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltóak – kiterjednek a legkülönfélébb korabeli irodalmi műfajokra és folklorisztikus, valamint művészeti megnyilvánulásokra (krónikák, népbaladák, széphistóriák, prédikáció, dallamvilág, hangszeres elemzése, melyekbe a török kultúra elemei beépültek) –, mint a hadtörténeti szempontból, ezért jelen folyóirat hasábjain ezek tételes ismertetésétől most terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenem.

Ugyanakkor a *Háború és nemzeti azonosságtudat* című fejezet négy tanulmánya már szorosan kapcsolódik a korszak hadtörténetírásához is. J. Újváry Zsuzsanna *Nemzeti identitás és a törökhel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében* című tanulmányában Esterházy Miklós *Opinióját* elemzi. Eszmei kiindulópontja elemzésének éppen a már emlegetett török, mint őselenség kép, ami a XV. században gyökerezik, s melynek kifejtése teszi e tanulmányt véleményem szerint a kötet egyik alappillérvé. Hunyadi János hadvezér, kormányzó és körének megfigyelése szerint ugyanis az oszmánok nem pusztán a győzelemre törekedtek hódításaik során, hanem ellenfeleik elleni egyfajta bosszúra: megalázásukra, identitásuk eltörlésére, szolgaságba taszították őket,

vallásukból, hitükből kiforgatták, nyelvüktől, vallásuktól, jogszokásaiktól megfosztják. Ez a mentalitás mozgatta Dobót harcaiban, Forgách Ferencet, amikor *Históriáját* írta, vagy Zrínyi Miklóst törökellenes harcaiban, politikájában és irodalmi alkotásaiban. A kortársak természetesen nem ismerték az identitás fogalmát, de annak tartalmi összetevői: hit, haza, család együttesen beletartoztak a nemzeti azonosság fogalmába. Az ősellenség kép generációkon át beleivódott az emberek lelkébe, gondolataiba, s mivel a török elleni harc fizikailag és mentálisan létük részévé vált, a vitézi virtus, a tisztességes, akár vitézi halál „sokak számára inkább kívánatos volt, mint a becestlen megalkuvás, a rabság, netán az árulás vagy a hitehagyás”. Ezt követően Újváry Zsuzsanna rámutat: a Magyar Királyság lakói nem iszlamizálódtak (vagy csak szórványosan, egyedi esetekben), az ország nem vált az Oszmán Birodalmat kiszolgáló hátrországgá, népességének sorsa pedig nem azonos a balkáni népek fél évszázados kifosztottságával. Vagyis Magyarország lakói folyamatosan küzdöttek a hódítók ellen a Királyság belső területén és a peremvidéken, melynek következtében a lakosság és az anyagi javak folyamatosan pusztultak. Az ellenállás nem önpusztítást jelentett, hanem a megszállók elleni gyűlölet táplálta, ezért volt képes a lakosság elpusztított lakhelyére visszatérni, falvaikat újratelepíteni egészen addig, amíg már harmadjára, negyedjére ez fizikai képzetlenségnek bizonyult, s a tizenöt éves háború idején a magyar településhálózat meg nem roppant. A zsitvatoroki békét a status quo alapján az oszmánokkal megkötötték, de a XVII. század utolsó harmadáig nem volt fegyvernyugvás: a megszállók gyakorlatilag folytatták a hódolatást. Ez az a folyamat, illetve felismerés, amely Esterházy *Opiniójában* is kifejtésre került 1641-ben. Ennek fontosabb elemei, melyeket Újváry Zsuzsanna részletesen ismertet, a következők: a budai pasák legfőbb törekvése a hódolt területekről beszédett jövedelmek mindenáron való növelése volt, ami „egyértelműen a béke ellen szólt” – ha nem ment szép szóval, akkor a háború jogán, békeidőben is erőszakkal, ahogyan erről az országos kárjegyzékek tanúskodnak. A magyar rendek nem ismerték el, hogy a magyar államhatalom a hódoltságban, a peremvidéken megszűnt volna, az *Opinio* a kettős uralom (condominium) rendszerét hangsúlyozza. Ez az oszmánok felháborodását váltotta ki, s a meghódoltítottak göggyének tudták be, mely nemzeti identitásukból fakad. Ebben a helyzetben, mivel a békeszerződés 1636-ban lejárt, Esterházy álláspontja szerint meg kell azt újítani, mert a keresztény hatalmak összefogása nélkül és anyagi erőforrások hiányában nem szabad a török ellen hadakozni – fejt ki álláspontját. Az *Opinio* második pontja a békekötés morális tartalmát és annak következményeit tárgyalja: nem keresztény fejedelmek megállapodásáról van szó, s az ellenfél a végházak pusztításával, a fosztogatásokkal sokkal nagyobb kárt okoz, mint a hadjáratok. A megoldás a végvidék megerősítése, a hiányzó katonai létszám betöltése és megfelelő munícióval történő ellátása. A továbbiakban a nádor kifejti, hogy tudomásul kell venni: „a törökök semmit sem adnak vissza abból, amit egyszer kezükbe kaparintottak”, s lassú előrenyomulásuk nemcsak azért veszélyes, mert pusztítást von maga után, hanem ezáltal előretolt bástyaként a lakosságot folyamatos kémkedésre, információszolgáltatásra kényszerítik, s így belelátnak mind helyi, mind az országos ügyeinkbe. Állandó követséget kell tehát a Portán tartani, mert a magyar király csak ott és ezáltal tudja a visszaéléseket, békebontásokat hathatósan „kordában tartani”. A törökkel a Habsburg hatalom 1642-ben megkötötte a szőnyi békét, Esterházy javaslatát beépítve. A hódoltság védelmét ugyan ettől kezdve sem tudták biztosítani, de a követküldés legalább megtörtént.

Az Esterházyaknál maradvá Martí Tibor a család katonáinak és a törökkel szembeni harcokban elesett hősi halottainak galériájába vezeti el az olvasót, írásának második felében pedig a Batthyány Ádám és Esterházy László emlékezetes török portyáira vonatkozó számadatokat közöl. Illik Péter a hódoltsági peremvidék történetét dokumentáló források közül a Vas és Győr megyei kártételi jegyzékeket vonta vizsgálat alá. Statisztikai elemzésekkel, táblázatokkal, szemléltető grafikonokkal ellátott írásának legfontosabb tanulsága, hogy nem pusztán a végváriak vesztették el javaikat, szabadságukat, életüket a zsitvatoroki békét követő „békés” időszakban a XVII. század végéig, hanem a mögöttes területek, falvak kiszolgáltatott civil lakossága is, ráadásul nem ritkán a végváriak, idegen zsoldosok is olykor megrabolták őket. Méhes Péter is végvári élethez kapcsolódó tanulmányt készített, a kiskomáromi vár mindennapi életét mutatja be a XVII. század derekán a vicekapitány, Túrós Miklós Batthyány Ádám főkapitánynak írt levelei alapján. Vácolja a Kanizsa ellen vetett végvidék ezen erősségének szerepét, történetét. Mivel Kiskomárom jellegénél és rendeltetésénél fogva utakat, átkelőhelyeket, hidakat ellenőrzött, a hírszerzés, a hírterjesztés, a hírek manipulálásának, az információáramlás területének is tekinti. A kérdésnek tartalmas szakirodalmi van, e tekintetben

illetet volna hivatkozni legalább a téma alapvető, úttörő jelentőségű, elő magyar nyelvű összefoglalójára (Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században*. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Máttyás. Eger, 1999. 129–154. o.)

Varga Szabolcs és Bene Sándor tanulmányát a szerkesztők a délszláv identitás Oszmán Birodalmon belüli és határain túli jelenségeiről szóló fejezetbe sorolták. Varga Szabolcs azt vizsgálja, hogy az általa kiválasztott hat a bosnyák hőseposzban milyen kép rajzolódik ki a magyarországi hódoltságról. A kérdésnek gazdag nemzetközi szakirodalma van (az eposzokat történeti forrásoknak tekintik), ám hazai történetírásunkban még nem vizsgálták. Arra a következtetésre jut, hogy az eposzok alapján meglehetősen hiányos kép bontakozik ki a hódoltságról, a magyarországi helyszínek közül csak Eszék, Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár, Szerém említetik, a történeti személyiségek, hadvezérek közül pedig csak II. Rákóczi Ferenc, illetve egy kanizsai pasa, Tiro Hasszán. Varga Szabolcs megpróbál a kérdésre válaszolni: vajon miért oly kevés a valós adat a hőseposzokban? Ennek okát egyrészt abban látja, hogy a művek cselekményei kívül esnek a valós történetiségen, nem lehet azokat sem kronológiai láncra fűzni, sem valós térben elhelyezni. E bosnyák hőseposzok hódoltságképe tehát torzóban maradt. A valós tényekből, cselekményekből, helyszínekből és személyekből mozaikszerűen egy Nagy-Bosznia kép bontakozik ki, mely azonban csak a népi emlékezet szintjén létezett. – Bene Sándor *Illírja, vagy amit akartok...* című tanulmányában a karlócai békekötést követő időszak politikai berendezkedését fontoló, patriota (területi és az ahhoz metonimikusan kapcsolódó közösség és egy olyan elvonatkoztatott, soktényezős, flexibilis virtuális tér egysége, amelyben a közösség tagjai identitásukat megtalálják a valláshoz, felekezethez, a nyelvhez, a közös eredethez, s az államhoz) diskurzrendszerben (nemzeti toposzok, eredetudat, közös szimbólumok tere) lezajlott vitákat tárta föl, Luigi Fernando Marsigli és Pavao Ritter Vitezović államelméleti fejtegetéseire, horvát patriota hagyományt megfogalmazó politikai koncepciójára koncentrálván.

A török hódoltság kulturális emlékezete című, utolsó tematikai egység tanulmányai térben és időben is a hódoltság utáni időszakhoz köthető írások. Siptár Dániel a XVIII. századi szerzetesrendek ismételt, „robbanásszerű”, gyors és nem egy esetben egymással rivalizáló és a protestánsokkal szemben fellépő megjelenését tárgyalja a töröktől visszafoglalt területeken, melyben a jezsuiták és a ferencesek jártak élen. Kritikai észrevételként megjegyzem, hogy bár a felvonultatott szakirodalom ezt lehetővé tette volna (levéltári források – egy adatot Oross András közlése jóvoltából leszámítva – nem szerepelnek), a tanulmánykötet alapvető kérdésfölvetésével, ez esetben konkrétan a szerzetesrendek identitás formáló hatásával a szerző nem foglalkozik, valamint nagyon zavaróak a tanulmányban a kötetre amúgy nem jellemző, ezért minden bizonnyal szerzői „figyelmetlenségnek” betudható „elütések” (legkirívóbb példák: Széchényi György nevének helytelen írása a 477. oldalon, Hermann Egyed müncheni monográfiája, amely 1973-ban jelent meg, értelmezhetetlen kiadási évének megjelölése a 24. jegyzetben).

Deák Antal András *Két ismeretlen napló a török hódoltság végéről* című írása két olyan forrásművet tár elénk, melyek a felszabadító háborúk utáni magyar kulturális életre és identitástudatra nagy hatással voltak. A szerzők Ferdinando Marsigli és térképésze, Johann Christoph Müller, utóbbit az osztrák – egyúttal magyarországi térképtörténet legnagyobb alakjai között tarthatjuk számon. Deák Antal András Marsigli *Térképes naplóját* és Müller 1696-os *Csillagászati naplóját* mutatja be írásában és veti egybe azokat, kiemelve, hogy mindkettőjük munkássága számos területen hatott a magyarországi tudományos életre.

Tóth Gergely *Bél Máttyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról* című tanulmányában az enciklopédikus jellegű forrásmű, a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica* nyomtatásban megjelent kötetei és kéziratban maradt részei alapján tárja föl a XVIII. század első felének tudós polihisztorja, Bél Máttyás ismereteit a hódoltság koráról. Meglepő felfedezése a szerzőnek Bél forrásműveinek számba vétele után, hogy a tudós számára ebből az időszakból mily kevés forrás állt rendelkezésre a korábbi két évszázad időszakából: „Bél sokszor szinte semmit nem tud egy-egy település török kori történetéről írni.” Igyekszik mindent, amit lehetett forrásműként felhasználni, de a szűkös és szűkszavú forrásokból – császári és egyéb követjárások alkalmával készült útleírások (pl. Busbecq fiktív levelei) és korábbi átfogó művek (köztük Franz Wagner *Historia Leopoldi Magni* című munkája) – az ország teljes pusztulásának képe bontakozik ki. A törököket

sematikusan, néhány toposz-szerű megállapítás vagy közhely köré csoportosítva nagyon negatívan („ez a népség az »emberiség szégyene«”) mutatja be, melyben az egzotikum fontos szerepet kap, s ebben az általános európai véleményektől, ábrázolásoktól a *Notitia* sem különbözik. Bél leírásai historiográfiai szempontból ugyanakkor jelentősek, mert elsőként igyekeznek egyfelől egy összefüggő képet adni a hódoltsági Magyarországról, másfelől a XIX. századig ennél alaposabb és részletesebb leírás nem is készült. – Tóth Gergely tanulmánya alapján felmerül a kérdés: miféle képe lehetett, milyen információi lehettek a hódoltság utáni magyar tudóstársadalomnak az előző évszázadokról, egyáltalán a hódoltság koráról, annak történelméről, kultúrtörténetéről, viszonyairól? Egyáltalán, beszélhetünk-e érdemben a tudományos megismerésről a XVIII. században a hódoltság idejére és területére vonatkozóan? Úgy tűnik, ha megismerésről nem is, de annak igényéről mindenképpen. – Valószínűleg ez a magyarázata többek között annak is, amit Tóth Gergely a *Notitia* alapján megállapít: oly mértékben sérült a történelmi emlékezet a török uralom időszakában, hogy a visszafoglalás után néhány korábban oszmán hódítás alá került vármegyében az ott élők – Bél szavaival – „egyszerűen nem tudták, hol a helyük”. Bél Mátyás a rendelkezésre álló információk alapján (melyet a szerző alapos tanulmányában citál is) egy kíméletlenül negatív, ám korrekt mérleget von a hódoltságról, amely „mai szemmel is hiteles látélet” és „sok részletében gazdagítja... a törökkor... sorsáról alkotott képünket”.

Tóth Zsombor a főleg politikai okokból, száműzetés következtében kiszorult Magyarországhoz fűződő csoportos és individuális viszonyát vizsgálja. A magyar és nemzetközi szakirodalom alapján kiváló elméleti megalapozással készült tanulmány elsősorban Komáromi János politikai diskurzusai és más források alapján egy olyan perspektíváját tárja föl a formálódó patriotizmus jelenségének, amely a feudális államon kívüli egzisztenciális létből, a limalitásból, a nemzettudatból (mint mártírok közössége), a haza virtuális teréből (pátria, a mártírok által konstruált [ir]reális hely) felekezesi, kulturális és társadalmi viszonyrendszeréből áll össze.

A fejezet, egyúttal kötet záró tanulmányában, mely írás a kötet módszertani szempontból egyik legfontosabb közleménye, R. Várkonyi Ágnes Thököly Imre emigráns udvarának, a nikomédiai (Izmit) emigráció (1701–1705) udvari kultúráját és identitásformáló, identitásmegőrző szerepét vizsgálja. Felteszi a kérdést: mennyiben, hogyan és milyen reményekkel őrizték identitásukat az idegenbe szakadt közösségek? Hogyan érvényesült az emigránsok körében a kora újkor alapvető társadalomszervező rendje, az udvari kultúra szokásrendje? A kérdés feltárása nem előzmények nélküli, az 1980-as évek közepétől folyamatosan foglalkoztatja a korszakkal foglalkozó történészeket Magyarországon: ennek historiográfiáját, fontos állomásait, megállapításait összegzi a tanulmány bevezetője. R. Várkonyi Ágnes megállapítja: az emigráció, udvari kultúra és identitás együttes kérdésköre először Mikes Kelemen műveiben (Törökországi levelek, megjelenése: 1794.) merült föl, de ennek kibontása évszázadot várattott magára, a professzionális történetírás megjelenésének időszakáig mind a nemzetközi, mind ezzel egyidejűleg a hazai szakirodalomban. Ezt követően újabb fél évszázad múlva Szekfű Gyula exponálta élesen II. Rákóczi Ferenc emigrációjának vizsgálatok: *A száműzött Rákóczi* című művének „gondolati tengelyét az udvar, az emigráció és az identitás hármassága alkotja.” Az újabb kutatások során az 1960-as években indult meg a XVII–XVIII. századi emigráció történetének feltárása, melynek során Benda Kálmán és Köpeczi Béla kezdett hozzá a tárgyyszerű rekonstrukcióhoz.

R. Várkonyi Ágnes a továbbiakban Thököly emigráns udvarának fontos jellemzőit tárja elénk. E szerint a francia és török támogatással a szultán hatalma alatt élő emigrációt két jól körülhatárolt csoport alkotta, az udvar és a katonaság. Mindkettőnek folyamatosan változott a létszáma, a közösséget alkotók önmagukat politikai tényezőnek tekintették, s igyekeztek érdekeiket folyamatosan érvényesíteni. Thököly udvarát nagy gonddal tartotta fenn, folyamatosan megpróbált egyensúlyt tartani az emigráns fegyveres csapatok és az udvar között. Utóbbi legfontosabb feladata a diplomácia fenntartása volt, emellett hadi ügyeket és saját ellátását intézte. Thököly udvarának jellemzője volt, hogy a szultán hatalma alatt is szigorúan megtartotta a keresztény világban kialakított szokásokat, mind a szigorú hazai rendtartást, mind pedig a hitéletet megszabó evangélikus egyházi rend tekintetében. Thököly e rendben tudatosan viselte fejedelmi méltóságát, melynek alapvető tere és kifejezési módja az udvari reprezentáció volt. (Zrínyi Ilona külön udvart tartott.) Az udvar életét a szigorú rendtartás és szokásrend szabályozta, az udvari berendezkedés a Zrínyi-, Rákóczi-, Báthory- és Thököly-udvar jellegzetes elrendezését követte. Képe összességében a korabeli uralko-

dói udvarok általános struktúráját mutatja, a levéltár, könyvtár, kincstár együttesét (nagy valószínűséggel az ingóságok, iratok, könyvek döntő többségét Zrínyi Ilona vitte ki magával). A tényleges viszonyoktól eltérően egy aránytalanul túlzó mértékű reprezentáció jellemezte az udvartartást, ám ez nem egyedi jelenség, írja Várkonyi Ágnes, hiszen a fokozott reprezentáció – ahogyan ezt Jakob Burckhardt megfogalmazta – a reneszánsz kisfejedelmi udvarokban is megfigyelhető; a fényűzéssel a hiányzó legitimitást kívánták pótolni. Thökölynél mindez tudatos volt, hiszen ily módon próbálta udvarát határozott politikai célok érdekében fenntartani: bízott abban, hogy diplomáciai tényezőként tekintenek majd rá a Szent Liga és az Oszmánok háborúját lezáró béketárgyalásokon. R. Várkonyi Ágnes részletesen rekonstruálja a Thököly-udvar szerkezetét, udvartartását, berendezését, majd tanulmányának másik felében bemutatja, hogy miután az emigráns udvar a karlócai békekötést követően elveszítette közvetlen politikai célját, milyen identitásban élte át a XVIII. század elejének nagy politikai átrendeződését 1699 után. R. Várkonyi Ágnes felfogásában az identitás összetett fogalom, meghatározója a hagyomány, a nyelvi, etnikai, vallási közösség és a kultúra, alakítója a család, a társadalmi helyzet és a különböző kultuszok.

Kincses Katalin Mária

FADI EL HAGE

LE MARÉCHAL DE VILLARS. L'INFATIGABLE BONHEUR

(Belin, Párizs, 2012. 207 o. ISBN 978-2-7011-6447-2)

Fadi El Hage 1984-ben született francia történész. 2006-ban szerzett diplomát közép- és modernkori történelem és társadalomtudományokból a Sorbonne-on, majd 2010-ben nyert PhD-fokozatot. A számos tanulmányt jegyző szerző fő kutatási területe az Ancien Régime korának francia marsalljai. 2011-ben elnyerte az Institut de Recherche Stratégique de l'École Militaire díját.

Claude-Louis-Hector de Villars márki XIV. Lajos korának egyik legjelentősebb francia marsallja, személye a magyarországi visszafoglaló háború szempontjából is érdekes lehet a hazai hadtörténetírás számára, mivel önkéntesként részt vett Miksa Emánuel bajor választó környezetéhez tartozva az 1687. évi magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a hadjárat végét jelentő Harsány-hegyi csatában. A neves hadvezérről a XIX–XX. században több monográfia, illetve forrásgyűjtemény jelent meg. A Villars-iratok legjelentősebb, szövegű közlése Eugène-Melchior de Vogüé francia történész és régész nevéhez köthető (*Mémoires du Maréchal de Villars. Tome I–VI. Par Melchior de Vogüé. Paris, 1884–1904*). A Fadi El Hage tollából született, 2012-ben megjelent monográfia a legújabb hadtörténeti munka tehát a neves márkiról.

El Hage a bevezetést követően kilenc számozott fejezetben adja közre a márki életrajzának főbb egységeit, a könyvet a levéltári források jegyzéke, irodalomlista és a tartalomjegyzék zárja. Az első fejezet (*D'heureux auspices? [1653–1672]*) Villars fiatal éveit tárgyalja. A szerző gazdag írásos anyaggal cáfolja a márki születési évével, helyével kapcsolatos téves történeti hagyományt: 1653-ban született a közép-franciaországi Moulins-ban a katona és diplomata Pierre de Villars és Marie Gigault de Bellefonds gyermekeként. El Hage részletesen foglalkozott a Villars-család eredetével, felhívta a figyelmet, hogy a Villars-memoár téves genealógiai adatokat közöl: a márki a középkorba vetítette vissza az amúgy csak a XVI. században nemesi rangot szerző családját. Villars a kezdetektől a katonai életpályája felé orientálódott, fiatalon ott találjuk már a Maison militaire du roi muskétásai közt, korai pályafutására természetesen jótékony hatással volt a rokon Bellefonds marsall támogatása is. A második fejezet (*D'un avancement compromis à une carrière en veu [1672–1703]*) a már több hadszíntéren is megforduló fiatal ezredes éveit taglalja. A márki több hadszínteret és több országot is megjárt a vizsgált esztendőkből (a francia–holland háború több nagy ostromában harcolt). 1687-ben diplomáciai küldetést teljesített a bécsi udvarban, majd Miksa Emánuel csapataival részt vett a magyarországi oszmán-ellenes hadjáratban és a második mohácsi

csatában. A szerző az elkövetkező éveket kulcsfontosságú időszaknak tartja a márki karrierjében: diplomáciai szolgálatot látott el a bajor udvarban, gyorsan emelkedett a katonai ranglétrán (1690-ben maréchal de camp, 1693-ban lieutenant général), s nem utolsósorban a Jeanne-Angélique de Varengevillevel 1702-ben megkötött házassága pedig stabilizálta pénzügyeit. A szerző részletesen ismertette Villars életrajzi eseményeivel párhuzamosan a spanyol örökösödési háború felé vezető diplomáciai konstellációkat is. A harmadik számozott részben (*Le seul général de l'Europe dont le bonheur à la guerre n'aît jamais été altéré [1703–1708]*) a spanyol örökösödési háború 1708-ig tartó eseményeiről ír. A bajor választó Franciaország oldalán lépett be az örökösödési háborúba, és kezdetben Miksa Emánuel a Villars vezette francia erővel jelentős sikereket ért el. 1704-ben diplomáciai okokból Villarst már Normandiában találjuk. 1704-ben a blenheimi (vagy más néven a második höchstädti) csatában súlyos vereséget szenvedett a bajor–francia hadsereg, Villars ekkor lett a Moselle-menti hadak parancsnoka, és újabb győzelmeket tudott aratni. El Hage külön fejezetet (1709, *l'année terrible*) szentelt a malplaqueti vereség esztendejében történeteknek, mely jelentős megpróbáltatásokat hozott Villars számára. A Tournai és Ypres elleni szövetséges támadások egy nagyobb csata vállalásának szükségességét irányozták elő Versailles számára. A Villars és Boufflers vezette francia–bajor csapatok 1709. szeptember 11-én csaptak össze a Szavolyai Jenő és Marlborough hercege vezette szövetséges sereggel. A csatában Villarst megsebesítette egy muskétagyolyó és a csata súlyos francia–bajor vereséggel ért véget. A *Temps difficiles... (1710–1711)* című fejezet a malplaqueti vereség utáni kritikus helyzetet ismerteti, amikor Boufflers betegséggel küzdött, még Villars is csak lábadozott sebesüléséből (Flandriában Berwick marsall állt a helyére). Franciaország szorongatott helyzetén azonban nagyot fordított az 1711-es esztendő: elhunyt József császár és a császári trónt öccse, Károly főherceg foglalta el, ami új politikai viszonyokat teremtett. A *Le restaurateur de la France (1712–1715)* című, következő részben a Villars legnagyobb győzelmének tartott denaini csatát taglalja a szerző. A gondosan eltervezett és meglepetésszerű támadásra épített csata értékes francia győzelmet hozott: a csata során 2100 francia katona sebesült meg vagy esett el, az ellenség részéről viszont 2000 katona elesett, 500-an megsebesültek és 3000-en fogságba estek. A spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke végül garantálta V. (Anjou) Fülöp számára a spanyol trónt, Bourbon Spanyolország és Bourbon Franciaország egyesítésének örökös tilalma mellett. A XIV. Lajos halálát követő évek történetét El Hage a *Le déclin d'un héros (1715–1735)* című fejezetben írja meg. Villars a Napkirály halála után sem vesztette el szerepét az udvarban, a régensi tanácsban is benn találjuk. Igyekezett méltó emléket állítani életének végén az utókor felé saját tetteinek nagyságáról. Ennek a reprezentációs programnak az eredménye lett memoárjának összeállítás, illetve a marsall nagy csatáit ábrázoló, Jean-Baptiste Martin tíz festményéből álló festményciklusa. Villars utolsó, nyugalmasnak egyáltalán nem nevezhető éveiről a nyolcadik fejezetből informálódhatunk (*Comment briser sa légende... [1733–1734]*). A katonai karrier utolsó éveinek tárgyalása mellett a marsall halálával kapcsolatos megemlékezésekről is részletesen ír az életrajzíró. (A neves márkit a torinói katedrálisban temették el először.) A szerző a Villars-memoár kérdéskörével a fejezet végén (illetve a hetedik fejezet végén), csupán néhány oldalon keresztül foglalkozik. Így hiányérzete marad az olvasónak a Villars-iratok (a magánlevelezés vagy a memoár) történeti forrásértékére vonatkozó információk kapcsán. Sajnálatos módon Fadi El Hage a napvilágot látott memoárváltozatok elemzését nem adja közre, ha szeretnék a különböző memoárkiadásokat áttekinteni, érdemes használni az IdRef francia internetes katalógus részletes gyűjtését. (Internetes forrás hely: <http://www.idref.fr/033125082>.) A kilencedik fejezetben (*Villars tel qu'en lui même*) Villarsról mint magánemberről olvashatunk. A szerző Hyacinthe Rigaud 1705-ben készített festménye alapján írta le a márki külső jegyeit, és a korabeli írásos források alapján egy csapodár férj alakját rajzolta meg. Villarsnak a francia nemzeti emlékezetben betöltött helyét szemlélteti, hogy a márki alakja nem halványult el a nagy francia forradalom után sem – ezt mi sem bizonyíthatja jobban, minthogy 1912-ben a Denainnél kivívott győzelem 300. évfordulója alkalmából fényes megemlékezésre került sor Franciaországban.

Fadi El Hage Villars-életrajzának fő fejezeteit hadtörténeti kontextusba helyezve tárgyalja teljességre törekvően munkájában. A szerző a Service historique de la Défense, a Bibliothèque nationale de France és az Archive nationales Villars-iratait, illetve Villars személyével kapcsolatos dokumentumait, továbbá a márki kortársainak magánlevelezéséből és memoárjaiból kinyerhető adatokat használta fel könyve megírásakor. El Hage Melchior de Vogüénél jóval nagyobb forrás-

bázist tekintett át, sajnálatos módon azonban a szövegközi forrásoknál levéltári forráshivatkozást nem ad közre. (Igaz, a Villars-al kapcsolatos írásos levéltári források karton-, illetve fondjegyzékét levéltárakra lebontva külön fejezetben ismerteti.) Kisebb hiányosság továbbá, hogy a monográfia végén nem található személynevekre és földrajzi nevekre vonatkozó mutató. Összegzésül azonban ezek ellenére kijelenthetjük, hogy Fadí El Hage munkáját kézbe véve egy olvasmányos életrajzi, illetve hadtörténeti munkát tarthat a kezében az olvasó.

Polgár Balázs

PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE

CORRESPONDANCES RUSSES

(Textes réunis, introduits, établis et annotés par Alexandre Stroev et Jeroom Verduyssen L'âge des Lumières. Série II dirigée par Raymond Trousson Tollet 58. Honoré Champion Éditeur, Paris, 2012. 1–2. k. 1021 o. ISBN 978-2-7453-2095-7)

Ligne herceg családja egyike volt a legrégebbi németalföldi nemesi dinasztiaknak. A család nemesen egyszerű címere – sárga alapon rózsaszínű sáv – kifejezi annak nevét (ligne franciául vonal, sáv, egyenes) és azt a tőretlen elkötelezettséget, amellyel a XV. század óta szolgálták a Habsburgokat. A Birodalom iránti elkötelezettség és a család erős flamand öntudata ellenére Ligne herceg franciául tanult meg beszélni és ezen a nyelven alkotta meg a későbbiekben élete számos irodalmi és hadtudományi művét is. A herceg tizenöt éves korában Mária-Terézia kamarásaként kezdte el udvari pályafutását a bécsi Hofburgban. Ligne herceg itt elemében érezte magát, és buzgón szolgálta a császári uralkodócsaládot, amely ekkoriban érte el történetének talán legdicsőségesebb korszakát és tette a császárvárost virágzó közép-európai metropolisszá. A kor arisztokratáinak szokását követve Ligne herceget viszonylag hamar, húsz éves korában megházasította apja. Egy Liechtenstein hercegekisasszonyt vett feleségül, ám a vele való házassága teljesen formális, leginkább levélváltási kapcsolattá laposodott. Időközben kitört a hétéves háború, amelyből az ifjú herceg alaposan kivette részét. Apja a Ligne-Infanterie ezred tulajdonosa volt, melynek ezredtulajdonosi joga később reá szállott. Ligne itt ismerkedett meg a magyar huszárvirtussal és annak olyan jeles képviselőjével, mint például Nádasdy Ferenc gróf, akiről később igen elismerően írt visszaemlékezéseiben. Ligne részt vett több jelentős ütközetben, megalapozva ezzel későbbi katonai hírnevét. Nem volt véletlen tehát, hogy 1787-ben éppen őt küldték katonai kiküldetésbe az orosz hadsereghez, Patyomkin herceg mellé. II. (Nagy) Katalin cárnő keleties jellegű udvara valóságos csemege volt az európai udvarok immár tapasztalt szakértőjévé fejlődött herceg számára. A cárnőt kedvesnek, sőt kifejezetten vonzónak találta, aki viszonzásul elhalmozta a keleti despota összes elképzelhető kegyével. Legemlékezetesebb oroszországi látogatása alkalmából elkísérte a cárnőt híres 1787-es krími útjára, amely a köztudatban leginkább a híres Patyomkin-falvak története révén maradt fenn. A herceg itt is a szemtanú hitelességével tájékoztatja az olvasót a mesés Kelet világáról.

A herceg életének legmeggrázóbb élménye a francia forradalom volt. Nemcsak egy történelmi korszak végérvényes lezárását, illetve Ligne számos személyes ismerősének – köztük Marie-Antoinette királynő – tragikus végét jelentette ez a történelmi esemény, hanem a herceg családi életére is nagy mértékben kihatott. Egyik fia, Louis de Ligne francia, a másik, Charles de Ligne pedig osztrák szolgálatban állt. Noha Charles 1792-ben emigrált és így elhárult a veszély, hogy a két testvér egymás ellen küzdjön, ez az év mégis egy igen nagy veszteséget is jelentett az öregedő herceg számára. Ekkor veszítette el ugyanis a számára annyira kedves Charles fiát, aki a francia forradalmi háború legkorábbi szakaszában esett el. A francia forradalmi hadsereg előrenyomulásával a Ligne-család anyagi biztonságát jelentő németalföldi birtokai is idegen kézbe kerültek. Ennek következtében a herceg családjával egy szerény bécsi házban húzta meg magát, innen ostromolta a császári udvart beadványaival, melyekben a francia forradalmi kormányzat, majd pedig az örökébe lépő Napóleon Bonaparte megbuktatását szorgalmazta. Kapcsolatba lépett a francia emigráció

olyan neves bécsi képviselőivel, mint Sénac de Meilhan, Bonnay márki, vagy Napóleon korzikai ellenlábasa, az orosz szolgálatba állt Charles-André Pozzo di Borgo. Élete utolsó éveiben még megérhette Napóleon hatalmának megrendülését és Ausztria megerősödését, melyben mindig is bízott. Végül 1814. december 13-án hunyt el Bécsben.

A tavalyi év folyamán megjelent két kötetes forráskiadás a herceg orosz levelezőtársaival folytatott, illetve orosz témájú leveleit tartalmazza. A leveleket a téma két legjelentősebb szakembere – az orosz Alexandre Stroev és a belga Jeroom Vercruysse – készítették elő a kritikai kiadásra. A herceg életének alkonyát végigkísérte a cári udvarral és az orosz arisztokráciával folytatott folyamatos és változatos levélváltás. Ennek a teljesség igényével kiválogatott dokumentumait rendezte sajtó alá, látta el magyarázó jegyzetekkel a két neves filológus. E nagyszabású válogatás-kötet a francia nyelvű irodalmi igényű európai levélírás több száz XVIII. századi forrását adja közre a francia nyelvet értő olvasók és a tudományos kutatás számára. E forráscsoportot a szerkesztők a levelek címzettjei alapján egyéni fontossági rendben osztották 50 tematikailag is indokolt egységre. Az iratok jelentős része először jelenik meg nyomtatásban.

A forrásközlést egy tájékoztató jellegű, ám nagyon alapos, részletes bevezető tanulmány előzi meg. A munka végén pedig a tájékozódást a kötetben a témára vonatkozóan az alapos és rendszerített névmutató segíti. Alexandre Stroev és Jeroom Vercruysse szép, elegáns, formáját tekintve és tartalmilag egyaránt nagyon igényes kötete úgy vélem, alapvető kézikönyve lesz a XVIII. századi francia–osztrák–orosz kapcsolatok történetének, s a jövőben megkerülhetetlen forráskiadvány a téma kutatói számára. Az impozáns kötetek bibliofil értékét sajnálatos módon csorbítja, hogy a neves Honoré Champion kiadó felhagyott a keménytáblás, klasszikus kötésű könyvek előállításával és e kiadvány is csak fűzött puhatáblás változatban jelent meg. A nyilvánvaló költségsökkentő kivitel ellenére azonban megállapíthatjuk, hogy a két könyv ára még mindig borsosnak tekinthető a magyar kutatók számára.

Tóth Ferenc

SOLYMOSSI JÓZSEF

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON 1848-1849-BEN

*(A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerkesztő Veszprémy László.
HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 2013. 175 o.)*

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc időszaka a magyar történelem egyik kiemelkedő korszaka, amely máig méltán örvend nagy népszerűségnek. Ezt az is mutatja, hogy lassan könyvtárnyi irodalma lesz ennek a témának. Ám az egyre szaporodó szakirodalom ellenére is még mindig akadnak „fehér foltok” a történetekben, hiszen a keletkező művek többségének fókuszában a kiemelkedő személyek és a döntő események állnak. Ezért is öröndetes, hogy most egy olyan munka jelent meg, amely az egyik elfeledett „mellékhadszíntér” történéseit veszi számba. Solymosi József, a Hadtörténelmi Levéltár főlevéltárosa több mint másfél évtizedes kutatómunkájának eredményeit foglalja össze ebben az új kötetben, és nemcsak hadtörténelmi, hanem politikai és gazdasági szempontokból is vizsgálja Északkelet-Magyarország 1848–1849-es eseményeit, beillesztve azokat a szabadságharc történetébe.

A bevezetőben a szerző röviden elmondja, hogy milyen motiváció vezette abban, hogy érdeklődése homlokterébe a forradalom és szabadságharc időszakából éppen ez a régió, azaz Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék kerültek, majd bemutatja a területre vonatkozó nem túl nagy szakirodalmat és a forrásokat, végezetül exponálja, milyen kérdésekre is keresett választ.

Az első fejezetben röviden áttekinti a régió földrajzi elhelyezkedését, közigazgatási szervezetét és gazdaságát az 1840-es évek második felében, majd a politikai helyzet alakulását 1845 és 1848 között. Megállapítja, hogy a bécsi kormány az adminisztrátori rendszer bevezetésével még ezen a

soknemzetiségű (magyar, német, szlovák, ruszin, román és zsidó) lakossággal rendelkező területen sem tudta igazán visszaszorítani a reformpárti tábor, hiszen az utolsó, 1847–1848-as rendi országgyűlésre megválasztott követek döntő többsége haladó elveket képviselt, és ilyen irányú követutasításokat is kapott. A fejezetet az 1848 elején a körzetben állomásozó cs. kir. katonaság alakulatainak a bemutatása zárja.

A következő rész az 1848. március 15-i forradalom után, a gróf Batthyány Lajos miniszterelnök vezette kormány utasításai, illetve az áprilisi törvények nyomán a helyi viszonyokban 1848 tavaszán és nyarán keletkező változásokat ismerteti. Solymosi József itt előbb részletesen bemutatja a megyei közigazgatás átalakulását, majd a helyi népképviselői országgyűlési választásokat. Felsorolja a térség első népképviselőinek és a fontosabb felsőházi tagoknak a névsorát rövid életrajzokkal párosítva, akik között olyan jelentős személyiségek is találhatók, mint Lónyay Menyhért, aki 1867 után miniszterelnök lett, vagy báró Perényi Zsigmond, az 1848-as országgyűlés felsőházának elnöke, a későbbi vértanú. Ezt követi a helyi nemzetiség megszervezésének és működésének leírása, majd a májusi honvédtoborzás, végül az önkéntes mozgó nemzetiség megszervezésének bemutatása. Utóbbiak esetében kiderül, hogy a környék mind a 9., mind a 10. honvédszázaljak felállításában megfelelő számú újonccal és felszereléssel segédkezett; míg az ungi és beregi önkéntes nemzetőrök a horvát betörés után főhadszíntérre vonultak. Az ezt a szakaszt záró utolsó alfejezet a bemutatott időszak fontosabb helyi eseményeit veszi sorra: a nemzetiségek helyzetét, a parasztmozgalmakat, a munkácsi lengyel foglyok kiszabadítását, a Lenkey János kapitány vezette huszárszázad hazatérését, illetve a napilapokban nagyobb teret kapott történeteket. A szerző megállapítja, hogy a helyi vezetők a vármegyék apparátusával és okos, belátó politikával sikeresen meg tudták nyerni a nemzetiségeket és törvényes mederbe terelni a parasztmozgalmakat, a nemzetiség és a katonaság bevetésére csak néhány esetben került sor. A lengyel foglyok kiszabadítását, illetve a „hazaszökő” huszárok bántatlanságának elérését mind a négy vármegye hazafias lakossága támogatta.

A harmadik fejezet az önvédelmi háború időszakának helyi vonatkozásait mutatja be 1848 szeptembere és 1849 májusa között. A magyar kormány és a bécsi udvar között a Josip Jellačić horvát bán és cs. kir. altábornagy vezette haderő magyarországi betörése nyomán kirobbanó nyílt konfliktus nagyobb hadműveletei közvetlenül nem érintették az Északkelet-Magyarországot, de hatásai áttételesen itt is érvényesültek. A szerző vázolja, hogy a területre kinevezett kormánybiztosok milyen intézkedéseket tettek az itt állomásozó cs. kir. alakulatok eltávolítására, a munkácsi vár megszerzésére, a határok megerősítésére és a belső nyugalom biztosítására, majd ezt követi az újoncállítás és haderőszerzés bemutatása. Solymosi József részletesen ismerteti, mennyi újoncot állított ki ez a vidék, ezekből milyen alakulatok jöttek létre, s röviden összefoglalja történetüket. A következő alfejezet a helyi hadiipar működésével foglalkozik, adatokkal illusztrálva, hogy milyen jelentős szerepet töltött be a hadsereg élelmiszer, fegyver- és lőszerellátásában ez a régió. Az utolsó szakasz a helyi hadieseményeket foglalja össze 1848 telétől 1849 tavaszáig. A szerző megállapítja, hogy bár a Galíciában állomásozó cs. kir. csapatok létszáma és felszereltsége meghaladta a magyar határvédelmi erőket, azonban rajtaütéseikkel nem tudták érdemben zavarni az itt működő hadiipar munkáját; egyetlen komolyabb támadásukat pedig – Barco vezérőrnagy cs. kir. dandárának áprilisi offenzíváját – 1849. április 22-én Podheringnél a honvédcsoportoknak sikerült visszaverniük.

A következő rész a munkácsi vár 1848–1849-es történetét dolgozza fel. Solymosi József először röviden ismerteti a vár előtörténetét, s hogy milyen körülmények között került 1848 októberében a magyar hatóságok kezére. Ezt követi Munkács szabadságharcban betöltött szerepének bemutatása: megerősítése, felszerelése, megfelelő helyőrséggel való ellátása, amelyben döntő szerepe volt utolsó parancsnokának, Mezösy Pál őrnagynak. Az utolsó szakasz a vár kapitulációjának körülményeit ismerteti, kiemelve, hogy a helyőrség 1849. augusztus 26-án csak az után adta meg magát a nagy túlerőben lévő cári csapatoknak, hogy előtte követek révén meggyőződött az ellenállás valóban felesleges voltáról.

Az ötödik fejezet a Kazinczy-hadosztállal és az 1849. évi nyári hadjárat helyi eseményeivel foglalkozik. A szerző átekint a terület élére 1849. június 2-án kinevezett Kazinczy Lajos ezredes pályafutását, majd a korabeli helyi viszonyokat. Ezt követi Kazinczy kiemelkedő szervező tevékenységének bemutatása, akinek a meglévő és az újonnan felállított alakulatokból 1849. július végére sikerült egy kb. 7400 főből és 27 lövegből álló hadosztályt szerveznie. A hadihelyzet gyors

romlása és a megfelelő utasítások hiánya miatt a hadosztály nagyobb akciókban már nem tudott részt venni, 1849. augusztus 24–25-én Zsibónál feloszlott, illetve letette a fegyvert.

Végül Solymosi József a szabadságharc utáni megtorlást mutatja be a helyi katonai és polgári vezetők sorsán keresztül, akik közül Ormai (Auffenberg) Norbert, Lázár Vilmos és Kazinczy Lajos ezredek, és báró Perényi Zsigmondot kivégezték, míg a többiek súlyos börtönökkel fizettek 1848–1849-ben betöltött szerepükért. Zárásként a szabadságharc helyi emlékhelyeiről esik szó.

Az összegzésben Solymosi József megállapítja, hogy bár a régióknak nem volt döntő szerepe az eseményekben, ám a belső nyugalom megőrzése, a határok védelme, a munkácsi vár biztosítása és a hadianyaggyártás volt az a négy legfontosabb tényező, amellyel Északkelet-Magyarország jelentős mértékben segítette a szabadságharc erőfeszítéseit. Az igényes kivitelű kötetet hadrendeket, térképeket, képeket tartalmazó függelék, rövidítésjegyzék, illetve hely-és névmutató, valamint angol és német nyelvű összefoglaló zárja.

A kiadványban, mint minden munkában, előfordulnak kisebb hibák, elírások is. Ung megye a régió nyugati és nem a keleti felén található (15. o.). A korabeli huszárezredeknel nem voltak ezredesi és alezredesi „második” osztályok (56. o.), itt valószínűleg századokról van szó; illetve Zsurmay Lipót 1848 decemberében már nem hadnagy (56. o.), hanem kapitány volt. A 3. (Ferdinánd) huszárezred 1. őrnagyi osztályának 2. századáról maga a szerző állapítja meg, hogy nem a régióban állomásozott (26. o.), később mégis odaszámítja (56. o.). A honvédsereg csak egy gránátos zászlóaljjal rendelkezett, nem többel (80. o.). A (Hajdú)Szoboszlón szervezett lengyel dzsídás csapat aligha lehetett a Kazinczy-hadosztályban szervezett dzsídás osztály alapja, mivel ott (mármint Szoboszlón) a lengyel légió 1. ulánus ezred 1. osztályának 2. századát állították fel, ez pedig 1849. május 17. után bevonult a légióhoz Miskolcra (83. o.). A 336. lábjegyzet nem a 291-dikre, hanem inkább a 339-dikre utal (85. o.). Kérdéses, hogy a podheringi ütközetben a 35. honvédszászlóaljnak egy (93. o.) vagy kettő (94. o.) százada vett-e részt. A szakirodalom szerint Szelvan cári vezérőrnagy különítménye nem augusztus közepén (108. o.), hanem augusztus 23-án verte szét Rembowski alezredes csapatait. A térképeknél a 8. (Coburg) és a 10. (Vilmos) huszárezredek menetvonalának jelzése felcserélődött (130. o.), míg a Barco-dandár 3600 (131. o.), illetve 3000 (132. o.) fős létszámmal is szerepel. Végezetül a rezümékben Kazinczy nem „General”, hanem csak „Colonel” (167. o.), illetve „Oberst” (170. o.); Barco pedig „Brigade”, nem „Division” (172. o.) élén állt.

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja a munkát mind a szakmabeliek, mind a történelem iránt érdeklődő olvasók számára, mert az egy széles forrásbázison alapuló, élvezetesen megírt munka, amely a megértést segítő, kiváló kép- és térképanyaggal illusztrálva egy mára már feledésbe merülő régió lakosainak és 1848–49-es teljesítményüknek állít maradandó emléket.

Kemény Krisztián

KISS VENDEL (SZERK.)

KOMÁROM ISMERETLEN CSILLAGAI**Komárom 1848-as történetének történelmi felmérésekbe került szereplői.
A 2011. április 29-én a 20. Komáromi napok alatt rendezett
történelmi konferencia előadójának tanulmányai***(Jókai Mór Városi Könyvtár, Komárom, 2013. 204 o.)*

1992 óta minden évben megrendezésre kerül Komárom városában, illetve az utóbbi években a szlovákiai Komárnóban az a történelmi konferencia, amely hagyományosan az 1848–49-es szabadságharc helyi eseményeit tárgyalja a témával foglalkozó történelmi részvételével. A Komáromi Napok programsorozat keretében illeszkedő rendezvény sajtó alá rendezett előadásából már két kötet is napvilágot látott korábban.³ Ezekhez csatlakozik most a szintén Kiss Vendel, tatabányai múzeumigazgató-helyettes által szerkesztett új kötet. A *Komárom ismeretlen csillagai* címmel megjelent tanulmánykötet összesen nyolc tanulmányt tartalmaz. 1848–49 olyan Komáromban (is) szolgáló szereplőiről szól, akik nem az első vonalban állva, de egyáltalán nem elhanyagolható szerepet vállalva küzdöttek a szabadságharc sikeréért. A nyolc tanulmány közül hat egy-egy személy életét, kettő pedig a Komáromban szolgált tábori lelkészeket és a honvédsereg ott hősi halált halt tisztjeit mutatja be.

A kötet első tanulmánya a szerkesztő, Kiss Vendel tollából született, *Majthényi István az ismeretlen várparancsnok* címmel. Az első felelős magyar kormány által kinevezett parancsnok arisztokrata, bárói családból származott, 1806 és 1828 között a cs. kir. hadseregben szolgált. Itt ismerkedett meg Batthyány Lajos gróffal, aki 1848-ban miniszterelnökként rögtön maga mellé vette, az Országos Nemzetőrségi Haditanács előadójává nevezte ki. Néhány héttel később már a Haditanács elnökének helyettese, nemzetőr alezredes lett. A horvát–magyar konfliktus kieleződése után, szeptember 9-én küldték Komárom várába, hogy a vár császári–királyi parancsnoka, Mertz altábornagy mellett képviselje a magyar érdekeket. Feladatának eleget tett és sikerült az erődöt magyar kézen tartania. Mertz altábornagy távozása után, október 1-jén, az Országos Honvédelmi Bizottmány Majthényit nevezte ki erődparancsnokká, ezredesi rendfokozattal. Néhány héttel később vezérőrnagyi kinevezést kapott. A tanulmány részletesen tárgyalja Majthényi erődparancsnoki tevékenységét, a Jellačićsal szembeni kiállástól egészen 1849. január 7-i lemondásáig. Miután lemondására az erőd császári körülzárása utáni napokban került sor, beosztottai bizalmát teljesen elvesztette. Kiss Vendel szerint „Majthényi valószínűleg nem készült a vár átadására, de a kormány visszavonulását menekülésként értelmezve, elvesztette a bizalmát a politikai vezetésben, s ezt sajátos módon úgy fejezte ki, hogy elhagyta a rábízott posztot. Tettét a kortársak erkölcsileg elfogadhatatlannak, az árulással egyenértékűnek tekintették. Lemondását követően teljes bizalmatlanság övezte személyét Komáromban.” Az erőd parancsnokságát Török Ignác ezredes vette át, aki határozottan szervezte meg a védelmet, így amikor Majthényi tábornoki egyenruhában jelent meg egy zászlószentelési ünnepségen, a vár vezetése felháborodottan tiltotta ki a várból. A Komáromot elhagyó Majthényi fogságba esett, eljárás indult ellene, de rangfosztással megúszta a felelősségre vonást. Az elkövetkező húsz évben visszavonultan élt, dicstelen lemondása miatt neve feledésbe merült.

A következő fejezet, *Janik János – egy szlovák-magyar honvédelezredes a szabadságharcban* címmel, Hermann Róbert munkája. A szerző a tőle megszokott alaposággal mutatja be az ízig-vérig katona főhóst, aki komáromi dandár-, majd hadosztályparancsnokként szolgált végig a szabadságharcot. Janik 1848-ban már elmúlt ötven éves, így komoly katonai pályafutás állt

³ Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Az 1. Komáromi Napok alkalmából rendezett tudományos tanácskozás előadásai. 1992. április 26. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 1994.; Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történelmi konferenciáinak előadásából 1993–2001. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 2003.

mögötte. A császári-királyi hadseregben, 25 év szolgálat után, főszázadosi rendfokozatot ért el. Ezrede komáromi főhadfogadó állomásának parancsnokaként szolgált, majd 1848 őszén honvéd őrnagyként a Komáromban alakuló 18. (később, átszámolás után 57.) honvédszászlóalj parancsnoka lett. Alakulatával a feldunai hadseregbe, majd a komáromi várórséghez osztották be, ahol 1849 februárjától alezredesként dandárparancsnok, majd júniustól ezredesként hadosztályparancsnok lett. A szerző végigköveti Janik szolgálati útját a császári-királyi hadseregtől a honvédseregben viselt zászlóaljparancsnokságon át a dandár-, majd hadosztályparancsnokságig. Tanulmányában bőven merít Janik az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában őrzött négyoldalas visszaemlékezéséből és közli első ismert magyar nyelvű levelét is, amelyben az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz folyamodik remélt őrnagyi kinevezése ügyében. Janik nem tartozik a legismertebb 48-as szereplők közé, de feltétel nélküli kötelességteljesítés jellemezte egész pályafutása során és – ahogy a szerző fogalmaz – „az 1848–1849. évi honvédsereg dandár- és hadosztályparancsnoki karában ez sem volt kevés.”

A kötet harmadik fejezete *Egy francia származású „lovag” a magyar szabadságharcban: Querlonde Ferdinánd honvédezredes* címmel Kemény Krisztián tollából született. A katonacsaládból származó Querlonde a bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után 18 évig szolgált a császári-királyi hadseregben, ahol 1848-ra főszázadosi rendfokozatig emelkedett. Ezredével részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, majd saját kérésére átvették a honvédseregbe, ahol előbb zászlóaljparancsnokká, majd az északnyugati határ védelmét ellátó dandár parancsnokává nevezték ki. Itteni rövid, de eredményes ténykedése után alakulatával a komáromi vár őrségébe osztották be, ahol egészen 1849 áprilisáig szolgált. Az északnyugati határ védelmében december 11-én Budetinnél vívott döntetlen ütközettel sikerült megállítania egy császári betörést, január 13-án pedig sikeres kitörés vezetője volt a Komáromhoz közeli Alsónyárasdnál. Querlonde alezredes aktívan részt vett az erdő védelmének szervezésében, az ostromcsapatok elleni kisebb-nagyobb vállalkozások vezetésében. A Komárom felmentése utáni hónapokat maláriás megbetegedéssel, majd lábadozással töltötte. Júliusban a kormányt követve Budáról Szegedre, majd Aradra ment, ahol egy tartalékhadosztály vezetésével bízták meg, immár ezredesi rendfokozatban. Görgői seregével Világosnál tette le a fegyvert. A császári hadbíróság kötél általi halálra ítélte, melyet néhány nappal később 18 évi várfogságra enyhítettek. 1856-ban szabadult, vasútéptő mérnökként dolgozott. A szerző így összegzi hőse 1848-as tevékenységét: „akkor vállalt feladatokat, amikor mások elutasították a felelősséget, és akkor aratta legnagyobb sikereit, amikor arra a legnagyobb szükség volt a téli hadjárat idején, hogy a sikeres ellenállásba vetett hit megmaradjon.” Kemény Krisztián a tanulmány függelékeként közli Querlonde gróf Andrássy miniszterelnök és honvédelmi miniszterhez küldött 1868-as levelét, melyben rangjának megfelelő nyugdíjaztatását kérte.

A második vonalban. Kászonyi József ezredes, a II. hadtest parancsnoka című negyedik fejezet Hajagos József munkája. Kászonyi 22 évi császári-királyi szolgálat után lépett át a honvédseregbe, ahol előbb huszár törzstisztként, majd ezredparancsnokként szolgált, előbb Délvidéken, majd a főhadiszíntéren. A tavaszi hadjárat ideje alatt a III. hadtest egyik lovasdandárának parancsnoka, majd a hadtest egész lovasságának parancsnoka lett. Az április 26-i komáromi ütközetben tanúsított helytállásáért a katonai érdemrend III. osztályával tüntették ki. Az eddig jobbára csak huszárokat vezénylő ezredes a nyári hadjárat kezdetén, június 20-án, a kétnapos peredi csata első napján Görgői kinevezte a leváltott Asbóth Lajos helyett a II. hadtest parancsnokává. „Ilyen módon Kászonyi ütköztet közben egy számára kevésbé ismert csapatokból álló hadtest irányítását vette át, ahol hiányzott a személye iránti bizalom is. Ráadásul a másnapi ütközetben az is kiderült, hogy nem képes nagyobb csapatok önálló irányítására” – írja a szerző. A csata elvesztésében azonban más okok játszottak szerepet, a vereség nem az ő teljesítményén múlt. A hadjárat további eseményei már nem követeltek Kászonyitól önálló hadtestparancsnoki tevékenységet. A komáromi sánctáborba bevonuló hadteste a feldunai hadsereg zömének távozása után is az erdőben maradt. Itt azonban a hátramaradó csapatok már nem hadtestkötelékben tevékenykedtek, hanem az erdő védelmében elfoglalt helyük, illetve az esetleges hadműveletek szempontjai szerint osztották fel őket. Kászonyi előkelő helyet foglalt el a védősereg vezetésében. Az ezredesek között ő volt a rangidős, és hadtestparancsnoki beosztását is megtarthatta. A körülvárt erdőben a déli sánctábor és a hídfő védelmének parancsnoka lett, az ostromzár augusztus eleji feltörésében azonban nem vett részt, Klapka jobbnak látta a helyben maradó várórség parancsnokságát rábízni. A megadás

körül tárgyalásokon a haditanács tekintélyes tagjaként Klapkát támogatta, „komoly érdemei voltak abban, hogy a haditanács és a tágabb tisztkar gondolkodásában az érzelmektől, indulatoktól fűtött megvalósíthatatlan elképzelések helyét adtak a realitásoknak.” Komárom feladása után emigrált, majd 1856-ban hazatérve haláláig visszavonultan élt.

A következő tanulmányban (*Prágay János alezredes és segédtsízt*) Csikány Tamás egy olyan főtiszt életpályáját ismerteti, aki nem a harci összecsapásokban vitézkedett, mégis fontos szerepet játszott a hadsereg felső vezetésében. Prágay 12 évi katonáskodás után, tizedesi rendfokozatban lépett ki a császári-királyi hadseregből, majd jegyzőként dolgozott a bécsi magyar udvari cancellárián. Nem egyértelmű, hogyan került a honvédseregbe, de 1849. január közepétől a felső-tiszai hadtestet vezénylő Klapka ezredes segédtsíztje lett. Prágay a szabadságharcban végig Klapka mellett dolgozott, júniustól már mint a komáromi várórség (VIII. hadtest) vezérkari főnöke. Az erőd átadása után emigrált, előbb Londonba, majd az Amerikai Egyesült Államokba ment. Itteni kalandjairól meglehetősen keveset tudunk. Csikány Tamás tanulmánya végén megpróbálta kibogozni a szálatokat, de kevés konkrétumot sikerült találnia. Prágay élete utolsó napjaiban egy meglehetősen előkészítetlen expedícióban vett részt, amely Kuba spanyol uralom alóli felszabadítására indult Narcisco López vezetésével. A kitüntetések, rangok iránti rajongását már Magyarországon is kifejező Prágaynak minden valószínűség szerint imponált, hogy a vállalkozás második embereként „tábornoki rangot is kapott”. A vállalkozás balsikere következtében azonban életét veszítette, pontosan nem ismert körülmények között. Prágay – komoly katonai képzettség hiányában – valószínűleg nem mérhette fel e vállalkozás esélyeit, a magyar szabadságharcban is „képességei és tudása szerint, elsősorban tollal és nem karddal szolgálta a hazát”, így végzettszerűen tragikus sorsát nem kerülhette el.

A kötet hatodik fejezete (Kedves Gyula: *A komáromi vár „szürke eminenciása”, Asserman Ferenc ezredes. „Avagy kiből szervezték a honvédsereg vezérkarát?”*) egy másik komáromi ezredes és hadtestparancsnok tevékenységét ismerteti. Asserman Ferenc 11 évi császári-királyi szolgálat után lépett át a honvédseregbe. Annak a Kiss Ernőnek lett karsegége a bánsági hadtestnél, aki egy évvel korábban a parancsnoksága alatt álló 2. (Hannover) huszárezred ezredsegédtsíztjévé emelte. Beosztását megtartotta Damjanich alatt is, majd a tavaszi hadjáratban a III. hadtest karsegédékeként működött. 1849. júniusban úgy került a komáromi vár parancsnoki posztjára, hogy előtte egy perccel sem töltött komoly csapatparancsnoki beosztásban. De hogy futhatott be ilyen rövid idő alatt ilyen nagy karriert? „Bírt olyan képességekkel, amelynek igencsak híján volt az alakuló honvédsereg, s amelyek adott esetben semmivel sem nyomtak kevesebbet a latban, mint a karddal a kézben elért harctéri sikerek. Röviden szólva olyan katona, aki irodában és harcmezőn egyaránt megállta a helyét. Ilyen pedig nem sok akadt a honvédseregben” – adja meg a választ Kedves Gyula. A szerző ennek kapcsán kitér a honvédsereg vezérkarának kérdéskörére, bemutatja annak kialakulását és felépítését. Asserman a szabadságharc végéig töltötte be a várparancsnoki posztot, „kinevezésétől kezdve amolyan »mindenes« volt, a problémás helyzetek megoldója. Gyakorlatilag Klapka leghasználhatóbb alvezére volt, a komáromi hadsereg második legfontosabb embere.” A vár átadása után visszavonultan élt, de a kiegyezés után szerepet vállalt az új honvédség megszervezésében, és ekkor kapta meg a 48-ban „elmaradt” tábornoki címet is.

A kötet két utolsó tanulmánya tematikájában eltér a korábbiaktól. Az eddig bemutatott öt ezredes, illetve egy tábornok portréja után a hetedik fejezetben (*Komáromi tábori lelkészek 1848–49-ben*) szintén Komáromhoz kapcsolódóan a honvédseregben megvalósuló lelki gondozás témaköréről olvashatunk. Zakar Péter előzményként bemutatja a komáromi várlelkészeket, majd ismerteti a nemzetőrség és a honvédség helyi katolikus tábori lelkészeinek, valamint a Komáromban megforduló protestáns és izraelita tábori lelkészek életpályáját. Rövid életút-leírásuk után végül a szabadságharc után kinevezett utolsó tábori lelkészt mutatja be. A szerző kiemeli: „A kormány szándékának megfelelően Komáromban valamennyi felekezetnek voltak tábori lelkészei. Eltekintve a nemzetőrségtől, a szabadságharc egyetlen tábori rabbijának kinevezésére is Komáromban került sor.” A nyolcadik fejezetben Bona Gábor harminc hősi halált halt honvédtiszt életrajzát teszi közzé *A '48-as honvédsereg Komáromban hősi halált halt tisztjei* címmel. A tíz százados és húsz hadnagy, illetve főhadnagy tevékenységét bemutató fejezet „a komáromi vár 1848/49-es védelme, valamint a vár körül folytatott harcok – az 1849. júniusi Vág folyó menti hadjárat, valamint a július 2-án és 11-én vívott komáromi csaták – során” elesett honvédtiszteknek állít emléket.

A kötet sajnos teljes mértékben nélkülözi az illusztrációkat és hiányoznak a személy- és helynévmutatók is. Ezekkel, valamint egy kicsit gondosabb szerkesztői munkával, a lábjegyzetek, hivatkozások formai egységesítésével színvonalasabbá, jobban használhatóvá lehetett volna tenni a kötetet. Mindezek ellenére azonban elmondható, hogy a benne szereplő tanulmányok hasznosan járulnak hozzá 1848–49 történetének alaposabb megismeréséhez, és végre azok tevékenységéről is olvasható egy-egy alaposabb összefoglaló, akik „csak a második vonalban” működtek a szabadságharc hadseregét.

Solymosi József

TAMARA SCHEER

„MINIMALE KOSTEN, ABSOLUT KEIN BLUT”

Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)

(Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte. Band 5. Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2013. 282 o. ISBN 978-3-631-64214-6)

A Balkán-félsziget történetét – amely a középkortól kezdve elválaszthatatlanul összefonódott hazánkéval – feldolgozó művek napjainkra már önálló könyvtárat is megtölthetnének. A XIX. század utolsó harmadában lezajlott, a korábbi balkáni erőviszonyokat alapjaiban megváltoztatós és az Oszmán Birodalom sorsát több évtizedre meghatározó eseményekről, mint például Bosznia–Hercegovina 1878-ban bekövetkezett osztrák–magyar okkupációjáról több színvonalas feldolgozás született magyar és idegen nyelven, azonban a korszak több fontos történése és összefüggése alig került a történészek homlokterébe. Az 1879 szeptemberében az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai által részben megszállt és harminc éven át, 1908 októberéig az oszmánokkal közösen irányított Novipazari Szandzsák történetéről, a császári és királyi csapatok jelenlétéről és tevékenységéről részletes, tudományos igényű összefoglaló munka mindeztidáig nem született.

Tamara Scheer neve sokak számára ismerősen cseng, a fiatal osztrák történész hölgy a Ludwig Boltzmann Történelmi Társadalomtudományok Intézet ösztöndíjasa, a Bécsi Egyetem lektora, akinek a Peter Lang kiadó sorozatában már 2009-ben is megjelent egy, az osztrák–magyar első világháborús katonai közigazgatások történetét összefoglaló kötete.

Mostani művének megírásához felhasználta a bécsi, a budapesti és a boszniai levéltárak anyagain, a korabeli német nyelven kiadott újságokat, továbbá a témára vonatkozó német, angol, szerb, magyar és olasz nyelvű szakirodalmat.

A bevezetésben köszönetet mond azoknak, akik segítettek munkáját, majd röviden összefoglalja a Szandzsáknak mint európai és balkáni régió politikai és átpolitizált történetét 1870-től egészen a mai napig. Felsorolja az általa felhasznált legfontosabbnak tartott forrásokat, továbbá kitér a kötetben előforduló földrajzi és etnikai nevek használatának problematikájára.

Az első fejezet azt járja körül, hogy a Szandzsák mit jelentett a balkáni régióban meghatározó szerepet játszó európai államok politikájában és milyen nemzetközi szerződések születtek vele kapcsolatban. Elsőként a gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter neve által fémjelzett osztrák–magyar külpolitikát követi nyomon az 1870-es években, bemutatja Ausztria–Magyarország külpolitikai irányultságának, érdekeinek alakulását ebben az időszakban. Megismerhetjük az 1877–78-as orosz–török háborút végleg lezáró berlini kongresszuson, az európai nagyhatalmak és Törökország képviselői által 1878. július 13-án aláírt szerződés főbb határozatait, melyek közül a 25. cikkely felhatalmazta az Osztrák–Magyar Monarchiát a Szerbia, Montenegró és Bosznia–Hercegovina közé beékelődött, stratégiai fontosságú Novipazari Szandzsák megszállására és ott katonaság állomásoztatására. A mű írója megismerteti az olvasóval az 1879. április 21-én a Porta és a Monarchia között Konstantinápolyban megkötött szerződés főbb pontjait, melyek értelmében az osztrák–magyar katonaság bevonulása után a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az adóbeszedés továbbra is török kézen maradt. Részleteket tudhatunk meg az 1879. július végétől szeptember végéig az

osztrák–magyar és a török vezérkar képviselői között Szarajevóban folytatott, a bevonulás részleteit tisztázó megbeszélésekről, illetve a Szandzsákba való bevonulás érdekében a dunai birodalom részéről tett katonai előkészületekről.

A szerző rávilágít arra, hogy a Szandzsákban való katonai és politikai jelenlét milyen belpolitikai vitákat generált a Monarchia osztrák és magyar felében. (A bevonulás politikai célja többek között az volt, hogy biztosítsák a tartományban a dunai birodalom befolyását, a Szalonikibe vezető közlekedési és kereskedelmi útvonalat, megakadályozzák egy Montenegró és Szerbia egyesülésével létrejövő nagy délszláv állam kialakulását, egy, a cári Oroszország elleni háború esetére a Monarchia stratégiai előnyöket bírjon, továbbá kedvezőbb hadászati–védelmi helyzetet alakítsanak ki a két okkupált tartomány, Bosznia és Hercegovina számára.)

Betekintést nyertünk a Szandzsákban szolgáló, jórészt a történelmi Magyarországról kiegészült császári és királyi alakulatok muszlim lakossághoz és a Törökországhoz való viszonyába. Scheer körüljárja az osztrák–magyar megszállás alatt lévő, a Novipazari Szandzsák nyugati részén létrehozott ún. Plevljei Szandzsákban az albán kérdés lényegét, megismerhetjük a megszállók szomszédos Szerbiához, Montenegróhoz valamint az ortodox vallású lakossághoz fűződő viszonyát is. Felvillantja, milyen kép alakult ki a Szandzsákról az osztrák–magyar és a nemzetközi sajtóban.

A második nagy témaegység először a Monarchia katonai előkészületeit és az 1879. szeptember elején a Szandzsákba történt bevonulást mutatja be. A Wilhelm Württemberg herceg, tábornagy által irányított megszállásban egy 5000 fős hadosztály (soraiban több magyar kiegészítésű császári és királyi alakulat, pl. a kaposvári 44. gyalogezred, a szabadkai 4. huszárezred részei, az otočaci 31. tábori vadászászlóalj) vett részt, melyek a stratégiaiag fontos Priboj, Prijepolje és Plevlje városokban állomásoztak.

Belepillantunk továbbá a Plevljei Szandzsákban működő osztrák–magyar vezető szervek, így pl. a plevljei dandárparancsnokság munkájába. Ismereteket szerezhetünk a legfelsőbb katonai parancsnokság és a melléje beosztott civil biztosok személyi politikájáról, a civil biztosság és a konzulátus mindennapi tevékenységéről. Részleteket tudhatunk meg a garnizonok (Plevlje, Prijepolje, Priboj) élén álló katonai állomásparancsnokságok igazgatási és hírszerző feladatairól, a lakosság – akár kulturális misszióként is értelmezhető – orvosi ellátásának megszervezéséről.

A harmadik nagy fejezet a berlini szerződéssel megszerzett mandátum és a politikai érdekek gyakorlatba történő átültetéséről szól. A szerző bemutatja az osztrák–magyar szervek együttműködését a Szandzsákban párhuzamosan létező oszmán közigazgatásával, a császári és királyi katonaságnak a nyugalom és a rend biztosítása érdekében tett intézkedéseit a tartományban. Kitér a katonai és a kereskedelmi közlekedési infrastruktúra osztrák–magyar részről történő berendezésére, kialakítására és fenntartására, szól a Monarchia gazdasági érdekeinek és a kultúrpolitikájának keresztülvitele érdekében tett intézkedésekről.

A negyedik nagy témaegység az osztrák–magyar kolónia mindennapjairól szól. Megismerhetjük a Plevljei Szandzsákban élő, egy-egy időszakban átlagosan 2–3000 fős császári és királyi katonai kolónia összetételét, a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók (elsősorban a tisztek és feleségeik) életkörülményeit. Scheer bemutatja az osztrák–magyar jelenlét hatását a helybéli lakosok mindennapi életre, a k.u.k. katonaság összetűzéseit, súrlódásait a szintén jelenlévő török lakossággal és hatósággal.

Az utolsó fejezet az osztrák–magyar csapatoknak a Plevljei Szandzsákból 1908 októberében történt kivonulását, a Monarchia jelenlétének politikai és gazdasági, kulturális jelentőségét boncolgatja. A mű írója összefoglalja a Bosznia–Hercegovina annexiója nyomán 1908–1909-ben kialakult nemzetközi politikai válság és az Ifjútörök Forradalom, valamint a kivonulás összefüggéseit, megvonja a harminc éves jelenlét mérlegét, feltárva annak politikai és katonai jelentőségét, szélesebb összefüggéseit Ausztria–Magyarország számára.

A kötet végén található függelékben a Monarchia által a Szandzsákba küldött és ott meghatározó szerepet játszott katonai és civil személyiségek rövid életrajzait tanulmányozhatjuk. A művet gazdag forrás- és irodalomjegyzék, továbbá korabeli térképek, fényképek és karikatúrák egészítik ki és járulnak hozzá a leírtak jobb megértéséhez.

A téma összes vonatkozását alaposan körüljáró, elsősorban a szakmai közönségnek íródott könyvet bátran ajánlhatom az Osztrák–Magyar Monarchia valamint a Balkán XIX. és XX. századi történetét kutató történész kollégák figyelmébe, s remélhetőleg számos, a korszak eseményei iránt elkötelezetten érdeklődést tanúsító olvasók kezébe is eljut majd.

WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG..)

FRONTWECHSEL. ÖSTERREICH-UNGARNS „GROSSER KRIEG” IM VERGLEICH

(Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2014. 466 o. ISBN 978-3-205-79477-6)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulója közeledtével a nemzetközi könyvpiacon egyre több idegen nyelvű munka lát napvilágot. Ezek sorából kiemelkedik a most megjelent jelen tanulmánykötet, amely összesen húsz, többnyire a magyar olvasóközönség előtt is ismert neves belga, brit, észt, lengyel, macedón, német, osztrák, svájci és szlovén szerzők tollából született, többségében veretes német, valamint angol nyelvű tanulmányokban mutatja be a Nagy Háború osztrák–magyar és európai vonatkozásait. A tartalomjegyzéket lapozgatva rögtön feltűnik, hogy – sajnálatos módon – a kötetben egyetlen magyar történész írása sem szerepel, pedig ez úgy vélem, elengedhetetlen lett volna a címben szereplő tartalom lefedéséhez, az első világháború magyar szempontú megközelítésének olvasókkal való megismertetéséhez.

A háború különböző vonatkozásait felvillantó színvonalas könyvet személy- és helységnév-mutató, továbbá az egyes tanulmányok szerzőinek életrajzát röviden bemutató alfejezet egészíti ki.

A bevezetőben a szerkesztők rövid áttekintést adnak az első világháborúval kapcsolatos, főként a német nyelvterületen folytatott kutatások mai állásáról. Gerhard P. Groß *Az őskatasztrófa megközelítése: a háború 1914-es kitörésének képe Fritz Fischertől napjainkig* című tanulmányában egy historiográfiai áttekintést kapunk. Bemutatja, hogyan változott az első világháború kitörésének megítélése a német és angol szakirodalomban Fritz Fischer 1961-ben megjelent könyvében megfogalmazott téziseitől egészen napjainkig. Hannes Leidinger *A világháború összehasonlító kutatása, egy trend vizsgálata* címet választotta tanulmányának, amelyben az utóbbi egy-két évtizedben a Nagy Háború történetéről megjelent legfrissebb szakirodalom elemzésére vállalkozik, összefoglalja és elemzi a kutatás terén megjelent új trendeket, fogalmakat, kutatási irányokat.

Manfried Rauchensteiner *Harcos gondolkodásmód. Apróságok Ausztria-Magyarország utolsó háborújából* címet viselő tanulmányából részleteket ismerhetünk meg az 1914 nyarán a Monarchiában általánosan jellemző háborús lelkesedésről, továbbá a szerző korabeli visszaemlékezések alapján tematikusan elénk tárja a háború valóságát, a katonák által átélt frontélményeket (pl. az éhezést, a vallásosságot, a sebesülést, a hadifogságot, a halált, a hősiességet, a hazatérést).

Liisi Eglit *A visszatérés gyakorlata. Észt első világháborús katonák visszatérése a társadalomba* című angol nyelvű tanulmányából megismerhetjük a cári orosz hadseregben szolgált 100 000 észt nemzetiségű katona háborús sorsát, majd a világháború utáni leszerelésüket és visszailleszkedésüket a társadalomba, valamint az egyes társadalmi csoportok viszonyulását a frontról visszatért veteránokhoz.

Antje Bräcker *A katolikus karitatív hatások a Balkán-háborúkban és az első világháborúban a Habsburg-monarchia és a nemzeti mozgalmak között a hadifogoly-gondozás példáján* témájú tanulmányában főként a katolikus egyház és szervezetek háborús karitatív, jótékonyági tevékenységével, a hadifogoly ellátásban betöltött szerepével foglalkozik Ausztria-Magyarországon. Felvázolja a katolicizmus eszmei összeütközését a Monarchia birodalmi gondolatával és a balkáni nemzeti mozgalmakkal.

Julia Walleczek-Fritz *Ellenőrzés a gondoskodás által. Semleges humanitárius szervezetek és a hadifoglyok érdekében kifejtett tevékenységük Ausztria-Magyarországon valamint Oroszországban az első világháborúban összehasonlító perspektívában* című írásában bemutatja az osztrák–magyar és az orosz hadifoglyok helyzetét egymás országaiban, a Vörös Kereszt látogatásait, missziós utazásait a Monarchiában és a cári birodalomban, melyeknek célja a saját hadifoglyok körülményeinek ellenőrzése volt, továbbá szót ejt az amerikai YMCA (Young Men's Christian Association) mindkét birodalomban kifejtett karitatív tevékenységéről is.

Aibe-Marlene Gerdes *Gyűjteni, dokumentálni, emlékezni? Az első világháborús osztrák hadigűjtemények* című tanulmányában először felvázolja a világháborús emlékeket feltáró, még 1914–18 között megindult német és osztrák gyűjtőmunka kezdeteit, annak ideológiáját, bemutatja

az osztrák állami gyűjtőhelyeket: a császári–királyi udvari könyvtárat, a különböző háborús gyűjteményeket, a Linzben működő hadimúzeumot. Részleteket tudhatunk meg a háborús magángyűjteményekről és gyűjtőegységekről, továbbá az 1918 után keletkezett Nagy Háborús gyűjteményekről.

Ralph Andraschek-Holzer *Az első világháborús osztrák próza összehasonlítása* című munkájában név szerint ismerteti meg az olvasót a legismertebb osztrák háborús prózaírókkal, felsorolja és röviden elemzi azok közismertebb műveit, végül összefoglalóan értékeli az általa forrásanyagként tekintett háborús prózairodalmat.

Maciej Górny *A lelkek háborúja keleten? Egy lábjegyzet az elmúlt paradigmához* témájú tanulmányában a Nagy Háború Kelet- és Délkelet-Európában húzódó frontjain zajlott szellemi, lelki hadviselést, a lelkek háborújának értelmét boncolgatja a háborúban részt vett különböző nemzetek szemszögéből.

Daniel Marc Segesser *Háborús bűncselekmény? Osztrák–magyar hadműveletek 1914 augusztusában Szerbiában* témájú írásában röviden összefoglalja az 1914 augusztusi osztrák–magyar hadjárat főbb eseményeit Szerbiában, bemutatja a Monarchia haderejének várakozásait a déli szomszédja elleni háborúban. A szerző kitér a háború első hónapjában a szerbiai, illetve a németek belgiumi hadműveletei során elkövetett kegyetlenkedésekre, a szerbiai eseményekről szóló korabeli tudósításokra, s végül arra a megállapításra jut, hogy a Szerbiában történtek kimerítik a háborús bűnök fogalmát.

Heiko Brendel és Emmanuel Debruyne *Ellenállás és elnyomás a nyugati és a balkáni front mögötti okkupált területeken, 1914–18. Egy összehasonlító távlat* című angol nyelvű cikkében bemutatja, hogyan ment végbe a nyugati fronton Belgium és Észak-Franciaország, illetve Szerbia elfoglalása, ír az ott kialakított megszállási rendszer és katonai közigazgatás lényegéről, a Szerbiában és Montenegróban felállított osztrák–magyar katonai kormányzóságról, az okkupált területeken élő lakosság életkörülményeinek háború alatti megváltozásáról, továbbá az ellenállás kibontakozásáról a központi hatalmak csapatai által megszállt területeken.

Elisabeth Haid *Nemzetiségi politika és háborús propaganda. A galíciai rutének Ausztria–Magyarország és Oroszország szemszögéből* címet viselő tanulmánya körüljárja a galíciai rutének 1914 előtti helyzetét a Monarchiában, a rutén népcsoport szerepét a háború idején a katonai kormányzás alatt álló Galíciában. Megtudhatjuk, hogy a korabeli újságok mit írtak a ruténekről, hogyan használták fel osztrák–magyar és orosz részről saját céljaik érdekében a rutén lakosságot – előbbieket sokszor orosz kémeknek tartva őket.

Stephan Lehnstaedt *A megszállások összehasonlítása. Módszertani megfontolások Lengyelország első és második világháborús megszállásához* című írásában Lengyelország első és második világháborús megszállásait veti össze összehasonlító elemzést alkalmazva, a megszállás politikai, gazdasági és katonai vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt.

Petra Svoltjšak és Bojan Godeša *Olasz közigazgatás a két háború között a szlovén etnikumú területeken: olasz nemzetiségi politika* című angol nyelvű tanulmányukban bemutatják a szlovének és olaszok viszonyát az első világháború előtt, a szlovén területen folyt harcokat a Nagy Háború idején és az olasz okkupációt 1918 után. Részleteket írnak le a fasiszmus éledéséről, majd az 1930-as évektől létező olasz okkupációs politikáról, melyben igen fontos szerepet töltöttek be az olasz nyelv és a szlovén területeken működő olasz iskolák.

Claire Morelon *Fenyegetés a nemzeti egységre? A városi–vidéki ellentét Prágában az első világháború idején összehasonlító perspektívában* címet viselő, szintén angol nyelvű munkája bemutatja az 1914–1918 között fellépett ellátási zavarokat Prágában, a háború előtti társadalmi hierarchia felbomlását, továbbá ír a városi és a vidéki társadalom nemzeti kibéküléséről.

Stratos N. Dordanas *Ausztria–Magyarország és a macedón kérdés az első világháború idején* című tanulmányából megismerhetjük az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-háborúk idején követett balkáni politikáját, a macedón kérdés első világháború alatti alakulását, így pl. azt a támogatást, amit a tartomány nagy részét birtokba vevő Bulgária kapott a szövetséges Monarchiától és Németországtól.

Lothar Höbelt *A császárkabátosok és az aranygallérosok. A politika és a katonaság viszonya az első világháborúban* című írásában nyomon követi a háborús katonai diktatúra bevezetését az európai (német, orosz, osztrák–magyar) monarchiákban, brit, német, francia, osztrák–magyar há-

borús példákon keresztül bemutatja a katonai vezetés primátusát a politikai döntéshozók felett. Kiemeli, hogy több átütő frontisiker általában növelte a katonaság hatalmának növekedését, bemutatja a politikai és a katonai vezetés kapcsolatát a koalíciós hadviselés keretében, ezen belül kitér a szövetséges államok közötti egyenlőtlenésekre is. Görcső alá veszi a háborúban semleges dél-európai országok: Görögország, Spanyolország, Portugália katonai és politikai vezetésének háborús szerepét is.

Günther Sandner *Ami ember erővel teljesíthető. Otto Neurath és a hadigazdaságtan* címet viselő tanulmányában tisztázza a hadigazdaságtan kifejezés lényegét, annak az 1910-es évek elejétől létező irányzatait, felsorolja legnevesebb német és osztrák képviselőit. Megismerteti az olvasót Otto Neurath életével, a közgazdász munkásságával és főbb tételeivel. Megtudhatjuk róla többek között, hogy rövid első világháborús frontszolgálat után 1916 áprilisától a bécsi közös Hadügyminisztériumban a Hadigazdasági Tudományos Bizottságot vezette, miközben a lipcei Hadigazdaság Múzeumának igazgatója is volt.

Verena Moritz *Katonai hírszerzőszolgálatok az első világháború előtt. Egy történet feltevései és távlatai, kétoldalú észrevételek és értékelések Ausztria-Magyarország valamint a cári birodalom példáján* című tanulmánya általános áttekintést ad a hírszerzőszolgálatok jelentőségéről, a címben megjelölt téma orosz és osztrák levéltári valamint könyvészeti forrásairól. A szerző ismerteti a kérdéskör kutatásának csomópontjait, értékeli, milyen jelentőséggel bírt az osztrák–magyar és a cári hírszerzőszolgálatok tevékenysége az első világháború előtti időszakban.

Végül M. Christian Ortner *Az osztrák–magyar harcéljárás fejlődése az első világháborúban* című írásában ismerteti a háború előtt kiadott osztrák–magyar gyalogsági szabályzatokban lefektetett kiképzési elveket, a Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által írt 1911-es harcászati kézikönyv főbb megállapításait, a gyalogság harcászataiban döntő szerepet kapott támadás jelentőségét. A szerző részletekbe menően ír az 1914 őszeig az orosz és a szerb fronton alkalmazott mozgóháborús harcászatról, majd az állásháborúban kialakult vonalharcászat, illetőleg az 1917-től a világháború végéig jellemző zónaharcászat jellemzőiről és lényegéről, amelyek alapjait a korabeli szabályzatokban is lefektették.

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús részvételének számtalan érdekes vonatkozását természetesen összefoglaló mű feltétlenül számot tarthat a korszakkal és a Nagy Háború történetével foglalkozó szakemberek, továbbá az Ausztria–Magyarország első világháború alatti történetét jobban megismerni kívánó olvasóközönség érdeklődésére.

Balla Tibor

BOGNÁR ZALÁN

HADIFOGOLYTÁBOROK ÉS (HADI)FOGOLYSORS A VÖRÖS HADSEREG ÁLTAL MEGSZÁLLT MAGYARORSZÁGON 1944–1945

(Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. 510 o.)

Hadifogolytáborok és hadifogolysors – a témákról a rendszerváltást megelőző években egyáltalán nem vagy csak alig beszéltek a túlélők visszaemlékezéseikben. Az ok egyértelmű volt, hiszen a hadifogolytáborokba került katonák és civilek tömegei haltak meg kegyetlen körülmények között, amelynek értelmezése a pártállami rendszernek a hazaérkezettek és a hozzátartozók felé is kellemetlen erkölcsi hozadékkal zárult. A témával kapcsolatos magyarországi hallgatás mellett csak az emigrációban élő magyarság foglalkozott a kérdéssel. Kiemelkedően fontos Bognár Zalán munkája, mert elsőként vállalkozott arra, hogy felkutassa és részletekbe menő alaposággal feldolgozza a Vörös Hadsereg által megszállt magyar területeken létrehozott hadifogolytáborok történetét. Évtizedes kutatómunkájának második állomása a most napvilágot látott könyv. Első kiadása 2010-ben jelent meg *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945* címmel.

A történész kutató, aki e kérdéskör tanulmányozására vállalkozott, nyomban az írott források hiányosságával találta szembe magát. Ezért fontos megemlíteni, hogy jelen munka előszavában a szerző alapos történeti áttekintését adja a hadifogolykérdés magyarországi kutatásának és a napjainkig elért szakmai eredményeknek. A kötet előszava azért is különösen értékes, mert tömören vázolja a témáról szóló releváns levéltári és más jellegű (például plébániák évkönyvei, helyi újságok, visszaemlékezések stb.) dokumentumok hányatott sorsát, azok eltűnését, vagy eltűntetését. A már említett visszaemlékezések a kötet szempontjából nélkülözhetetlenek bizonyultak, forrásértékük óriási – Bognár Zalánnak lehetőséget biztosítottak arra, hogy a mozaikszerű, töredékes levéltári információkat az egykori túlélők elbeszéléseivel kiegészítse. A szerző tisztázza a továbbiakban, hogy nem mindegyik épület, illetve épületegyüttes volt hadifogolytábor, ahol hadifoglyokat őriztek, illetve, amiket annak neveztek tévesen, mert némelyik hadifogoly-gyűjtőhely vagy hadifogolykórház volt. Kiemeli továbbá, hogy mivel a táborokban sok civil személy is tartózkodott, ezeknek a táboroknak a megnevezésére elterjedt az internálótábor kifejezés. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az írott és szóbeli forrásokban, a háborús mindennapok beszédmódjában azért is volt használatos az internálótábor fogalma, mert a Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan a nyilas rendszer propagandája is előszeretettel hangsúlyozta, hogy azon katonákra és polgári személyekre, akik a szovjetek kezébe kerülnek, vagy velük kollaborálnak, nem vár más, mint az internálótáborba történő elhurcolás. Tény az is, hogy amint a hadifogoly-szállítmányok Magyarországra hazaérkeztek, az elhurcoltak ügyéről általánosságban csakis a hadifogolykérdés keretén belül lehetett beszélni. A hadifogoly-gyűjtőtáborok célja és feladata tehát az volt, hogy elfogott személyeket – hadifoglyokat, civileket egyaránt – összegyűjtson, számba vegye, őrizze és osztályozza (rang és egészségügyi állapot alapján), valamint továbbszállításukat előkészítse. Hozzá kell tenni, hogy a táborok egy része feladatát tekintve nemcsak gyűjtőtábori, hanem átmeneti, vagyis tranzitlágeri funkciókat is ellátott. A kötetben a szerző definiálja és pontosítja a témával kapcsolatban felmerült meghatározásokat, mint például a gyűjtő-, az átmeneti és az átvevőtábor fogalmát.

Ami a kötet tartalmát és szerkezetét illeti, megállapítható, hogy teljes mértékben lefedi a kérdéskörrel kapcsolatos valamennyi részterületet. Az összesen tíz fejezetből álló könyv első fejezete – ellentétben az első kiadással – olyan alapkérdéssel foglalkozik, mint a hadifogolykérdés második világháború utáni jelentősége. A hadifogolykérdés akkori óriási társadalmi érintettsége vitathatatlan, számokban is mérhető volt. A második világháború alatti magyar területeken – tehát nem csak a trianoni Magyarország területén – ugyanis mintegy 1,2 millió magyar állampolgár, katonája és civil került valamilyen fogságba, továbbá 1945-ben szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintett volna távollról-közérről a hadifogolykérdés. Ennek megfelelően Bognár Zalán érzékletesen írja le, hogy a hadifogolykérdéssel kapcsolatosan a korszak vezető pártjai és politikusai között is megindult a vetélkedés annak érdekében, hogy hazaszállításuk kérdéséből politikai tőkét kovácsoljanak.

A második fejezet – hasonlóan az elsőhöz – fontos témát vizsgál: a hadifogság és annak második világháború idején érvényben lévő nemzetközi jogi intézményét. A szerző célja ezzel feltehetően az volt, hogy a hadifogság fogalmának definiálásával, a hadifoglyok – köztük az ide sorolt civilek – jogaira vonatkozó nemzetközi jogalkotás történeti bemutatásával alapadatokat és háttér információkat adjon a későbbi fejezetek témában történő elhelyezéséhez.

A harmadik fejezet a magyar állampolgárok hadifogságba jutásának folyamatát vizsgálja, melynek eredményeképpen a szerző a rendelkezésre álló és már publikált adatok segítségével rekonstruálja a Magyarország trianoni határain belül lefolyt harcok során hadifogságba került magyar katonák és a polgári lakosság számát. Elemzi annak kérdését, hogy milyen tényezők álltak a civil lakosság tömeges elhurcolásának hátterében, s csoportosítja az okokat. A fejezet értékét növeli, hogy a szerző mindezt kiegészíti saját alapos számításával is, amely a szakirodalmat tekintve is helytállóan, hozzáférhetően pontosnak tekinthető – 1944. november és 1945. április között nem beszélhetünk a létszámveszteségek központi számbavételéről. Az elhurcolásokat alátámasztva közlések alapján dokumentumok másolatait (a külügyminiszternek a SZEB-hez írt levelei, kérvények személyek szabadon bocsátása ügyében, hadifogságba vitt egyén adatlapja stb.), amelyek bizonyítják a szovjet hatóságok magyar civil lakosság ellen végrehajtott akcióit, a személyek spontán összegyűjtését.

A kötet negyedik fejezete olyan „köztes” kérdést érint, amelyik lényegében eddig feltáratlan területe volt a hadifogolytáborok világának: a táborokba irányuló, vagy a táborok között megtett gya-

logmeneteknek. Fényt derít a táborokig megtett utak hosszára, időtartamára, az élelmezés és őrzés problematikájára, s a szökések megtorlására is hoz példát. Összegezve, a menetek emberi oldalát állítja a középpontba, felhasználva a túlélők információiban gazdag visszaemlékezését. A fejezet szerkezetét tekintve azonban ezt a kérdést talán indokoltabb lett volna a kilencedik, illetve a hetedik fejezettel együtt, azok részeként taglalni, ott, ahol Bognár Zalán a táborok területi összefüggéseivel, a foglyok magyarországi szállításával, „mozgatásával” foglalkozik, jóllehet kiegészül a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig tartó folyamat ismertetésével. Ennek okát abban látom, hogy a kérdésre elsődlegesen *logisztikai* feladatként tekint, s nem tesz különbséget a gyalogmenet és a vasúton történt szállítások között. Hangsúlyozandó, és a munka értékéből egy parányit sem vesz el, hogy a hadifoglyok útjának történetét és mozgatásának kérdését további részfejezetekre bontotta.

Az ötödik fejezet foglalkozik a magyarországi hadifogolytáborok kialakulásának folyamatával a front folyamatos változásának aspektusában. Olyan gyakorlati, szervezési kérdésekkel összefüggő feladatokat vizsgál, mint a táborok egyes városok, helységek szovjetek általi elfoglalása utáni alapítása, irányítása, felügyelete, a helykiválasztás szempontjai, fenntartása és a táborok ellátásának kérdésköre. A táborlakók összetételére, létszámára is figyel a szerző – ezt eddig hasonló összefüggésekben szintén nem vizsgáltak. Ez a fejezet is olyan részkérdéseket vizsgál, mint a hatodik, amely részletesebben taglalja a táborok mindennapjait (VI. fejezet: *Élet és halál a magyarországi hadifogolytáborokban*). Hozzá kell tennünk, hogy az ismétlődően vizsgált témákat tágabb, árnyaltabb módon és újabb összefüggésekben tárja az olvasó elé.

A már említett hatodik fejezet azok közé tartozik, amelyik a többi között talán leginkább közelebb hozza a foglyok hányatott sorsát és világát, a foglyok az egyéni beszámolóikon keresztül maguk vallanak megpróbáltatásairól. A szerző mindezt olvasmányosan mutatja be, utalva arra is, hogy a táborokban az ellátás, az elhelyezés minősége több különböző körülménytől is függött, például a táborparancsnokok emberségétől – akik közül többen idegen nemzetiségűek voltak –, valamint a táborlakók státuszától és rangjától. Jól érzékelteti a szerző: azzal, hogy valaki tiszt volt a táborban, nem feltétlenül volt kedvezőbb helyzete, a farkastörvények, a túlélésért folytatott küzdelem lényegében mindenkire vonatkozott. A fejezet mindezekon túl bemutatja a mindennapi élettel kapcsolatos tábori „folyamatokat”, mint például az egészségügyi körülményeket, a halálozások főbb okait és annak a táborlakókra gyakorolt magatartás-változásait és pszichikai hatásait. Külön ki kell emelnem, hogy a táborokban történt elhalálozások számszerűsítve is vannak, még ha közvetlenül is. A könyv írja azoknak a hadifoglyoknak számát, akik szovjet fogságba kerültek és magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokban lették halálukat, mintegy 70 ezer főre teszi. Apró zavaró körülmény, hogy a fejezetben többször is megismétlődnek az egykori foglyok vallomásai, amit annak tud be a recenzens, hogy egy adott témát – például a foglyok osztályozása és szétválogatása – a kötetben többféle összefüggésben tárgyalja a szerző.

A *Táborból-táborba – területi összefüggések* című részt Bognár Zalán a tranzit- és különleges feladatokat is ellátó hadifogolytáborok bemutatásának szenteli. Ennek során tájegységenként halad hat táborcsoportba sorolva a magyarországi gyűjtőtáborokat, és bemutatja a különböző táborokba vezető főbb útirányokat. Az egyes táborokba irányuló és a táborok közötti gyalogmenetekkel és a vasúti szállítások összefüggéseivel foglalkozik. Mindezekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a szovjetek által elfogott hadifoglyok és civil személyek jelentős része a fogságba kerülésétől a kiszállításig szinte állandóan mozgásban volt, akár több mint 100, vagy akár 200 kilométeren keresztül is gyalogoltatták őket, ezért legyenüilt állapotukat tekintve sok ezer foglyora a biztos a halál várt. (Nem minden fogoly esett fogságba 1944 novemberében, sokan voltak, akiket 1945 közepére már kiszállítottak az országból és még a romániai átmeneti-elosztótáborokban, úton, vagy a szovjetunióbeli céltáborokban voltak.)

A kötet *nyolcadik fejezete* a táborokból történő szabadulás különböző lehetőségeit mutatja meg, amelynek egyik módja az új, „demokratikus” Magyar Honvédségbe történő besorozás, hadosztályokba való szerveződés (amit a szovjet szervek folyamatosan gátolni igyekeztek) volt, vagy a szökések különböző módjai. A fejezetet kiegészíti a foglytáborokból kikerültek számának elemzése. A „szabadulás” természetesen nem mindig jelentett egyet a foglyok teljes mozgási szabadságának visszanyerésével, illetve a hadifogoly-sorsból való megmeneküléssel, hiszen a foglyok közül többen úgy jutottak a légereken túli „szabadságra”, hogy szovjet őrizetű műszaki alakulatokba osztották be őket. Folyamatos hadifogoly-mozgás az 1945. augusztus eleji szovjet kormányhatározat – miszerint

az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják – után is tapasztalható volt. A táborok fokozatos megszüntetésével még egy ideig folytatódott a magyar foglyok keleti (országhatáron túli) területekre transzportálása.

A kötet utolsó előtti egysége a foglyok magyarországi szállítását, azon belül is a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig történő kiszállítás kérdéseit elemzi. Tartalmát tekintve – például a bevagonírozás, útvonalak, szállítási idő, ellátás, egészségügyi viszonyok – lefedi az első kötetben közölt tényeket. Ellenben a könyv zárófejezete újszerű a tekintetben, hogy számba veszi azokat a magyarországi emlékhelyeket, amelyek az egykori hadifoglytáborok helyén létesültek. Már a fejezet-cím: *A hadifoglytáborok emlékezete: Kárpátalján emlékpark siratófállal – és Magyarországon?* olvasása során is felmerül a kérdés: mi a célja a szerzőnek az előző kérdésfeltevéssel? A választ nem késlekedik megadni: „A magyar társadalomnak óriási az adóssága a szovjetunióbeli hadifogly-, internáló- vagy GULAG-lágerekbe kényszermunkára hurcolt honfitársaink iránt! Több generáció nőtt fel mindezeknek az ismereteknek a hiányában, ami torzította világlátásukat, identitástudatukat.” – E tekintetben a kérdésfeltevés jogos, mi több, időszerű. A címben szereplő – nevezük finoman „számonkérés-szerű” – kérdés pedig arra vonatkozik, hogy ha már az egykori Szovjetunió területén már több száz emlékhelyt létesített a Magyar Állam, akkor hogyan lehetséges az, hogy a mai Magyarország területén működött 56 hadifoglytábor közül mindössze négynek a helyén van emléktábla és csak egynek a helyén emlékmű?

E nagyjelentőségű munkát az első kiadással ellentétben immáron színes fényképfelvételek is kiegészítik, amelyeket két csoportba lehet sorolni. Az egyik a ceglédi hadifoglytáborban maradt, a foglyok által kegyetlen körülmények ellenére már-már művészi értékkel készített és nem utolsósorban informatív téglafaragások fényképgyűjteménye. A másik a Magyarország határain kívül állított hadifogly-temetők, emlékhelyek és a hazánkban létesített emléktáblák állításáról készült fotósorozat. A kötet egy rövid forrásmelléklettel és a magyarországi hadifoglytáborok településenkénti listájával zárul.

Bognár Zalán új kutatásaival kibővítette korábbi munkáját. Szakszerűen átdolgozott, fotókkal és számos korabeli dokumentummal alátámasztott könyvéből hitelesen megismerhetjük a második világháborús magyar hadifoglyok és polgári személyek, ún. „malenykij robotosok” sorsát, a transzportok folyamatát és a táborok mindennapi életkörülményeit. Könyvével méltón adózott az elhurcoltak és embertelen körülmények között elhunyt honvédek, civilek és más nemzetiségűek emléke előtt, mementót állítva az utókor számára is.

Kiss András

CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (SZERK.)

WOMEN IN WAR

From Home Front to Front Line

(*Pen and Sword Books, Barnsley, 2012. 237 o. ISBN 978-1-84884-669-2*)

Az angliai Dél-Yorkshire-ban, Barnsley városban működik a kifejezetten hadtörténelmi profillal rendelkező Pen and Sword Books (Toll és Kard Könyvek) kiadó, amely 2012. március 5-én jelentette meg a *Nők a háborúban – Az otthoni fronttól a frontvonalig* című tanulmánykötetet.

Bár a kiadó a kötet fülszövegén azzal indokolja a mű megjelenítésének fontosságát, hogy a nők szerepe a hadviselésben a hadtörténetírás elhanyagolt területe, valójában a téma hosszú ideje foglalkoztatja a hadtörténészeket szerte a nagyvilágban. Talán jól szemlélteti ezt az a tény, hogy ha a British Library katalógusában a „nők” és a „háború” kulcsszavakra együttesen keresünk rá, 8704 különböző kötetet találunk, ami a témával foglalkozik, az amerikai Library of Congress nyilvános katalógusában pedig még ennél is valamivel több, 8734 hasonló tartalmú címhez jutunk el. A fenti találatok közt az általános történeti áttekintésektől kezdve konkrét háborúkat, haderőnemeket,

fegyvernemeket, vagy országokat bemutató köteteket találhatunk a nők részvétele szempontjából. A címet olvasva joggal merülhet fel a kérdés: mi újat tud adni a témával kapcsolatban a kötet a több mint nyolcezer, csak angol nyelven megjelent hasonló témájú kiadványhoz képest? Az alcím is inkább bővíti, mint szűkíti a nagyon is általános címet, hiszen arra enged következtetni, hogy nem csupán a hadseregben szolgáló nőkről, hanem a háborús időkben a hátszágban tevékenykedő asszonyokról is olvashatunk a kiadványban.

Összesen 18 tanulmány került be a kötetbe, melyeket a szerkesztők hat nagyobb tartalmi egységbe soroltak. A könyv a szerzők bemutatásával kezdődik, a 8–12 soros rövid életrajzok a tanulmányok szerzőinek iskolai végzettségeit, tudományos fokozatait, beosztásukat, elismeréseiket és fontosabb publikációik jegyzékét tartalmazzák.

A rövid előszóban Gary Sheffield, a Birminghami Egyetem hadtudományi professzora tart rövid történeti áttekintést, melyben megállapítja, hogy míg korábban a nők elszenvetői voltak a férfiak konfliktusainak, addig a francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakával kezdődően a hadviselés megváltozásával megjelenik, majd kiteljesedik szerepük a háborúkban. Különböző szempontokat és példákat villant fel, melyeket kedvesen ajánl a tanulmányok elolvasásához, ugyanis a szempontok és korszakok mellett zárójelben minden esetben megtalálhatjuk, hogy mely fejezetben olvashatunk részletesebben a kérdésről. Ezt a részt a szerkesztői megjegyzés követi, melyből kiderül, hogyan ismerkedtek meg a szerkesztők egymással és miért tartották fontosnak a kötet megjelentetését. Részletezik a tanulmánykötet összeállításának részleteit, s köszönetet mondanak mindenkinek, aki valamilyen formában hozzájárult megjelenéséhez. A könyvet keretes írásban minden olyan nő emlékének ajánlják, aki valamilyen háború következtében vesztette életét. Ezt követi a használati útmutató, ami tulajdonképpen a szerkesztői előszó tartalmi része, s hasonló logikával épül fel, mint Sheffield professzor előszava. Egy rövid történelmi áttekintés után néhány soros rezümét közölnek a tanulmányokról. Érdekesség, hogy a szerkesztők egy idézettel kezdik az útmutatót, amit a Kr. u. 697-ben keletkezett ír Cáin Adomnáin (Ártatlanok törvénye) angol nyelvű fordításából választottak. Ez volt az egyik első olyan írásba foglalt törvény a nyugati világban, amelyik rendelkezett a nem hadviselő felek szerepéről és a velük való bánásmódról háborúk idején. A könyv számozása is a használati útmutatóval kezdődik.

A kötet első nagyobb, két tanulmányt tartalmazó egysége a XIX. századdal foglalkozik. Az első címe magyarul: *Sir Colin Campbell kellemetlenségei: A nők, mint tényezők a parancsnokság döntéseiben az 1857-es indiai lázadás idején*, melyet Dr. T. A. Heatcote, a brit hadtörténész, Kelet-Ázsia szakértő írt. A szerző ismerteti az 1857-es indiai eseményeket, amelyeket a magyar történetírók szípolylázadás néven ismer, majd kitér a nőkre is a konfliktus során. Megállapítja, hogy a lázadás idején az Észak-indiai területeken nem csak a brit hadsereg tagjai, de minden fehér ember, a brit-indiaiak, sőt a keresztény indiaiak is ki voltak téve a szípoly felkelők erőszakának. A brit főparancsnok kénytelen volt ezeket a csoportokat is figyelembe venni haditerve elkészítésekor, ugyanis a cseléséget távol kívánta tartani a konfliktustól. A nők tehát ebben az összefüggésben olyan csoportot képeztek, amelyet távol kell tartani a harci eseményektől, hogy elejét lehessen venni nagyobb tömegek fegyveres konfliktusba keveredésének. A másik XIX. századdal foglalkozó tanulmány már konkrétan kapcsolódik a hadviseléshez: *Heni Te Kiri Karamu: Gate Pa hősnője*, melynek szerzője Leicester Clinton történész, nyugállományú iskolaigazgató. A maori származású Heni Te Kiri Karamu Új-Zéland nemzeti hőse, jelentős törzsi vezető és harcos volt. A brit hadsereg és a telepések, valamint kis létszámú kollaboráns maori erő a Tauranga hadjárat során 1864-ben megostromolták a Gate Pa erődöt, ami Waikato maori király egyik fő támaszpontja volt. A királyt támogató négy gyermekes Heni Te Kiri Karamu más nőkkal ellentétben az erőd építése után nem hagyta el azt, hanem testvére mellett harcolt az ostrom idején. Hírnevét mégis a sebesültek ápolásában kifejtett tevékenységének köszönheti, a harcok során saját életét és testi épségét kockáztatva számos sérültet látott el, tekintet nélkül arra, hogy a katonák melyik oldalon harcoltak.

A második fejezet az első világháború időszakával foglalkozik, és mindössze egyetlen tanulmány került be a műbe ebből az időszakból. A tanulmány az *Otthonból otthon a nyugati fronton, 1914–1918* címet viseli a *Nők hozzájárulása a morálhoz* alcímmel. A szerző, Mrs. Elspeth Johnstone arról értekezik, hogy a brit nők a világháború idején azáltal, hogy a hagyományos ápolónői szerepek mellett nagy számban jelentkezték egyházi és jótékonyági szervezetekhez munkára, tehermentesítették a harcoló alakulatokat, másrészt a frontvonalak mögötti viszonylagos nyugodt

körülmények megteremtésével morálisan is segítették a Franciaországban és Belgiumban a harcok idején brit katonák millióinak küzdelmét.

A kötet a továbbiakban kizárólag a második világháború időszakát tárgyalja, négy fejezetre bontva; egy általános fejezetet követően a harcoló alakulatokat, a titkosszolgálatokat és a keleti hadszínteret vizsgálja.

A *második világháború* című harmadik fejezetben két tanulmány található. Mark Connelly, a Kenti Egyetem modernkori történelemtudományok professzorának munkája, ami a *Munka, sorban állás, és törődés: brit nők és a hátszág, 1939–1945* címet kapta. Itt nem az első, hanem a második világháború a korszak, de szinte azonosak a megállapítások, mint előző tanulmányban. A fő különbség a két írás között az, hogy Connelly professzor a különböző szervezetek munkájának bemutatása helyett elsősorban a nők gazdaságban betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Kiemeli, hogy amíg a nők az ipari és mezőgazdasági termelőmunkában is helytálltak a frontokon harcoló férfiak helyett, addig a hagyományosnak tekinthető, a családban és a társadalomban betöltött női szerepeiket is megtartották, s ezáltal morálisan is segítették a harcolókat. A fejezet másik tanulmánya: *Menekülés a szövetséges hadseregekkel, civilek az 1940-es villámháborúban*. Szerzője Dr. George Bailey, aki elsősorban ökológusként, környezetmérnökként tevékenykedik, több brit és európai egyetem címzetes professzora, de rendszeresen publikál hadtörténelmi témákban is. Munkája tulajdonképpen forrásközlés, hiszen javarészt a szerző édesanyja, az ukrán származású Tatiana (Saczkowska) Bailey 1940-es naplójának részleteit közli: a villámháború idején az európai kontinensről az Egyesült Királyságba történő meneküléséről számol be. Bailey professzor édesanyja történetét tipikus és fontos kordokumentumnak tarja; az írást emlékének ajánlja.

A negyedik fejezet a brit harcoló alakulatok és a nők kapcsolatát vizsgálja négy tanulmányban. Az *Oltsd el a fényeket!* című írás, ahogy arra az alcím is utal, a Brit Királyi Tüzérség 93. fényszóró ezredével foglalkozik. Szerzője Immogen Corrigan nyugállományú őrnagy asszony, a Birminghami Egyetem doktorandusza. A dolgozatban tárgyalta alakulat érdekessége, hogy ez volt a brit hadtörténelem során az első teljes egészében női állományú katonai egység, amely háborúban bevetésre került. A tanulmány érdekessége, hogy a szerző elsősorban az „oral history” módszerrel dolgozott a megírásakor, forrásként szinte kizárólag az általa rögzített, egykor az alakulatnál szolgálatot teljesített nőkkel készített interjúkra támaszkodott. A tanulmányból kiderül a személyes érintettség is: a szerző nagyanyja is harcolt a második világháborúban. A második publikációt a fejezetben szintén egy hölgy, Georgina Natzio katonai szakíró jegyzi *Honvédelem: brit tüzérek, nők és etika a második világháború idején* címmel. A szerző elsősorban etikai szempontból közelíti meg a nők második világháborús szerepvállalását, és kitér a harcoló alakulatokhoz kerülésük körüli vitára is. Értekezik a nők bevonásáról a légvédelemben, s hogy miként hatott pozitívan a nők hadseregen belüli elismertségére Sir Frederick Alfred Pile vezérezredes 1939-es kinevezése a brit légvédelem parancsnokává. A fejezet harmadik tanulmányát a kiadvány ötletgazdája és egyben egyik szerkesztője, Celia Lee írta *Marina hercegnő, kenti hercegné, mint a WRNS parancsnoka a második világháború idején* címmel. A WRNS (Women’s Royal Navy Service – Női Királyi Haditengerészeti Szolgálat) a brit haditengerészet 1917-ben alapított, 1993-ig működő női szárnya volt, amely kivette részét a második világháború küzdelmeiből is. A tanulmány a WRNS működése és második világháborús szerepvállalása mellett bemutatja Marina görög és dán hercegnő, kenti és brit királyi hercegné életét is, akinek a férje, György kenti herceg V. György brit király negyedik fia is, s a Brit Királyi Légierő tisztjeként repülőhalált halt egy skóciai hadgyakorlat közben a második világháború idején. Marina hercegnő 1940-től 1968-ban bekövetkezett haláláig viselte a WRNS tiszteletbeli parancsnoki címét, ő az egyik első olyan tagja a brit királyi családnak, aki rádiószózatban bízta az Egyesült Királyság női polgárait a WRNS-be történő belépésre, illetve önkéntes munkára.

Mike Ryan, számos légiérővel foglalkozó mű szerzője publikálta a szintén a kutatási területébe vágó témát *Hurrikánok és retikülök* címmel. Az alcímet olvasva egyértelmű válik – ha egyáltalán felmerült volna bárkiben is a kérdés –, hogy a címben szereplő „hurrikánok” ezúttal nem trópusi ciklonokra, hanem a brit Hawker Aircraft Limited elnevezésű, híres egymotoros Hurricane vadászrepülőgépeire utalnak, mert a tanulmány alcíme ezt jelöli is: *Női repülő-hajózók a RAF (Royal Air Force – Királyi Légierő) kötelékében a második világháború idején*. Mike Ryan elsősorban korabeli statisztikák segítségével hívja fel az olvasók figyelmét arra, hogy milyen nagy óraszám

repültek nők a legkülönbébb géptípusokon és hányféle bevetési céllal a második világháborúban. Külön kitér a támogató repülőalakulatok szerepére a háború alatt, illetve azokra a nőkre, akik ilyen csapatoknál teljesítettek szolgálatot.

A *Második világháború, titkosszolgálati* munka című ötödik fejezetben ugyancsak négy tanulmány olvasható. Ezek közül az első szerzője Dr. Juliette Pattinson történész, a Strathclyde-i Egyetem oktatója, akinek fő kutatási területe a nők és hadviselés kapcsolata. Ebben a kötetben a *Brit titkos ügynökök a második világháborúban* című tanulmányát közli, melyben a nők munkáját mutatja be a különleges műveletek végrehajtására szakosodott SOE (Special Operations Executive – Különleges Műveletek Végrehajtó Szerve) kötelékében. Az 1940. július 22. – 1946. január 15. között fennálló SOE, akiket Sherlock Holmes lakása után a „Baker utcai Irregularisoknak” is neveztek, számos nőt is foglalkoztatott. Pattinson több maga készítette interjú alapján idézi fel munkájukat, s az interjúkban megfogalmazott állításokat a publikációban igyekszik leváltári forrásokkal is megerősíteni.

A fejezet következő tanulmánya szorosan kapcsolódik az előző íráshoz. Szerzője Johnatan Walker, aki történelmi témájú regényei által ismert az Egyesült Királyságban. A kötetben közölt írás címe: *Sue Ryder, és a SOE-nak dolgozó FANY (First Aid Nursing Yeomanry – Nemesei Elsősegélynyújtó Ápolónők) tagok*. A FANY-t érdekes módon egy férfi, Edward Charles Baker alapította, aki 1898-ban megsérült egy szudáni hadjárat során. Az 1907 óta működő szervezet a Vöröskereszttel együttműködve fontos szerepet kapott a második világháborúban is, s a tanulmányból kiderül, hogy több tagja a SOE alkalmazásában is állt mint kódfejtő, távirász, sofőr, vagy épp szállásadó. Legismertebb közülük a tanulmány címében is szereplő Sue Ryder, aki a második világháborúban tizenöt éves korától fogva vett részt, a SOE lengyel szekciójában tevékenykedett, de járt később kiküldetésben Tunéziában és Olaszországban is. Háború alatti munkája elismeréseképp Sue Ryder megkapta Cheshire megye (észak-nyugat Anglia) és Varsó (Lengyelország) bárónői címeit. A 2000. november 2-án elhunyt Sue Ryder 1953-ban alapítványt hozott létre, amely ma is működik. Sue Ryder nevére napjainkban Suffolkban kórház, Anglia és Wales szerzte pedig jótékonyági üzletek viselik. Johnatan Walker cikkében Ryder önéletrajza alapján a FANY nővéreinek a SOE-ban betöltött munkáját mutatja be a második világháború idején. A fejezet következő tanulmányában Christine Halsall a *Nők és titok, fényképezési értelmezés* című írásában a Danesfield ház munkáját mutatja be. A napjainkban luxusszállodaként működő erdei házban a második világháború idején a brit titkosszolgálat emberei dolgoztak, köztük számos nő, például Winston Churchill lánya, Sarah Churchill is. Munkájuk a RAF által készített többszáz ezer németországi, valamint német megszállás alatt lévő terület légi fotójának tanulmányozása és kiértékelése volt. Az itt végzett munka fontos segítség volt a szövetséges katonai vezetés számára a tengelyhatalmak erőinek felderítésében és a hadműveleti tervezésben. A fejezet utolsó tanulmányának – *X Állomás – Nők a Bletchley Parkban* – szerzője John Lee hadtörténész, címzetes egyetemi tanár. A tanulmány a második világháború legismertebb, számos tudományos-, és szépirodalmi műben, dokumentum-, és játékfilmben is bemutatott titkosszolgálati bázisáról, a Bletchley Parkról és az ott dolgozó nőkről szól. Az itt végzett hírszerző munkát a brit, de általában az egész angolszász szakirodalom döntő jelentőségűnek fogadja el a második világháború végkimenetelére szempontjából, s fontosnak tartják azért is, mert az ott dolgozók munkája ékesen bizonyította, hogy a civil értelmiség és a katonai végzettséggel nem rendelkező – többségében női – operátorok is fontos hadiszolgálatot tehetnek háborús időkben.

A kötet utolsó tematikai egysége a keleti hadszíntérről foglalkozik, első tanulmányának címe: *Nők Leningrád ostrománál*, szerzője Tatjana Roshupkina orosz szakfordító, aki Dr. George Baleyhez hasonlóan szintén édesanyja élményei alapján közelít publikált témájához. A harcok idején kilenc éves Tatjana Csernyiseva rokonlátogatás miatt szorult az ostromlott városba. Roshupkina a történelemkönyvek adatai és édesanyja emlékei alapján igyekszik bemutatni az ostromot a brit olvasóközönségnek a szovjet civilek nézőpontjából.

A kötet társszerkesztője, Paul Edward Strong kutató történész tanulmányának címe: *Lotta Svärd, Nachthexen és Blitzmädel* – *Nők hadiszolgálatban a keleti hadszíntéren*. Ez az első olyan írás a kötetben, amelyik nem csak a szövetségesek oldalát mutatja be a nők háborús részvétele szempontjából, hanem olyan szervezetekkel, egyesületekkel és alakulatokkal is megismerkedhet az olvasó, mint például a napóleoni háborúk hősnőjének nevét viselő finn Lotta Svärd Yhdistys, melynek tagjaként százezer nő tevékenykedett a téli háború idején. Bemutatja a katonai jellegű német

női szervezeteket, a WRNS-hez hasonló alakulatok német megfelelőjét, és kitér a Wehrmachtban és a Waffen SS-en szolgáló nőkre is. Megemlíti, hogy az 5. „Wiking” SS Páncélosadosztály mellett tevékenykedő norvég Anne Gunhild Moxanes ápolónő volt az egyetlen nem német nemzetiségű nő a második világháború idején, aki megkapta a vaskeresztet. De olvashatunk a tanulmányban hírszerzőkről, SS örökről, orosz mesterlövész nőkről, harcokszívról vagy a németek által „Éjszakai boszorkányoknak” (Nachthexen) nevezett 588. szovjet éjszakai bombázó ezred katonanőiről is.

Dr. Halik Kochanski tanulmányának címe azonos a kötetével (Women in War), azonban alcíme (Lengyelország) egyértelművé teszi a témaválasztást: *Nem volt még egy ország, amely annyiszor cserélt volna gazdát a második világháborúban, mint Lengyelország*. Ezzel a mondattal kezdődik az ugyancsak családi kötődésű téma, ugyanis a szerző nagynénje, Nina Kochańska történetén keresztül meséli el a két tűz közé szorult ország háborús megpróbáltatásait. Nemcsak az országot, a családot is kettévágta a háború: galíciai otthonukat a németek szállták meg, az ország keleti felét pedig a Szovjetunió. A cikk bepillantást enged Sztálin birodalmának világába: Nina Kochańska deportálásra került Kazahsztánba. Grace Filby, pszichológiai és pedagógiai végzettséggel is rendelkező biológusnő tanulmányában (*Nők, akik megnyitették a hidegháborút*) a grúziai Eliava Intézetben dolgozó nők munkájával foglalkozik, akik a második világháború, s az azt követő hidegháború időszakában a vegyi- és biológiai eredetű szennyeződések és fertőzések kutatásával és gyógyításával, antibiotikumok és egyéb védő- és gyógyszerek fejlesztésével járultak hozzá a katonák megmentéséhez és a tudomány fejlődéséhez. Végül a *Háborús veteránok* című tanulmányban ismét Celia Lee közöl négy rövid interjút: Mrs. Georgina Ivison egykori katonai oktatónővel, Theresa Jordan nővérrel, aki a fronton teljesített ápolónői szolgálatot, egy egykor a WRNS szolgálatában álló és teljes neve elhallgatását kérő asszonnyal, akit csak Beryl néven említ, valamint Mrs. Mary (Minnie) S. Churchill-lel.

A kötet szép kiállítású, jó minőségű kiadvány: keménykötéses, az eredeti fekete-kötéstábla felirat nélküli, a gerincen aranyszínű nyomásban olvasható a mű címe, szerkesztőinek neve és a kiadó logója. A védőborító is igényes, korabeli brit női harcosok fotóiból professzionális grafikus által összeállított munka.

A tanulmányokat egy összevont név-, szervezet-, és helységnevmutató index követi. A könyv közepén a 112–113. oldalak közt nyolc számozatlan táblán, összesen 36 fekete-fehér fotón látható a tanulmányok fényképmelléklete, átlagosan írásonként két-két fotóval, elsősorban a tanulmányokban szereplő nők vagy alakulatok fényképeivel. A könyv formai szempontból tökéletesen megfelel mindannak, amit egy tudományos szakkönyvtől elvár az olvasó: a hivatkozások kellő számúak, frissek és pontosak, az indexelés alapos, a szerkezet jól áttekinthető, a képaláírások világosak, a katonai rövidítések és szervezeti nevek feloldása hiánytalan, azonban ezek az ismérvek elsősorban a kiadó munkáját dicsérik. A tanulmányok ugyanis mind műfajukban, mind tudományos mélységükben jelentősen elütnek egymástól. Ha tehát visszatérünk az eredeti kérdésfeltevéshez, hogy mi újat tud még adni a témával kapcsolatban a kötet, akkor a válasz az, hogy nem sokat. Azonban éppen a tanulmányok közötti tudományos és stilisztikai különbségek, valamint a sokszínű témaválasztás miatt a könyv mindvégig érdekes és olvasmányos marad. Noha nem valószínű, hogy mélyebb nyomot hagy a brit hadtörténetírásban, mégis egyik kitűnő példája lehet a történelmi témájú tudományos ismeretterjesztő kiadványoknak. Igényes kivitele, olvasmányossága és változatostematikája miatt jó eséllyel kerülhet fel az angol-szász közművelődési és iskolai könyvtárak polcaira, s közérthető nyelvezte miatt alkalmas lehet arra is, hogy felkeltse a laikus közönség érdeklődését a hadtörténelem, valamint a nők és a honvédelem kapcsolatának témájában.

Kiss Balázs

JONES, OWAIN – GARDE-HANSEN, JOANNE (SZERK.)

GEOGRAPHY AND MEMORY. EXPLORATIONS IN IDENTITY, PLACE AND BECOMING

(*Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 320 o. ISBN 978-0-230-29299-4*)

Hely és emlékezet egymással szorosan összefüggő fogalmak: „az emlékezésnek [...] roppant ereje lakozik a térbeli helyekben”- olvashatjuk már Cicerónál. A szónokok számára írt műben a mnemotechnika egyik legősibb, a görög-római kultúra által megőrzött technikáját írja le a szerző, amelyben képzeletbeli helyek adják az emlékezés kereteit, az emlékezet képeit ezekhez kötik a rétorok és idézik fel később éppen az elhelyezkedésük alapján. Hasonló elven működik tehát ez, mint egy egyszerű memóriajáték, ahol a képekre elhelyezkedésük alapján emlékeznek a játékosok, és ezáltal találják meg a képpárokat.

Elsősorban francia gondolkodók, társadalomtudósok munkássága nyomán vált egyre elterjedtebbé a társadalomtudományokban a lieu de mémoire (emlékezeti hely) fogalma, amelyben Pierre a helyek és az emlékezet szoros kölcsönhatásának a rómaiaktól ránk hagyományozott felismerését elevenítette fel és ötvözte elsősorban Maurice Halbwachs gondolataival. Nora szerint „a lieu de mémoire alapvető létoke az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása” és „a spiritalitás anyagba foglalása”. A földrajzi helyek tehát kiváló talajt kínálnak ezen tartalmak hordozására, de elvonatkoztatva a fizikai tértől emlékezeti helyek lehetnek nagy beszédek, csaták, békék, memoárok, könyvek vagy cselekedetek, így akár az emlékező egyperces csend is. Magyarországon a debreceni egyetem egy kutatási projektje foglalkozik az emlékezeti helyek összegyűjtésével és elemzésével.

A Geography and Memory című tanulmánykötet az emlékezeti hely fenti fogalmához képest eltérően közelíti meg helyek és emlékezet összefüggéseit, problematikáját. A (kulturális) földrajz, média és kommunikáció, vizuális művészetek területein tevékenykedő szerzők az egyedi jelenségek felé fordulva azt a folyamatot próbálják megragadni, ahogyan az egyén érzékeli és később emlékezetében felidézi az őt körülvevő természeti vagy épített teret, az abban elhelyezkedő tárgyakat, illetve ahogyan az emlékezetbe épülve ezek a térélmények annak részévé válva formálják az identitást. Ugyanis, ahogyan a kötet első részéhez fűzött bevezetőben olvasható, az emlékezet „több mint egy egyszerű agyi funkció, mivel magába foglalja az egyének belső forrásait, amelyek segítenek a körülöttük lévő világ értelmezésében”.

A társadalomtudományokban évtizedek óta intenzíven kutatott kollektív emlékezet és szociális identitás mellett ugyanis az egyéni identitás is a „múlt cselekedeteiből és (meglátogatott) helyszíneiből” építkezik. Ebből a nézőpontból tehát érdekessé válik akár egy gardróbszekrény évtizedeken át halmozódó tartalmának és egy költőzködés vagy haláleset összefüggésében történő kiűritésének aktusa és annak elemzése is, amelyről a kötet első tanulmánya szól. Az írás témaválasztása és elemzésének gondolati háttere egyben rávilágít a társadalom- és bölcsészettudományokban a közelmúltban bekövetkező hangsúlyeltolódásokra is, amelyek következtében az emlékezet mellé olyan témák és hívószavak is az érdeklődés homlokterébe kerültek, mint nem-reprezentációs (non-representational), test (body), érzelmek (affects) és anyagság (materiality). A kötet első két írása éppen szubjektivitásának okán lehet meglepő a magyar olvasó számára, hiszen a gardróbszekrény tartalmának elemzése után az iptörténeti örökség egy-egy nagy-britanniai és amerikai helyszínről, a rézbányászat egykor virágzó, majd rehabilitációra szoruló városairól olvashatunk, szintén személyes hangnemből.

Az identitásról szóló rész fejezetei tehát egy helyszínhez kötődő, akár társadalmi csoportok akár egyes személyek számára jelentőséggel bíró érzetét, ha tetszik „a helyek szellemét” igyekeznek megragadni. A harmadik fejezet (Gyász és emlékezet feltérképezése John Banville A tenger című művében) egy irodalmi példán keresztül a halálesetek és ezzel összefüggésben a gyászmun-ka térbeli aspektusait, a helyszínek emlékezetéhez és a gyászhoz való kötődését veszi górcső alá. A példa egységiségétől eltekintve az elemzés mindenféle traumatikus múltbeli (történelmi) ese-

ményre vonatkoztatható, és nem csupán az egyéni, de a kulturális örökség helyei, a múzeumok hatóerejére is rávilágít, ahol a látogatók a múlttal való egységet keresik. Hetherington gondolatát idézve a tanulmány szerzője megállapítja, hogy fizikai felkeresésével a hely nem csak mint „értelmezés és reprezentáció, hanem mint kapcsolat és megerősítés” élhető át. A tanulmány arra is magyarázatot kínálhat, miért olyan fontosak egy közösség identitásának megerősítésében is a gyász-helyek. Vannak ugyanis olyan jelentéssel bíró helyek, ahol a tér- és idősíkok összecsúszhatnak, az összes eddigi történéseket egyfajta „egyidejűségbe” olvasztva, ezáltal pedig létrejöhet egy olyan határhelyzet, liminalitás, amely egyszerre van jelen lelki-szellemi értelemben a gyászban és jelöl ki ugyanakkor materiális, térbeli helyeket, amelyek „a folytatódó kapcsolat érzetét adják”.

A kötet szerkesztői úgy definiálják a tájat és helyet, mint „a fizikai tér egy ismerős, emlékezetes darabját”, amelyet sajátos jellege különböztet meg környezetétől, amitől „az hely lesz, ahol valami megtörtént”. Hamvas Béla hasonló következtetésekre jutva sokat idézett Az öt géniusz című írásában úgy fogalmaz, hogy „a helynek arca van”, ezáltal tehát „nemcsak az, ahol a dolgok vannak”, hanem tulajdonságok, érzetek fűződnek hozzá, „barátságos, vagy ellenszenves, félelmetes vagy szelíd, nyugodt vagy fenséges” és mindig egyedi: „[k]ét egyforma hely éppúgy nincs, mint megismétlődő pillanat”. A kötet nyolcadik tanulmánya az amerikai hadtörténelem vonatkozásában a kulturális emlékezet helyszíneinek a múltat megjelenítő képességét elemzi. Az Egyesült Államok fővárosától, Washingtontól mintegy 60 kilométeres távolságban zajlott az amerikai polgárháború legnagyobb lovassági összecsapásának helyszíne, az itt található és akkor kórházként használt állomásépület később Graffiti House néven vált különleges emlékezeti helyé, az épület falán ugyanis megmaradtak és a mai napig láthatók a sebesült katonák falfirkái. A helyszínt, amely az északi és déli államok határterületén feküdt többször el- majd visszafoglalták, így mindkét oldal katonái rajta hagyták kezük nyomát az épületen, a konfliktusos múlt ezáltal egy közös emlékezeti helyen őrződött meg. A polgárháborúban harcoló katonák mai leszármazottai pedig jól elkülönített falfelületeken maguk is elhelyezhetnek felmenőikre emlékező falfirkákat, az emlékek különböző rétegeinek egymásra rakódása által tehát folytonosan újra és újrafogalmazódik (és esetenként aktualizálódik) a(z emlékezeti) hely jelentése. A tanulmány szerzőinek következtetése, hogy a jelen a múlt felé a kulturális örökség, míg a múlt a jelen felé emlékezet formájában fejeződik ki, az identitás formálásában pedig e kölcsönhatás mindkét irányú szerepet játszik. Ebben a vonatkozásban is a fizikai hely szolgál a múlt és jelen kölcsönhatásának katalizátoraként. A mai látogatók számára engedélyezett falfirkák elkészítésében való fizikai részvétel még inkább átélhetővé teszi a múltbeli eseményhez való kapcsolódást, csakúgy, mint a tanulmány szerzői által hozott kelet-londoni példa is, ahol a bevándorlási múzeum látogatói poggyászcímkékre írhatják gondolatainak, amelyeket azután egy erre szolgáló nyitott bőröndben helyezhetnek el.

„Az emlékezet a kreativitás kulcsfontosságú eleme” – állapítják meg a kötet szerkesztői hangsúlyozva, hogy az emlékezet és az általa is formált identitás nem statikus, sokkal inkább állandóan változik, formálódik. Ahogyan a kötet tizenkettedik fejezetében Malajzia második világháborús emlékezete példáján is lemérhető, a hivatalos emlékezet kialakítása során lehetnek olyan emlékezeti tartalmak, amelyeket a hatóságok elhallgattatnak, ugyanakkor ezek a kisebb közösségekben megőrződve idővel helyet követelhetnek maguknak, megkérdőjelezve akár a „történelem” hivatalos olvasatát is. A hazai olvasónak elég csupán 1956 emlékezetének a rendszerváltás éveiben játszott szerepére gondolni, hogy belássa a megállapítás helytállóságát.

Tulipán Éva

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON 2013-BAN MEGJELENT HADTÖRTÉNETI TÁRGYÚ KIADVÁNYOK VÁLOGATOTT JEGYZÉKE

2012. őszi kari tudományos diákköri konferencia: Budapest, 2012. november 15. Rezümékötet. Szerk. Szelei Ildikó. Budapest, NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Tud. Diákköri Tes., 2012.
- A felfedezések és a vallásháborúk kora: 1492-től 1648-ig. Ford. Kiss Gábor. Budapest, Reader's Digest K., cop. 2012.
- A hadtudomány ifjú tudósai: válogatás a 2012-es őszi kari TDK legjobb pályamunkáiból. Szerk. Szelei Ildikó. Budapest, NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Tud. Diákköri Tes., 2012.
- A magyar Honvédség közreműködése Koszovó válságkezelésében, 1999–2011. Szerk. Kovács József – Rózsa Tibor. Budapest, Zrínyi, cop. 2012.
- A magyar megszállt csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok, 1941–1947. Főszerk. Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2013.
- Ambrose, Stephen E.*: D nap: 1944. június 6.: a partraszállás története. Ford. Szentgyörgyi József. Budapest, Gabo, cop. 2013.
- „A néppel tűzön-vízen át!”: nemzetőrjelvény: tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2012. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Budapest, Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2012.
- Antal Zoltán*: A balassagyarmati csehkiverés története. Balassagyarmat, Polgárok Balassagyarmatért Alapítvány, 2012.
- A siker kulcsa – az együttműködés: MH Civil-katonai Együttműködési és Lélektani Művelési Központ. Ford. Apagyiné Gáspár Jolán. Budapest, Zrínyi Média, 2012.
- A tárgy egy egész világ: témahetek a 16–17. századi Magyarország történetéhez a Magyar Nemzeti Múzeummal. Írta Szlovákné Veidinger Éva et al. Budapest, MNM, 2012.
- Atkinson, Rick*: A csata napja: a háború Szicília szigetén és az Itáliai-félszigeten, 1943–1944. Ford. Molnár György. Budapest, Gabo, cop. 2012.
- Az újrakezdet esélye: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából [szerk. Czigány István – Kincses Katalin Mária]. Budapest, HM Hadtört. Int. és Múz., 2012.
- Bálint József*: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve, 1941–1944. Budapest, Russica Pannonica, cop. 2011.
- Bálint László*: Évtizedeim a titkosszolgálatnál: egy magyar kémelhárító emlékiratai. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012.
- Bálint László*: Évtizedeim a titkosszolgálatnál: egy magyar kémelhárító emlékiratai. Utánny. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013.
- Balla Tibor*: A k.u.k. hadseregtől a Vörös Hadseregig: magyar katonák a Nagy Háború román és olasz frontján, valamint a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában. Budapest, Duna International, Duna Kvklub, 2013.
- Berkes Géza*: „A Zrínyi Hadapródiskola végnapjai”: Berkes Géza főtörzsőrmester naplója, 1945. Főszerk. Kiss Kálmán. Marcali, Marcali és Környéke Hagyományörző Ipartest., 2012.
- Besenyi Gábor*: Vérrel elnyert jutalmak: német katonai kitüntetések és jelvények, 1936–1945. Budapest, Monarchia K., 2012.

- Bíró Imre*: Szuper harci járművek. Nyíregyháza, Nagykönyv K., 2013.
- Bíró Imre*: Szuper helikopterek. Nyíregyháza, Nagykönyv K., 2013.
- Bíró Imre*: Szuper repülő. Nyíregyháza, Nagykönyv K., 2013.
- Bognár Zalán*: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, Kairosz, 2012.
- Botlik József*: Nyugat-Magyarország sorsa, 1918–1921. 2. jav. kiad. Vasszilvágy, M. Nyugat Kvk., 2012.
- Bús János–Szabó Péter*: Béke poraikra... Budapest, Varietas '93 Kft., Hadtört. Int. és Múz., 1999–2013.
- Csorvási-Csuvár László*: Honvéd bajtársaim voltak. Solymár, Csorvási-Csuvár L., 2012.
- Darkó Jenő – Kerepeszki Róbert*: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. Máriabesenyő, Attraktor, 2013.
- Dinyés László*: Virágh Gedeon nádor-huszártiszt élete. 2. bőv. kiad. Kunszentmiklós, Virágh G. Emlékbiz., 2012.
- Dombrády Lóránd*: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Budapest, Kairosz, 2012.
- Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtört. Int. és Múz., 2012.
- Emlékalbum: aradi vértanúink és gróf Batthyány Lajos. Szerk. Óry László. Budapest, Kárpátok Műv. és Kult. Egyes., 2013.
- Farkas Jenő*: A Magyar Királyi Vitéz Nagybányai Horthy István Honvéd Repülő Akadémiai évfolyamom története. Gödöllő, Magánkiad., 2010–2013.
- Farkas Jenő*: Ejtőernyősök a Szent László hadosztályban. Gödöllő, Farkas J., 2012.
- Fedeles Tamás*: A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2012.
- Ferguson, Niall*: A világ háborúja: a gyűlölet évszázadának története. Ford. Gebula Judit. 2. jav. kiad. Budapest, Scolar, cop. 2012.
- Font Márta – Varga Beáta*: Ukrajna története. 2. kiad. Szeged, JATEPress, 2013.
- Franciák Magyarországon, 1809: a Győri Mediawave Fesztivál keretében 2009. április 29–30-án megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Szerk. Bana József, Katona Csaba. Győr, Győr M. Jogú Város Lvt., Mediawave Közalapítvány, Budapest, MOL, 2010–2012.
- Frivaldszky János*: Marián István, a Műegyetem nemzetőrparancsnoka. Budapest, Logod Bt., 2013.
- Gáll Erwin*: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleleteik. Szeged, SZTE Régészeti Tanszék, Budapest, MNM, MTA BTK Régészeti Int., 2013.
- Garai Kálmán – Garai Balázs*: Fülesbagoly: a magyar éjjeli vadászrepülő. története 1942–1945 között. Budapest, Garai K., 2012.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): A könyörtelen Waffen-SS. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2005.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): A III. Birodalom hóhérai: [a halálfejesek vezéréől Hitler gladiátoráig]. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2004.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): A III. Birodalom legyőzhetetlen katonái: Galland, Skorzeny és a többiek... Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2003.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): Az Afrika Korps: Rommel megállíthatatlan hadserege. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2004.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): Hitler titkos fegyverei. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2005.
- Géczi Zoltán (Kurt Rieder): Öngyilkos akciók a II. világháborúban. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2005.

- Géczi Zoltán (Kurt Rieder):* Partraszállás a II. világháborúban. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2002.
- Halmágyi Pál:* Képek Makó idegen megszállásáról, 1919–1920. Makó, Makói Múzeumért Közhasznú Alapítvány, 2012.
- Harai Dénes:* Magyar katonahősök, katonák. Budapest, Püski-Masszi Könyvesház, 2012.
- Harris, Nicholas – Dennis, Peter:* Egy várostrom naplója. Ford. Rác Zoltán. Budapest, Gulliver, cop. 2012.
- Harsányi István:* Galambok a tüzelőállásban. Szerk. Bertók T. László. Gödöllő, Új Levédia, 2012.
- Hastings, Max:* Fegyverben a világ: elszabadult a pokol, 1939–1945. Ford. Komló Zoltán. Budapest, Gabo, cop. 2012.
- Heinrich-Tamáská Orsolya – Müller Róbert – Straub Péter:* A fenékpusztai római erőd évszázadai. Zalaegerszeg, Yeloprint, Zala M. Múz. Ig., 2012.
- Hermann Attila – Szanyi Miklós:* „Csak előre, édes fiam...”: a magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban. Debrecen, Méliusz Közp., 2012.
- Hermann Róbert:* A magyar függetlenségi háború, 1849. Budapest, Duna International, Duna Kvkklub, 2013.
- Hermann Róbert:* A magyar önvédelmi háború, 1848–1849. Budapest, Duna International, Duna Kvkklub, 2013.
- Hermann Róbert – Kincses Katalin Mária:* Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon II: arcképek és zsánerképek: a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. Budapest, Hadtört. Int. és Múz., Line Design, 2012.
- Horváth Richárd – Neumann Tibor:* Ecsedi Bátor István: egy katonabáró életpályája, 1458–1493. Budapest, MTA BTK Törttud. Int., 2012.
- Horváth Sándor:* Túlélés: fókuszban a biztonság: kézikönyv békefenntartóknak, segélyszervezeteknek, utazóknak. Budapest, Humanitárius Kft., 2012.
- Illik Péter:* Minden nap háború: a Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája, 1627–1642. Budapest, L'Harmattan, 2013.
- Illustrated military history of Hungary. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, Zrínyi, cop. 2012.
- Irving, David:* Hitler háborúja és a hadiösvény. Ford. Molnár Ferenc. Budapest, Gede, 2012.
- Jackson, Sophie:* A valódi James Bond: egy szuperkém igaz története. Ford. Varga Csaba Béla. Budapest, Kossuth, cop. 2013.
- Jászkunság kutatása 2012: legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában: ünnepi konferenciakötet Selmeczi László 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Mészáros Márta. Kiskunfélegyháza, Kun Összefogás Konzorcium, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múz., 2013.
- Jobbágyi Gábor:* Provokáció?: az 1956-os forradalom kezdetéről és a Kossuth téri tömeggyilkosságról. Budapest, Kairosz, 2012.
- Józsa Ottó:* Tankok és más harcjárművek. Debrecen, Graph-Art, 2013.
- Katonadolog IV: katonatörténetek Hajdú-Biharból és más területekről. Szerk. Barna Attila. Debrecen, Debrecentrum, 2012.
- Katonalevelek, az amerikai magyarok második generációja az amerikai hadseregben a második világháború idején, 1942–1945. Szerk. Kovács Ilona. Budapest, Néprajzi Múz., 2012.
- Kállay Ferenc:* Historiiai értekezés a 'nemes székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben. Szerk. Demeter László. Szarvas, Digitális Kalamáris, 2013.
- Keegan, John:* A csata arca: a közkatona háborúja, 1415–1976: Agincourt, Waterloo és a Somme. Ford. Kőrös László. 2. jav. kiad. Budapest, Akad. K., 2013.
- Kellerhoff, Sven Felix:* Hitler bunkere. Ford. Béresi Ákos. Budapest, Jószyöveg Műhely, cop. 2013.
- Kerepeszki Róbert:* A Vitézi Rend, 1920–1945. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

- Kerrigan, Michael*: II. világháború: tervek, melyek sosem váltak valóra, 1939–1945. Ford. Havasi Máté. Kisújszállás, Szalay Kv., 2012.
- Képeslapok Afganisztánból. Szerk. Szecsey István. Budapest, Zrínyi, cop. 2013.
- Kész Barnabás*: Harcosok. Debrecen, Graph-Art, 2012.
- Kis magyar hadtörténet. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, Zrínyi, cop. 2013.
- Kiss András János*: A Salgótarjáni Acélgyár története 1956-ban. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., Nógrád M. Levéltárért Alapítvány, 2012.
- Kiss János, B.*: Elégia egy katonasír felett... [elektronikus dok.]: levelek a frontról. Budapest, Publio, 2013.
- Kocsis Péter*: T-34 on the battlefield. Keszthely, Peko Kft., 2012.
- Kor - szak - határ: a Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak, 900–1800: a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraiújkori programjának I. konferenciája. Szerk. Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs, PTE, 2013.
- Kovács István*: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél: Piłsudski... Katyń... Szolidaritás: a XX. századi lengyel történelem sorsfordulói. 2. bőv. kiad. Budapest, M. Napló, 2012.
- Kovács István*: „Egy a lengyel a magyarral”: a szabadságharc ismeretlen lengyel hősei: történelmi esszék. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, M. Napló, 2013.
- Kovács László*: Kiváló kaliberek: újabb ötven golyós vadászlőszer. Budapest, ProNatura, 2013.
- Kovács Tibor – Földesi Ferenc*: Jutastól Szentendréig: altiszt- és tiszthelyettesképzés a magyar haderőben. Budapest, Zrínyi, cop. 2012.
- Kőbányai János*: Az elbeszélhetetlen elbeszélés: az első világháború a magyar irodalomban. Budapest, Múlt és Jövő K., 2012.
- Középkortörténeti tanulmányok: a VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2012.
- Krausz Tamás*: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében: előadások, esszék és tanulmányok. Budapest, Russica Pannonicana, cop. 2011.
- Kunfalvi András*: Így éltem három évig... Budapest, Tuba Gy., 2012.
- Laczkó Mihály*: Harckocsizók voltunk: a kalocsai 24. Harckocsiezred, 1950–1987: emlékeink. Kalocsa, Kalopress, 2012.
- Lantai Vince*: Becsülettel élünk és halunk: Lantai Vince zászlós naplója. Szerk. Selmeczi István. Szomód, Selmeczi I., cop. 2013.
- Laszlovszky Imre*: Őket is visszavárták. Szekszárd, Babits, 2013.
- Lázár Balázs*: A Habsburg Birodalom zászlói alatt: magyar katonák Európa harcterein Savoyai Jenő, Nagy Frigyes és Napóleon korában. Budapest, Duna International, 2013.
- Lu Shang*: Tai Gong hat titkos tanítása [elektronikus dok.] Ford. Tokaji Zsolt. Budapest, Quattrocento, 2013.
- Macintyre, Ben*: Dupla csavar: a normandiai partraszállás kémtörténete. Ford. Tábori Zoltán. Budapest, Gabo, cop. 2013.
- Maderspach Viktor*: Az oláhok vérnyomában a Fekete-tengerig. Szeged, Lazi, cop. 2012.
- Magyarok és szerbek, 1918–2012: együttélés, múltfeltárás, megbékélés. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, MTA BTK TTI, 2013.
- Magyarország nemzeti katonai stratégiája. Szerk. Popgeorgijev Kristóf Sztojánov. Budapest, Zrínyi, cop. 2013.
- Magyar tábornokok oszmán szolgálatban: Guyon Richárd és Kmety György – Hursid pasa és Iszmail pasa. Szerk. Arbanász Ildikó. Budapest, M. – Török Baráti Társ., 2013.
- Majoros Béla*: Kiskirályok Magyarországon. Vásárosnamény, Albanegra K., 2013.

- Maruzs Roland*: Középkereszt, tisztikereszt, lovagkereszt: A Magyar Érdemrend hősi halottainak emlékkönyve. Budapest, Zrínyi, cop. 2013.
- Mátyás Flórián*: Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről. Onga, Nemzeti Örökség K., 2012.
- McKay, Sinclair*: A Bletchley Park titkos élete: a második világháború kódfejtő központja, ahol az Enigmát megfejtették. Ford. Bihari György. Budapest, Gabo, cop. 2013.
- Milyen nemzetet, kinek és hogyan?: tanulmányok Magyarország történelméről, 1780–1948. Szerk. Dobszay Tamás – Erdődy Gábor – Manhercz Orsolya. Budapest, ELTE BTK, 2012.
- Murányi Levente*: Kamaszfejjel 56-ban. Budapest, Hungarovox, 2012.
- Murrell, Deborah – Peter Dennis*: Harcosok: hősök könyve. Ford. Gellér Tibor. Nyíregyháza, Novum Kvkklub, 2012.
- Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg, 1765–1815: szervezettörténet és létszámviszonyok. Pápa, Gr. Esterházy K. Múz., 2013.
- Nagy László*: Nem törött el a korsó. Szakmár, Nagy L., 2012.
- Nemere István*: Skorzeny, Hitler kommandósa: Európa legveszélyesebb emberének regényes életrajza [Stefan Niemayer]. Vásárosnamény, Kódexfestő, 2013.
- Október 23. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, M. Közlöny Lap- és Kvk., 2012.
- Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és át-szervezése. Budapest, Szentpétery I. Törttud. Alapítvány, 2013.
- Orvos és hazafi: Hamary Dániel halálának 120. évfordulójára. Szerk. Márkusné Sinkó Ildikó. Tata, MZSVK, 2012.
- Paál Tamás*: „56” ritkán emlegetett részlete. Budapest, Magánkiad., cop. 2013.
- Pánczél Mátyás*: Sturmgeschütz III on the battlefield. Keszthely, Peko Kft., 2013.
- Perlasca, Giorgio*: A „szélhámos”: egy olasz embermentő és társai a vészorszak idején: Giorgio Perlasca emlékiratai: dokumentumok és írárok. Szerk. Bangó Jenő – Biernaczky Szilárd. Budapest, Mundus Novus Kv., 2012.
- Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtört. Int. és Múz., Line Design, 2013.
- Podani János*: Egy hadapród naplója az első világháborúból. Szerk. Tatai László. Szarvas, Szarvasi Krónika Alapítvány Kuratóriuma, 2012.
- Prantner Zoltán*: Erdély: bevonulás, 1940: a történelem tanúja. Kisújszállás: Szalay Kv., 2013.
- Pujol García, Joan – West, Nigel*: A kém neve Garbo: aki az orránál fogva vezette a Harmadik Birodalmat. Ford. Rindó Klára – Szabados Tamás. Budapest, Kossuth, cop. 2012.
- Radics Géza*: 56: a forradalom és szabadságharc, valamint történelmi előzményei: Trianon: a versaillesi merénylet. Budapest, Magyarságtud. Int., Chicago, Szabad M. Ref. Egyház, 2012.
- Rainer Pál: "Katona vagyok én, ország őrizője...". Veszprém, Laczkó D. Veszprém M. Múz., 2012.
- Res militares antiquae: Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia tanulmányai: Pécs, 2013. február 22–23. Szerk. Farkas István Gergő – Szabó András. Pécs, PTE BTK TTI Régészet Tansz., 2013.
- Révész Tamás*: A légiáró: Petróczy István, az első magyar katonai repülő élete. Budapest, Zrínyi, 2013.
- Ricardus* (kanonok): Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi. Oroszlánszívű Richard kereszties hadjárata: a Zarándokok útja és Richard király tettei című krónikából. Ford. Kiss Sándor. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.
- Sarkady Sándor*: Nekik térkép e táj: amerikai légitámadások Sopron ellen, 1944–1945. Sopron, NYME K., 2012.
- Schulze, Johann*: Hitler terve a világgal. Debrecen, Lupuj-Book, 2013.

- Sebő Ödön*: A halálra ítélt zászlóalj: Gyimesi-szoros, 1944. 5. bőv. kiad. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2012.
- Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi*: A Ludovika. Jav. utánn. Budapest, Zrínyi, 2013.
- Somogyi Győző*: Magyar hadizászlók: egy ezredév hadban. Budapest, Zrínyi, cop. 2013.
- Soós Ferenc*: 1956, 1957, 1958. Miskolc, Z-Press, Magánkiad.: Soós F., 2012.
- Sorsfordító ütközetek: a világtörténelem legnagyobb ütközetei. Szerk. Christer Jorgensen. Pécs, Alexandra, 2012.
- Sortűz Tiszakécskén 1956-ban. Szerk. Tajti Erzsébet. 3. jav. kiad. Tiszakécske, Tiszakécskei Honismereti Kör, 2013.
- Sun Zi*: A hadakozás regulái [elektronikus dok.]. Budapest, Quattrocento, 2013.
- Sun Zi*: A hadviselés tudománya. Ford. Kard Eszter. Budapest, Göncöl, cop. 2012.
- Sun Zi*: The art of war [elektronikus dok.]. Budapest, Quattrocento, 2013.
- Suvorov, Viktor*: Az M-nap: ki kezdte a II. világháborút? Ford. Titkos Borbála. 2. kiad. Budapest, Kairosz, 2013.
- Suvorov, Viktor*: Öngyilkosság: miért támadta meg Hitler a Szovjetuniót? Budapest, Kairosz, 2013.
- Szabó Péter*: Don-kanyar, 1942–1943: a Magyar Királyi 2. Honvéd Hadsereg képes krónikája. Budapest, Zrínyi, HM Hadtört. Int. és Múz., 2012.
- Szabó Péter*: Harcok a horogkereszt árnyékában: a magyar királyi honvédség küzdelmei a keleti hadszíntéren, 1941–1944. Budapest, Duna International, 2013.
- Szakály Sándor*: Trianon, honvédség, háború, sport: válogatott frások Magyarország XX. századi történelméről. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013.
- Számvéber Norbert*: A sarló és a kalapács között: magyarországi harcok, 1944–45, 1956. Budapest, Duna International, 2012.
- Szemelvények a Gulágok memoár-irodalmából: ártatlan magyar és német áldozatok sorsa a Gulágokon és a „malenkij robot” táborokban. Szerk. Zsiros Sándor. 2. kiad. Felsőzsolca, Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány, 2013.
- Szemelvények a Gulágok memoár-irodalmából: ártatlan magyar és német áldozatok sorsa a Gulágokon és a „malenkij robot” táborokban. Szerk. Zsiros Sándor. 3. kiad. Pécs, Mo. Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2013.
- Szent-Andrássy Jenő*: Újjászületés: az én '56-om, a te '56-od? 2012.
- Szepesvári Béla*: A hazáért mindhalálig: vitéz Szepesvári Béla ny. alezredes háborús naplója. Budapest, Nemzetek Európája K., cop. 2013.
- Tassi hősök az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban. Szerk. Csordás István. Tass, Tassi Helytört. Egyes., cop. 2013.
- Temesváry Ferenc*: A Móra Ferenc Múzeum gyűjteményeinek militáriái. Szerk. Tóth István. Szeged, Móra F. Múz., 2013.
- Terplán Zoltán*: A kereszties hadjáratok és az Árpád-kori Magyar Királyság. Budapest, Hun-idea, 2012.
- Tokai-Vad Mátyás*: Az Idegenlégió. Debrecen, Lupuj-Book, 2013.
- Tóth Hajnalka*: A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében, 1683–1690. Szeged, SZTE BTK Törttud. Doktori Isk., 2013.
- Tóth József–Lukács László–Volszky Géza*: Aknakisenciklopédia. Budapest, Tudásmenedzsmentért, Tudás Alapú Technológiákért Alapítvány, 2012.
- Tóth Péter*: Tanulmányok a magyarországi jászok és jászság középkori történetéről. Budapest, Lucidus, 2013.

- Tőkés József*: A tanító: megjártam a hadak útját. Tőkés József jegyzetei alapján írta Enyedi Balázs. Budapest, [Enyedi B.], 2013.
- Turnbull, Stephen*: Szamurájok: a japán harcos (nem hivatalos) kézikönyve. Ford. Árokszállásy Zoltán. Budapest, Corvina, 2013.
- Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. 7. átd. kiad. Budapest, Corvina, 2013.
- Vallomások a második világháborúról Jászapátin és Jásziványon (Hevesiványon). Szerk. Suba Györgyné Kocsis Julianna. Jászapáti, Jászapátiak Baráti Egyes., 2012.
- Varga-Balázs Gábor*: Árulások és háborúk a középkori Magyarországon: II. Lajos magyar király halálának titkai. Győr, Hazánk, cop. 2012.
- Varjassy Péter – Kölnei Livia*: Az ispotályos johannita lovagok: a johanniták középkori ispotályai a rend központjaiban és Magyarországon. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.
- Válságkezelés és békefenntartás az ENSZ-ben: nemzetközi közszolgálati kapcsolatok. Szerk. Szenes Zoltán. Budapest, NKE, 2013.
- Velius, Caspar Ursinus*: De bello Pannonico libri decem. Tíz könyv a magyar háborúról. Ford. Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.
- Vécsey Aurél*: A II. világháború legnagyobb csatái Magyarországon [mítosz, legenda és valóság]. Kecskemét, Vagabund, 2013.
- Vécsey Aurél*: A II. világháború Magyarországon. Kecskemét, Vagabund, 2013, cop. 2012.
- Vörös és fehér: a vörös és fehér uralom háttérháza: 1919 vidéken. Szerk. Nagy Szabolcs. Veszprém, M. Nemz. Lvt. Veszprém M. Lvt., 2013.
- Wasdin, Howard E. – Templin, Stephen*: A 6. számú SEAL-csoport: egy elit haditengerészeti SEAL-mesterlövész emlékirata. Ford. Molnár György. Budapest, Gabo, cop. 2012.
- Zalaegerszegi honvédek a Donnál: a magyar királyi 17. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának története, 1942–1943. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, Zala M. Lvt., 2013.
- Zimonyi István*: Középkori nomádok – korai magyarok. Budapest, Balassi, cop. 2012.

Mátyás Botond

TARTALOM

TANULMÁNYOK	
BRADÁCS GÁBOR	A tatárjárás osztrák elbeszélő forrásainak kritikája 3
VESZPRÉMY LÁSZLÓ – SOMOGYI GRÉTA	Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája 23
B. SZABÓ JÁNOS	Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban. A kora újkori hadügy fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész) 41
KÖZLEMÉNYEK	
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez 77
KÖLTŐ LÁSZLÓ – NÉGYESI LAJOS – BERTÓK GÁBOR – PADÁNYI JÓZSEF – SZABÓ ANDRÁS	Zrínyi-Újvár sáncának lokalizálása, feltárása és rekonstrukciója 91
POLGÁR BALÁZS	Csatatérkutatás a Harsány-hegynél, az 1687. évi Harsány-hegyi csata 103
SUBA JÁNOS	A karlócai békében kijelölt határ határtérképe 133
MŰHELY	
THIELE ÁDÁM – HARAMZA MÁRK	A középkori damaszkolt pengék archeometallurgiája és mechanikus tulajdonságai – fegyvertörténeti kitekintés..... 145
PÓSÁN LÁSZLÓ	Fosztogató martalócok, fegyveres rablóbandák a középkori baltikumi hadviselésben 161
RÁKÓCZI ISTVÁN	Név és identitásváltás – egy magyar rab „visszahonosítása” a portugál inkvizíció előtt (1578)..... 170
FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
ZSIDAI ZSUZSANNA	Szemelvények al-Tabarī íjásatról szóló kézikönyvből. Érdekesség a X. század keleti fegyver- és hadelméleti irodalmából 181
TÓTH FERENC	Újabb francia források a szentgotthárdi csatáról 206

SZEMLE	
J. F. BÖHMER	Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (987/1032). Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna. Teil 4. 855–1032. Faszikel 1: Niederburgund bis zur Vereinigung mit Hochburgund (855–940er Jahre) (<i>Veszprémy László</i>) 233
B. SZABÓ JÁNOS	Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században (<i>Farkas Péter</i>) 234
ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA (SZERK.)	Identitás és kultúra a török hódoltság korában (<i>Kincses Katalin Mária</i>) 237
FADI EL HAGE	Le maréchal de Villars. L’infatigable bonheur (<i>Polgár Balázs</i>) 244
PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE	Correspondances russes (<i>Tóth Ferenc</i>) 246
SOLYMOSI JÓZSEF	Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben (<i>Kemény Krisztián</i>) 247
KISS VENDEL (SZERK.)	Komárom ismeretlen csillagai. Komárom 1848-as történetének történelmi félárnyékba került szereplői. A 2011. április 29-én a 20. Komáromi napok alatt rendezett történész konferencia előadójának tanulmányai (<i>Solymosi József</i>) 250
TAMARA SCHEER	„Minimale Kosten, absolut kein Blut”. Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908) (<i>Balla Tibor</i>) 253
WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG.)	Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg” im Vergleich (<i>Balla Tibor</i>) 255
BOGNÁR ZALÁN	Hadifogolytáborok és (Hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945 (<i>Kiss András</i>) 257
CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (SZERK.)	Women in War. From Home Front to Front Line (<i>Kiss Balázs</i>) 260
JONES, OWAIN – GARDE-HANSEN, JOANNE (SZERK.)	Geography and Memory. Explorations in Identity, Place and Becoming (<i>Tulipán Éva</i>) 265
BIBLIOGRÁFIA	
MÁTYÁS BOTOND	A Magyarországon 2013-ban megjelent hadtörténelmi tárgyú kiadványok válogatott jegyzéke 267

CONTENTS

STUDIES

GÁBOR BRADÁCS	The critique of the Medieval Austrian narrative sources on the Mongol invasion of Hungary (1241–1242)	3
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – – GRÉTA SOMOGYI	Historiography of Hungarian King Charles Robert’s campaign to Wallachia in 1330 and of the so-called Battle of Posada	23
JÁNOS B. SZABÓ	Gábor Bethlen’s armies in the Thirty Years’ War. Military Development in East-Central Europe in the Early Modern Age: the case of the Principality of Transylvania in the first half of the 17th century (Part II)	41

PUBLICATIONS

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	“Hungarians here and Hungarians there” – Notes to the sources and the chronology of the early Hungarian Invasions of Western Europe (907–933)	77
LÁSZLÓ KÖLTŐ – LAJOS NÉGYESI – GÁBOR BERTÓK – JÓZSEF PADÁNYI – ANDRÁS SZABÓ	Localization, excavation and reconstruction of the ramparts of Zrínyi-Újvár	91
BALÁZS POLGÁR	Battlefield exploration at Harsány Mountain, the Battle at Harsány Mountain in 1687	103
JÁNOS SUBA	Border map of the border set by the Karlóca Peace Treaty	133

WORKSHOP

LÁSZLÓ PÓSÁN	Plundering marauders, armed robber gangs in the warfare of the Baltic region in the Middle Ages	145
ISTVÁN RÁKÓCZI	Changing name and identity – a Hungarian prisoner’s “repatriation” trial before the Portuguese Inquisition	161
ÁDÁM THIELE – MÁRK HARAMZA	An outlook on weapon History: the Archaeometallurgy and mechanical Features of Damascus blades in the Middle Ages	170

SOURCE PUBLICATIONS

ZSUZSANNA ZSIDAI	Excerpts from al-Ṭabarī’s handbook on archery. A curiosity from the tenth century Eastern literature of weapons and warfare	181
FERENC TÓTH	New French sources on the Battle of Szentgotthárd	206

REVIEW	
J. F. BÖHMER	Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (987/1032–2). Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna. Teil 4. 855–1032. Faszikel 1: Niederburgund bis zur Vereinigung mit Hochburgund (855–940er Jahre) (<i>László Veszprémy</i>) 233
JÁNOS B. SZABÓ	At war with Byzantium. Hungary and the Balkans in the 11–12th century. (<i>Péter Farkas</i>) 234
PÁL ÁCS – JÚLIA SZÉKELY (ED.)	Identity and culture in the time of the Ottoman Occupation (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 237
FADI EL HAGE	Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur (<i>Balázs Polgár</i>) 244
PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE	Correspondances russes (<i>Ferenc Tóth</i>) 246
JÓZSEF SOLYMOSSI	Revolution and War of Independence in Northeast Hungary in 1848–1849 (<i>Krisztián Kemény</i>) 247
VENDEL KISS (ED.)	Komárom's unknown stars. Actors in historical half-shadow of the history of Komárom in 1848. Papers of the speakers of the conference during the 20th Komáromi napok on 29 April 2011 (<i>József Solymosi</i>) 250
TAMARA SCHEER	„Minimale Kosten, absolut kein Blut“. Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908) (<i>Tibor Balla</i>) 253
WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG.)	Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich (<i>Tibor Balla</i>) 255
ZALÁN BOGNÁR	POW camps and life of a POW in Hungary occupied by the Red Army 1944–1945 (<i>András Kiss</i>) 257
CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (ED.)	Women in War. From Home Front to Front Line (<i>Balázs Kiss</i>) 260
JONES, OWAIN – GARDEHANSEN, JOANNE (ED.)	Geography and Memory. Explorations in Identity, Place and Becoming (<i>Éva Tulipán</i>)..... 265
BIBLIOGRAPHY	
BOTOND MÁTYÁS	Selected catalogue of the war-history-related works published in Hungary in 2013 267

TABLE DES MATIÈRES

	ÉTUDES	
GÁBOR BRADÁCS	La critique des sources narratives autrichiennes relatives à l'invasion mongole	3
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – GRÉTA SOMOGYI	L'historiographie de la campagne de Valachie de 1330 de Charles Robert, roi de Hongrie et de la bataille de Posada	23
JÁNOS B. SZABÓ	Les armées de Gábor Bethlen dans la guerre de trente ans. L'évolution de la défense dans la partie orientale de l'Europe centrale au début de l'âge moderne : l'exemple de la Principauté de Transylvanie dans la première moitié du 17 ^e siècle. (2 ^{ème} partie)	41
	PUBLICATIONS	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Commentaires sur les sources et la chronologie des premières incursions des Magyars en Occident (907–933)	77
LÁSZLÓ KÖLTŐ – LAJOS NÉGYESI – GÁBOR BERTÓK – JÓZSEF PADÁNYI – ANDRÁS SZABÓ	Localisation, mise au jour et reconstitution du re-tranchement de Zrinyi-Újvár	91
BALÁZS POLGÁR	Exploration du champ de bataille du mont Harsány, la bataille de 1687 du mont Harsány	103
JÁNOS SUBA	Carte des frontières d'après le traité de Karlowitz ..	133
	ATELIER	
ÁDÁM THIELE – MÁRK HARAMZA	Tour d'horizon de l'histoire des armes : l'archéomé-tallurgie et les propriétés mécaniques des lames médiévales damasquinées	145
LÁSZLÓ PÓSÁN	Soldats pillards, bande de voleurs armés dans les guerres baltiques médiévales	161
ISTVÁN RÁKÓCZI	Changement de nom et d'identité – la « renaturalisation » d'un prisonnier hongrois devant l'inquisition portugaise	170
	PUBLICATIONS DE SOURCE	
ZSUZSANNA ZSIDAI	Morceaux choisis du manuel de tir à l'arc d'al-Ṭabarī. Des curiosités de la littérature du 10 ^e siècle portant sur la théorie militaire et des armes	181

FERENC TÓTH	D'autres sources françaises sur la bataille de Szentgotthárd	206
	REVUE	
J. F. BÖHMER	Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (987/1032). Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna. Teil 4. 855–1032. Faszikel 1: Niederburgund bis zur Vereinigung mit Hochburgund (855–940er Jahre) (<i>LÁSZLÓ VESZPRÉMY</i>)	233
JÁNOS B. SZABÓ	En guerre avec Byzance. La Hongrie et les Balkans aux 11 ^e et 12 ^e siècles (<i>Péter Farkas</i>)	234
PÁL ÁCS –JÚLIA SZÉKELY (ED.)	Identité et culture sous la domination turque (<i>Katalin Mária Kincses</i>)	237
FADI EL HAGE	Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur (<i>Balázs Polgár</i>)	244
PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE	Correspondances russes (<i>Ferenc Tóth</i>)	246
JÓZSEF SOLYMOSI	Révolution et guerre d'indépendance dans le Nord-Est de la Hongrie en 1848–1849 (<i>Krisztián Kemény</i>)	247
VENDEL KISS (ED.)	Les étoiles inconnues de Komárom. Les protagonistes oubliés de l'histoire de 1848 de Komárom. Les études des conférenciers du colloque d'historiens tenu à Komárom les 29 et 30 avril 2011. (<i>József Solymosi</i>)	250
TAMARA SCHEER	„Minimale Kosten, absolut kein Blut“. Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908) (<i>Tibor Balla</i>)	253
WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG.)	Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich (<i>Tibor Balla</i>)	255
ZALÁN BOGNÁR	Camps et destins de prisonniers de guerre dans la Hongrie occupée par l'Armée rouge, 1944–1945 (<i>András Kiss</i>)	257
CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (ED.)	Women in War. From Home Front to Front Line (<i>Balázs Kiss</i>)	260
JONES, OWAIN – GARDE-HANSEN, JOANNE (ED.)	Geography and Memory. Explorations in Identity, Place and Becoming (<i>Éva Tulipán</i>)	265
	BIBLIOGRAPHIE	
BOTOND MÁTYÁS	Catalogue sélectif des publications d'histoire militaire parues en Hongrie en 2013	267

INHALT

STUDIEN	
GÁBOR BRADÁCS	Kritik der österreichischen epischen Quellen des Mongolensturms 3
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – GRÉTA SOMOGYI	Der Walachei-Feldzug des ungarischen Königs Karl I. Robert im Jahre 1330 und die Historiografie der sog. Schlacht bei Posada 23
JÁNOS B. SZABÓ	Die Armeen von Gábor Bethlen im Dreißigjährigen Krieg. Die Entwicklung des Militärwesens im Ost-Mittleuropa der frühen Neuzeit: Das Beispiel des Fürstentums Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (Teil 2) 41
MITTEILUNGEN	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Ungar hier, Ungar dort? Anmerkungen zu den Quellen und zur Chronologie der frühen ungarischen Streifzüge im Westen (907–933) 77
LÁSZLÓ KÖLTŐ – LAJOS NÉGYESI – GÁBOR BERTÓK – JÓZSEF PADÁNYI – ANDRÁS SZABÓ	Die Lokalisierung, Erschließung und Rekonstruktion des Walls von Zrínyi-Újvár (Neu-Zrin) 91
BALÁZS POLGÁR	Schlachtfeldforschung am Berg Harsány, die Schlacht am Berg Harsány im Jahre 1687 103
JÁNOS SUBA	Die Grenzkarte der im Frieden von Karlowitz festgelegten Grenze 133
WERKSTATT	
ÁDÁM THIELE – MÁRK HARAMZA	Waffenhistorischer Ausblick: Die Archäometallurgie und die mechanischen Eigenschaften der mittelalterlichen damasziierten Klingen 145
LÁSZLÓ PÓSÁN	Plündernde Freibeuter, bewaffnete Räuberbanden in der Kriegsführung des Baltikums im Mittelalter 161
ISTVÁN RÁKÓCZI	Name- und Identitätswechsel – Die „Rückeinbürgerung“ eines ungarischen Gefangenen vor der portugiesischen Inquisition 170
QUELLENPUBLIKATIONEN	
ZSUZSANNA ZSIDAI	Auszüge aus dem Handbuch von al-Ṭabarī über das Bogenschießen. Interessantes aus der waffen- und kriegstheoretischen Literatur des 10. Jahrhunderts 181

FERENC TÓTH	Neuere französische Quellen über die Schlacht bei St. Gotthard	206
	RUNDSCHAU	
J. F. BÖHMER	Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (987/1032). Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna. Teil 4. 855–1032. Faszikel 1: Niederburgund bis zur Vereinigung mit Hochburgund (855–940er Jahre) (<i>László Veszprémy</i>)	233
JÁNOS B. SZABÓ	Im Krieg mit Byzanz. Ungarn und der Balkan im 11–12. Jahrhundert (<i>Péter Farkas</i>)	234
PÁL ÁCS – JÚLIA SZÉKELY (HG.)	Identität und Kultur zur Zeit der Türkenherrschaft (<i>Katalin Mária Kincses</i>)	237
FADI EL HAGE	Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur (<i>Balázs Polgár</i>)	244
PRINCE CHARLES-JOSEPH DE LIGNE	Correspondances russes (<i>Ferenc Tóth</i>)	246
JÓZSEF SOLYMOSSI	Revolution und Freiheitskampf in Nordost-Ungarn im Jahre 1848-1849-ben (<i>Krisztián Kemény</i>)	247
VENDEL KISS (HG.)	Die unbekanntten Sterne von Komárom (Komorn). Die in den historischen Halbschatten gedrängten Figuren der Geschichte von Komárom des Jahres 1848. Studien der Referenten der Historikerkonferenz während der 20. Tage von Komárom am 29. April 2011 (<i>József Solymosi</i>)	250
TAMARA SCHEER	„Minimale Kosten, absolut kein Blut“. Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908) (<i>Tibor Balla</i>)	253
WOLFRAM DORNIK – JULIA WALLECZEK-FRITZ – STEFAN WEDRAC (HG.)	Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich (<i>Tibor Balla</i>)	255
ZALÁN BOGNÁR	Kriegsgefangenenlager und (Kriegs-) Gefangenschicksale in dem von der Roten Armee besetzten Ungarn 1944–1945 (<i>András Kiss</i>)	257
CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (HG.)	Women in War. From Home Front to Front Line (<i>Balázs Kiss</i>)	260
JONES, OWAIN – GARDE-HANSEN, JOANNE (HG.)	Geography and Memory. Explorations in Identity, Place and Becoming (<i>Éva Tulipán</i>)	265
	BIBLIOGRAFIE	
BOTOND MÁTYÁS	Ausgewähltes Verzeichnis der im Jahre 2013 in Ungarn erschienenen militärgeschichtlichen Publikationen	267

СОДЕРЖАНИЕ

	СТАТЬИ	
ГАБОР БРАДАЧ	Критика австрийских повествовательных источников, связанных с татарским нашествием	3
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ– – ГРЕТА ШОМОДЬИ	Военный поход в долину Хавашвёльд венгерского короля Кароя Роберта в 1330 году и историография так называемой Пошадской битвы	23
ЯНОШ Б. САБО	Военные походы Бетлена Габора в тридцатилетней войне. Развитие военного дела в период ранней новой истории в Восточно-Центральной Европе: пример Трансильванского княжества в первой половине XVII века (часть 2-я)	41
	СООБЩЕНИЯ	
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Тут венгр, где венгр Замечания к источникам и хронологии ранних венгерских походов на запад (907-933)	77
ЛАСЛО КЁЛТЁ – ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ – ГАБОР БЕРТОК – ЙОЖЕФ ПАДАНЬИ – АНДРАШ САБО	Локализация, вскрытие и реконструкция шанца Зриньи-Уйвар	91
БАЛАЖ ПОЛГАР	Исследование поля битвы у горы Харшань. Битва при горе Харшань в 1687 году	103
ЯНОШ ШУБА	Пограничная карта границы, выделенной при Карлоцком мире	133
	МАСТЕРСКАЯ	
АДАМ ТИЕЛЕ – МАРК ХАРАМЗА	Из истории вооружения: археометаллургия средневековых дамастированных клинков и их механические качества	145
ЛАСЛО ПОШАН	Мародеры-грабители, вооруженные грабительские банды в средневековых военных действиях в Прибалтике	161
ИШТВАН РАКОЦИ	Изменение имени и идентичности - «репатриация» (ренатурализация) одного венгерского раба перед португальской инквизицией	170
	СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ	
ЖУЖАННА ЖИДАИ	Выборки из руководства по стрельбе из лука al-Ṭabaṭī Примечательные моменты из восточной литературы по вооружению и теории военного искусства	181

ФЕРЕНЦ ТОТ	Новые французские источники о битве при Сентготтхарде	206
	ОБЗОР	
Й. Ф. БЁМЕР (J. F. BÈMNER)	Regesta imperii I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (987/1032–2). Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna. Teil 4. 855–1032. Faszikel 1: Niederburgund bis zur Vereinigung mit Hochburgund (855–940er Jahre) (<i>Ласло Веспреми</i>)	233
ЯНОШ Б. САБО	В войне с Византией. Венгрия и Балканы в 11-12 веках (<i>Фаркаш Петер</i>)	234
ПАЛ АЧ – ЮЛИЯ СЕКЕЙ (РЕД.)	Идентичность и культура в период турецкого нашествия (<i>Каталин Мария Кинчеш</i>)	237
ФАДИ ЭЛЬ ХАГЕ	Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur (<i>Балаж Полгар</i>)	244
ПРИНС ШАРЛЬ ЖОЗЕФ ДЕ ЛИНЬ	Correspondances russes (Российская корреспонденция) (<i>Ференц Тот</i>)	246
ЙОЖЕФ ШОЙМОШИ	Революция и борьба за свободу в Северо-восточной Венгрии в 1848–1849 гг. (<i>Кристиан Кемень</i>)	247
ВЕНДЕЛ КИШШ (Ред.)	Неизвестные звезды Комарома. Оказавшиеся в полутени истории фигуранты истории 1848 года города Комарома. Научные работы докладчиков конференции историков, проведенной во время исторической конференции в 20-ю годовщину Комаромских дней 29 апреля 2011 года (<i>Йожеф Шоймоши</i>)	250
ТАМАРА ШЕЕР	«Minimale Kosten, absolut kein Blut». Österreich-Ungarns Präsenz im Sandzak von Novipazar (1879-1908) (<i>Тибор Балла</i>)	253
ВОЛЬФРАМ ДОРНИК– ЮЛИЯ ВАЛЛЕЦЕК ФРИТЦ – – СТЕФАН ВЕДРАК (НГ.)	Frontwechsel. Österreich-Ungarns „Großer Krieg“ im Vergleich (<i>Тибор Балла</i>)	255
ЗАЛАН БОГНАР	Лагери военнопленных и судьба (военно)пленных в Венгрии оккупированной Красной Армией в 1944-1945 гг. (<i>Андраш Киш</i>)	257
ЦЕЛИЯ ЛИ –ПАУЛЬ – ЭДВАРД ШТРОНГ (РЕД.)	Women in War. From Home Front to Front Line (<i>Балаж Кишиш</i>)	260
ЙОНЕШ ОВАИН – ГАРДЕ- ХАНШЕН, ЙОАННЕ (Ред.)	Geography and Memory. Explorations in Identity, Place and Becoming (<i>Ева Туллипан</i>)	265
	БИБЛИОГРАФИЯ	
БОТОНД МАТЬАШ	Избранный перечень изданий на исторические темы, опубликованных в Венгрии в 2013 году ...	267

**„A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA” SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI**

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.

17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
19. *Czigány István – Kincses Katalin Mária* (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejeződésének 300. évfordulója alkalmából. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
20. *Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
21. *Kálmán Peregrin – Veszprémy László*: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
22. *Solymosi József*: Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
23. *Lázár Balázs*: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornok katonai pályája. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
24. *Pászti László*: A magyar honvédsereg harcászata az 1848/49-es szabadságharcban. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.

